KOSHA

DICTIONARY

SANSKRIT LANGUAGE

BY

UMURA SINGHA.

With an English Interpretation and Annotations,

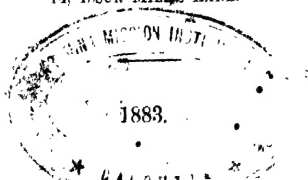
BY

H. T. COLEBROOKE, ESQ.,

THIRD EDITION.

Calcutta:

PUBLISHED BY HARI DAS RAKSHIT.
14, ISSUR MILL'S LANE.

1883.

अमरकोषः ।

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥
समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनं ॥
प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥
भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥
त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने च द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्व्वभाक् ॥

BOOK I.

CHAP. I. SECT. I.

1. स्वर्[i] (अव्ययं) स्वर्ग[m] नाक[m] त्रिदिव[m] त्रिदशालयाः[1m] — Heaven.
सुरलोको[2m] द्यो[f] दिवौ[f] (द्वे स्त्रियौ)[a] (क्लीबे) त्रिविष्टपं[n b]

2. अमरा[m] निर्जरा[m] देवास्[m] त्रिदशा[m] विबुधाः[m] सुराः[m] — Gods or deities. c
सुपर्वाणः[3m] सुमनसस्[4m] त्रिदिवेशा[m] दिवौकसः[5m d]

1—अ. 2—क. 3—वन्. 4—मस्. 5—कस्.

a. द्यो and दिव् both fem. also neut. दिवं. b Or त्रिपिष्टपं, and त्रिविष्टपं. c A god, sing. अमरः, pl. अमराः. d दिवौकाः or दिवोकाः (स्).

m 1 m a m m
3. आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः
m 2 m b m m 3 m
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः
m c 4 m m 5 m
4. बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः
m 6 m n d f
वृन्दारका दैवतानि (पुंसि वा) देवता (स्त्रियाम्)
m m f 7 m m 8 m 9 m
Sets of divinities, e — 5. आदित्या विश्व वसवस् तुषिताभास्वरानिलाः
m g m m
महाराजिक साध्याश् (च) रुद्राश् (च गणदेवताः)
m 10 f m i 11 n m m
Demi gods, & nyphs. h — 6. विद्याधरोऽप्सरो यक्ष रक्षो गन्धर्व किन्नराः
m j m m m m
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो (ऽमी देवयोनयः)
m m m m 12 m m
Giants or Titans, k — 7. असुरा दैत्य दैतेय दनुजेन्द्रारि दानवाः
m m m 13 m
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः
m m ml 14 m m
A *Jina* or *Bbudha.* — 8. सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस् तथागतः

1—अट्. 2—ऋभु. 3—अस्. 4—भुज्. 5—रि. 6—स. 7—वसु. 8—भा. 9—अ. 10—अप्सरस्. 11—यक्ष. 12—भू. 13—द्विष्. 14—राज.

a दिविषत् or द्युषत् and द्युसत् (द्रु). b ऋभुः or ऋभूः. c बर्हिर्मुखाः or बर्हिर्मुखाः. d Masc. or neut. e Each consists of a specified number (see their names in other dictonaries.) *Adityas* 12. *Viswédévas* 10. *Vasus* 8. *Tushitas* 36. *Ábhāswáras* 64. *Anilas* 49. *Mahárájicas* 220. *Sad'hyas* 12. *Rudras* 11. f Pl. विश्वे i. e. विश्वेदेवाः. g Also महाराजिकाः. h Of various classes and denominations, as *Vidyád'haras, &c.* i Likewise यक्षः, fem. यक्षी and यक्षिणी. j Also पैशाचः k A démon, sing. असुरः, pl. असुराः, Likewise आसुरः. l Also बुधः.

m 1 m m m m

समन्तभद्रो भगवान्मारजित् लोकजित् जिनः

m m 2 m m

षडभिज्ञो दशबलो ऽद्वयवादी विनायकः

m m 3 m a m

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः

4 m

शाक्यमुनिस् (तु यः)

m c m d 5 m

10. (स) शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश् (च सः) BUDD'HA.

6 m 7 m 8 m

गौतमश् (चा) ऽर्कबन्धुश् (च) मायादेवीसुतश् (च सः)

9 m f 10 m m 11 m m

11. ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः BRAHMÁ.

m m 12 m m

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश् चतुराननः

13 m 14 m 15 m g m h m

12. धाताब्जयोनि र्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः

16 m m 17 m 18 m 19 m m

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृग् विधिः

m 20 m j m m 21 m

13. विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः VISHNU.

m m m m m

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः

1—वद्. 2—दिश्. 3—शास् 4—मनि. 5—दमि. 6—स
7—बन्ध्. 8—सुत. 9—भ्रम्. 10—धा. 11—श्रि. 12—
13—धात्. 14—अ 15—द्रु 16—सृज्. 17—वेधस्. 18—दह्. 19सृ
20—मा 21—वस्.

a Likewise शास्ता (स्तृ). b The founder of the religion nam from him. c Also शाक्यः. d Likewise सर्वार्थः, and सिद्धार्थः. e P vidence, or the Creator. f Also ब्रह्मा. g Likewise द्रुहणः, and द्रुघ h विरिञ्चः, विरिञ्चिः, विरञ्चः and विरञ्चनः. i The pervader and p server; identified by Hindu mythology with the hero Crishna s of Vasudéva. j Likewise नरायणः.

m m m m
14. दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः
m m 1 m m a m
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः
m 2 m 3 m m
15. उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः
m b m 4 m c m
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः
m d m e m m
16. देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः
5 m 6 m f m 7 m
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः
m 8 m m m g
17. विश्वम्भरः कैटभजिद् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः
m m i
VASUDÉVA, h — वसुदेवो (ऽस्य जनकः सएव) आनकदुन्दुभिः
m k m m m
BALARÁMA, j — 18. बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः
m m m m
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः
m 9 m m m 10 11 m
19. नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुषली हली
m m m m m
संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः

1—शार्ङ्गिन्. 2—रज. 3—णि. 4—वा. 5—लिन्. 6—सिन्. 7—अधोक्षज. 8—जित्. 9—य. 10—लिन्. 11—हलिन्.

a Also विश्वक्सेनः b Likewise पद्मनाभिः. c Also वासुदेवः वासुः. d Likewise दैवकीनन्दनः. e Or सौरिः. f Also वलिध्वंसी. g Likewise श्रीवत्सः. h Father of *Crĭshna,* and son of *Anacadundubha.* i Also आनकदुन्दुभिः. And दुन्दुः. j Brother of *Crĭshna.* k Likewise भद्रवर्मः. And भद्रबलः. l Also मषली or मुषली. m Likewise बलबः.

20. मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः | CÁMADÉVA. a
कन्दर्पो दर्पको ऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः
21. शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः.
22. ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः (स्याद) ऽनिरुद्ध उषापतिः | ANIRUDDHA. c.
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्री र्हरिप्रिया | Lacshmí. i
23. इन्दिरा लोकमाता मा क्षीराब्धितनया रमा
(शंखो लक्ष्मीपतेः) पाञ्चजन्यश् | Crishna's conch.
(चक्रं) सुदर्शनः | His discus & missile weapon.
24. कौमदकी (गदा) | His mace.
(खड्गो) नन्दकः | His sword.
कौस्तुभो (मणिः) | His jewel.
गरुत्मान् गरुडस् तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः | The vehicle of Vishnu. k
25. नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः

1—म 2—अनन्यज. 3—न्वन्. 4—वि 5—मात्ट. 6—त्मन्. 7—ड.

a Love or Cupid; son of Críshna. b Also शम्बरारिः, and सम्बरारिः, or संवरारिः. c Likewise मनोजः. d Also पुष्पधनुः (स्). e Son of Pradymna and husband of Ushá. f This and the following term are titles both of Câmadéva and Anirudd'ha. g Likewise ब्रह्मकेतुः or ब्रह्मसेतुः, and विश्वकेतुः, or विश्वकेतुः—विश्वकेतनः. h Also ऊषापतिः. i The wife of Vishnu, and goddess of prosperity. j Likewise कौमादकी, and कौमोदकी. k Variously described as a gigantic crane, a vulture, or an eagle.

m b *m m m* 1 *m m*

.va. a शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः

m m c *m* 2 *m m*

26. ईश्वरः सर्व ईशानः शङ्करश् चन्द्रशेखरः

m m d *m m m*

भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः

m 3 *m* e 4 *m m*

27. मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः

m 5 *m m m m*

उग्रः कपर्द्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत्

m m 6 *m m*

28. वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस् त्रिलोचनः

7 *m m m m*

कृशानुरेताः सर्व्वज्ञो धूर्ज्जटि र्नीललोहितः

m f *m* 8 *m* g 9 *m m*

29. हरः स्मरहरो भर्गस् त्र्यम्बकस् त्रिपुरान्तकः

m m 10 *m m*

गङ्गाधरो ऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः

m m m 11 *m m m*

30. व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र, उमापतिः

m

.s braided .ir. h — कपर्द्दो (ऽस्य जटाजूटः)

m n i

is bow. — पिनाको ऽजगवं (धनुः)

m j k

is attend- .ts. — 31. प्रमथाः (स्युः पारिषदाः)

m f

.e divine .others. 1 — ब्राह्मी (त्याद्यास्तु मातरः)

1—शिवन्. 2—शूर्. 3—सस्. 4—पिनन्. 5—दिंन्. 6—क्ष. 7—तस्. —भर्ग. 9—त्र्यक. 10—शिन्. 11—स्थाणु.

a The destroyer and reproducer. b Also शम्भुः. c Likewise सर्वं. Also खण्डपरशुः. e Likewise कृत्तिवासः (स्) f Also कृशरेः. g Likewise र्भः. h Rolled on his head. i Also अजकवं, अजगवं, अजगावं, आजावं, and आजीकवं. j Sing प्रमथः. k This, which is likewise name of SIVA's attendants, is variously written. Sing. पारिषदः पार्षदः, or पार्षद्यः. l Or energies of the gods, viz. *Brahmí, Mahéswarí, ,ndri, Varáhí, Vaishnaví, Caumárí, Cauvérí* or *Chámundá*, and *harchica.* m Also ब्रह्माणी.

f fb n
विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् (अणिमादिकमष्टधा) Superhuman power. a
f f fd fe f 1fi
32. उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी BHAWANI'. c
fg f f f f
शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला
f f f f fh 2fi
33. अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका
3m m m m
विनायको विघ्नराज द्वैमातुर गणाधिपाः GAN'ESA. j
4m m m m
34. (अप्ये)कदन्त हेरम्ब लम्बोदर गजाननाः
m m 5ml m
कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः CA'RTI'CEYA k
m m m m m
35. पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभू गुहः
6mm m m m
बाहुलेयस् तारकजित् विशाखः शिखिवाहनः
m m m mn
36. षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः
m 7m 8mp 9mq m
इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः INDRA. o

1—ई. 2—ज. 3—क. 4—ए. 5—ज्मन्. 6—लेय. 7—त्वत्. 8—वन्. 6—जस्.

a Consisting in preternatural faculties of eight sorts (see the enumeration in other dictionaries), such as the power of assuming an imperceptible form &c. b This and the preceding term (विभूतिः) are by some considered to be here intended for names of ashes rubbed on the person of SIVA. c The wife of *Siva* and goddess of destruction. d Likewise गौरा. e Also काला. f Likewise ईश्वरा. g Also शिवे. h Likewise अपर्णः, अपर्णी or अपर्णा. i Also अम्बा. j The obviator of difficulties. k The god of war. l Likewise शरजन्मा. m Also बाहुलेयः. n Likewise क्रौञ्चदारणः. o Regent of the sky. p Also मघवान् (वत्) some add मघवत्. q Likewise विडौजाः.

1 m a   m b   m   m

37. वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः

m   m   m   m   m

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः

2 m c   m   3 m   m   4 m   5 m

38. सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा

m d   m   m   m

वास्तोष्पतिः सुरपति र्बलारातिः शचीपतिः

6 m   m   7 m   m

39. जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण् नमुचिसूदनः

m   8 m   9 m   m

संक्रन्दनो दुश्च्यवनस् तुराषाण् मेघवाहनः

m   m   m 10

40. आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्

(तस्य तु प्रिया)

f   f f   11 f

SACHI. e — पुलोमजा शची न्द्राणी

12 f g

Indra's City. — (नगरी त्व,) मरावती

13 m h

His horse. — 41. (हय) उच्चैःश्रवाः

m

His charioteer. — (सूतो) मातलि

n

His grove or garden. — र्नन्दनं (वनं)

m

His palace. — (स्यात् प्रासादो) वैजयन्तो

m   m

JAYANTA. i — जयन्तः पाकशासनिः

1—वस्. 2—मन्. 3—भिद्. 4—हन्. 5—वृष्. 6—दिव्. 7—राज्. 8—च्यु. 9—साह्. 10—शिव्. 11—ङी. 12—[illegible]. 13—वह्.

a Also वृद्धश्रवाः. b Likewise शुनाशीरः and शुनासीरः. c Also सुत्रामा. d Some add वास्तोष्पतिः. e The wife of Indra. f Likewise शचिः, and शची, or सचिः. g Also अमरा. h Likewise उच्चैःश्रवस् (स्). i Son of Indra.

m 1m 2m 3m

42. ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः — *Indra's* elephant.

f mn mna nb m

ह्रादिनी वज्रम् (स्त्री स्यात्) कुलिशं भिदुरं पविः — His thunderbolt.

m mc md me 4mf

43. शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर् (द्वयोः)

n nm

व्योमयानं विमानो (ऽस्त्री) — The car of *Indra*.f.

5m

(नारदाद्याः) सुरर्षयः — A divine sage. g.

6f f

44. (स्यात्) सुधर्मा देवसभा — The council of the gods.

ni 7n f

पीयूषममृतं सुधा — The food of the gods.h.

f f fk f

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका — The river of heaven.j.

m m 8m m m

45. मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः — The mountain *Sumeru*. l

m m

(पञ्चैते देवतरवो) मन्दारः पारिजातकः — Five celestial trees.m.

m 9m nm

46. सन्तानः कल्पवृक्षश्च् (च पुंसि वा) हरिचन्दनं

---

1 अ—. 2 ऐ—. 3 अ—. 4 अ—. 5—र्षि—. 6—र्मन्. 7 अ—. 8—द्रि 9—क्ष.

a Also कुलीशं. b Likewise भिदिरं and भिदुः. c Also स्वरः (स) d Likewise शम्बः. And सम्बः or संवः. e Also अशनी, and वज्राशनिः f Or of any god. g As *Nárada*, &c. h Ambrosia and Nectar ; or the food and drink which confer immortality. i Likewise पेयूषं and पेयूषं. j The Ganges of the sky, suggested probably by the milky-way. k Also स्वर्नदी. l The extremity of the world's axis ; where the gods abide. m Severally named in the text.

SANATCUMARA. a

m b m c

सनत्कुमारो वैधात्रः

The Aswin. d

m 1 m

स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ

m e 2 m m 3 m

47. नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ (च तावुभौ)

Nymphs. f

4 f f g h

(स्त्रियां बहुष्व) प्सरसः स्वर्वेश्या (उर्व्वशीमुखाः)

Celestial musicians. i

m j 5 m k 6 m l

48. (हाहा हूहूश्चैवमाद्या) गन्धर्व्वास् (त्रिदिवौकसः)

Fire.

m m m m m m

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः

m m 7 m 8 m n

49. कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास् तनूनपात्

9 m 10 m o 11 m m m

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्बुधः

---

1 स्व—. 2 अश्विन. 3 आ—. 4 अप्सरस्. 5—हू. 6—र्व. 7—त्र. 8—पाद् Or—पात्. 9 बर्हि Or बर्हिस्. 10—न्. 11—र्त्मन्.

a The son of *Brahmá*, and eldest of the progenitors of mankind. b Likewise सनत्कुमार. c Also वैधातकिः. d Physicians of heaven, and twin sons of the sun by his wife *Sanjnyá* in the shape of a mare, or children of the constellation *Aswiní*. One of the twins is named *Násatya*, and the other *Dásra*; but these terms, in the dual, designate both of them. Their patronymicks are used in the singular, when either is singly intended. e Likewise नासिक्यौ. f Celestial courtesans, as *Urvasí*, *Rambhá*, *Ménacá*, *Ghrïtàchi*, *Tilóttamá*, &c. g Likewise स्वर्वेश्या. h Also उर्वशी and उर्व्वशी. Quiristers of heaven, as *Háhá*, *Húhú*, *Tumbura*, *Viswávasu*, *Chitrarat'ha*, &c. j Likewise हूहा; and हाहाः (स्). And Indec. हाहाः. k Also हुहुः and हाहाहूहुः. And Indec. हूहूः. l Sing. गन्धर्वः. Also गन्धर्वः and गान्धर्वः. m One commentator makes the plural of this word विश्वानराः, but erroneously say others. n Or, according to a different etymology, तनूनपाद् (द्). And तनूनपाः (पा). o शुष्मन्, or बर्हिःशुष्मन् Also शुषः (ष).

m a m m b m m
50. आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः
m 1 m 2 m 3 m
रोहिताश्वो वायुसखा शिखावानाशुशुक्षणिः
4 m 5 m m m
51. हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः
6 m c 7 m d 8 m m m
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश् चित्रभानुर्विभावसुः
m 9 n
52. शुचिरप्पित्तं
10 m m m
और्वस् (तु) वाडवो वडवानलः — Submarine fire. e
m f m f g 11 f h f f
(वह्नेर्द्वयो) ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा (स्त्रियां) — Flame. f
m f n i m
53. (त्रिषु) स्फुलिङ्गोऽग्निकणः — A spark.
m m
सन्तापः संज्वरः (समौ) — A burn.
m m 12 m 13 m
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् — Yama. j
m 14 m m 15 m m
54. कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः
m m k m m m
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः

1—क्ष, Or —ख. 2—वत्. 3 आ—. 4 —तस्. 5 —भज्. 6—स्. EX. —र्चिस्. 7 —नस्. 8—क्र. 9 प—. 10—र्व. 11 अर्चि 12—र्तिन्. 13— राज्. 14 —त्. 15—राज्.

a Likewise आशयाशः. b Also कृषानु. c Likewise सप्तार्चिः (र्चि). d Also दमूनाः. e A being consisting of flame, but with a mare's head, sprung from the thighs of *Urva*, and was received by the ocean. f Masc. ज्वालः, fem. ज्वाला. g Fem. कीला. h Also f. n. अर्चिः (स्). i Fem. स्फुलिङ्गा, neut.—ङ्गं. j The regent of worlds below ; or death, and judge of departed souls. k Likewise दण्डधारः

A giant or ghost.

m *m* 1 *m* *m* *m* a *m* b

55. राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः

m *m* *m* c *m*

रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः

m d *m* *m* e *n* 2 *n*

56. यातुधानः पुण्यजनो नैरृतो यातु रक्षसी

VARUNA. f

3 *m* *m* g 4 *m* *m* h 5 *m*

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः

Air or wind.

m *m* *m* 6 *m* *m*

57. श्वसन स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः

m i *m* *m* 7 *m* 8 *m*

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहाऽनिलाशुगाः

m *m* j 9 *m* *m* k *m*

58. समीर मारुत मरुज् जगत्प्राण समीरणाः

10 *m* *m* l *m* *m* *m*

नभस्वद् वात पवन पवमान प्रभञ्जनाः

Air inhaled. m

m *m* 11 *m* 12 *m* *m* *m*

59. प्राणोऽपानः समानश्(चो)दान व्यानौ (च वायवः

शरीरस्था इमे)

Speed or velocity.

n n 13 *n* *m* *m*

रंहस् तरसी (तु) रयः स्यदः

---

1 क्रव्याद्. 2 रक्षस्. 3 —तस्. 4 पाशिन्. 5 अ—. 6 —श्वन्. 7 अ—. 8 आ—. 9 —त्. 10 —त्. 11 —न. 12 उ—. 13 तरस्.

a Or अस्रपः. b Or आशिरः. c Likewise कर्बूरः. and कर्वुरः. d Or आतुधानः. e Also नैर्ऋतिः. f Or the regent of water. g Likewise वरुणः. h Also अपांपतिः. i Or पृषताश्व. j Likewise मरुतः. k Also जगत् (du. जगतौ ; or जगन्तौ;) and प्राणः. l Likewise वातिः. m Five breaths, or air inhaled or emitted several ways, as breath, deglutition, &c. n Also रंहः.

1 *m* a *n* *n* *n* *n* 2 *n* c *n*

60. जवो (ऽथ) शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतं — Quick, or swiftly.b

n *n* *n* 3 *n* 4 *n* d

सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु (च)

n f *n* 5 *n* *n* 6 *n* 7 *n* g

61. सतते ऽनारताश्रान्त सन्ततविरतानिशं — Eternal, or continually, c

n 8 *n* 9 *n* h

नित्यानवरताजस्रम् (ऽप्य)

m *m* j

(ऽथा) ऽतिशयो भरः — Much or excessive, i

n *n* 10 *n* 11 *n* 12 *n* *n*

62. अतिवेल भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ निर्भरं

13 *n* 14 *n* 15 *n* *n* *n* k 16 *n*

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढ बाढ दृढानि (च)

l *m*

63. (क्लीबे शीघ्राद्यसत्वे स्यात् त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्

---

1 जव. 2 अर. 3 स—. 4 आ—. 5 अ—. 6 अ—. 7 आ—. 8 अ—. 9 अ—. 10 भृ—. 11 अ—. 12 उ—. 13 तीव्र. 14 ए—. 15 —न्त. 16 दृढ.

a Likewise जवन:. b These terms, used adverbially, are neuter; but as adjectives, they agree in gender with the subject. Masc. शीघ्रः, fem. शीघ्रा. neut. शीघ्रं. c Also Indec. अर. d Except this term, which properly should not be used as an adjective. e These likewise are neuter as adverbs, but vary as adjectives. This is reckoned among indeclinables. g Except this, which properly should not be used as an adjective. h Except this also, which is never used as an adjective. This is also reckoned among indeclinables. i These likewise are neuter as adverbs, but vary as adjectives. j Except these two, which are invariably masculine; but they are used adverbially in the second singular neuter. k This is indeclinable according to some. l They are neuter when used not as nouns; consequently, as adverbs. m A various reading is भेद्यगामि, (used as an epithet or discriminative) instead of सत्वगामि, (used as a noun; *i.e.* as an an adjective.)

CUVE´RA. a — 1 m, m, 2 m, m
कुबेरस् त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः
3 m, m, m, m
64. मनुष्यधर्म्मा धनदो राजराजो धनाधिपः
m, m, m, m
किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः
4 m b, 5 m c, 6 m d, m, 7 m
65. यक्षैकपिङ्गैलविल श्रीद पुण्यजनेश्वराः
n, m

The garden of *Cuvèra.* — (अस्योद्यानं) चैत्ररथः
m f

Nalacu´bara. e — (पुत्रस्तु) नलकूबरः
m

Cailasa. g. — 66. कैलासः (स्थानं)
f

Cuvera's city. — अलका (पूर्)
m n

His throne and vehicle. — (विमानं तु) पुष्पकं
m, 8 m, m, m

His attendants. — (स्यात् किन्नरः किंपुरुषस् तुरंगवदनो मयुः
m, m h

His treasure. — 67. निधि (र्ना) शेवधि
n, n

Auriferous gems. i — (भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः)

1—र. 2—राज्. 3—र्मन्. 4—यक्ष. 5 ए—. 6 ए—. 7—र. 8—ष.

a The god of riches. b Also यक्षेश्वरः. c Likewise एकपिङ्गलः. d Also ऐडविडः, or ऐलविलः, and ऐडविड. e Son of *Cuvéra.* f The same term, in the dual, designates both the sons of CUVE´RA; named NALACU´BARA, and MANI´GRI´VA. g Abode of *Cuvéra.* h Also सेवधिः. i See an enumeration of the other seven (for there are nine such fabulous gems) in other dictionaries.

SECTION II.

f f a 1 n b 2 n n 3 n
द्यो दिवौ (द्वे स्त्रियाव्) अभ्रं व्योम पुष्करमम्बरं — The sky or atmosphere.

4 n c n d n n 5 n n
नभो ऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खं

6 n n 7 n m 8 n m e
वियद् विष्णुपदं (वा तु पुंस्या) काश विहायसी

9 f 10 f g f 11 f 12 f
दिशस् (तु) ककुभः काष्ठा आशाश् (च) हरितश् (च ताः) — Space, region or quarters. f

13 f 14 f i 15 f
प्राच्यवाची प्रतीच्यस् (ताः पूर्व दक्षिण पश्चिमाः) — The several quarters. h

f
(उत्तरा दिग्) उदीची (स्याद्)

m f n
दिश्यं (तु त्रिषु दिग्भवे) — Siuated or bearing

m m m m m m
इन्द्रो वह्निः पितृपति नैर्ऋतो वरुणो मरुत् — The regents of quarters and points. k

m m
कुबेर ईशः (पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्)

---

1 अ—. 2—मन्. 3 अ—. 4—अस्. 5—त्मन्. 6—त्. आ—. 8—यस्. 9 दिश्. 10 ककुभ्. 11 आशा. 12 हरित्. 13 ची—. 14 अ—. 15—ची.

a See § i. v. 4. b Or अभ्रं. c Likewise नभं (अ.) d Or अन्तरीक्षं. Masc. विहायाः. Neut. विहायः. Also विहायसः—स ; and indec. विहायसा. f A tract or quarter of the world ; sing. दिक्, pl. दिशः. Or ith the feminine termination दिशा, pl. दिशः. g Nom. ककुप्. Also ith the feminine termination ककुभाः. h In their order : namely, ast, South, West, North. i Some read अपाची for the South ; restricting अवाची to the region below. j Ex. पूर्वदिश्यः eastern ; fem—श्या : neut.—श्यं. k In their order : E. S. E. S. S. W. W. N. W. N. I. E. Thus fire S. E. *Nairita* S. W. Air N. W. *Śiva* N. E. From he regents, the points are denominated : as ऐन्द्री, East, आग्नेयी, South-ast याम्या, South, &c.

m m m m 1 m

Elephants, at the points. a — 5. ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदो ऽञ्जनः

m m 2 m

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च (च दिग्गजाः)

f c f f 3 f

Their females b. — 6. (करिण्यो) ऽभ्रमु कपिला पिङ्गलानुपमाः (क्रमात्)

f f d f e f

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती (चा) ऽङ्गना (चा)ऽञ्जनावती

i n f g

Intermediate point. f — 7. (क्लीबाव्ययं त्व) ऽपदिशं (दिशोर्मध्ये) विदिक् (स्त्रियां)

n n

Included space — अभ्यन्तरं (त्व) ऽन्तरालं

m i m

The sensible horizon. h — चक्रवालं (तु) मण्डलं

m j m m m m

A cloud. — 8. अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नु र्बलाहकः

m 4 m 5 m m k m

धाराधरो जलधरस् तडित्वान् वारिदो ऽम्बुभृत्

m m m 6 m l 7 m m

9. घन जीमूत मुदिर जलमुग् धूमयोनयः

f f

A succession of clouds. — कादम्बिनी मेघमाला

m f n

Belonging to clouds. — (त्रिषु मेघभवे) ऽभ्रियं

---

1 अंजन. 2—क. 3 श—. 4—धर. 5—त्वत्. 6—मुक्. 7—नि.

a Belonging to the several regents of them, respectively. b In the same order. c Also अभ्रमुः. d Likewise शुभदन्ती. e Also अङ्गदा. f Or half quarter, as S. E. &c. g Likewise प्रदिक्. h Or any orb and circumference. i Or चक्रवाडं. j Or अभ्रं. k Also वारिधरः. l Likewise जलभृत्, जलद, &c. m Properly this signifies a cloud of smoke : and जीमूतः is a visible exhalation.

n n n 1 n b 0. स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसिता (दि च)	The rattling of thunder. a
f c f 2 f 3 f f शंपा शतह्रदा ह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा	Lightning.
f f d f f f 1. तडित् सौदामिनी विद्युत् चञ्चला चपला (ऽपि च)	
m f. g स्फूर्जथु (र्वज्रनिर्घोषो)	A clap of thunder. e
m 4 m मेघज्योतिरिरम्मदः	A flash of lightning. h
n 5 n 2. इन्द्रायुधं शक्रधनुस्	A rainbow.
n (तदेव ऋजु) रोहितं	INDRA'S bow unbent. i
f n j वृष्टिर्वर्षं	Rain.
m 6 m (तद्विघाते) ऽवग्राहावग्रहौ (समौ)	Drought.
m m 3. धारासम्पात आसारः	A hard shower.
m k l शीकरो (ऽम्बुकणाः स्मृताः)	Thin rain.

1—त. 2—मी. 3 ऐ—री 4 इ— 5—स. Ex.—वृष. व—.

a Or the grumbling of clouds. b Including other synonyms, as [स्त]नितं, &c. c Also शम्पा. d Better सौदामनी; Likewise सौदाम्नी. [e T]he noise attending a fall of thunder or stroke of lightning. f Also [स्फू]र्जथुः, and विस्फूर्जथुः, or विस्फुर्जथुः. g Or वज्रनिर्घोषः. h Or the [fire] attending a stroke of lightning. i When his bow is bent, its [sha]dow appears as a rainbow; when unbent, it is invisible to mortals. [So]me of the commentators have approached towards a true explana[tio]n of the rainbow; saying that it proceeds from the rays of the sun, [wh]ich are of various colours, and being dispersed by the air, appear in [the] sky. j Likewise वर्षणं. k Or सीकरः. l Or स्मृताः.

1 *m* *f m*

Hail. वर्षोपलस् (तु) करका

n

A cloudy day. a (मेघच्छन्ने ऽह्नि) दुर्दिनं

f *f* *m* 2 *n*

Covering or disappearance. b 14. अन्तर्द्धा व्यवधा (पुंसि त्व) न्तर्द्धिरपवारणं

n *n* *n* c 3 *n*

अपिधान तिरोधान पिधानाच्छादनानि (च)

4 *m* 5 *m* d *m* e *m* *m* f

The moon. 15. हिमांशुश् चन्द्रमाश् चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः

m *m* *m* 6 *m* *m*

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः

m *m* *m* g *m* *m* *m*

16. अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः

m *m* h *m* *m*

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः

f

A digit. i 17. कला (तु षोडशो भागो)

m n j *m f n*

The disk of the sun or moon. बिम्बो (ऽस्त्री) मण्डलं (त्रिषु)

n *m n* *m n* *m*

A part. भित्तं शकल खण्डे (वा पुंस्य) ऽर्द्धो

n

Half. ऽर्द्धं (समे ऽंशके)

1—स. 2 ध—. 3 आ—न. 4—शु. 5—मस्. 6 ओ—.

a Or obscured by clouds. b Or anything, which hides and withholds from sight. c Also छादनं, and छदनं. d Likewise मा:, (मस्.) e Also चन्द्र:. f Likewise कुमदबन्धु:. g Also सोमा, (मृ.) h Likewise शशाङ्कः, शशलाञ्छनः, and शशी, (नृ). i Or the sixteenth part of the moon's diameter. j One author makes this fem. Also बिम्बी.

f a f f
18. चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना — Moonlight.

1 m f
प्रसादस् (तु) प्रसन्नता — Purity or brightness.

m 2 m n n 3 n n b
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं (च) चिह्नं लक्ष्म (च) लक्षणं — A spot or mark.

f
19. सुषमा (परमा शोभा) — Exquisite beauty.

f f c 4 f f
शोभा कान्तिर्द्युतिश् छविः — Beauty or splendor.

5 m 6 m 7 m n n
अवश्यायस् (तु) नीहारस् तुषारस् तुहिनं हिमं — Frost.

n f d
20. प्रालेयं मिहिका (च)

f f
(अथ) हिमानी हिमसंहतिः — Ice and snow.

n
शीतं (गुणे) — Cold or chilness.

m f n e m f n m f n
(तद्वदर्थाः) सुषीमः शिशिरो जडः — Cold or frigid.

m f n m f n m f n m f n
21. तुषारः शीतलः शीतो हिमः (सप्तान्यलिङ्गकाः)

m m
ध्रुव (औत्तानपादिः (स्यात्) — The polar star. f

m h m
अगस्त्यः कुम्भसम्भवः — AGASTYA. g

1—द. 2—अङ्क. 3—लक्ष्मन्. 4—ति. 5—य. 6—हार. 7—षार.

a Also चन्द्रमा. b Likewise लक्ष्मणं. c Also द्युती, and छवी. d Or महिका. e Likewise सुषीमः, and सुषोमः. f Or the north pole itself. In mythology, *Dhruva* is son of *Uttánapáda*, and consequently grandson of the first *Menu*. In Astronomy, *Uttánapáda*, is β Ursæ minoris. g *Agastya* is regent of the star Canopus. h Also अगस्तिः.

1 *m* a

22. मैत्रावरुणिर्

f

His consort. (स्यैव) लोपामुद्रा (सधर्मिणी)

n b 2 *n* *n* *f* *f n* c 3 *f n* d

A star. नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारका (प्यु) डु (वा स्त्रियां)

Asterisms. e 23. दाक्षायण्यो (ऽश्विनीत्यादि तारा)

4 *f* 5 *f*

The head of Aries. अश्वयुगश्विनी

f *f* f

Stars in the Southern scale. राधा विशाखा

m *m* *m*

Stars in Cancer. पुष्ये (तु) सिध्य तिष्यौ

6 *f*

The Dolphin. श्रविष्ठया

f

24. (समा) धनिष्ठा

f *f* g

The wing of Pegasus. (स्युः) प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः (स्त्रियः)

n h *n* 7 *f*

Orion. मृगशीर्षं मृगशिरस् (तस्मिन्नेवा) ग्रहायणी

8 *f* i

Stars in his head. 25. इल्वलास् (तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः)

1—णि. 2 ऋक्ष. 3 उडु. 4—युज्. 5 श्व—. 6—ष्ठा. 7 आग्र—. 8—ला.

a Likewise वरुणिः b Also नक्षत्रं. c Neut. तारकं. Likewise masc. तारः, and तारकः. d Neut. उडु, fem. उडुः or उडू. e' *As'wini* and others, the longitude of which regulates the divisions of the zodiac. In mythology, they are nymphs, and daughters of *Ducsha.* f Properly dual, as indicating two stars, which compose this constellation according to ancient authors. But astronomers now reckon four. g Also भद्रपदाः. h Likewise masc. मृगशीर्षः, and fem. मृगशिराः (स्). Also masc. मृगः i Also इल्वकाः. j *Vrihaspati*, the preceptor of the gods, son of *Angiras.* k Likewise गीर्पतिः, गीःपतिः, and गीष्पतिः.

m *m* *m* k 9 *m* *m*

बृहस्पतिः सुराचार्य्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः — The planet Jupiter. j

m *m* a 1 *m* *m*

26. जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश् चित्रशिखण्डिजः

m *m* *m* 2 *m* c *m* d *m*

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः — Venus. h

m *m* *m* *m* *m*

27. अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः — Mars. e

m *m* *m*

रौहिणेयो बुधः सौम्यः — Mercury. f

m h *m* i

(समौ) सौरि शनैश्चरौ — Saturn. g

n k *m* *m* *m* *m*

28. तमस् (तु) राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुन्तुदः — The ascending node. j

m

(सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्) चित्रशिखण्डिनः — Ursa major. l

n

29. (राशीनामुदयो) लग्नं — Ascension. m

(ते तु मेषवृषादयः) — Signs of the Zodiac. n.

m o *m* 3 *m* 4 *m* 5 *m* 6 *m*

सूर सूर्य्या र्य्यमादित्य द्वादशात्म दिवाकराः — The Sun.

---

9 धि—. 1—ति. 2—नस्. 3 स—र्. 4 आ—. 5—त्मन्. 6—र.

a The patronymick in the plural, reverts to the original form अङ्गिरसः. b *Sucra* or *Usanas*, the preceptor of the giants, son of *Bhrigu* and regent of the planet Venus. c In the vocative sing. उशन: (स्) उशनन, or उशनः. d Likewise भृगुः. This and the patronymick, in the plural, make भृगवः. e According to mythology, the son of the earth. f *Bud'ha*, son of *Sóma*, (or the moon) by *Róhini* (or the Hyades). g *Saní*, the offspring of the sun by *Ch'háyá*. h Or more properly, सौरिः. Also सौरः. i Likewise शनिः. j *Ráhú*, son of *Sinhicí*. k Also masc. तमाः, (स.) l The seven principal stars in Ursa major are the seven sages; *Maríchi*, *Atri*, *Angiras*, *Pulastya*, *Pulaha*, *Cratu* and *Vasisht'ha*. m The rising of the signs. n The sign *(Rási)* are Aries, Taurus, &c. o Likewise सूरः.

m 1m m m

30. भास्कराहस्कर ब्रध्न प्रभाकर विभाकराः

2m m m m 3m

भास्वद् विवस्वत् सप्ताश्व हरिदश्वोष्णरश्मयः

m4m ma mb 5m 6m

31. विकर्त्तनार्क मार्त्तण्ड मिहिरारुण पूषणः

7m m 8m m m

द्युमणिस् तरणिर्मित्रश् चित्रभानुर्विरोचन

m 9m m 10mc

32. विभावसुर्ग्रहपतिस् त्विषांपतिरहर्पतिः

m m 11m md 12m m

भानुर्हंसः सहस्रांशुस् तपनः सविता रविः

m m 13m

Three of the sun's attendants. 33. माठरः पिङ्गलो दण्डश् (चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः)

m m m mg m

The dawn. f — सूरसूतो ऽरुणो ऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः

14mh m 15n n

Halo. 34. परिवेषस् (तु) परिधिरुपसूर्यक मण्डले

m16m m17m mf m 18mi

A ray. — किरणोस्र मयूखांशु गभस्ति घृणि घृष्णयः

m m mf f

35. भानुः करो मरीचिः (स्त्रीपुंसयोः) दीधितिः (स्त्रियाम्)

---

1 ब्र—. 2—त्. 3—उ—ष्मि. 4 वि—. 5 मि—. 6 पूषन्.
7—णि. 8—त्र. 9—ति. 10 अह—. 11—शु. 12—तृ.
13—ण्ड. 14—रु. 15 उ—. 16 उस्र. 17 अंशु. 18—घृणि.

a Also मार्त्ताण्ड. b Likewise मिहिरः. c Also ग्रहःपतिः. d Likewise अहपतः. e Severally named in the text. They are INDRA, YAMA, and fire, under other names : one placed on the left of the sun ; the two others on his right. f The charioteer of the sun. g Likewise काश्यपः. h Also परिवेशः. i Some read रश्मि.

f. 1*f* *f* 2*f* *f* a 3*f* *f* *f* 4*f*
(स्युः) प्रभा रुग् रुचि त्विड् भा भाश् छवि द्युति दीप्तयः Light.
5*n* *n*6
36. रोचिः शोचि (द्वे क्लीबे)

m *m* *m*
प्रकाशो द्योत आतपः Sunshine. b

n *n* *n* *n* d
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं (त्रिषु तद्वति) Warmth. c

n *n* *n* f
37. तिग्मं तीक्ष्णं खरं (तद्वत्) Heat. e

f *f*
मृगतृष्णा मरीचिका Sultry vapour. g

---

1 रुच्. 2 त्विष्. 3 भास्. 4 दीप्ति. 5 रोचिस्. 6 शोचिस्.

a Also masc. भाः (सु) or भासः, (स). b Or any lustre and heat. Some interpret this, the converse of darkness. Others make the three terms of this article synonymous with the preceding eleven, as signifying light and illumination. They are distinguished from the article which precedes, as not immediately issuing from the sun. c Or warm. d When used as adjectives they vary with the gender. e Or hot. f These also, when employed as adjectives, vary with the gender. g Appearing at a distance like a sheet of water. The phenomenon called Mirage.

SECTION III.

m *m* 1 *m* *m*

Time. 1. कालो दिष्टो (ऽप्य) नेहा (पि) समयो (ऽप्य)

f b

First lunar day. a (ऽथ) पक्षतिः

2 *f*

प्रतिपद् (द्वे इमे स्त्रीत्वे)

3 *m f* d

A lunar day. (तदाद्यास्) तिथयो (द्वयोः)

m *n* 4 *n* *m n* *m n* c

A day. 2. घस्रो दिनाहनी (वा तु क्लीवे दिवस वासरौ

m *n* *n* f 5 *n* g 6 *n* h

Morning. प्रत्यूषो ऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी (अपि)

n i

3. प्रभातं (च)

f k

Eve. j. (दिनान्ते तु) सायं

f l *f*

Twilight. सन्ध्या पितृप्रसूः

---

1 अनेहस् 2—पद्. 3 तिथि. 4 अहन्. उषस्. 6 षस्.

a The beginning of the moon's increase or wane. b Or पक्षती. c The thirtieth part of a lunation. d Also fem. तिथी. e Some write वाषरः, erroneously. f Likewise काल्यं. g Also masc. उषः (स्.) and fem. उषा. h Likewise masc. प्रत्यूषः (ष) and neut. प्रत्युषः (स्.) i Also भातं and विभातं j Or the close of the day. k Masc. सायः. Indec. सायं. l Likewise सन्ध्यां.

प्राह्णापराह्ण[n][1 m] मध्याह्नास्[2 m] (त्रिसन्ध्यम्)	Periods of the day. a
(अथ) शर्वरी[f b]	Night.
निशा[f] निशीथिनी[f] रात्रिस्[3 f c] त्रियामा[f] क्षणदा[f] क्षपा[f d]	
विभावरी[f] तमस्विन्यौ[4 f e] रजनी[f f] यामिनी[f g] तमी[f h]	
तमिस्रा[f] तामसी[f i] (रात्रिः)	A dark night.
ज्योत्स्नी[f j] (चन्द्रिकयान्विता)	A moonlight night.
आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि) पक्षिणी[f]	A night and two days. k
गणरात्रं[n] (निशाबहवः)	A multitude of nights.
प्रदोषो[m] रजनीमुखम्[n]	Evening. l
अर्द्धरात्र[m] निशीथौ[m] (द्वौ)	Midnight.
(द्वौ) याम[m] प्रहरौ[m] (समौ)	A watch. m

---

1 ह्ण—. 2—ह्न 3—त्रि. 4—नौ.

a Forenoon, afternoon, and mid-day. The three turns of the day are collectively called त्रिसन्ध्यं, n. or त्रिसन्ध्या, f. b Also शार्वरी. c Also रात्री. d Likewise क्षिपा. e Also तमस्वती.. f Likewise रजनिः. g Also यामवती. h Likewise तमिः, or तमा and तामी. i Some make this a part of the explanation. But it is one of the terms exhibited, according to others. It also signifies night in general. j This is interpreted by one author the night of full moon. k Or a day and two nights. l The beginning of night. The two first hours *(g'hatis)* after sunset. m The eighth part of the day.

The full and change of the moon. a	7. (स) पर्व्वसन्धिः (प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम्)
Last day of the half month.	पञ्चान्तौ (पञ्चदश्यौ हे)
Day of full moon.	पौर्णमासी (तु) पूर्णिमा
Moon a little gibbous. d	8. (कलाहीनेसा) ऽनुमतिः
Moon quite full. e	(पूर्णे) राका (निशाकरे)
Day of new moon.	अमावास्या (त्व्) मावस्या दर्शः सूर्य्येन्दुसङ्गमः
Moon a little horned. h	9. (सा दृष्टेन्दुः) सिनीवाली
Moon exactly new. i	(सा नष्टेन्दुकला) कुहूः
An eclipse.	उपरागो ग्रहो
Eclipsed.	(राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पुष्णि च)

1 त्व—.

a The junction of the 15th and 1st of a half month, or the preci moment of the full or change of the moon. b Also पर्व and संधि c Likewise पूर्णमा, पूर्णिमासी, पूर्णमासी. and पौर्णमी. d That is, fifteenth day of the moon's age, on which she rises one digit ($\frac{1}{16}$th less than full. e A similar day; but on which she rises quite ful f Also अमावासी, अमावसी, अमामासी, अमामसी, and अमा. g Son add अदर्शः. h That is, a thirtieth day of the moon's age, on whic she rises visible. Or sets visible; the first lunar day having commen ed, or the fourteenth of the dark half month being unfinished. i A similar day, but on which she rises invisible. j Also कुहुः.

10. सोपसर्गोपरक्तौ (द्वाव्)
ऽग्न्युत्पात उपाहित: | A meteor. a
(एकयोक्त्या) पुष्पवन्तौ (दिवाकर निशाकरौ) | Sun & moon

11. (अष्टादश निमेषास्तु) काष्ठा: | Sixteen thirds. b
(त्रिंशत्तुता:) कला: | Eight seconds. c
(तास्तु त्रिंशत्) क्षण: | Four minutes. d
(तेतु) मुहूर्त्तो (द्वादशास्त्रियाम्) | An hour. e

12. (तेतु त्रिंशद्) होरात्र: | A day. f
पक्ष (स्तेदशपक्ष च) | A fortnight. h
(पक्षौ पूर्वापरौ) शुक्ल कृष्णौ | Light & dark fortnights. i
मास (स्तु तावुभौ) | A month. j

---

1 उ—. 2—वत्, or वन्त. 3 क्ष—.

a As a falling star, &c. also a comet. b Or thirtieth part of a *calá* and measured by eighteen twinklings. c Or thirtieth part of a *Cshańa* d The three hundred and sixtieth part of the day. e The thirtieth part of the day; containing twelve *Cshanas*. f A nycthemeron, containing thirty *Muhúrtas*. g Some make this neuter: but erroneously. h Half a month, comprising fifteen days. i Respectively, from new moon to full, and from the opposition to the conjunction. j The twelfth part of a year; comprising two *pacshas*, or thirty days. This is according to lunar time. But the same name is applicable to the solar and sidereal months. k Likewise मा: (स्).

A season. a — 13. (द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यात्) ऋतु[m]

A half year. b — (स्तै र) यनं (त्रिभिः) [1 n]

A year. c — (अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य) वत्सरः [m]

Equinox. — 14. (समरात्रिंदिवे काले) विषुवद्विषुवं (च तत्) [2 n, n d]

Agrahāyana. e — मार्गशीर्षं सहा मार्ग आग्रहायणिक (श्च सः) [m, 3 m f, m, m g]

Pausha. h — 15. पौषे तैष सहस्यौ (द्वौ) [m, m, m]

Māgha. i — तपा माघे [4 m j, m]

Phālguna. k — (ऽथ) फाल्गुने [m l]

(स्यात्) तपस्यः फाल्गुनिकः [m, m]

Chaitra. m — (स्यात्) चैत्रचैत्रिको मधः [m, m, m]

---

1 स्व—. 2—दत्. 3 सहस्. 4 तपस्.

a The sixth part of a year, comprising two months, as *Māgha* and *Phālgun'a.* Properly the season consists of two solar months: but the term is also applicable to lunar time. b Or the sun's alternate journies towards the tropics, measured by three seasons. c Consisting of the northern and southern tracts of the sun. d Also masc. विषुवान्, and विषवः. And विषुणः or विषुपः. e Month in which the moon is full, nearly in the longitude of Orion's head. f Likewise सहः (स्.) g Also आग्रहायणः. h Near γ and δ of Cancer. i Near the lion's heart. j Some add तपः (—प). k Near the lion's tail. l Also फाल्गुनः. m Near the virgin's spike.

16. वैशाखे[m] माधवो[m] राधो[m] — *Vais'ác'ha.* a

ज्यैष्ठे[m][c] शुक्रः[m] — *Jyaishtha.* b

शुचि[m] (स्त्वयम्) — *A'shád'ha.* d

आषाढे[m][e]

श्रावणे[m] (तु स्यात्) नभाः[1][m] श्रावणिक[m] (श्च सः) — *Srávan'a.* f

17. (स्यु) र्नभस्य[m] प्रौष्ठपद[m] भाद्र[m] भाद्रपदाः[m] (समाः) — *Bhad'ra.* g

(स्यादा) श्विन[2][m] इषो[3][m][i] (ऽप्या) श्वयुजो (ऽपि) — *A's'wina.* h

(स्यात्तु) कार्त्तिके[m] — *Cárttica.* k

18. बाहुलोर्ज्जौ[m][4][m] कार्त्तिकिको[m]

हेमन्तः[m][n][m] — Winter. l

शिशिरो[m][n] (ऽस्त्रियाम्) — Cold season. n

वसन्ते[m] पुष्पसमयः[m] सुरभिर्[5][m] — Spring. o

ग्रीष्म[m] उषकः[m][q] — Hot season. p

---

1 नभस्. 2 आ—. 3 आ—. 4 ऊर्ज. 5—भि.

a Month in which the moon is full near the southern scale. b Near the scorpion. c Likewise ज्येष्ठः. d Near the bow of Sagittarius. e Also अषाढ़ः, आषढ़कः, and आषाढ़ः. f Nearly in the longitude of the eagle. g Nearly in the longitude of the wing of Pegasus. h Near the head of Aries. i Likewis ईषः j Also अश्वयुजः. k Near the Pleiades. l Comprising *A'grahá'yan'a.* and *Pausha.* m Likewise हैमः and (नृ). n Including *Mág'ha* and *Phálgun'a.* o Consisting of *Chaitra* and *Vais'ác'ha.* p Comprehending *Jyaisht'ha* and *A'shád'ha.* q Or उष्मकः. Also ऊष्मा, or ऊष्मा (नृ).

m m m 1 m a m b

19. निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्णागमस् तपः

Rains. c

2 f d f e

(स्त्रियां) प्रावृट् (स्त्रियां भूम्नि) वर्षा

Sultry season. i

3 f g

(अथ) शरत् (स्त्रियाम्)

4 m h

20. (षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात्)

A year.

m i m j 5 m n m 6 f k f l

संवत्सरो वत्सरो ऽब्दो हायनो (ऽस्त्री) शरत् समाः

A patriarchal day. m

21. (मासेन स्याद्) ऽहोरात्रः पैत्रो

A day of the gods. n

(वर्षेण) दैवतः

A day of Brahmá. o

(दैवे युगसहस्रे द्वे) ब्राह्मः 42751

A calpa. p

7 m

कल्पौ (तु तौ नृणाम्)

A manwantara. q

n

22. मन्वन्तरं (तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः)

A destruction of the world.

m r m m s m n

संवर्त्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त, (इत्यपि)

1—म. 2—ष. 3—द. 4 ऋतु. 5 अब्द. 6—द. 7 कल्प.

a Likewise ऊष्णोपगमः, ऊष्णः, and ऊष्णागमः. Or उष्मोगमः, &c. and ऊष्मोगमः, &c. b Also तपः (स). c Containing *Srávan'a* and *Bhádra.* d Likewise प्रावृषा. e Restricted to the Plural. f Answering to *A's'wina* and *Ca'rttica.* g Also शरदा. h These six seasons severally correspond to two months each, in the same order. i Also संवत्सरः. j Likewise परिवत्सरः, and अनुवत्सरः. But in the quinquennial cycle these are names of different years. k Also शारदः. l Some restrict this to the Plural. m Or a month of mortals. n Or year of mortals. o Or 2000 *yugas* of the gods: that is, 1000 *yugas* constitute *Brahma's* day, and his night contains as many. p The same grand period, or 432,000,000, years of mortals, measuring the duration of the world; and as many, the interval until its renovation. q Or a grand period containing seventy-one *yugas* of the gods. r Also संवर्त्तः Likewise परिवर्त्तः, s Also विकल्प.

SECTION IV.

m n 1 m n a n n

1. (अस्त्री) पङ्कं (पुमान्) पाप्मा पापं किल्बिष कल्मषम् — Sin.

n n 2 n 3 n 4 n n n

कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरित दुष्कृतम्

m n n b 5 n n m

2. (स्याद्) धर्मं (मस्त्रियां) पुण्य श्रेयसी सुकृतं वृषः — Virtue or moral merit.

6 f d f m m m 7 m m

मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोद संमदाः — Joy, or pleasure. c

8 m 9 m e 10 n n f g n h

3. (स्यादा) नन्दथुरानन्द शर्म शात सुखानि (च)

n n n n i n n

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् — Happy, well, or right.

n n n n j m n

4. भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेम (म स्त्रियाम्)

n k

शस्तं (च)

1

(इथ त्रिषु द्रव्ये पाप पुण्य सुखादि च)

---

1 पाप्मन्. 2 एनस्. 3 अघ. 4 अंहस्. or अंघस्. 5 श्रेयस्. 6 मुद्. 7 आ—. 8 आ—. 9 आ—. 10 शर्मन्.

a Used as an epithet, this word varies with the gender of the subject. b As an adjective, this likewise varies with the gender of the subject. c Some restrict the seven terms in the first line, as signifying the actual sensation or mental affection of pleasure; and the other five, as importing pleasure in the abstract. d Likewise मुदा and मुदिता. e Also आनन्दः and नन्दिः. f Also सातं. g Likewise सौख्यं. h Used as epithets, this and the following words vary with the gender of the subject. Fem. कल्याणी. j Also कुशलं, and कुसलं. k These adjectives are restricted to the genders stated in the text, when employed as substantives to denote the abstract quality. l The three nouns here specified, with those which follow them respectively, or with such only as follow the last of them, being used as adjectives, agree in gender with the subject.

Excellence, or happiness — 5. मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्ड मुद्ग तल्लजौ (प्रशस्तवाचकान्यमून्य) [f, f, mn, 1m, ma]

Good luck, or favorable fortune. — ऽयः (शुभावहोविधि:) [2m]

Destiny, or luck. — 6. दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं (स्त्री) नियतिर्विधिः [mnb, m, m, m, f, m]

A cause — हेतु (र्ना) कारणं वीजं [m, mc, n]

A primary cause. — (निदानं त्वा) द्दिकारणं [n, 3n]

The soul. — 7. चेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः [m, 4m, md]

Nature. e — प्रधानं प्रकृतिः (स्त्रियाम्) [n, f]

State or condition. f — (विशेषः कालिको) ऽवस्था [f]

Qualities of nature. g — (गुणाः) सत्वं रजस् तमः [nh, 5ni, 6nj]

Birth or production. — 8. जनुर्जनन जन्मानि जनिरुत्पतिरुद्भवः [7n, n, nk, f1, 8f, 9m]

---

1 उ—. 2 अय. 3 आ—. 4 आत्मन्. 5 रजस्. 6 तमस्. 7 स्. 8 उ—. 9 उ—.

a In apposition, even as epithets, these do not vary in their gender b Also दैव्यं. c Likewise करणं. d Also पूरुषः. e The cause of the material world, or secondly the natural state of anything. f Any particular state, varying with the progress of time; as youth, &c. g Severally named in the text; first, the principle of existence or truth; secondly, that of foulness or passion; thirdly, that of darkness The first enlightens, constitutes knowledge, and is the cause of truth The second occasions coveting, and is the cause of pain. The third overspreads, and is the cause of error and illusion. These attributes and essential qualities of nature are according to the *Sanc'hya* philosophy. h Likewise सत्त्व: i Also Masc. रजः (रज). j Likewise Masc. तमः (तम). k Sing. जन्म or जन्मं. Also Masc. जन्मः. l Or, जनी: also Masc. जनि.

1 m . m 2 m m m 3 m
प्राणी (तु) चेतनो जन्मी जन्तु जन्यु शरीरिणः — An animal or sentient being.
f n n
जातिर्जातं (च) सामान्यं — Kind or sort.
f f
व्यक्तिस्तु पृथगात्मिका — Individuality.
n 4 n n n 5 n n n a
चित्तं (तु) चेतो हृदयं स्वान्तं हृन् मानसं मनः — The mind or faculty of reason.
f f f f f c f d f
10\. बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः — Understanding or intellect. b
f 6 f 7 f 8 f 9 f f
प्रेक्षोपलब्धिश् चित् संवित् प्रतिपज् ज्ञप्ति चेतनाः
f
11\. (धीर्धारणावती) मेधा — Retentive intellect.
m e
संकल्पः (कर्म मानसम्) — A resolve or act of determination.
m m g
चित्ताभोगो मनस्कारश् — Consciousness of pleasure or pain.
f i f f
चर्चा संख्या विचारणा — Reflection or consideration. h
10 m m 11 m j
12\. अध्याहारस् तर्क ऊहो — Reasoning.
f f
विचिकित्सा (तु) संशयः — Doubt or uncertainty.

---

1 प्राणिन्. 2 जन्मिन्. 3—रिन्. 4 चेतस्. 5 हृद्.
6 उ—ब्धि. 7—त्. 8—द्. 9—द्. 10—र. 11—ह.

a Some make this masc. and neut. b Or the terms in the first line signify intellect and the faculty of understanding; and those in the second line signify comprehension, or the exercise of that faculty. c Also प्राज्ञा. d Likewise सेमुषी. e Also विकल्प. f The attention of the mind to its own sensations. Fixed attention and profound meditation, keeping the mind to one object, or continually returning to it; and calling up a particular thought. For the terms are variously interpreted by the different commentators. g Likewise मनसिकारः h The act of a mind on a subject present to the thoughts; the exercise of judgment. Or trying a thing by the test of proof. i Also चर्चनं संख्यानं, and विचारः. j Likewise ऊहा.

m m
संदेहद्वापरौ (च)

Certainty or ascertainment. *m m*
(अथ समौ) निर्णयनिश्चयौ

f f
Heterodox or heresy. a — 13. मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

m n
An injurious design. b — व्यापादो द्रोहचिन्तनम्

m m
A demonstrated truth. — (समौ) सिद्धांतराद्धांतौ

f f m
Error or mistake. — भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः

1 f 2 f c n m 3 m m
An agreement. — 14. संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः

m 4 m m 5 m
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः

n c
True knowledge. d — 15. (मोक्षे धी) र्ज्ञानं

n
Knowledge of arts. f. — (अन्यत्र) विज्ञानं (शिल्पशास्त्रयोः)

f n n 6 n n 7 n
Beatitude. g — मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्

1—द्. 2 आगू or आगुर. 3 आ—. 4 अ—. 5—धि. 6 श्रेयस्. 7 अ—.

a The disbelief of heaven or a future world, or the denial of a God b The meditating of harm, or wishing ill to another ; or the attempt to injure. c According to different etymologies, (the termination being either derivative or radical,) 2d. sing. and pl. आगूः or आग्वः, and आगूर् or आग्वम्. But आगुः (र्) आगुरं. d Or that which tends to exempt the soul from further transmigration. e Some make this the interpretation, and धीः the word exhibited. f Or any knowledge, but that of theology. g The delivery of the soul from body, and its exemption from further transmigration.

m m
6. मोक्षोऽपवर्गो

1 n 2 f 3 f
(ऽथा) ज्ञानमविद्याऽहंमतिः (स्त्रियाम्) — Spiritual ignorance. a

n m m m 4 m
रूपं शब्दो गन्ध रस स्पर्शाश्च (च) — Five objects of sense. b

m
विषया (अमी) — An object of sense. c

m 5 m
7. गोचरा इन्द्रियार्थाश्च (च)

n 6 n 7 n
हृषीकं विषयीन्द्रियम् — An organ of sense.

n
कर्मेन्द्रियं (तु पाय्वादि) — An organ of action. d

n
(मनोनेत्रादि) धीन्द्रियम् — An intellectual organ. e

8 m n f m n
8. तुवरस्(तु) कषायो (ऽस्त्री) — An astringent taste.

m m m h
मधुरो लवणः कटुः — Five other tastes. g

m 9 m i
तिक्तोऽम्लश्च (च) रसाः (पुंसि)

j
(तद्वत्सु षड़मी त्रिषु)

---

1 अ. 2 अं—. 3 अ—. 4 स्पर्श. 5—र्थ. 6—विन्. 7 इ—. 8 र—. 9 अम्ल.

a Or belief of external appearances. b Severally named in the text ; viz. colour, sound, odour, flavour, and contact. c Sing. विषयः d Viz. the hand, the foot, the voice, the organ of generation, and the organ of excretion. e Viz. the mind, the eye, the ear, the nose, the tongue, and the skin. f Also तूवरः or तुवरः.. g Severally stated in the text ; viz. sweet, salt, pungent, bitter and sour. h Fem. कटुः or कट्वी. i Also अम्ल. j All these terms, signifying particular tastes, vary with the gender of the subject, when they are used as adjectives.

A pleasing scent. [a] — 19. (विमर्दोत्थे) परिमलो[m] (गन्धे जनमनोहरे)

A fragrancy or perfume. [b] — आमोदः[m] (सोऽतिनिर्हारी)

(वाच्यलिङ्गत्वमागुणात्)[c]

A scent spreading far. — 20. समाकर्षी[1 m] (तु) निर्हारी[2 m]

A perfume or fragrant substance. [d] — सुरभिर्[m e] घ्राणतर्पणः[m]

इष्टगन्धः[m] सुगन्धिः[m f] (स्यात्)

A perfume for the mouth. [g] — आमोदी[3 m] मुखवासनः[m h]

An ill smelling substance. — 21. पूतिगन्धिस्[4 m] (तु) दुर्गन्धो[5 m i]

A smell like that of raw meat. [j] — विस्रं[n k] (स्याद्) आमगन्धि[6 n] (यत्)

White. — 22. शुक्ल[m] शुभ्र[m] शुचि[m] श्वेत[m l] विशद[m *] श्येत[m] पाण्डुराः[m]

1—र्षिन्. 2—रिन्. 3—दिन्. 4—न्धि. 5—न्ध. 6—न्धि

[a] Such as is extracted by rubbing fragrant substances. Ex. Blossoms of the Mimusops elengi. [b] A very delightful odour, and strong smell. Ex. Musk. [c] Used as adjectives, they agree in gender with the subject. This extends to the close of the section. [d] Ex. the flower of the Michelia champa. Some restrict the two first terms, others the two last, to signify a fragrant substance; and the remaining terms, fragrancy. [e] Fem. सुरभी. [f] Fem. सुगन्धी. [g] Usually prepared in the form of a pill; or any fragrant drug so employed. Ex. Camphor. [h] Also सुखवासनः. [i] Also दुर्गन्धि (न्). [j] Or, according to some, like the smoke of a funeral pile. [k] Likewise विस्रं. [l] These and the following names of colours, when used as adjectives, agree in gender with the subject. [m] Fem. श्वेता and श्येता or श्येनी. * Also विषदः.

अवदातः[m] सितो[m a] गौरो[m] बलक्षो[m b] धवलो[m] ऽर्जुनः[m]	
23. हरिणः[m] पाण्डुरः[m] पाण्डुर्[1 m]	Yellowish white.
(ईषत्पाण्डुस्तु) धूसरः[m]	Grey.
कृष्णे[m] नीलासित[m c] श्याम[2 m] काल[m] श्यामल[m] मेचकाः[m]	Black or dark blue.
24. पीतो[m] गौरो[m] हरिद्राभः[m]	Yellow.
पलाशो[m d] हरितो[m e] हरित्[m]	Green.
रोहितो[m f] लोहितो[m] रक्तः[m g]	Red.
शोणः[m i] कोकनदच्छविः[n]	Crimson. h
25. (अव्यक्तरागस्त्व) रुणः[3 m]	Dark red. j
(श्वेतरक्तस्तु) पाटलः[m]	Pale red or pink. k
श्यावः[m] (स्यात्) कपिशो[m]	Brown. l
धूम्र[m] धूमलौ[m] कृष्णलोहिते[m]	Purple. m

1—पाण्डुः. 2 कृ—. 3 अ—.

a Fem. सिता. b Likewise. वलक्षः. c Fem. गौरा. d Also पलाशः. e Fem. हरिता, or हरिणी. f Fem. रोहिता or रोहिणी, and लोहिता or लोहिनी. g Fem. रक्ता. h The colour of the red lotus. i Fem. शोणा or शोणी. j The colour of the dawn, or of madder. k The colour of carthamus. l Compounded of black and yellow; the colour of an ape. m Compounded of black and red; the colour of smoke.

m m m m a m b m c

Tawny. कडार: कपिल: पिङ्ग पिशंगौ कद्रु पिङ्गलौ

m n m d m m e 1 m m f

Variegated. 26. चित्रं किर्मीर कल्माष शबलैता (श्च) कर्वुरे

g

(गुणे शुक्लादय: पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति)

SECTION V.

f f f 2 f i 3 f j f k f

The goddess of speech. h. 1. ब्राह्मी (तु) भारती भाषा गीर्वाग् वाणी सरस्वती

m f n n n 4 n

Voice or speech. व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वच:

m l m

Ungrammatical language. 2. अपभ्रंशो ऽपशब्द: (स्यात्)

m m

A word. (शास्त्रे) शब्द (स्तु) वाचक:

---

1 एत. 2 गिर्. 3 वाच् 4—स्.

a Fem. पिशंगी. b Some read बभ्रु:. c Fem. पिंगला. d Also कर्मीर:. e Fem. एता or एनी. f Also कर्बुर:. g The foregoing names of colours vary with the gender of the subject, when they are used as adjectives. h The same words are also synonymous with the following as denoting speech. i Likewise गिरा. j Also वाचा. k Likewise वाणि:. l Some add अपभ्रंश:.

3. (तिङ्सुबन्तचयो) वाक्यं^{n} (क्रिया वा कारकान्विता)	A sentence.
श्रुतिः^{f} (स्त्री) वेद^{m} आम्नायस्^{m}	The *Védas*, or any one of them. a
त्रयीधर्म^{m} (स्तु तद्विधिः)	The duty enjoined by them. b
4. (स्त्रियां) ऋक्^{1f} साम^{2n} यजुषी^{3n}	Three *Védas*. d.
(इति वेदास्त्रयः) त्रयी^{f}	The aggregate of them.
(शिक्षेत्यादि श्रुतेर्) अङ्गम्^{4n}	A *Védânga*. e
ओङ्कार^{m} प्रणवौ^{m} (समौ)	The sacred name of GOD. f
5. इतिहासः^{m} पुरावृत्तं^{n}	History. g
(उदात्ताद्यास्त्रय) स्वराः^{m}	An accent. h
आन्वीक्षिकी^{f} दण्डनीति^{f} (स्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः)	Logic and ethics. i
6. आख्यायिका^{5f} (पलब्धार्था)	A tale. j.
पुराणं^{n} पञ्चलक्षणं^{n}	A *Puráńa*. k

1 ऋच्. 2 सामन्. 3 यजुस्. 4 अंग. 5 —का.

a The Indian scriptures and holy writ. b Chiefly the performance sacrifices in the manner directed by the *Védas*. c Or धर्म, for the eceding term may belong to the synonyms of *Véda*. d Severally ımed in the text. e A science appendant on the *Védas*; viz. pronunation, grammar, prosody, explanation of obscure terms, religious rites, astronomy. f The syllable *Óm*. g Or a work recording former tranıctions, and containing traditions : heroic history. h Acute, grave, or rcumflex. Sing. स्वरः. Pl. स्वराः. i Severally named in the text, and plained in the same order. Logic includes the *Nyáya*, *Vaiśésh'ca* ıd other schools of reasoning. j A true, or a probable story. k Or eogony, comprising past and future events, under five heads : the eation ; the destruction and renovation of worlds ; genealogy of gods and roes ; the reigns of *Menus*; and the transactions of their descendants.

A feigned story. a — (प्रबन्धकल्पना) कथा [f]

A riddle. b — प्रवल्हिका [f c] प्रहेलिका [f d]

A code of laws. — 7. स्मृति [f] (स्तु) धर्मसंहिता [f]

A compilation and abridgment. — समाहृति [f] (स्तु) संग्रह: [m]

A part of a stanza. e. — समस्या [f] (तु) समासार्था [f f]

A rumour. g — किंवदन्ती [f h] जनश्रुति: [f]

Tidings or intelligence. — 8. वार्त्ता [f] प्रवृत्ति [f] र्वृत्तान्त [m] उदन्त: [m] (स्यात्)

A name or appellation. — (अथा) ह्वय: [1 m] आख्या [f] ह्वे [2 f] (चा) भिधानं [3 n i] (च) नामधेयं [n] (च) नाम [4 n] (च

A call or summons. — 9. हूति [5 f j] राकारणा [6 n k] ह्वानं [7 n]

Clamour. l — संहूति [f] (र्बहुभि: कृता)

A contest or law suit. — विवादो [m] व्यवहार: [m m] (स्यात्)

The exordium. — उपन्यास [m] (स्तु) वाङ्मुखम् [n]

---

1 ह्वा—. 2 आह्वा. 3 अ—. 4—न्. 5—ति. 6 ह्वा—. 7 ह्वा—.

a Whether founded in fact or not; for example, the poem entitled *Ca'dambari.* b Or intricate question. c Also प्रवह्लिका and प्रवह्लि or प्रवह्ली d Likewise प्रहेलि:. e Proposed as a trial of skill, to be completed. Or rather the verse or verses by which the stanza is completed. f Also समस्यार्था and समस्यापूरणार्था. g Whether true or false. h Also किंवदन्ति:. i Likewise fem. अभिधा, अभिख्या, संज्ञा &c. j Also आहूति:. k Likewise fem. आकारणा and आकारणा. l C citation by many at once. m Also व्यवहरणं.

m *m* a

). उपोद्घात उदाहारः — An example or apposite argument.

n b *m*

शपनं शपथः (पुमान्) — An oath.

m c *m* *f*

... प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा (च) — A question.

n d 1 *n*

प्रतिवाक्योत्तरे (समे) — An answer.

m *n*

1. मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम् — A groundless demand.

n

(अथ) मिथ्याभिशंसनम् — A false accusation.

m e

अभिशापः

m f

प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः) — A sound indicating affection and satisfaction.

2 *n* *f* g *f* h

2. यशः कीर्तिः समाज्ञा (च) — Fame and reputation.

m *n* *f* *f*

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः — Praise.

आम्रेडितं (द्विस्त्रिरुक्तम्) — Repetition,[i]

n *f*

उच्चैर्घुष्टं (तु) घोषणा — Making a loud noise.

f

3. काकुः (स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः) — Change of voice in grief, fear, &c.

m 3 *m* *m* *m* 4 *m*

अवर्णाक्षेपनिर्वाद परीवादापवाद (वत्) — Censure, blame, or contempt.

m *f* *f* *f* *n*

4. उपक्रोशो जुगुप्सा (च) कुत्सा निन्दा (च) गर्हणे

---

1 उ—. 2—स. 3 आ—. 4 अ—.

[a] Likewise उदाहरणं. [b] Also शापः. [c] Likewise प्रच्छनं. [d] Also (प्र)तिवचनं. [e] Likewise अभिशपनं. [f] Also प्रणदं. [g] Likewise कीर्त्तिः (a)nd कीर्त्तना. [h] Also समज्ञा, समख्या and समाख्या. [i] A sound uttered (t)wice or thrice, or oftener.

Opprobrious or unfriendly speech. — *n* 1 *m* — पारुष्यमभिवादः (स्यात्)

Reproach or menace. — *n* 2 *f* — भर्त्सनं (त्व) पकारगीः

Reproof attended with insult or disparagement. — *n*. — 15. (यः सनिन्द उपालंभ स्तत्र स्यात्) परिभाषणम्

An imputation of adultery. — 3 *n f* a — (तत्र त्वा) क्षारणा (यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति)

Address, or speaking to. — 4 *n* 5 *m* — 19. (स्याद्) आभाषणमालापः

Incoherent speech. — *m* — प्रलापो (ऽनर्थकं वचः)

Tautology. — *m* *f* — अनुलापो मुहुर्भाषा

Lamentation. — *m* *n* — विलापः परिदेवनम्

Quarrel, or mutual contradiction. — *m* *f* — 17. विप्रलापो विरोधोक्तिः

Conversation. — *m* — संलापो (भाषणं मिथः)

Speaking well, or elegant discourse. — *m* *m* — सुप्रलापः सुवचनं

Denial, or concealment of knowledge. — *m* *m* — अपलाप (स्तु) निह्नवः

Declaration. — 6 *m f* *m* — 18. संदेशवाग् वाचिकं (स्यात्)

b (वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे)

Unauspicious discourse. — *m f* c — रुशती (वागकल्याणी)

Good and auspicious discourse. — *f* d — (स्यात्) कल्या (तु शुभात्मिका)

1 अ—. 2 अ—र. 3 आ—. 4 अ—. 5 आ—. 6 —श.

a Also आरणा. b The following terms vary with the gender of th[e] subject. c Masc. रुशन्. Fem. रुशती. Neut. रुशत्. Also रुषती. Mas[c.] रुषन्, &c. d Likewise काल्या.

19. (अत्यर्थमधुरं) सान्त्वं[n]	Very sweet and conciliating.
संगतं[n] हृदयंगमम्[n]	Apposite and proper.
निष्ठुरं[n] परुषं[n]	Harsh, and contumelious.
ग्राम्यम्[n] अश्लीलं[1n]	Rustic and homely.
सूनृतं[n] (प्रिये 20 सत्ये)	Pleasing, but true.
(अथ) संकुलं[n] क्लिष्टे[n] परस्परपराहते[n]	Inconsistent, and contradictory.
(लुप्तवर्णपदं) ग्रस्तं[n]	Imperfectly pronounced, or slurred.[a]
निरस्तं[n] त्वरितोदितम्[n]	Spoken fast, hurried.
21. (अम्बूकृतं) सनिष्ठेवं[n c]	Sputtered.[b]
अबद्धं[n d] (स्याद्) अनर्थकम्[2n]	Unmeaning, or nonsensical discourse
अनक्षरम्[n] अवाच्यं[3n] (स्याद्)	Unfit to be uttered.[e]
आहतं[mn] (तु) मृषार्थकम्[n n]	An impossibility.
22. (अथ) म्लिष्टम्[n] अविस्पष्टं[4n]	An indistinct speech.
वितथं[n] (तु) अनृतं[5n] (वचः)	False.
सत्यं[n] तथ्यम्[n] ऋतं[6n] सम्यग्[7nf]	Truth; or true.
(अमूनि त्रिषु तद्वति)[g]	

1 अ—. 2 अ—. 3 अ—. 4 अ—. 5 अ—. 6 सूनृ. 7 सु यच्.

[a] By omitting a letter or syllable. [b] Spoken with emission of saliva. [c] Or सनिष्ठीवं. [d] Or अबद्ध्यं. [e] Blamable discourse. [f] Masc. सम्यङ्. Fem. समीची. Neut. सम्यक्. [g] The foregoing likewise agree in gender with the subject, when metaphorically used as epithets of the speaker instead of the speech.

SECTION VI.

Sound.

m a *m* *m* *m* *m* *m* b *m*

1\. शब्दे निनाद निनद ध्वनि ध्वान रव स्वनाः

m *m* *m* *m* *m* *m*

स्वान निर्घोष निर्ह्राद नाद निस्वान निस्वना

m 1 *m* *m* *m*

2\. आरवाराव संराव विरावा

Rustling. c

m

(अथ) मर्मरः

(स्वनिते वस्त्रपर्णानां)

The tinkling of ornaments.

n d

(भूषणानां तु) शिञ्जितम्

A tone, or musical sound

m *m* *m* *m* *n*

3\. निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणन (मित्यपि)

The sound of a lute.

m *m* e

(वीणायाः क्वणिते प्रादेः) प्रक्वाण प्रक्वणा (दयः)

A confused or mingled sound. f

m *m*

4\. कोलाहलः कलकलस्

The cry of birds, &c.

n g *n*

(तिरश्चां) वाशितं रुतं

An echo.

f *m* h

(स्त्री) प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने

A song or singing.

n *n*

गीतं गान(मिमे समे)

---

1 क्व—.

a Also शब्दनं. b Likewise रावः. c Of clothes or dry leaves d Also शिञ्जा. e Including उपक्वणः, संक्वणः, &c. f Or a noise made by many. g Also वासितं. h Likewise प्रतिस्वनः.

SECTION VII.

m b 1 m m m m 2 m

1. निषाद्र्षभ गांधार षड्ज मध्यम धैवताः — The seven musical notes. a

3 m

पञ्चमश् (चेत्यमी सप्त तंत्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः)

f d

2. काकली (तु कले सूक्ष्मे) — Minute tone. c

(ध्वनौ तु मधुरास्फुटे) — An inarticulate, but pleasing tone.

4 m e

कलो।

m g

मन्द्र (स्तु गंभीरे) — A base or low tone. f

m

तारो (ऽत्युच्चैस्) — A high tone.

h

(त्रय स्त्रिषु)

5 m j

3. (समन्वितलयस्त्वे) कतालो — Harmony. i

f f

वीणा (तु) वल्लकी — A lute.

f

विपंची

f

(सा तु तंत्रीभिः सप्तभिः) परिवादिनी — A lute with seven strings.

---

1 ऋ—. 2—त. 3—म. 4 कल. 5 ए.

a Severally named in the text. They are so called respectively, whether produced by the voice, or by a musical instrument. b Also निषदः. c As the chirping of birds ; inarticulate and sweet. d Likewise काकलिः. e Or, as an adjective, it agrees in gender with the subject ; and so do the two following. f Ex. the grumbling of clouds. g Likewise मद्रः. h The three last nouns vary with the gender when used as adjectives. i Or proper union of song, dance and instrumental music, keeping time together. See *v*. 10. j Also एकतानः.

Any string instrument.	4. ततं[n] (वीणादिकं वाद्यं)
A drum or tympan.	आनद्धं[n a] (मुरजादिकम्)
A wind instrument.	(वंशादिकं तु) सुषिरं[n b]
A cymbal, bell, &c.	(कांस्यतालादिकं) घनम्[n]
A musical instrument.	5. (चतुर्विधमिदं) वाद्यं[n] वादित्र[n] आतोद्य[1 n] (नामकम्)
Drums and tabors.	मृदङ्गा[m c] मुरजा[m]
Three sorts or drums. d	(भेदाद) ङ्क्या[2 m] लिंग्यो[3 m] र्द्धका[4 m e] (स्त्रयः)
A double drum. f	6. (स्याद्य) शः[5 m] पटहो[f] ढक्का
A kettle drum. g	भेरी[f h] (स्त्री) दुन्दुभिः[m i] (पुमान्)
A large kettle drum.	आनकः[m] पटहो[m n] (ऽस्त्री स्यात्)
The quill, or bow. j	कोणो[m] (वीणादिवादनम्)
The neck of a lute.	7. वीणादण्ड[m] प्रवालः[m] (स्यात्)
The belly below the neck. k	ककुभस्तु[m] प्रसेवकः[m l]

1 वा—. 2 कांस्य 3 आ—. 4 ऊ—. 5 य—.

a Likewise अवनद्धं. b Also शुषिरं. c Sing. मृदंगः and मुरजः. d Severally named in the text. They vary in size and shape, and are borne differently. See the descriptions in other dictionaries. e Likewise अंक्यो आलिंग and ऊर्द्ध्वकं. f In Hindi, a *D'hól.* g A large *D'hól.* h Likewise भेरिः. i Also, on a different reading of the text, आनकः[m], आनकदुन्दुभः[m], and आनकदुन्दुभी[f]. j Or any thing with which a musical instrument is struck. k A wooded vessel covered with leather, placed under the neck to render the sound deeper; or a crooked piece of wood at the extremity of the lute. l Also प्रसेवः.

m

कोलम्बक: (स्तु) कायो (ऽस्याः) — The body of the lute. a

m n

उपनाहो निबन्धनम् — The tie. b

m d m m m

8. (वाद्यप्रभेदा डमरु मड्डु डिण्डिम झर्झराः — Other instruments. c

m m e

मर्दलः पणवो (ऽन्ये च)

f 1 f

नर्त्तकी लासिके (समे) — A female dancer. f

n n h 2m n

9. (विलम्बितं द्रुतं मध्यं, तत्त्वमोघो घनं क्रमात्) — Slow, quick, and mean, time. g

m

तालः (कालक्रियामानं) — Beating time.

m

लयः (साम्यं) — Equal time in music and dance.

(अथास्त्रियाम्)

m n n n n n i n

10 ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च) नर्त्तने — Dancing.

n n

तौर्य्यत्रिकं (नृत्यगीतवाद्यं) नाट्यमिदं त्रयम्) — Symphony. j

n k m m

11. भ्रकुंस (श्च) भ्रुकुंस (श्च) भ्रूकुंस (श्चेति नर्त्तकः — A male dancer in woman's apparel.

1—का. 2 ओघ.

[a] Complete, excepting the wires ; including, therefore, the gourd, neck, and belly. [b] Or lower part of the tail-piece where the wires are fixed. [c] Of divers sorts ; severally mentioned in the text : besides others, as गोमुखः, हुडुक्क, &c. See descriptions in various dictionaries. [d] Likewise neut. डमरुकं. [e] Also पणवः. [f] So, नर्त्तकः, or लासकः, a male dancer. [g] Severally stated, in their order. [h] Also नत्त्वं, and तत्त्वं. [i] Also नृत्तं, [j] Or union of song, dance, and instrumental music. [k] Also भ्रुकुंसः, भ्रुकुंस.

स्त्रीवेषधारी पुरुषे।)

A courtesan. a — (माष्योक्ती गणिका।) ऽज्जुका [f]

A sister's husband. — 12. (भगिनीपतिरा) वुत्तो [1 m]

A learned man. — भावो (विद्वान्) [m]

A father. — (पिता) वुकः [2 m] (जनके।)

A prince. b — (युवराजस्तु) कुमारो भर्तृदारकः [m] [m]

A king. — 13. (राजा) भट्टारके। देवस् [m] [m]

A princess. — (तत्सुता) भर्तृदारिका [f c]

A queen. d — देवी (कृताभिषेकायां) [f]

Any wife of a king. — (इतरासु च) भट्टिनी [f e]

Sacred. f — 14. अब्रह्मण्य (मवध्योक्तौ) [n g]

A king's brother-in-law. — (राजश्यालस्तु) राष्ट्रियः [m]

A mother. — अम्बा (माता) [f]

A young girl. — (ऽथ बालास्याद्) वासूर् [f]

A venerable person. — (आर्यस्तु) मारिषः [m h]

---

1 बा—. 2 बा—.

a This, and the terms exhibited in the three following couplets, are used in theatrical language; and some are forms of address employed only by certain descriptions of persons. See other dictionaries. b Designated as successor, and associated to the empire. c Some add भर्तृदारिका. d Consecrated with the king. e One commentary reads भागिनी. f Implying, according to some, a request to spare the thing in question. g Likewise अब्रह्मण्यं. h Also मार्षः and मारषः.

अन्तिका (भगिनी ज्येष्ठा)	*f*	An eldest sister.
निष्ठा निर्वहणे (समे)	*f* *n*. c	The catastrophe. b
हण्डे हञ्जे हला (ह्वानं नीचं चेटीं सखीं प्रति)	*i* *i* *i*	Appropriate vocatives. d
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो	*m* e *m*	Gesture.
व्यञ्जकाभिनयौ (समौ)	*m* 1 *m*	Indication of a passion.
(निर्वृत्ते त्वङ्गसत्वाभ्यां द्वे त्रिष्वा) ङ्गिक सात्विके	2 *m f n* *m f n*	Two sorts of tokens. f
(शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः बीभत्सरौद्रे च) रसाः	*m* h	Taste, or sentiment. g
शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः	*m* 2 *m* 4 *m*	Love.
उत्साहवर्द्धनो वीरः	*m* *m*	Heroism.
कारुण्यं करुणा घृणा	*n* *f*	Tenderness.
कृपा दयानुकम्पा (स्याद्) नुक्रोशो (ऽप्य)	*f* *f* 5*f* 6 *m*	
(ऽथो) हसः	*m*	Laughter.

अ—. 2 र्या—. 3—ष्व. 4 उ—. 5 अ—. 6 ह—.

a Also अत्तिका or अर्त्तिका. b Or conclusion of the fable. c Some निवर्हणं. d Addressed, respectively, to a low woman, a slave , or a female friend. These vocative particles and the preceding ns, from the close of v. II. are in general restricted to theatrical uage. e Also अंगहारि. f First corporeal, as an assumed pos- ; second sincere, as a blush or change of colour. Besides other s ; by speech, &c. g In dramatic poetry the *tastes*, or sentiments, which the audience sympathizes, are reckoned eight : as here enumer-l. To which some add शान्तः, devotion and resignation. Others ल्यं, parental affection. h Sing, रसः.

m a *n*
19. हावो हास्यं (च)

m f n *m f n* b
Disgust. बीभत्सं विकृतं (त्रिष्विदं द्वय

m *n* c 1 *n* *n*
Surprise, or wonderful. विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्र (मप्य)

Horror, or terrific. (ऽथ) भैर

m *n* *n* *n* *n* *n*
20. दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्

n *n*
भयङ्करं प्रतिभयं

n 2 *n*
Wrath, or angry. रौद्रं (तू) ग्रं

(अमीत्रिषु

c
21. चतुर्दश)

m n *m* f *f* *f* g *n*
Fear, or terror. दर त्रासौ भीतिर्भीः साध्वसं भ

m
Sentiment or passion. (विकारो मानसो) भावो

m
Indication of it. ऽनुभावो (भावबोधक

m *m* *m*
Pride. 22. गर्वोऽभिमानोऽहंकारो

m 3
Arrogance. मानश्चित्तसमुन्न

h

m *m* *m* i 4 f
Disrespect. अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया

---

1 चा—. 2 उ—. 3 चि—. 4 ति—.

a Also fem. हासिका. b Likewise वैकृतं. c This and the fol ing admit the three genders when employed as adjectives. d M भैरवः. Fem.—वी. e The last fourteen terms, used adjectively, mit the three genders. *Ex.* Fem. रौद्री. f Also संत्रासः, उत्त्रासः. g Likewise भीतं, भिया, भयः. h Some, not im perly, reckon these terms to be synonymous with the preced i Also परीभावः.

f 1f a 2f n b 3 n c
. रीढाविमानवाविद्या अवहेलमसूक्षणम्
n d f 4f m f e f f
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपाव्रीडा लज्जा — Modesty or shame.

f
(सा) ऽपत्रपा (ऽन्यतः) — Bashfulness.

f 5 f
:. क्षांतिस्तितिक्षा — Patience, forbearance.

f
ऽभिध्या (तु परस्वविषये स्पृहा) — Coveting another's property.

f 6 f
अक्षांतिरीर्ष्या — Envy. g

f
ऽसूया (तु दोषारोपोगुणेष्वपि) — Detraction.

n m m h
. वैरं विरोधो विद्वेषो — Enmity.

n 7 m 8 f
मन्यु शोकौ (तु) शुक् (स्त्रियाम्) — Grief or sorrow.

m m m i
पश्चात्तापो ऽनुताप (श्च) विप्रतीसार (इत्यपि) — Repentance.

m m m i m 9 m 10 f 11 f k
. कोप क्रोधा ऽमर्ष रोष प्रतिघा रुट्क्रुधौ (स्त्रियाम्) — Wrath, or rage.

n
(शुचौतु चरिते) शीलं — Good conduct.

m 12 m
उन्माद श्चित्तविभ्रमः — Madness.

---

1 —. 2 क्षं—. 3 क्ष—. 4 त्र—. 5 ति—. 6 ई—.
7 शोक. 8 शुच्. 9 —ष. 10 रुष 11 क्रुध्. 12 चि—.

a Also विमानना. b Likewise अवहेला., and हेला. c Also ऽनादरः, असूर्क्षणं, अवहेलनं, and संकुक्षणं. d Likewise मन्दाक्षं. Also व्रीडनं, and व्रीडितं. f Likewise लज्जा. g Or impatience another's excellence or success. h Also द्वेषः. i Or विप्रतिसारः. अमर्षः or आमर्षः k Also रुषा. and क्रुधा.

Affection or kindness. 27. प्रेमा (ना) प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहो

Desire or longing. b (ऽथ) दोहदं

Wish or desire. इच्छाकांक्षा स्पृहेहातृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः

28. कामोऽभिलाषस्तर्ष (श्च)

Ardent desire. (समहाल्) लालसा (द्वयोः)

Virtuous reflexion. उपाधि (र्ना) धर्मचिन्ता

Anxiety. h (पुंस्या) धि (र्मानसी व्यथा)

Recollection. 29. (स्याच्) चिन्ता स्मृतिराध्यानं

Missing. l उत्कंठोत्कलिके (समे)

Perseverance. उत्साहोऽध्यवसायः (स्यात्)

Fortitude. (स) वीर्य्य (मतिशक्तिभाक्)

Deceit, or fraud. 30. कपटो (ऽस्त्री) व्याज दम्भोपधयश्छद्मकैतवे

1—न्. 2—न्. 3 आ—. 4 इच्छा. 5 तष्. 6 त—. 7 आ—. 8 उ—का. 9 उपधि. 10 ई—न्.

a Also प्रेम. b As a pregnant woman's. c The term is also synonymous with the following. d Likewise कांक्षा. e Likewise तृषा. f Or अभिलाषः. g Some add लालसा, but erroneously. h Or mental pain. i आधिः or अधिः. j Also चिन्तिता, and m चिन्तः. k This term is by some connected with the next article. l signifies recollection accompanied with regret. Likewise आध्या Remembering with regret, affection, or desire. m Or fem. वीर्य

f. 1f n

कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं — Wickedness. a

m fb

प्रमादोऽनवधानता — Inadvertency or mistake.

31. कौतूहलं कौतुकं (च) कुतुकं (च) कुतूहलम् — Eagerness. c

(स्त्रीणां विलास विब्बोक विभ्रमा ललितं तथा — Dalliance, or blandishment. d

2 m

32. हेला लीलेत्यमी) हावाः (क्रियाः शृङ्गारभावजाः)

m mfe mf f f 3n

द्रव केलि परीहासाः क्रीडा लीला (च) नर्म (च) — Sport or amusement.

m m ng

33. व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं (च) — Disguise.

f f ni

क्रीडाखेला (च) कूर्दनम् — A play or game. h

---

1 नि—. 2 लीला. 3—नृ.

a Synonymous with the preceding, according to some ; but others interpret these, mischievousness or fraudulency ; and the preceding, imposition or trick. b Also अनवधानं. c Or vehemence in seeking a proper thing ; or else impetuosity in action, with disregard of consequences. d The instances of feminine actions proceeding from love, which are stated in the text, are thus explained. विलासः, change of place, posture, gait, or look, on the approach of the lover. बिब्बोकः, affection of indifference. विभ्रमः, wantonness of youth: caprice. ललितं, languid gestures, and signs. हेला, lasciviousness. लीला, imitation of the lover's manner to beguile the time in his absence. e Also fem. केली. f Also परिहासः. g Likewise लक्षं. h Such as playing at ball, &c. Some read कूर्द्दनं ; but improperly.

Sweat. a	*m m m* b घर्मो निदाघः स्वेदः (स्यात्)
Fainting.	*m f* प्रलयो नष्टचेष्टता
Dissimulation.	*f* c 1 *m* 34. अवहित्थाकारगुप्तिः
Hurry.	*m* d *m* (समौ) संवेग सम्भ्रमौ
A horse laugh.	2 *n* e (स्याद्) च्छुरितकं (हासः सोत्प्रासः)
A smile.	*n* (समनाक्) स्मितम्
A laugh.	*n* 35. (मध्यमः स्याद्) विहसितं
Horripilation.	*m* f *n* रोमाञ्चो लोमहर्षणम्
Weeping.	*n* g *n n* क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं
Gaping.	*m f n* h *n* जृम्भ (स्तु त्रिषु) जृम्भणम्
Disappointing. i	*m* j *m* 39. विप्रलम्भो विसम्वादो
Creeding or tumbling. k	*n* l *n* रिङ्गणं स्खलने (समे)
Sleep. m	*f n m* n *m m* (स्यान्) निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः सम्वेश (इत्यपि)

1 आ—. 2 आ—.

[a] Or else heat, occasioning perspiration. [b] Also प्रस्वेद. [c] Likewise neut. अवहित्थं, and आहित्थं. [d] Also आवेगः, [e] Likewise अवच्छुरितं. [f] Also रोमहर्षः, रोमविक्रिया, रोमोद्गमः, रोमोद्भेदः, [g] Likewise क्रंदनं, and रोदनं. [h] Fem. जृम्भा. [i] Deceiving by a false affirmation; or not effecting a promise. [j] Also विप्रलापः. [k] Creeping, as infants, on all fours; or else, falling as on slippery ground; or deviating from duty &c. [l] Likewise रिंखणं. [m] Or else a mistake occasioned by sleep; a dream. [n] Also सुप्तिः.

37. तन्द्री[f a] प्रमीला[f] — Lassitude.

भ्रकुटि[f] भ्रुकुटी[1f] भ्रूकुटिः[f b] (स्त्रियः) — A frown.

अदृष्टिः[f] (स्यादसौम्ये ऽक्षिण) — A look of displeasure.

संसिद्धि[f] प्रकृती[2f] (त्विमे) — The natural state.

38. स्वरूपं[n c] (च) स्वभाव[m] (श्च) निसर्ग[m] (श्च)

(ऽथ) वेपथुः[m] — A tremor.

कम्पो[m d]

(ऽथ) क्षण[m] उद्धर्षो[m] मह[m e] उद्धव[m] उत्सवः[m] — A festival.

1—टि. 2—ति.

[a] And तन्द्रि or तन्द्रीः. But this last mode of inflection is censured. Likewise तन्द्रा. [b] Also भ्रुकुटिः, Some make these terms synonymous with the following. Also भ्रकुटी, भृकुटी, भ्रूकुटी. and भ्रकुटी. [c] Also स्वरूपं. [d] Likewise कंपनं, and कंपितं. [e] Also महस् See Book 3. ch. 4.

CHAPTER II.

SECTION I,

The infernal region.[a]

n b n 1 n n 2
1. अधोभुवन पाताल बलिसद्म रसातलम्

3 m
नागलोको

A hole or vacuity.

n n c n n
(ऽथ) कुहरं शुषिरं विवरं बिलम्

n n n d n n e f f f
2. छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रंध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः

A hole in the ground.

m f 4 m g
गर्त्ता ऽवटौ (भुवि श्वभ्रे)

Perforated, or full of holes.

m f n
(सरंध्रे) शुषिरं (त्रिषु

Darkness.

m n m n n n 5 n
3. अन्धकारो (ऽस्त्रियां) ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः

Great darkness.

n i
(ध्वान्ते गाढे) ऽन्धतमसं

Imperfect darkness.

n
(क्षीणे ऽवतमसं

Universal darkness.

(तमः

n
4. विष्वक्) सन्तमसं

The Nágas.[j]

m m
नागाः काद्रवेयास्

Their chief.

(तदीश्वराः)

1—नृ. 2—स. 3—क. 4—ट. 5—ष.

[a] Abode of Bali and of the *Nágas*, under the earth. [b] Also अधः, (स्) m. अधोलोकः, &c. [c] Likewise सुषिरं. [d] Also विरोकं. [e] Or श्वभ्रं. [f] Also शुषी and सुषिः. Or शुषिः. [g] Likewise अवटिः. [h] Also तमसं. And तमः, तमा, तमं. [i] Likewise अन्धातमसं. [j] Demigods, in the human shape with a serpent's tail, and dilated neck, like the Coluber *Naja*. Sing. नागः. They are Children of Cadrú, the wife of *Caśyapa*.

m m
शेषो ऽनंतो

m b m
वासुकि (स्तु) सर्पराजो — King of serpents. a

m c
(ऽथ) गोनसे — Sort of snake.

m
तिलित्स: (स्याद्)

m m 1 m
अजगरे शयुर्वाहस (इत्युभौ) — A Boa, or large serpent. d

m e m
अलगर्द्दो जलव्याल: — A water snake.

m m f
(समौ) राजिल डुण्डुभौ — Amphisbæna.

m g m
मालुधानो मातुलाहिर् — A variegated serpent.

m m
निर्मुक्तो मुक्तकंचुक: — A snake, that has cast his slough.

m h 2 m 3 m m m 3 m
सर्प: पृदाकुर्भुजगो भुजंगो ऽहिर्भुजङ्गम: — A snake or serpent.
m m 4 m m i m j
आशीविषो विषधरश्चक्री व्याल: सरीसृप:

---

1 वा—. 2 —गु. 3 भू—. 4 चक्रिन्.

a Son of Vasuca, and often confounded with the preceding; as the other chiefs of the *Nágas*, Tacshaca, Sanc'ha, Mahapad- &c. b Also वासुकि:. c Or गोनास:. Vulg. *Bòr*. d Boa nstrictor, &c. e अलगर्द:. But some read अलगर्द्ध:, others लगर्द:. Vulg. *Aláď'h.* f डुण्डुभ: or दुण्डुभ:. And डुण्डुभ:. Vulg. *ònrá*. But generally described as a harmless double-headed snake. ere is a great disagreement among commentators respecting the respondent vulgar names of the snakes mentioned in the text. One commentator describes this as a four-footed serpent with a rge body and long tail; intending perhaps some species of Iguana; less a fabulous creature be meant. h Fem सर्पी, and सर्पिणी. Likewise व्याड:. j Some add सरिसृप:.

1 *m* 2 *m* a 3 *m* *m* 4 *m*

कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी

m *m* *m* *m* b

8. दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दंदशूको विलेशयः

m c *m* 5 *m* *m* *m*

उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः

m f n d

Belonging to a snake. 9. (त्रिष्वा) हेयं (विषास्थ्यादि)

m f e *m f* f

His expanded head. फटायां (तु) फणा (द्वयोः)

m *m*

His skin. (समौ) कंचुक निर्मोकौ

m *n* *m n*

His venom. क्ष्वेड (स्तु) गरलं विषं

m n *m n* *m n* h

Nine sorts of fixed poison. g. 10. (पुंसि क्लीबे च) काकोल कालकूट हलाहलाः

m i *m* *m* *m*

सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः

m *m*

11. दारदो वत्सनाभ (श्च विषभेदा अमी नव)

m *m* k

A dealer in antidotes. j विषवैद्यो जाङ्गुलिको

6 *m* l *m*

A snake-catcher. व्यालग्राह्यहितुण्डिक

1—म. 2—पाद्. 3 च्—श्. 4—न्. 5—

6—ह्रिन्.

a Also गूढपदः, and गूढपादः, (द). b Likewise बिलशयः. c Als उरंगः, and उरंगमः. d Fem. आहेयी. e स्फटा or फटा f Masc, फणः. Likewise neut. फणं. g Severally named in the text some mineral, others vegetable. h हलाहलः, and हालाहलः. o हालहलः. Also हाहलः. i Likewise सारोष्टिकः. j Or a conjurer, using charms against poison. k Likewise जांगलिकः. l Also व्यालग्राहः. m आहितुण्डिकः or अहितुण्डकः.

SECTION II.

m *m* *m* *f*

1. (स्यान्) नारक (स्तु) नरको निरयो दुर्गतिः (स्त्रियाम्) Hell.

m [1] *m f* *m* *m*

(तद्भेदास्) तपनावीचि महारौरव रौरवाः Various hells. [a]

m b *n*

2. संघातः कालसूत्रं (चेत्याद्याः)

m

(सत्वास्तु) नारकाः Departed souls.

m c

प्रेता

f d

वैतरणी (सिंधुः) The river of hell.

f *f*

(स्याद्) ऽलक्ष्मी (स्तु) निर्ऋतिः Misfortune or misery.

f *f* e

3. विष्टिराजूः Unpaid labour. e.

f g *f* h *f*

कारणा (तु) यातना तीव्रवेदना Agony, or sharp pain.

f *f* i *f* *n* *n* j *n* k

पीडा बाधा व्यथा दुःखममानस्यं प्रसूतिजम Pain.

---

[1] स्त—.

[a] Severally named in the text; besides others, as *Támisra*, *And'hatámisra*, *Sálmali*, *Asipatravana*, &c. [b] Or सघातः. [c] Likewise परेताः. [d] Also वैतरणिः. [e] Or else, casting into hell; or, in astrology, the period (*caraṅa*) called *bhadrá*. Compulsory and unrewarded labour, being the occasion of pain, is placed under the present head. The terms, as by some explained, signify the person executing such labour. [f] आजू or आजूः. [g] Also कारिका. [h] Likewise यापना. [i] Or, आबाधा. [j] Likewise अमानस्य and आमना नस्यं. [k] These two last terms are, by some, separated from the rest; as signifying mental distress. Others, on the contrary, make these and the preceding four, synonymous with the three following words.

Corporeal pain. 4. (स्यात्) कष्टं कृच्छ्रमाभीलं (त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्)[a]

SECTION III.

The sea or ocean. 1. समुद्रो ऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः[b][c]

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरो ऽर्णवः

2. रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः

Particular seas.[d] (तस्य प्रभेदाः) क्षीरोदो लवणोद (स्तथापरे)

Water. 3. आपः (स्त्री भूम्नि) वार्वारि सलिलं कमलं जलम्[e][f][g]

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्[h]

4. कबंधमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम्[i][j]

---

1 आ—. 2 अ. 3—न्वत्. 4 उ—. 5—स्वत्. 6 वा—. 7 अ—. 8—र. 9—स्. 10 अ—. 11 उ—. 12—स्.

[a] Such of the foregoing, as are used as adjectives, vary with the gender. [b] Also अकूवारः, कूपारः, and कूवारः. [c] Or पारापारः. Likewise अवारपारः. [d] That of milk, and of salt water; besides five others, as the sea of fresh water, spirituous liquor, butter, curds, and the juice of sugar cane; apparently designations of gulfs or divisions of the ocean. [e] अप्. Also neut. आपस्. [f] And सरिलं or सलं. [g] Also जडं. [h] Also जीवनीयं. [i] Or, according to another reading, (कमन्धं), two words are here exhibited, कं and अन्धं. Or a single word कमन्धं. [j] Also उदं. And दकः.

1 n 2n 3n n n a n 4n n b
अंभो ऽर्णस्तोय पानीय नीर क्षीरांबु शंबरम्

n mn
5. मेघपुष्पं घनरसम्

m f n m f n d
(त्रिषु द्वे) आप्यमम्मयम् — Watery, or, consisting of water. c

m 5m m f c 6 m f f
भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मि (र्वा स्त्रियां) वीचिर् — A wave.

(थोर्मिषु

7 m m
6. महत्सूल्लोल कल्लोलौ — A surge or billow.

8 m
(स्यादा) वर्त्तो (ऽम्भसां भ्रमः) — A whirlpool.

n h m m i 9 f j
पृषंति बिन्दु पृषताः (पुमांसो) विप्रुषः (स्त्रियः) — A drop of water. g

n c m
7. चक्राणि पुटभेदाः (स्युर्) — A winding descent of water. k

m m
भ्रमा (श्च) जलनिर्गमाः — A drain. m

n 10 n n n n m f n o
कूलं रोध (श्च) तीरं (च) प्रतीरं (च) तटं (त्रिषु) — A shore or bank.

1—स. 2—स्. 3 तोय. 4 ब—. 5 त—.
6—चि. 7 उ—. 8 आ—. 9—ष्. 10—स्.

[a] Also नारं. [b] Or संबरं. [c] As froth, &c. [d] Fem. आप्या, and अम्मयी. [e] Also fem. ऊर्मी. [f] Likewise विचिः, and fem. वीची, or विची. [g] Or of any other liquid. [h] Sing, पृषत् or पृषंति. [i] Sing, पृषतः. [j] Sing विप्रुट्. Also विप्रट्. (—ष्). [k] A winding course. Some say a reach of the river. Others Eddy water. [l] Sing. वर्त्तः. Also चक्रं. [m] Or pipe along the wall of an edifice. But some make these and the two preceding terms synonymous. Sing. भ्रमः. Some explain them Bubbling up of water. Others surf. [n] Also Masc. रोधः, (रोध.) [o] Fem. तटी.

The opposite, and the near bank. a	*n* 1 *m n* 8. पारावारे (परार्वाची तीरे)
The channel.	*n* पात्रं (तदंतरम्)
An island.	*m n* 2 *m n* द्वीपो (ऽस्त्रियाम्) न्तरीपं (यदंतर्वारिणस्तटम्)
One formed by alluvion. b	*n* 9. (तोयोत्थितं तत्) पुलिनं
A sand bank. c	*n* *n* सैकतं सिकतामयम्
Mud or clay.	*m* *m* *m n* *m* *m* निषद्वर (स्तु) जंबालः पङ्को (ऽस्त्री) शाद कर्दमौ
Inundation. d	*m* *m* e 10. जलोच्छ्वासाः परीवाहाः
A temporary well. f	*m* *m* कूपका (स्तु विदारकाः)
Navigable.	*m f n* g नाव्यं (त्रिलिंगं नौतार्ये)
A boat.	*f* h 3 *f* *f* i (स्त्रियां) नौस्तरणिस्तरिः
A raft or float. j	*m n* k *n* *m* 11. उडुपं (तु) प्लवः कोलः
A natural stream. l	4 *n m* स्रोतो (ऽम्बुसरणं स्वतः)

1 अ—. 2 अ—. 3 त—. 4—स.

[a] Respectively, viz. पारं, the opposite bank or shore, अवारं, the contiguous bank or shore. [b] Or any island, or one with the steep banks. [c] Or an island with sandy shores. [d] Or else a water pipe, or channel, for carrying off an excess of water. [e] Sing परीवाहः. Also परिवाहः. [f] Or hole dug for water in the dry bed of a rivulet; or else, a rock, or tree, dividing the stream of a river. Sing. कूपकः. [g] Fem. नाव्या. [h] Also नौका. Also तरणी and तरी. [i] Made of grass's, &c. [k] Likewise उडुपं. [l] Or a rapid one. [m] Likewise कोलं.

m a 1 *n*
आतरस्तरपण्यं (स्यात्) — Fare, or freight.

f c *f*
द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी — An oval bason. b

m 2 *m*
12. सांयात्रिकः पोतवणिक् — A voyaging merchant.

m *m*
कर्णधार (स्तु) नाविकः — The pilot or helmsman.

m e *m*
नियामकाः पोतवाहाः — The crew. d.

m *m f*
कूपको गुणवृक्षकः — The mast.

m *f g*
13. नौकादंडः क्षेपणिः (स्यात्) — The oar.

n *m*
अरित्रंकेनिपातकः — The rudder.

f h *m i*
अभ्रिः (स्त्री) काष्ठकुद्दालः — A scraper or shovel.

n *n*
सेकपात्रं (तु) सेचनम् — A bucket. j

n
14. (क्लीवे) ऽर्द्धनावं (नावोऽर्द्धे) — The boat's half.

m f n k
(अतीत नौके) ऽतिनु (त्रिषु) — Landed from a boat.

---

[1] त—. [2]—क्.

[a] Also आतारः, and अतुतरः. [b] Shaped like a boat, with an aperture in front, and used for pouring water. It is made of wood, stone, or other materials. [c] Or द्रोणिः and द्रूणिः, or द्रूणी. According to another reading द्रोणिका, and अम्बुवाहिनी. Also अम्बुसेचनी. [d] Variously explained; as the steersman, or rower, or as one employed in dragging the boat, or in watching from the mast head. Sing. नियामकः, पोतवाहः. [e] Likewise नियाम. [f] Some explain this a post to which a boat is made fast. [g] Or क्षेपणी. Also क्षिपणिः. And क्षिपणी. [h] Or अभ्री. Also अवभ्रिः. [i] Likewise कुद्दालः, and कुदालः. [j] Or vessel for lading water out of the boat. [k] Masc or Fem. अतिनौः.

[a] (त्रिष्वागाधात्)

Clear, transparent. — *m f n*[b] *m f n*[c] प्रसन्नो ऽच्छः

Turbid water. — *m f n* *m f n* *m f n* कलुषो ऽनच्छ आविलः

Deep. — 15. *m f n* *m f n* *m f n* निम्नं गभीरं गंभीरं

Shallow. — *m f n* उत्तानं (तद्विपर्य्यये)

Very deep. — *m f n*[d] [1] *m f n* अगाधमतलस्पर्शं

A fisherman. — *m* *m*[e] *m*[f] कैवर्त्ते दाश धीवरौ

A net. — 16. *m* *n* आनायः (पुंसि) जालं (स्यात्)

Pack-thread.[g] — *n*[h] *n* शणसूत्रं पवित्रकम्

A fish basket. — *f* *f*[i] मत्स्याधानी कुवेणी (स्याद्)

A fish hook. — *n*[j] *n*[k] बडिशं मत्स्यवेधनम्

---

1 अ—.

[a] The following are adjectives. [b] Fem. प्रसन्ना. [c] Also स्वच्छः. [d] Likewise आगाधं. [e] Or दाशः. [f] Fem. धीवरी. [g] Made of rushy Crotalaria; or, according to different interpretations, a net made of such pack-thread; or, generally, the rope of a net. [h] Also शण सूत्रं and सनसूत्रं. [i] Likewise कुवेणा. And कुवेणिः. Also कुपिणी. [j] Or Fem. बडिशा, or बडिशी. Likewise बलिशं, बलिशी. [k] Or Fem. मत्स्यवेधनी.

1 m, m a, m b, m, m c, m

17. पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः — A fish

m, 2 m d

विसारः शकली (च)

m, m

(ऽथ) गडकः शकुलार्भकः — Sort of gilt head. e

m, m

18. सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः — A sheat-fish. f

3 m h, m

उलूपी शिशुकः (समौ) — A porpoise. g

m j, 4 m k

नलमीनश्चिलिचिमः — Sort of sprat. i

m f m, 5 m f n

प्रोष्ठी (तु) शफरी (द्वयोः) — A sort of carp. l

m, n

19. क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम् — Small fry.

(अथो झषाः) — Various sorts of fish. o

m p, m, m q, m, m r, m s

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः

1—मन्. 2—न्. 3—न्. 4 चि—. 5—रः.

[a] Likewise झसः. [b] Fem मत्सी. Also masc. मत्सः, मत्स्यः, मच्छः. [c] Also विसारी (न्). [d] Likewise शकली (न्). [e] Sparus marginatus, B. Mss. [f] Silurus Pelorius, B. Mss. [g] But, according to some interpretations, another sort of fish shaped like a porpoise. Also उलूपी, उलुपी, ऊलुपी, उलपी, and चुलूपी. [i] Clupea Cultrata (B. Mss.)? Three several explanations are given by different authors; but they agree that the fish, here meant, frequents flags and reeds. [j] Or नलमीनः. And नडमीनः. [k] Also चिलीचिमिः, चिलिचीमः, or चिलीचिमः. And चिलिचिमिः, चिलीमः, चिलिमीनकः. [l] Cyprinus chrysoparcius, B. Mss. [m] Masc. प्रोष्ठः. [n] Masc. शफरः. Some add सफरी—रः. [o] Severally named in the text, viz. a carp (Cyprinus denticulatus, B.); a sheat-fish (Silurus Batrachus, L.); a gilt-head (Sparus spilotus, B.) &c. [p] Also रोहित्, and लोहितः. [q] Or सालः. [r] Some add सकुलः. [s] This is a fabulous sea-fish of prodigious size.

1 m a

20. तिमिङ्गिला (दयश्च)

2 n 3 n

Aquatic animals. b — (ऽथ) यादांसि जलजंतवः

m 4 m 5 m 6 m

Various sorts. c — (तद्भेदाः) शिशुमारोद्र शङ्कवो मकरा (दयः)

m m d

A crab. — 21. (स्यात्) कुलीरः कर्कटकः

m m m

A turtle or tortoise. — कूर्मे कमठ कच्छपौ

m m

A shark. e — ग्राहो ऽवहारो

m m f

A crocodile. — नक्र (स्तु) कुम्भीरो

f

A worm. — (ऽथ) महीलता

m m g

22. गण्डूपदः किंचुलको

f f

A gangetic alligator. h — निहाका गोधिका (समे)

f f i 7 f j

A leech. — रक्तपा (तु) जलौकायां (स्त्रियां भूम्नि) जलौकसः

1—ल. 2—स. 3—तु. 4 उद्र. 5 शंकु. 6—र
7—कस.

a Besides many sorts noticed in other dictionaries. b Especially amphibious kinds. c Severally named in the text, viz. the porpoise, otter, scate, and marine monster (a whale? or a seal?), besides the following, and other, sorts. d Or कर्कटः. e Interpretations differ: one terms this a water-elephant; (perhaps the hippopotamus may be meant:) others make it the gangetic alligator. f Also कुंभीलः. g Likewise किंचिलिकः. And किंचलुकः, or किंचलुः. h Some make this to be the *Iguana*: distinguishing, however, another sort from the aquatic one. Book II. C. 5. i जलोका or जलोका, and जलूका, जलायुका, जलासुका, जलालोका, जलजंतुका, जलसूची, जलोरगी, जलिकावेणी. j Or जलौकसी. Also जलौकसः, masc. and जलौकसं, neut. Pl. with the sense of the sing. f. जलौकसः. Also sing. जलौका:.

23. मुक्तास्फोटः (स्त्रियां) शुक्तिः	A pearl oyster.
शंखः (स्यात्) कंबु (रस्त्रियाम्)	A conch.
क्षुद्रशंखाः शंखनखाः	A small shell.
शंबूका जलशुक्तयः	A bivalve shell.
24. भेके मण्डूक वर्षाभू शालूर प्लव दर्दुराः	A frog.
शिली गण्डूपदी	A small worm. f
भेकी वर्षाभ्वी	A female frog. g
कमठी डुलिः	A female turtle. h
25. (मद्गुरस्य प्रिया) शृङ्गी	Sort of sheat-fish. j
दुर्नामा दीर्घकोषिका	A cockle.
जलाशया जलाधारास्	A lake or pond. o
(तत्रागाधजलो) ह्रदः	A deep lake.

Grammatical marks printed above the words: 23. मुक्तास्फोटः *m*, शुक्तिः *f*[1]; शंखः *m n*, कंबु *m n*; क्षुद्रशंखाः *m* [a], शंखनखाः *m* [b]; शंबूका *m f* [c], जलशुक्तयः [1] *f*. 24. भेके [2] *m*, मण्डूक *m*, वर्षाभू *m* [d], शालूर *m* [e], प्लव *m*, दर्दुराः [3] *m*; शिली *f*, गण्डूपदी *f*; भेकी *f*, वर्षाभ्वी *f*; कमठी *f*, डुलिः *f* [i]. 25. (मद्गुरस्य प्रिया) [k] शृङ्गी *f* [l]; दुर्नामा *m*, दीर्घकोषिका *f* [n]; जलाशया *m*, जलाधारास् *m* [p]; ह्रदः *m* [q].

1—क्ति. 2 भेक. 3—र.

[a] Sing. क्षुद्रशंखः. [b] Sing. शंखनखः. Also शंखनकः. [c] Masc. शंबूकः. Also शंबुकः, शंबुः and शाम्बुकः. Or शांबूकः. [d] Also वर्षभूः. [e] Or सालूरः. [f] Some say, a female worm. [g] Or any small frog. [h] Or any small tortoise or turtle. [i] Or डुली. Also चुलिः. And दुलिः. [j] Silurus Pungentisimus, B. Mss. [k] Or, according to some commentators, two synonyma, मद्गुरसी, f. अप्रिया, f. [l] Also शृङ्गिः. [m] Also दुर्नामन् and—म्नी. [n] Or दीर्घकोशिका. [o] Or a reservoir; or any piece of water. [p] Sing. जलाशयः, and जलाधारः. [p] Likewise ह्रदः.

A trough near a well. a	*m* *n* 26. आहाव (स्तु). निपानं (स्यादुपकूप जलाशये)
A well.	1 *m* 2 *m* *m* *m n* (पुंस्येवां) धु प्रही कूप उदपानं (तु पुंसि वा)
The wooden fr[a]me for the rope. b	*f* *f* 27. नेमिस्त्रिका (ऽस्य)
The cover or facing of a well.	*m* c वीनाहो (मुखबंधनमस्य यत्)
A square, or a large pond.	3 *f* *n* पुष्करिण्यां (तु) खातं (स्याद्)
A natural pond. d	*m n* e *n* अखातं देवखातकम्
One deep enough for the lotus.	*m* 4 *n* f 28. पद्माकरस्तडागो (ऽस्त्री)
Any pond or pool. g	*m* *f* 5 *n* कासारः सरसी सरः
A basin h.	*m* *m* h 6 *n* वेशंतः पल्वलं (चा) ऽल्पसरो
A large and oblong pond.	*f* i *f* वापी (तु) दीर्घिका
A moat, or ditch.	*n* *f* 29. खेयं (तु) परिखा
A dike.	*m* आधार (स्त्वम्भसां यत्र धारणम्)
A basin round the foot of a tree.	*n* j 7 *n* 8 *m* (स्याद्) आलवालमावालमावापो
A river.	*f* *f* (ऽथ) नदी सरित्

1 अं—. 2—न्हि. 3—णी. 4 त— 5—स्. 6—स्. 7 आा—. 8—आा.

a Filled from the well, and intended for watering cattle. b A triangular frame. Some interpret it the wooden frame at the bottom of the well, on which the masonry rests. Others the cover of the well. Or the frame at its mouth. c Some add विनाहः. d Or else one in front of a temple. e Also अखोत. f Also तडाकः. And तटाकः. g These terms are synonymous with the preceding, according to some interpretations : or they are restricted to such a factitious pond, according to others. h Or small pond ; or one, which, in the hot season, is either shallow or quite dry. i Or वापिः. j Also अववालं.

f f f fa fb
30. तरंगिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी

fc f f f 1f
स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवंती निम्नगापगा

f f f f
31. गंगा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा — The Ganges.

f f 2f f
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि

f f fe 3f
32. कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा — The *Yamuná.* d

f f f fg
रेवा (तु) नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका — The *Narmadá.* f

f f
33. करतोया सदानीरा — The *Caratóyá.* h

f f
बाहुदा सैतवाहिनी — The *Báhudá.*

fj f
शितद्रु (स्तु) शतद्रुः (स्याद्) — The *Satadru.* i

f 4f
विपाशा (तु) विपाट् (स्त्रियाम्) — The *Vipásá.* k

m m m
34. शोणो हिरण्यबाहुः (स्यात्) — The *Sóna.* l

f
कुल्या (ल्पा कृत्रिमा सरित्) — A canal. n

f f fp
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती — Various rivers. o

---

1 स्र—, स्रा—. 2 —तस्. 3 —सृ. 4 —श्.

a Also ह्लादिनी. b Likewise धुनिः and धमी. c Likewise स्रोतस्वती and स्रोतोवहा. d Vulgarly *Jamuna* or *Jumun.* It joins the Ganges near *Prayág.* e Also यमी. f Vulgarly *Narbadá.* g Likewise मेखलकन्यका. h A river in the north of Bengal. i Vulgarly *Śatlaj*; in the *Penjáb.* j Also शुतद्रिः. k Another river of the *Penjáb.* l This joins the Ganges above Patna. m Or हिरण्यवाहः. n A channel for irrigation: or a rivulet in general. o Severally named in the text. Besides others, as the *Causićí, Gandac'í, Gódávar'í, Charman'vat'í, Tápi* or *Tapati, Sarayu, Gautamí'*, &c. p Or चंद्रभागी. Also चांद्रभागा; or—गी.

35. कावेरी (सरितोऽन्याश्च)

The mouth of a river. a — संभेदः सिंधुसंगमः

An issue from a pond b — (द्वयोः) प्रणाली (पयसः पदव्यां)

Belonging to certain rivers. d — (त्रिषु दृत्तरौ

36. देविकायां सरय्वां च भवे) दाविक सारवौ

A white water-lily. e — सौगंधिकं (तु) कल्हारं

A red one. g — हल्लकं रक्तसंध्यकम्

Any water-lily. — 37. (स्यात्) उत्पलं कुवलयं

A blue one. i — (अथ) नीलांबुजन्म (च)

इन्दीवरं (च नीले ऽस्मिन्)

The esculent white sort. k — (सिते) कुमुद कैरवे

The root of a water-lily. m — 38. शालूक (मेषां कंदः स्यात्)

Pistia stratiotes. — वारिपर्णी (तु) कुंभिका

1—न.

[a] The confluence of two rivers; or the junction of a river with the sea. [b] Or a drain of an edifice. [c] Masc. प्रणालः. [d] To the Dévicá (or Déwá), and Sarayu (or Sarju), respectively. In these two instances, the adjective is irregular. [e] Nymphæa Lotus. [f] These and the two following words, are names of four different plants, according to some interpreters. [g] Nymphæa rubra. [h] Also कुवलं and कुवं. And कुवेलं.. [i] Nymphæa cœrulea and stellata; [j] Or इंदीवा [k] Nymphæa esculenta. [l] Also कुमत्, (—द्). [m] The esculent root of any of the preceding sorts. [n] Likewise सालूकं. [o] Or वारिपूर्णी Also पर्णी.

f n m b
जलनीली (तु) शैवालं शैवलो — Vallisneria [a]

f c
(ऽथ) कुमुद्वती

1f
39. कुमुद्विन्यां — A place abounding in water-lilies. [d]

2f f f c
नलिन्यां (तु) बिसिनी पद्मिनी (मुखाः) — An assemblage of lotus flowers.

m n n 3n n
(वा पुंसि) पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् — A lotus. [f]

n n n n
40. सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्

n n n n g
पंकेरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्

n h n n 4 n i
41. बिसप्रसून राजीव पुष्कराम्भोरुहाणि (च)

n n
पुण्डरीकं सिताम्भोजं — A white lotus.

n
(अथ) रक्तसरोरुहे — A red lotus

n n
42. रक्तोत्पलं कोकनदं

f j n
नाला नालं
(अथास्त्रियाम्) — The stalk of a water-lily The film or fibres attendant on it.

1—नी. 2—नी. 3 स—. 4 स—ह.

[a] Comprehending several sorts found in stagnant waters. [b] Likewise शेवलं. Also शेवालं and शैवालः. But different copies further disagree in the genders assigned to these various readings. Also m. n. शेपालः, and शैवालः. [c] Likewise कुमुदवती. [d] Or, as some interpret it, the flexible stalk of a water-lily; or, according to others a plant, viz. Menyanthes Indica or Cristata. [e] Besides other synonyma, as मृणालिनी, कमलिनी, पुटकिनी, &c. [f] Nelumbium speciosum or Nymphæa Nelumbo. [g] Also सरसिरुहं. [h] Likewise विसप्रसूनं, and बिसप्रसूनं. [i] Also अम्भोरुट्, (रुह्.) [j] Also नाली. Likewise Masc. नालः.

m a *n* b
मृणालं बिसं

An assemblage of water-lilies. (अब्जादिकदंबे) षण्ड (मस्त्रियाम्)
m n c

The root of a water-lily. 43. करहाटः शिफाकंदं
m *m n* d

A filament. किंजल्कः केशरो (ऽस्त्रियाम्)
m *m n* e

A new leaf of a water lily. संवर्त्तिका नवदलं
f f *n*

The seed of the lotus. g बीजकोशो वराटकः
m h *m*

44. (उक्तं स्वर्व्योम दिक्कालधीशब्दादिसनाट्यकम्
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम्)

---

a And मृणाली, a small fibre. b Also बिशं or बिषं. c Or षंडं. d Likewise शिफा, f. कंदः, m. n. e Also केसरः. f Or संवर्त्तिः. Also संवर्त्ती. g Or the honey-combed pericarp containing it. h Or बीजकोषः.

BOOK II.

CHAPTER I.

1. वर्गाः पृथ्वी पुर क्ष्माभृद्वनौषधि मृगादिभिः

नृ ब्रह्म क्षत्र विट् शूद्रैः सांगोपांगैरिहोदिताः

fa fb 1f f f f f

2. भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा — Earth.

f f f fc f f f

धरा धरित्री धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः

fd f 2f 3f f

3. सर्व्वंसहा वसुमती वसुधोर्व्वी वसुन्धरा

f f fe f ff fg 4f fh

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही

5fi f

4. मृन्मृत्तिका — Soil.

f f

(प्रशस्ता तु) मृत्सा मृत्स्ना (च मृत्तिका) — An excellent soil.

f

उर्व्वरा (सर्व्वशस्याढ्या) — Fertile with every crop.

m f

(स्याद्) ऊषः क्षारमृत्तिका — Salt ground

1क्ष—. 2—धा. 3ज—. 4मे—. 5—द्.

[a] Also indec. भूः (र्). [b] Also भूमी. [c] Likewise धरणी and क्षोणिः. Also क्षाणिः, and क्षौणी. [d] Likewise सहा. [e] Also पृथवी. Likewise क्ष्मा. [g] Also अवनी. [h] Likewise महिः. [i] Also मृदा, and मृत्तिः.

A spot with such soil.

1 *m f n a* 2 *m f n*
5. ऊषवानूषरो (द्वावप्यन्यलिंगौ)

A place, or firm spot.

n *f b*
स्थलं स्थली

A region devoid of water.

m 3 *m*
(समानौ) मरु धन्वानौ

Untilled or waste.

m f n c *m f n*
(द्वे) खिलाऽप्रहते (समे)

6. (त्रिष्व)

A world.

f *m* *n d* *n* *n*
(ऽथो) जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्

India.

n e
(लोको ऽयं) भारतं (वर्षं)

The eastern region. f

(शरावत्यास्तु यो ऽवधेः

m
7. देशः प्राग्दक्षिणः) प्राच्य

The northern region. g

m
उदीच्यः (पश्चिमोत्तरः)

A country of barbarians.

m *m*
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः (स्यान्)

The middle region. h

m *m*
मध्यदेश (स्तु) मध्यमः

The region of sanctity. i

m *f*
8. आर्यावर्त्तः पुण्यभूमि (र्मध्यं विंध्यहिमालयोः)

1—वत्. 2 ऊ—. 3—धन्वन्.

a Some, varying this reading, write ऊषरः, and ऊमषरः. b Likewise स्थला. c Masc. खिलः ; fem. खिला ; neut. खिलं. d Also पिष्टप or masc. पिष्टपः, e Or भरतवर्षं. f East, or south of the river *Sarávatí*, which flows from N. E. to S. W. g North or west of the river *Sarávatí*. h Between the two ranges of mountains ; from the confluence of the Ganges and Jamuna, to the disappearance of the *Saraswatí*. i From the eastern to the western sea, and bounded by the two ranges of mountains.

1 *mf* *m*
नीवृज्जनपदो — An inhabited country.

m *m* 2 *m*
देश विषयो (तु) पवर्त्तनम् — Any country. a

b
9. (त्रिष्वागोष्ठान्)

3 *mfn* 4 *mfn*
(नडप्राये) नड्वान्नड्वल (इत्यपि) — One abounding in reeds;

5 *mfn*
कुमुद्वान् (कुमुदप्राये) — in water-lilies;

6 *mfn*
वेतस्वान् (बहुवेतसे) — in ratans;

mfn
10. शाद्वलः (शादहरिते) — in green grass.

mfn
(सजंबाले तु) पंकिलः — Clayey and muddy.

mfn 7 *mfn*
जलप्रायमनूपं (स्यात्) — Watery, or wet.

m d
(पुंसि) कच्छ (स्तथाविधः) — Contiguous to water. c

f *mfn* *mfn* 8 *mfn* e
11. (स्त्री) शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति
(देश एवादिमाव्) — Full of stony or similar nodules.

9 *mfn* f
(एवमन्येयाः) सिकतावति — Sandy.

1—तृ. 2 उ— 3—नड्वत्. 4 न—. 5—द्वत्.
5—स्वत्. 7 अ—. 8—तृ. 9—तृ.

a Whether inhabited or uninhabited. But some interpretations make these terms synonymous with the preceding. b The following are used as adjectives, and vary with the three genders. c Some interpretations make this synonymous with the preceding. d Also neut. and, according to some, fem. e The two first terms are exclusively applied to a spot abounding in stony nodules, or potsherds, &c. The other two are applicable to anything gritty. f The words are here exactly similar to the preceding: thus सिकता, सिकतिलः, sandy, as a country; सैकतः, सिकतवान् (—वत), sabulous.

Watered (viz. its rice) from a river, — 12. (देशो नद्यंबु वृष्ट्यंबु संपन्नव्रीहिपालितः *m f n* स्यात्) नदीमातृको

or by rain. — *m f n* देवमातृक (श्च यथाक्रमम्)

Ruled by a just king. — 13. (सुराज्ञि देशे) राजन्वान् *1 m f n*

Governed by a monarch. — (स्यात्ततो ऽन्यत्र) राजवान् *2 m f n*

A fold for kine. — गोष्ठं *n* गोस्थानकं *n*

The site of a former one. — (तत्तु) गोष्ठीनं *n* (भूतपूर्व्वकम्)

Contiguous ground. a — 14. पर्य्यन्तभूः *f* परिसरः *m*

सेतुरालौ *3 m 4 f b* (स्त्रियां पुमान्)

A hillock. c. — वामलूर *m* (श्च) नाकु *m* (श्च) वल्मीकं *m n d* (पुन्नपुंसकम्)

A road, path or way. — 15. अयनं *n* वर्त्म *5 n* मार्गाध्व *m 6 m* पंथानः *m e* पदवी *f f* सृतिः *f*

सरणिः *f g* पद्धतिः *f h* पद्या *f* वर्त्तन्येकपदी *f i f j* (ति च)

A good road. — 16. अतिपंथाः *m* सुपंथा *m* (श्च) सत्पथ *m* (श्चार्चिते ऽध्वनि)

A bad road. — व्यध्वो *m* दुरध्वो *m* विपथः *m* कदध्वा *7 m* कापथः *m k* (समाः)

1—न्वत्. 2—वत्. 3सतु. 4आलिः. 5—न्. 6अध्वन्. 7—न्.

a Near the banks of a river, or the skirts of a mountain, &c b Also आली. c Thrown up by termes, or by moles, &c. d Also वल्मिकं. e पथिन्, पथम, or पथ. f Likewise पदविः. g Also सरणि: सरणी, and सरणी. h Likewise पद्धती. i वर्त्तनी, or वर्त्तनिः. Also वर्त्मनिः, or वर्त्मनी. j Also एकपाद्. k Likewise कुपथ.

17. अपंथा (स्त्र्य) पथ (तुल्ये)	The want of a road.
शृंगाटक चतुष्पथे	Meeting of four roads.
प्रांतरं (दूरस्शून्योऽध्वा)	A long and lonesome way.
कांतारो (वर्त्मदुर्गमम्)	A difficult road. a
18. गव्यूतिः (स्त्री) क्रोशयुगं	A league. b
नल्वः (किष्कुचतुःशतम्)	A furlong. c
घंटापथः संसरणं	A highway.
(तत्पुरस्यो) पनिष्करम्	A street.

CHAPTER II.

1. पूः (स्त्री) पुरी नगर्य्यौ (वा) पत्तनं पुटभेदनम् स्थानीयं निगमो	A town or city.

1—पिनृ. 2क्स—. 3उ—. 4पुर्.

[a] Or a dangerous one : but some interpretations make this synonymous with the preceding term. [b] Measured by two thousand fathoms. [c] Measured by four hundred cubits. [d] Also पुरिः. [e] Fem. नगरी. Neut नगरं. Also पुरं. [f] Likewise पट्टनं, or पट्टनी. [g] Also पटभेदनं.

A suburb. (ऽन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम्

° 1 *n*

2. तच्) शाखानगरं

m a *m*

The abode of harlots. बेशो वेश्याजनसमाश्रय:

m 2 *f*

A market. आपण (स्तु) निषद्यायां

m f c *f*

A shop. b बिपणि: पण्यवीथिका

f *f* *f*

A high street. रथ्या प्रतोली बिशिखा

m *m n*

A rampart. d (स्याच्) चयो वप्र (मस्त्रियाम्)

m *m* *m* f

An edifice. e प्राकारो वरण: शाल:

n h

प्राचीरं (प्रांततोवृति:)

f *n* i

A bound hedge. g 4. भित्ति: (स्त्री) कुड्यम्

n k

A wall. One built with rubbish. j एडूकं (यदन्तर्न्यस्तकीकसम्)

n *m n* 3 *n* 4 *n* 5 *n* *n*

A house. गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम्.

1शा—. 2—द्या. 3उ—. 4—न्. 5—न्.

a Likewise वेष: b Here interpretations differ greatly : some make these terms synonymous with the preceding ; others explain them, the street of a market ; a stall ; a platform on which commodities are exposed for sale ; a place of vend without a market, &c. c Also विपणी. d Interpretations differ greatly. Some explain the terms, a mound of earth raised from the ditch of a fortified town and serving as a foundation for edifices. Others say the foundation of an edifice generally ; others again, any mound of earth raised from a ditch. Some likewise the gate of a fortified city. e Particularly a surrounding wall of masonry on a rampart or mound of earth. f Or साल:. g Also a mud-wall or other enclosure. h Likewise प्राचीनं. i Likewise कुड्यम्. j Or else a tomb. k Also एडुकं. Or एडोकं.

n *n* a *n* b *n* c *n* *n* *f*

5. निशांत वस्त्र सदनं भवनागार मंदिरम्

m pl. *m* *m* 1 *m*

गृहाः (पुंसि च भूम्न्येव) निकाय्य निलयालयाः

m *m f* d *f* c *f*

6. वासः कूटी (द्वयोः) शाला सभा

n f

संजवनं (त्विदम्) — A cluster of four houses.

n g

चतुःशालं

2 *f* *m n*

(मुनीनांतु) पर्णशालोटजो (ऽस्त्रियाम्) — A hut made of leaves.

n 3 *n*

चैत्यमायतनं (तुल्ये) — An altar. h

f *f*

वाजिशाला (तु) मंदुरा — A stable.

n *f* i

आवेशनं शिल्पशाला — A working house.

f *f*

प्रपा पानीयशालिका — A place of refreshment. j

m

8. मठ (श्छात्रादिनिलयो) — A college. k

f l *n*

गञ्जा (तु) मदिरागृहम् — A tavern.

---

1 श्रा—. 2 उ—. 5 श्रा—.

[a] Likewise पस्त्यं. [b] Also सादनं. [c] अगारं or आगारं. [d] Masc. or fem. कुटिः. Fem. कुटी. Also neut. कुटीरं, and masc. कुटः. [e] Likewise शाला. [f] Likewise संजवनं. [g] Also fem. चतुःशाली. [h] Or shed for sacrifices. Some interpret it, a sacred tree. Others explain it, a monument of wood or other materials placed in honour of a deceased person. [i] Also शिल्पिशाला. And neut. शिल्पशालं, or शिल्पिशालं. [j] Where water is distributed. [k] A school of students; or a convent of ascetics, &c. Likewise गञ्जा.

Middle of a house.	गर्भागारं[n] वासगृहं[n]
A woman's apartment.[a]	अरिष्टं[n] सूतिकागृहम्[n b]
A window or air hole.	9. वातायनं[n] गवाक्षः[m] (अथान्)
A temporary hall.	मंडपो[m n c] (स्त्री) ' जनाश्रयः[m]
The abode of the wealthy.[d]	हर्म्या[n e] (दि धनिनां वासः)
A temple, or palace.	प्रासादो[m] (देवभूभुजाम्)
A royal residence.[f]	10. सौधो[m n] (ऽस्त्री) राजसदनं[n]
A king's house.	उपकार्योपकारिका[f g] [1 f]
Temples of divers holy forms.	स्वस्तिकः[m n] सर्वतोभद्रो[m n] नंद्यावर्त्ता[2 m n h] (दयो ऽपि च)
	11. विच्छन्दकः[m i] (प्रभेदाहि भवंतीश्वरसद्मनाम)
The queen's apartments.	(स्त्र्यगारं भूभुजाम्) अंतःपुरं[n] (स्याद्) अवरोधनम्[n]
	12. शुद्धांत (श्चा) ऽवरोध (श्च)[m] [m]
An airy room, atop of the house.[j]	(स्याद्) अट्टः[m] क्षौम[m n k] (मस्त्रियाम्)

[1] छ—. [2] —त्त.

[a] Appropriated to a woman in labour. These and the preceding are synonymous terms, according to some commentaries. [b] Also सूतकागृहं. [c] Likewise, fem. मंडपा. [d] Any grand edifice of masonry. [e] हर्म्यं, besides other synonymous terms; as अट्टः, &c. [f] Synonymous with the preceding; according to some interpretations. [g] उपकार्या. Also उपकारी. [h] Besides other terms; as रुचकः, &c. [i] Also विच्छन्दकः. [j] Here, and in the two following articles, interpretations differ greatly. The explanations, most generally received, are inserted. Other interpretations are; the back of an edifice, a fortified place in front of the building; an apartment on the top of the hall; a building of a particular form. [k] Likewise क्षौमं.

प्रघाण [m] प्रघणा [m, a] लिंदा [m, b] (बहिर्द्वारप्रकोष्ठके) — A terrace before the house door.

13. गृहावग्रहणी [f] देहल्य [1 f] — The threshold.

ऽङ्गनं [n, c] चत्वरा [2 n] ऽजिरे [n] — A court or yard.

(अधस्ताद्दारुणि) शिला [f, d] — The lower timber of a door.

नासा [f] (दारु परिस्थितम्) — The upper timber.

14. प्रच्छन्नम [n] तद्वारं [3 n] (स्यात्) — A private door within the house.

पक्षद्वारं [n] (तु) पक्षक: [m] — A back door. [e]

वलीक [m n] नीध्रे [n f] पटलप्रांते [m] — The edge of the thatch.

(ऽथ) पटलं [n, g] छदि: [4 f, h] — The thatch or roof.

15. गोपानसी [f] (तु) वलभी [f, i] (छादने वक्रदारुणि) — The wood of a thatch.

कपोतपालिकायां [5 f] (तु) विटंकं [m n] (पुन्नपुंसकम्) — A dovecot, or aviary.

16. (स्त्री) द्वार् [6 f] द्वारं [n] प्रतीहार: [m] — A door, or gate.

(स्याद्) वितर्दि [f, k] (स्तु) वेदिका [f, l] — A covered terrace in the yard. [j]

1—ली. 2—र. 3अ.— 4—स. 5—का. 6—द्वार.

[a] Also, as some write these words, प्रघाण: and प्रघन:. [b] अलिंद, r आलिंद:. [c] Likewise अंगणं. [d] Or शिली. [e] Some make this nd the preceding article synonymous. [f] Likewise, according to another reading, नील'. [g] Also पटं, and चालं. [h] Not neuter as erroneously stated by the commentators. [i] Also वडभि: or वडभी:.

Here, and in the following article, as in many other places, interpretations differ greatly. A quadrangular resting place made of wood. A place for sitting in a court yard; or one for standing under. A quadrangular spot in the court of a temple or great edifice. A terrace furnished with pillars. A floor on four posts in the middle of a quadrangular house. [k] Likewise वितर्दी. [l] Also वेदि, and वेदी.

Decoration of the gate-post. a — तोरणो (ऽस्त्री) बहिर्द्वारं

A city gate. — पुरद्वारं (तु) गोपुरम्

A raised place over the gate. A door. — 17. (कूटं पूर्द्वारि यद्) धस्तिनख (स्तस्मिन्) (अथ त्रिषु)

कपाटमररं (तुल्ये)

Its bolt or bar. — (तद्विष्कंभे) ऽर्गलं (न ना)

Stairs. — 18. आरोहणं (स्यात्) सोपानं

A ladder. — निःश्रेणि (स्त्व)धिरोहिणी

A broom. — संमार्जनी शोधनी (स्यात्)

Dust, or sweepings. — संकरो ऽवकर (स्तथा)

19. (क्षिप्ते)

The entrance of a house — मुखं निःसरणं

An open space in a town. i — संनिवेशो निकर्षणं

1 ह—. 2 ख—.

a This is explained as signifying, the ornamented arch of a gateway. Some interpret it, the outer gate. b Also कवाटः. Fem. कपाटी and कवाटी. c Fem. अररी or अररिः. d By a variation in the reading, this is made to exhibit a synonymous term, विष्कंभः, or, according to some, विष्कंभि (—न्). e Fem. अर्गला or अर्गली. f Likewise निःश्रेणी. And निश्रयिणः, or निश्रेणी. g Also अधिरोहणी. h Likewise संकारः.

i The passage in, or out of a house, town or market. The road of ingress and egress. The entrance through the house-door.

m *m* (सभौ) संवसथ ग्रामौ	A village. a
f 1 *m n* वेश्मभूर्वास्तु (र स्त्रियाम्)	The site of a habitation.
m *n* b 20. ग्रामांत उपशल्य (स्यात्)	Space near a village, &c.
2 *f* 3 *f* सीमसीमे (स्त्रियामुभे)	A boundary or limit.
m *f* c घोष. आभीरपल्ली (स्यात्)	A station of herdsmen.
m n *m* पक्कणः शवरालयः	An abode of the lowest men.

1 वास्तु. 2—मन्. 3—मा.

a Place for diversion outside of a town: or within it. b These words are synonymous with the following, according to some. c Also आभीरपल्लिः.

CHAPTER III.

m a — 1 m — 2 m — 3 m — m — m

A mountian. 1. महीध्रे शिखरि क्ष्माभृदहार्य्य धर पर्वताः

m — m — m 4 m — 5 m — m — m

अद्रि गोत्र गिरि ग्रावाचल शैल शिलोच्चयाः

m — 6 m c

A range, surrounding the earth. b 2. लोकालोकश्चक्रवाल

m — 7 m

A hill with three peaks. त्रिकूटस्त्रिककुत् (समौ)

m — 8 m

The western mountain d अस्त (स्त) चरमक्ष्माभृद्

m — m

The eastern mountain. e उदयः पूर्व्वपर्व्वतः

9 m — m — m — 10 m — 11 m

Divers mountains. f 3. हिमवान्निषधो विंध्यो माल्यवान् पारियात्रकः

n — 12 m

गंधमादन (मन्ये) च हेमकूटा (दयो नगाः)

m — m — 13 m — 14 m 15 m — f — 16 f

A stone or rock. 4. पाषाण प्रस्तर ग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्

m n — n — n

A peak or summit. कूटो (ऽस्त्री) शिखरं शृंगं

m — m g — m

A precipice. प्रपात (स्त्व) तटो भृगुः

1—रिन्. 2—त्. 3 क्ष—. 4—धन्. 5 क्ष—. 6 च—. 7 त्रि—द. 8—त्. 9—वत्. 10—वत्. 11 पा.— 12—ट. 13—वन्. 14 उ—. 15 अश्मन्. 16—द्.

a Likewise महीधर, and महिध्रः. b The limit of light and darkness. c Also चक्रवाडः. d Behind which the sun sets. e Over which the sun rises. f Severally named in the text, viz. the snowy range north of India; the mountain called *Nishad'ha*; the tropical range dividing South from North India, &c. Besides others, as *Malaya*, *Chitracúta*, *Mainàca*, &c. g अतटः, or, according to another reading, तटः.

5.	कटको [m n] (ऽस्त्री नितंबो ऽद्रेः)	The side of a mountain.
	स्नुः [m n] प्रस्थः [m n] सानु [m n] (रस्त्रियौ)	Table land.
	उत्सः [m] प्रस्रवणं [n a]	A fountain.
	(वारिप्रवाहो) निर्झरो [m] झरः [m]	A cascade.
6.	दरी [f] (तु) कंदरो [m f b] (वा स्त्री)	An artificial cave.
	(देवखात [n] बिले [n c]) गुहा [f]	A natural cave.
	गह्वरं [n]	
	गंडशैला [1 m] (स्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः)	Rocks fallen from a mountain.
7.	खनिः [f d] (स्त्रियाम्) आकरः [m] (स्यात्)	A mine.
	पादाः [2 m] प्रत्यन्तपर्वताः [3 m]	Hills near a mountain.
	उपत्यका [f] (ऽद्रेरासन्ना भूमिर्)	Land near a mountain.
	(ऊर्द्ध्वम्) धित्यका [4 f]	Land on it.
8.	धातु [m] (र्मनःशिलाद्यद्रेर्)	A fossil, or mineral.
	गैरिकं [m] (तु विशेषतः)	Red chalk.
	निकुंज [m] कुंजौ [m n] (वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे)	A place overgrown with creepers, &c.

1 —स. 2 पाद. 3—त. 4 अ—.

[a] Some make these synonymous with the following. [b] Fem. कंदरा or कंदरी. [c] These are synonyma, according to some, instead of being the explanation of the two other terms here exhibited. [d] Also खनी or खानिः.

CHAPTER IV.

SECTION I.

A forest or grove.	1.	*f* a 1 *n* *n* *n* *n* *n* b अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्
A large forest.		*n* 2 *f* महारण्यमरण्यानी
A grove near a house.		*m* c *m* गृहारामा (स्तु) निष्कुटाः
A garden.	2.	*m* 3 *n* आरामः (स्याद्) उपवनं (कृत्रिमं वनमेव तत्)
One planted by a state minister, &c.		*f* (अमात्यगणिकागेहोपवने) वृक्षवाटिका
A royal public one.	3.	4 *m n* *n* (पुमाना) क्रीड उद्यानं (राज्ञः साधारणं वनं)
A royal pleasure ground.		*n* d (स्यादेतदेव) प्रमदवन (मन्तःपुरोचितम्)
A row or range.	4.	5 *f* 6 *f* 7 *f* *f* *f* e वीथ्यालिरावलिः पंक्तिः श्रेणी
A continuous line. f		*f* g *f* h लेखा (स्तु) राजयः

---

1 अ—.   2 अ—.   3 उ—.   4 आ—.   5—थी.
6 आ—.   7 आ—.

[a] Sing. अटविः. Also अटवी. [b] Likewise, fem. वनी. [c] Sing. गृहारामः. [d] Or प्रमदावनं. [e] Also आली and आवली; वीथिः and श्रेणिः. Some add पंक्ती. [f] Some make these synonymous with the preceding. [g] Likewise रेखा. [h] Sing. राजिः. Also राजी.

f 1 *m* वन्या वनसमूहे (स्यात्)	A multitude of groves.
m a 2 *m* अंकुरोऽभिनवोद्भिदि	A germin.
m *m* 3 *m* 4 *m* *m* 5 *m* 5. वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः *m* *m* b *m* c 6 *m* *m* *m* 7 *m* अनोकहः कुटः सालः पलाशो द्रु द्रुमागमाः	A tree.
m 9. वानस्पत्यः (फलैः पुष्पात्)	One fructifying from blossoms. d
m (तैर.पुष्पाद्) वनस्पतिः	One without apparent blossoms. e
f g ओषध्यः (फलपाकांताः)	An annual plant. f
8 *m f n* *m f n* h (स्याद्) वंध्यः फलेग्रहिः	Fruitful.
m f n *m f n* 9 *m f n* 7. वंध्योऽफलोऽवकेशी (च)	Barren.
10 *m f n* *m f n* 11 *m f n* फलवान् फलिनः फली	Bearing fruit.
m f n 12 *m f n* *m f n* i *m f n* *m f n* *m f n* प्रफुल्लोत्फुल्ल संफुल्ल व्याकोष विकच स्फुटाः	Blown, as a flower.
m f n *m f n* 8. फुल्ल (श्चैते) विकसिते (स्युर्) j (अवंध्यादय स्त्रिषु)	
m n *m* 13 *m* स्थाणु (वा ना) ध्रुवः शंकुर्	The trunk of a lopped tree.
m (ह्रस्वशाखाशिफः) क्षुपः	A small tree. k

1—रु. 2—द्रु. —3नु. 4—नु. 5 त—. 6—नु. 7 आगम. 8 अ—. 9—नृ. 10—वत्. 11—नृ. 12—उ. 13 शंकु—.

a Likewise अंकूरः. b Likewise कुटः. c Also शालः. d As the Mango, Eugenia, &c. e As the Bread-fruit, &. f Dying after ripening its fruit. g Sing ओषधि. Also ओषधी. h Likewise फलेग्रहिः. i Likewise व्याकोशः. j The preceding admit the three genders, as adjectives. k With short branches and roots.

A shrub. 9. (अप्रकांडे) स्तंब[m] गुल्मौ[1m]

A creeper. वल्ली[f a] (तु) व्रतति[f b]र्लता[2f]

A spreading one. c (लता प्रतानिनी) वीरुद्[3f] गुल्मिन्य[4f]ुलप[5m] (इत्यपि)

Height of a tree, hill, &c. 10. (नगाद्यारोह) उच्छ्राय[m] उत्सेध[m] (श्चो) च्छ्रय[6m] (श्च सः)

The trunk. (अस्त्री) प्रकांडः[m n] स्कंधः[m] (स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः)

A branch. 11. (समे) शाखा[f] लते[7f]

A large branch. स्कंधशाखा[f] शाले[f]

A fibrous root. शिफा[f] जटे[f]

From a radicant branch. d (शाखा शिफा) ऽवरोहः[m] (स्यात्)

Scandent fibres. (मूलाच्चाग्रं गता) लता[f c]

The top of a tree. 12. शिरो[8n] ऽग्रं[n] शिखरं[m n] (वा ना)

Its root. मूलं[n] बुध्नो[m] (ऽङ्घ्रिनामकः)[f]

The pith. सारो[m] मज्जा[9m] (समौ)

The bark. त्वक्[10f] (स्त्री) वल्कं[n] वल्कल[m n] (मस्त्रियां)

Wood. 13. काष्ठं[n] दार्व[m n]

1—स्त्म. 2ल—. 3—भ्. 4गु—मी. 5उ—. 6उ—. 7लता. 8—स्. 9नृ.—.10—त्वच्.

[a] Also वल्लि:. [b] Likewise व्रतती and प्रतति:. [c] Some make the explanation to be one of the synonyma; and others, moreover, make these and the preceding bear the same sense. [d] For example, that of the Indian fig-tree. [e] Some make this a second interpretation of अवरोह: and expound it otherwise; viz. a plant climbing from the root to the top of a tree. [f]. Any term signifying a foot.

n 1n n 2m 3f a
इंधनं (त्वे) ध इध्ममेधः समित् (स्त्रियाम्) — Fuel.

m mn
निष्कुहः कोटरं (वा ना) — The hollow of a tree.

fb f
वल्लरिर्मञ्जरिः (स्त्रियौ) — A compound pedicel.

nc n nd n n m
14. पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः (पुमान्) — A leaf.

mn mn
पल्लवोऽस्त्री किसलयं — A sprout or shoot. [e]

m mn
विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् — The branch and its shoot. [f]

n ng
15. (वृक्षादीनां) फलं शस्यं — Fruit.

n n
वृन्तं प्रसवबन्धनम् — The foot stalk. [h]

mfn
(आमे फले) शलाटुः (स्यात्) — Moist (fruit).

mfn
(शुष्के) वान (मुभे त्रिषु) — Dry.

m n
16. क्षारको जालकं (क्लीबे) — A bud or a germ.

fi mj
कलिका कोरकः (पुमान्) — An unblown flower

mk m
(स्याद्) गुच्छक (स्तु) स्तबकः — A cluster of blossoms.

mnl mn
कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् — An opening bud.

---

*1 एधस्. 2 एध. 3—ध.

[a] Some restrict the two last, others the three last, to signify sacred fuel. [b] Likewise वल्लरी and मञ्जरी. [c] Also पत्त्रं. [d] Likewise छादनं. [e] The extremity of a branch bearing new leaves, &c. [f] Some make this and the preceding synonymous. [g] Likewise सस्यं. [h] Of a leaf or fruit: the petiole or peduncle. [i] Likewise कलिः and कली. [j] And neuter. [k] Also गुत्सकः. Likewise गुच्छः or गुत्सः. [l] And कुड्मलः.

A flower.
17. (स्त्रियः) सुमनसः[1 f a] पुष्पं[n] प्रसूनं[n b] कुसुमं[n] (सुमम्[c])

Its nectar or honey.
मकरंदः[m] पुष्परसः[m]

Its dust or farina.
परागः[m] सुमनोरजः[2 n]

18. (द्विहीनं[d] प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः[e] स्त्रियाम्[e])

Fruits of certain plants.
आश्वत्थ[n] वैणव[n] प्लाक्ष[n] नैयग्रोधैङ्गुदं[n 3 n] (फले[f])

19. बार्हतं[n] (च)

Fruit of the Eugenia.
(फले जंब्वा) जंबूः[f] (स्त्री) जंबु[n] जांबवम्[n g]

(पुष्पे जातीप्रभृतयः[h] स्वलिंगा व्रीहयः फले

20. विदार्य्याद्यास्तु मूलेऽपि)

Blossom of the Bignonia.
(पुष्पे क्लीबेऽपि) पाटला[f i]

1—नस् 2—जस्. 3—दि—.

[a] Plural with the sense of the singular, though some make it ad mit the singular number, and even the neuter gender. Ex. सुमनाः an सुमनः. [b] Likewise सूनं. [c] According to another reading सु a flower. [d] Names of plants generally become neuter, to signify the produce of the plant; viz. its blossom and fruit: some add the root and even the leaf. [e] Except *Harítací* and certain others, which are feminine denoting the fruit, &c. As *Drácshá*, *Cóshátací*, &c. [f] In these instances, derivatives are employed to signify the fruit: and, in some other instances likewise; as बैल्व, &c. [g] Here the neuter, the derivative, and the irregular feminine, are all three employed. [h] *Játí* and certain others (as *Yut'hicá*, *Mallicá*, &c.) irregularly retain the original genders, to signify the flower of the plant; so do the names of corn and pulse, to signify the seed. And so do *Vidárí*, and others (as *Gambhárí* &c.) to denote the root, or the blossom: some add the fruit. [i] Here the neuter, and the original feminine gender, are both admissible; and even the masculine.

SECTION II.

m b 1 m . m m
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः — Holy fig-tree. a

m
अश्वत्थे.

m d m 2 m 3 m
(ऽथ) कपित्थे (स्युर्) दधित्थ ग्राहि मन्मथाः — Elephant, or wood apple. c

m m 4 m
(तस्मिन्) दधिफलः पुष्पफलदन्तशठा (वपि)

m f m m m
उदुंबरे जंतुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः — Glomerous fig-tree. e

m m m m
कोविदारे चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः — Mountain ebony. g

m 5 m f i m
सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः — Echites. h

m j m m k m
आरग्वधे राजवृक्ष सम्पाक चतुरङ्गुलाः — Cassia fistula.

m m m m
आरेवत व्याधिघात कृतमाल सुवर्णकाः

m m m m m
(स्युर्) जम्बीरे दंतशठ जंभ जंभीर जंभलाः — A lemon or citron.

m m m 6 m m
वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः — Tapia. l

---

1 र—. 2—न्. 3—थ. 4—ठ. 5—ष्. 6 ति—.

[a] Ficus religiosa. [b] Also बोधि. [c] Feronia Elephantium or Cra-
'a Valanga. [d] Also कपित्थः. [e] Ficus glomerata, R. [f] Some
te उडुंबरः. [g] Bauhinia variegata, and other species. [h] Echites
olaris. [i] Likewise masc. शारदः. [j] Also आरग्बधः and आरगुधः.
Likewise संपाक and शम्पाक. [l] Cratæva Tapia or Capparis trifoliata.

Punag, a — 6. पुन्नागे पुरुषस्तुंगः केसरो देववल्लभः

Coral tree. c — पारिभद्रे निंबतरुर्मन्दारः पारिजातकः

Tinis. d — 7. तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः

वञ्जुलश्चित्रकृच्च (चा

Spondias. f — ऽथ द्वौ) पीतन कपीतनौ

8. आम्रातके

Bassia. h — मधूके (तु) गुडपुष्प मधुद्रुमौ

वानप्रस्थ मधुष्ठीलौ

Another sort. j — (जलजेऽत्र) मधूलकः

Pilu. k — 9. पीलौ गुडफलः स्रंसी

Walnut. l — (तस्मिंस्तु गिरिसंभवे)

अक्षोड कंदरालौ (द्वौ)

---

[1]तु'— [2]श्च—. [3]चि—त्. [4]—त्. [5]—न्.

[a] Probably Rottlera tinctoria, R. Mss. [b] Also केशरः. [c] Erythrina fulgens, But some apply the Sanscrit names to the Melia sempervirens. [d] Dalbergia Oujeinensis, R. Mss. [e] नेमि. Also नेमिन् and fem. नेमी, according to some. [f] Spondias Mangifera. [g] Also आम्रातकः. [h] Bassia latifolia. [i] Likewise मधुकः and मधुः. [j] Growing in water; or, according to another reading, on mountainous ground. [k] The name is applied in some provinces to Careya arborea (R. Mss.); in others, to Salvadora Persica (R.) [l] Described as species of the preceding, growing on mountains: but the corresponding Hindi name belongs to Juglans regia, and also to Croton Moluccanum or Aleurites Triloba. [m] Likewise आक्षोडः and आक्षोटः. Also कर्पराल

m m b
अंकोठे (तु) निकोचकः — Alangium. a

m m m m
10. पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथः — Butea frondosa.

1m
(ऽथ) वेतसे — *Bayas*, or *Bent.* c

2 m m d m m m m
रथाऽभ्रपुष्प विदुल शीत वानीर वञ्जुलाः

m m f 3 m
11. (द्वौ) परिव्याधविदुलौ नादेयी (चां) बुवेतसे — The same growing in water.

m f m m g m h m
शोभाञ्जने शिग्रु तीक्ष्णगंधकाऽक्षीव मोचकाः — Morunga. e

m
12. (रक्तोऽसौ) मधुशिग्रुः (स्याद्) — A red variety of the same.

m i m
अरिष्टः फेनिलः (समौ) — Soap berry. i

m m 4 m m 5 m
बिल्वे शाण्डिल्य शैलूषौ मालूर श्रीफला (वपि) — Marmelos. k

m m m m
13. प्लक्षो जटी पर्कटी (स्यान्) — Waved leaved fig-tree. l

m 6 m 7 m
न्यग्रोधो बहुपाद्वटः — Indian fig-tree. n

1—स. 2 रथ. 3अं—स. 4—प. 5—ख.
6—पाद. 7—वट.

[a] A hexapetalum. [b] Likewise निकोठकः. [c] The Sanscrit name is by some referred to the Ratan: but a different plant appears to be meant. [d] अभ्रपुष्पः. Also रथाभ्रपुष्पः. [e] Hyperanthera Morunga or Guilandina Morunga. [f] Likewise सोभांजनः or शोभांजनः. [g] तीक्ष्णगंधकः and तीक्ष्णगंधः. [h] अक्षीवः or आक्षीवः and आक्षीवः. [i] Sapindus Saponaria and other species: but applied also to Mimosa abstergens, R. [j] Also रिष्टः. [k] Ægle Marmelos or Cratæva Marmelos. [l] Ficus venosa. [m] जटिन्. Also fem. जटी, or जटि (Nom. जटिः). So पर्कटिन्; and fem. पर्कटी, or पर्कटि (—टिः). [n] Ficus Indica.

Lod'h. The pale sort. a — गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्ज्जनौ
(m · m b · m 1 m · 2 m · m)

Mango. c — 14. आम्रश्चूतो रसालो
(m · 3 m · m)

A very fragrant sort of it. — (ऽसौ) सहकारो (ऽतिसौरभः)
(m)

Bdellium. — कुंभोलूखलकं (क्लीबे) कौशिको गुग्गुलुः पुरः
(n · m d · m · m e · m)

Sebesten. f — 15. शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः
(m g · m · m · m · m)

Piya. h — राजादनं पियाल (स्तु) सन्नकद्रुर्धनुः पटः
(n i · m j · m · m k)

Gambha'ri'. l — 16. गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका
(f · f · m)

श्रीपर्णी भद्रपर्णी (च) काश्मर्य्य (श्चाप्य)
(f · f · m n)

Jujube. n — (ऽथ द्वयोः)

17. कर्कन्धूर्बदरी कोलिः
(m f o · m f p · m f q)

The fruit. — कोलं कुवल फेनिले
(n · n · 4 n)

---

1 ति—. 2 ति—. 3 चूत. 4 —ल.

a The lodh is a bark used in dying, of which two sorts are in use. Some restrict the first term to this species, and make the rest common to both. b Also सावरः. c Mangifera Indica. d कुंभं and उलूखलकं. Also कुम्भोलूः and खलकं. Likewise कुम्भोलूखलकं. e Also गुग्गुलु f Cordia myxa. Also Cordia latifolia, R. Mss. g Also शेलुः. h Chironjia Sapida, R. Mss. But the name is in some places applied to Grewia orientalis and didyma. i Likewise राजातनं or—नः. j And प्रियालः. Also सन्नः and कद्रुः. k Likewise धनुः (धनु of धनुष) and पटः. l Probably Gmelina arborea, R. m Also काश्मीरी. n Zizyphus Jujuba, and other species. o Masc. कर्कन्धुः and न्धुः. Fem कर्कन्धूः. p Masc. बदरः. q Also, in the fem. कोली and कोला.

n n f a
सौवीरं बदरं घोण्टा (ऽप्य्)

m
(ऽथ स्यात्) स्वादुकण्टकः *Bu'n'ch'ki.* b

m c m m 1 m
18. विकंकतः स्रुवावृक्षो ग्रंथिलो व्याघ्रपाद् (पि)
m m d f f e
ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुका Orange.

m g m m m
19. तिंदुकः स्फूर्जकः कालस्कंध (श्) शितिसारके Sort of ebony. f
m m m m
काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके Another sort. h
m i m m f j 2 m m
20. गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्ष मुष्ककौ *Ghanta'-pa'rali.*
m m 3 m
तिलकः क्षुरकः श्रीमान् *Tila'.*

m m
(समौ) पिचुल झावुकौ Tamarix. k
f f f m m
21. श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैटर्य्य कट्फलौ *Ca'yap'hal.*
m f 4 m m
क्रमुकः पट्टिका (ख्यः स्यात्) पट्टी लाक्षाप्रसादनः Red *Lo'd'h.*

1—द्रु. 2मोच. 3—तु. 4—नृ.

[a] Some make the three last, others the two last, signify the wild sort: others again explain the last as denoting both plant and fruit; and the rest, as indicating the fruit of the common Jujube. [b] Flacourtia Sapida, R. [c] Also वैकंकतः. [d] Likewise नारंगः or नार्यंगः. [e] Some disjoin the two last as names of a different plant. [f] Diospyros melanoxylon (R), and Glutinosa (Koen.) [g] Also तिंदुकी. [h] Diospyros tomentosa, R. [i] Likewise गोजिह्वः. [j] Or घंटा and पाटलिः. [k] T. Indica and Diœca.

Mulberry. [a] 22. नूद (स्त्) पूष: क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु (च) तूल (श्च)

Nauclea orientalis. नीप प्रियक कदंबा (स्तु) हलिप्रिये

Marking nut. [c] 23. वीरवृक्षोऽरुष्करो ऽग्निमुखी भल्लातकी (त्रिषु)

Pa'rspi'pal. [e] गर्दभाण्डे कंदराल कपीतन सुपार्श्वका:

24. प्लक्ष (श्च)

Tamarind. तिंतिडी चिंचा ऽम्लिका

Asan. [h] (ऽथ) पीतसालके

सर्जका ऽसन बंधूकपुष्प प्रियक जीवका:

Sac'hwa or Sal. [j] 25. साले (तु) सर्ज कार्श्य (श्वकर्णका: शस्यसंबर:

Cahua'. [n] नदीसर्जो वीरतरुरिंद्रद्रु: ककुभो ऽर्जुन:

1—रु. 2रु'—

[a] Morus Indica. But some make it the Hibiscus Populneoides. See 23. [b] Likewise धारदम:. [c] Semecarpus Anacardium. [d] Masc. भाल्लातक:. [e] Hibiscus Populneoides, R. Some confound these Sanscrit names with those of the Ficus venosa. [f] Also तिंतिणी and तिंतिडीक:,—का,—कं. [g] Likewise अम्लीका, चाम्लिका and आम्लीका. [h] Terminalia Alata tomentosa, R. [i] Also आसन: and अशन:. [j] A common timber tree described (Polyandria monogynia) but not yet named by botanists. [k] Likewise शाल:. [l] Also कार्श्य:. [m] Or सस्य-संबर:. [n] Terminalia Alata glabra, R.

m n n b 1
26. राजादन फलाध्यक्षे क्षीरिकायां — *Khirant.* a

(अथ द्वयोः) — *Ingua.*

m f c m
इङ्गुदी तापसतरुः

m 2 m 3 m
भूर्ज्जे चर्म्मि मृदुत्वचौ — *Bhójpatr.* d.

f f f m m f f
27. पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलि(द्वयोः) — Silk-cotton. e

m
पिच्छा (तु) शाल्मली वेष्टे — Its gum.

m m f
रोचनः कूटशाल्मलिः — Another sort of silk-cotton.

m h m m m
28. चिरबिल्वो नक्तमालः करज (श्च) करञ्जके — *Curanj.* g

m m m j m
प्रकीर्य्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः — Gray bonduc. i

m 4 f 5 f
29. (करञ्जभेदाः) षड्ग्रन्थो मर्कटाङ्गारवल्लरी — Other sorts. k

6 m m m m 7 m
रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः — *Róhin.* l

1—का. 2—नृ 3—च, and—च. 4—टी.
5 च—. 6—नृ 7 दा—.

[a] Perhaps a species of Mimusops. M. Kauki. [b] Also राजादन फलं and अध्यक्षं, [c] Masc. इङ्गुदः. [d] The bark is used. [e] Bombax heptaphyllum. [f] Also fem. शाल्मली. Likewise m. or f. शाल्मलिः. [g] Galedupa Arborea or Robinia mitis. [h] Also चिरिबिल्वः. [i] Cæsalpinia, or Guilandina, Bonduccella. [j] Likewise पूतिकरञ्जः, पूतीकः, and कलिकारकः. [k] Seemingly varieties of the Bonduc. [l] A medicinal plant so called. [m] Also रोहीतकः.

Khayar a — 30. गायत्री बालतनयः खदिरो दंतधावनः

A fetid Mimosa. — अरिमेदो विट्खदिरे

A white sort. — कदरः (खदिरे सिते)

31. सोमवल्को (ऽप्य्)

Palma christi. d — (ऽथ) व्याघ्रपुच्छ गंधर्व्वहस्तकौ

एरंड उरुवक (श्) रुचकश्चित्रक (श् च:)

32. चंचुः पञ्चाङ्गुलो मंड वर्द्धमान व्यडंवकाः

A variety of the S'amí. — (अल्पा शमी) शमीरः (स्याच्)

S'amí or saen. j — शमी सक्तुफला शिवा

Mayan. l — 33. पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः

शल्य (श्) मदने

Déodár. m — शक्रपादपः पारिभद्रकः

34. भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु (च) दारु (च)

---

1 वि—. 2 शमी.

a Mimosa Catechu (Khayar) Linn. b Also masc., गायत्रिन् (—त्री) c Likewise बालपत्रः and बालदलकः. d Ricinus communis. e Also उरुवकः. f Likewise रुवूकः and रुवकः or रुवुकः. g Also अमडः or आमंडः. h Likewise व्यडंबनः. i Also शमीरुः. j Mimosa albida k Or सक्तुफली. l Vangueria spinosa, R. But the Sanskrit names are referred also to Gardenia dumetorum. m In Bengal, Uvaria longifolia; but properly seems to be a pine or fir.

n 1 *m n*

पूतिकाष्ठ (ञ्चं सप्त स्युर्) देवदारुणि

(ऽथ द्वयोः) Trumpet flower. a

m f b *f* *f* c *f* d *f*

35. पाटलिः पाटला ऽमोघा काचस्थाली फलेरुहा

f *f*

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

f *f* f

श्यामा (तु) महिला (ह्वया) *Priyangu.* e

f *f* *f* *f* *f* *f*

36. लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली

f *f* *f* *m f*

विष्वक्सेना गंधफली कारंभा प्रियक (श्च सा)

m *m* *m* *m* *m*

37. मण्डूकपर्ण पत्रोर्ण नट कट्वङ्ग टुण्टुकाः *Sóṅapat.* g

m h *m* 2 *m* *m* *m*

श्योनाक शुकनास र्क्ष दीर्घवृन्त कुटन्नटाः

m *m* i

38. शोणक (श्चा) ऽरलु

f 3 *m f n* k

तिष्यफला (त्वा) मलकी (त्रिषु) Emblic myrobalan. j

f *f* l

अमृता (च) वयस्था (च)

m f n n

(त्रिलिङ्ग स्तु) बिभीतकः Beleric myrobalan. m

---

1 —रु. 2 र्क्ष. 3 आ—.

a Bignonia suaveolens. b Also fem. पाटली. c अमोघा or मोघा. d Likewise काली and स्थाली. e A fragrant seed so named. f And other synonyma of woman. g Bignonia Indica. h Also स्योनाकः i अरलुः or अरटुः. j Phyllanthus Emblica. k Masc. आमलकः. l Or वयःस्था. Also कायस्था. m Terminalia belerica. n Fem. बिभीतकी.

m 1 m m m m
39. अक्षस्तु.ष:-कर्षफलो भूतवास: कलिद्रुम:

f 2f f fb f f
Yellow myrobalan. a — अभया (त्व्) व्यथा पथ्या वयस्था पूतनाऽमृता

f f f f f
40. हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा

m m n
Sural. c — पीतद्रु: सरल: पूतिकाष्ठं (चा)

m
Caniyâr. d — (ऽथ) द्रुमोत्पल:

m m
41. कर्णिकार: परिव्याधो

m f m m
Barahal. e — लकुचो लिकुचो, डहु:

m h m i
Bread fruit or Jaca tree. g — पनस: कंटकिफलो

m m m k
Hijjal. j — निचुलोऽम्बुज: हिज्जल:

f f f m 3f
Opposite leaved fig-tree. l — 42. काकोडुंबरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला

m m m m
अरिष्ट: सर्वतोभद्र हिङ्गुनिर्य्यास मालका:

m o m
Nimb. n — 43. पिचुमर्द (श्च) निम्बे

f n f q
Sisô. p — (ऽथ) पिच्छिला ऽगुरु शिंशपा

---

1 तुस. 2 त्व—. 3 जा—.

a Terminalia citrina. b Also वयःस्था and कायःस्था. c A tree which yields resin. d Pterospermum acerifolium or Pentapetes acerifolia. e Artocarpus Lokutsha (Lucucha), R. f Likewise नकुच:. g Artocarpus integrifolia. h Also फलस:. i And कंटकीफल:. or कंटकफल:. j Eugenia acutangula. k Likewise हिज्जल:. l Ficus oppositifolia, R. m मलपू: (पू). Also मलपू: (—र), and मलयू: (—य). n Nimba Azadaracta (A'za'dderakht) or Melia Azadirachta. o And पिचुमंद:. p Dalbergis Sissoo, R. q Or, according to some, अगुरुशिंशपा.

f
कपिला भस्मगर्भा (सा) — Another sort. a

m m
शिरीष (स्तु.) कपीतनः — *Siris.* b

m c
44. भण्डिलो (ऽप्य)

m 1m m
(ऽथ) चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः — *Champá.* d

f
(एतस्य कलिका) गंधफली (स्याद्) — Its flower

m f
(ऽथ) केसरे — *Mul-sari.* e

m
45. बकुलो

m m
वञ्जुलो ऽशोके — *Asóc* g

m m h
(समौ) करक दाडिमौ — Pomegranate.

m m m j 2 m k
चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनो (ह्वयः) — *Nágésar.* i

f f f f f
46. जया जयंती तर्क्कारी नादेयी वैजयंतिका — *Jainti.* l

n 3 m f f
श्रीपर्णमग्निमंथः (स्यात्) कणिका गणिकारिका — *Ganiyári.* m

m n
47. जयो

---

1 च—. 2—न. 3 ष—.

[a] Some make these terms synonymous with the preceding. [b] Mimosa Seereessa (Siri'sha), R. [c] Also भंडिरः and भंडीलः or भंडीरः. [d] Michelia Champaca. [e] Mimusops Elengi. [f] Likewise केशरः. [g] Jonesia Asoca, R. [h] And दालिमः, दाडिम्बः or डालिमः. Also fem. दाडिमी. [i] Mesual ferrea. [j] Likewise केशरः and नागकेशरः. [k] And all synonyma of gold. [l] Æschynomene Sesban. [m] Premna spinosa, and longifolia. [n] Some make these five synonymous with the preceding five, as names of the *Aran'i* or Premna spinosa.

Coraiya. a — (ऽथ) कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका

Its seed. — (एतस्यैव) कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं (फले)

Carónda c — 48. कृष्णपाकफला ऽविग्न सुषेणाः करमर्द्दके

Tamál. e — कालस्कन्धस्तमालः (स्यात्) तापिच्छो (ऽप्य्)

Séduári. h — (ऽथ) सिंदुकः

49. सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिके (त्यपि)

Deodár. l — वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत (इत्यपि)

Sirïari. n — 50. श्रीहस्तिनी (तु) भूरुण्डी

Arabian Jasmin. o — तृणशून्यं (तु) मल्लिका

भूपदी शीतभीरु (श्च)

1इ—. 2—ल. 3त—. 4इ—. 5इ—का.

a Echites antidysenterica or Nerium antidysentericum. b Also कौटजः. c Carissa Carandas. Applied also, but erroneously, to the Flacourtia Cataphracta. d Also कृष्णपाकः, पाकफलः, कृष्णफलः पाककृष्णफलः and other combinations of the same terms. e Likewise आविग्नः. f A tree noted for the dark hue of its blossoms. g Also तापिंजः. h Vitex trifolia and Nigundo, applied also to Buddleia Neemda. B. Mss. Likewise सिंधकः and सिंधुवारः. i Or इन्द्रसुरिसः. k Also निर्गुण्ठी l A plant so called. m Likewise अगरी, and धरागरी or गरागरी. n Heliotropium Indicum. o J. Zambac. p Also fem. तृणशून्या. q Likewiise शतभीरुः.

1 *f* a
(सेवा.) स्फोता (वनोद्भवा) — A wild variety.

f c *f* *f* *f*
51. शेफालिका (तु) सुवहा निर्गुण्डी नीलिका(च सा) — *Nibári* b

f 2*f*
(सिता॰ सौ) श्वेतसुरसा भूतवेश्य

f
(ऽथ) मागधी — Sort of Jasmin. d

f *f* *f*
52. गणिका यूथिका ऽम्बष्ठा

f
(सा पीता) हेमपुष्पिका — Yellow Jasmin.

m *m* *f* *f* f
अतिमुक्तः पुंड्रकः (स्याद्) वासंती माधवीलता — *Málati lata.* e

f h *f* *f* i
53. सुमना मालती जातिः — Great flowered Jasmin g

f *f*
सप्तला नवमालिका — Double Jasmin. j

m n *m n*
माघ्यं कुन्दं — Many flowered Jasmin. k

m *m* m *m*
रक्तक (स्तु.) बंधूकः बंधुजीवकः — *Dop'hariya.*

f *f* 3*f*
54. सहा कुमारी तरणिर् — Aloe. n

1आ—. 2—शी. 3णि—.

a आस्फोता or आस्फोटा. b Jasminum villosum. R. The Sanskrit names are assigned, in Bengal, to the Nyctanthes Arbor tristis. Some apply the two last terms to a distinct sort. c Also शेफालिः or शेफाली and शेफालिका. d J. Auriculatum. e Gærtnera racemosa or Banisteria Bengalensis. f Likewise माधवी and लता. g J. Grandiflorum. h सुमनाः (—नस्) or सुमना. i Also जाती. j J. Zambac fl. multiplicatis. k J. multiflorum or pubescens. l Pentapetes phœnicea. The Sanskrit names are by some assigned to the Ixora coccinea, m Also बंधकः. n Also perfoliata.

Globe amaranth. [a] — अम्लान[m] (स्तु.) महासहा[f]

The crimson sort. — (तत्र शोणे) कुरवक[m b]

The yellow [or white] variety. — (तत्र पीते) कुरंटकः[m c]

Blue barleria. [d] — 55. (नीला झिण्टी द्वयोर्) बाणा[m f e] दासी[f] (च) ऽर्त्तगला[m f] (च सा)

J'hintí. [g] — सैरेयक[m h] (स्तु.) झिण्टी[f] (स्यात्)

A purple sort. — (तस्मिन्) कुरवको[m] (ऽरुणे)

A yellow sort. [i] — 56. (पीता) कुरंटको[m] (झिण्टी तस्मिन्) सहचरी[m f j] (द्वयोः)

China rose. [k] — ओड्रपुष्पं[n] जवा[f l]

The blossom of sesamum — वज्रपुष्पं (पुष्पं तिलस्य यत्)

Oleander. [m] — 57. प्रतिहास[m n] शतप्रास[m] चण्डात[m] हयमारकाः[m]
करवीरे[m]

Caril. [o] — करीरे[m] (तु) क्रकर[m p] ग्रंथिला[1 m] (वुभौ)

Thorn apple. [q] — 58. उन्मत्तः[m] कितवो[m] धूर्त्तो[m r] धुस्तूरः[m s] कनका (ह्वयः)
मातुलो[m] मदन[m] (श्च)

1—ख.

[a] Gomphrena globosa. [b] Or कुरवकः. [c] Also कुरंटकः, [d] Barleria cærulea, R. [e] Masc. बाणः. [f] Or आर्त्तगलः. [g] Barleria cristata. [h] Or सैरेयकः. [i] Barleria Prionitis. [j] Masc. सहचर. Also सहाचरः. [k] Hibiscus Rosa sinensis. [l] Also जपा. [m] Nerium Odorum. [n] Or प्रतीहासः. [o] Described as a thorny plant, of which camels are fond. [p] Also क्रकचः. [q] Datura Metel and Fastuosa. [r] Likewise धूस्तूरः and धत्तूरः. [s] Or any other name of gold.

m
(ऽस्य फले) मातुलपुत्रकः — The fruit.

m m m m
59. फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके — Citron. [a]

m m m m
समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्झकः — *Maruä*. [b]

m c
60. जंबीरो (ऽप्य)

m m m
(ऽथ) पर्णासे कठिञ्जर कुठेरकौ — *Parnás*. [d]

m
(सिते) ऽर्जको (ऽत्र) — The white sort. [e]

1 m m g m h
पाठी (तु) चित्रको वह्नि (संज्ञकः) — Lead wort. [f]

m i m 2 m m m
61. अर्को (ऽथ) वसुकास्फोत गणरूप विकीरणाः — Swallow wort. [i]

m m
मन्दार (श्चा) ऽर्कपर्णो

m m
(ऽत्र शुक्ले) ऽलर्क प्रतापसौ — The white sort.

f m m l m m m n
62. शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बको वसुः — *Bakapushpa*. [k]

f p f f 3 f
वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंतिके (त्यपि) — A parasite plant. [o]

1—नुं. 2 श्चा—. 3—का.

[a] Citrus medica. Two sorts are here named; but some make the terms synonymous. [b] Marjoram? The Sanskrit names are also assigned to a species of basil (Ocimum) with small leaves; and to another sort of citron. [c] Also जंभीरः. [d] Considered by some to be the sacred Basil (Ocimum sanctum). [e] Ocimum gratissimum. [f] Plumbago zeylanica. [g] Or चित्रकः. [h] And other names of fire. [i] Asclepias Gigantea. [j] Or any name of the sun. [ko] Confounded by some with Æschynomene grandiflora, but appears to be a different plant. [l] Likewise fem. एकाष्ठीला. [m] Also बकः. [n] And वसुकः or वसूकः. Epidendrum Tesseloides and other species. [p] Likewise वन्दका and वन्दाका.

SECTION III.

f *f* *f*b *f* *f*

Guricha. a — 1. वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता

f *f* *f* 1*f*

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्य (ऽपि)

*f*d *f* *f* *f* *f* *f*e

Aletris. c — 2. मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रुवा

f *f*f *f* 2*f*

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्य (ऽपि)

f *f* *f*h *f* *f* *f*

A'kanddi. g — 3. पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा

f *f* *f* *f*

एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका

f *f*j *f*k *f*

Katuki. i — 4. कटुः कटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी

f *f* *f* *f*

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी

f *f*m *f*n *f*o *f*

Kawach or Cowitch. l — 5. आत्मगुप्ता जडाऽव्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी

f *f*p *f*q *f*

ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छु (श्च) मर्कटी

1—र्णी. 2—र्णी.

a Menispermum glabrum. b Also गुडुची. c Aletris Hyacinthoides or Dracona nervosa. d And मुर्वी. e Likewise स्रवा. f Also मधुःश्रेणी; or मधुः and श्रेणी. g Cissampelos hexandra. h Likewise अविद्धकर्णी and अविद्धकर्णा. i A medicinal plant so called. j Also कटंभरा. k Likewise अशोका and रोहिणी. l Dolichos pruriens. m Also अजडा. n Likewise अव्यण्डा. o Or कण्डुरा. p And शूकशिम्बी, or शूकशिम्बा. q Also कपिकच्छुः.

f 1*f* *f* *f* *f* b *f*
6. चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवंती शंवरी वृषा *Musali.* a
f *f* *f* 2*f*
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्य (ऽपि)
m *m* d *m* c 3 *m*
7. अपामार्गः शैखरिको धामार्गव मयूरकौ *Apáng.* c
f f *f* g *f* *f*
प्रतक्पर्णी कीशपर्णी किणिही खरमञ्जरी
f *f* *f* *f* *f*
8. फंजिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका *Bamanai-t'hi.* h
f *m* i *m* *m*
अंगारवल्ली बालेयशाक वर्व्वर वर्द्धकाः
f *f* k *f* *f* *f* l
9. मंजिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका Madder. j
f *f* m *f* 4*f* n
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्य (ऽपि)
m *m* p *m* *m* q *m*
10. यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः *Javásá.* o
f r *f* *f* *f* *f*
रोदनी कच्छुरा ऽनंता समुद्रांता दुरालभा
f t *f* 5*f* 6*f*
11. पृष्णिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्य ंघ्रिवल्लिका *Chákuliya.* s

---

1 उ—. 2—र्णी. 3—क. 4—ल्ली. 5—र्णी. 6 अं—.

[a] A medicinal plant: probably Anthericum tuberosum, R. Mss. [b] Likewise संवरी. [c] Achyranthes aspera. [d] And शैखरेयः [e] Also अधामार्गवः. [f] Or प्रत्यक्पुष्पी. [g] And कैशपर्णी. [h] Ovieda verticellata, R. [i] Also बालेयः. [j] Rubia Munjeet (Manjit'h), R. [k] Or विकषा. [l] Also कालमेशिका. [m] And भण्डिरी. [n] Likewise योजनपर्णी. [o] Perhaps Hedysarum Alhagi? or rather, a new species. [p] Likewise यासः, and अपवासः. [q] Also धन्वयवासः and धनुर्यासः. [r] Likswise चोदनी. [s] Explanations differ; the names in both lines being synonymous according to some; but denoting two distinct plants according to others. The first seems to be Hedysarum lagopodioides. [t] Or पृश्निपर्णी.

Râmvâsak. क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा

Sort of prickly nightshade.[c] 12. निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिके. (त्र्यपि)

Indigo.[d] 13. नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका

रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला (च) नीलिनी

Sômrâj.[g] 14. अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका

कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्य (ऽपि)

Long pepper. 15. कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा

उषणा पिप्पली शौण्डी कोला।

Another sort. (ऽथ) करिपिप्पली

16. कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः (पुमान्)

The plant.[n] चव्य (न्तु) चविका

1गु—. 2—का. 3—जिन्. 4—ली. 5उ—.

[a] Also कलषी and कलसिः. [b] धावनिःor धावनी. [c] Solanum Jacquini, Willd. [d] Indigofera tinctoria. [e] Some read तूणी, others तूली. [f] Also मेला, according to another reading. [g] Conyza (or serratula) anthelmintica. [h] Or fem. सोमराजी (—जी). [i] Likewise कालमेषी. [j] Some write वागुजी. [k] Also ऊषणाः. [l] Likewise पिप्पलिः. [m] And वसिरः. [n] Or synonymous with the preceding: or else the name of a different plant; Tetranthera apetala, R. [o] Also fem. चव्या. [p] Or चवी. Also neut. चविकं.

f 1f f
काकचिंची गुञ्जे (तु) कृष्णला *Retti.* [a]

f 2f mf m
17. पलंकषा (त्वि) क्षुगंधा स्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टक: *Góc'haru.* [b]

m m m
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृंगाट (इत्यपि)

f f f f 3f f
18. विश्वा विषा प्रतिविषा ऽतिविषोपविषा ऽरुणा *Atis.* [c]

f n
शृंगी महौषधं (चा)

f f
(ऽथ) क्षीरावी दुग्धिका (समे) *Dugd'hí.* [d]

f f f 4f f
19. शतमूली बहुसुता ऽभीरुरिन्दीवरी वरी *S'atávarí.* [e]

f f f[f] f
ऋष्यप्रोक्ता भीरुपत्री नारायण्य: शतावरी

f
20. अहेरु (र)

m mh 5m
(ऽथ) पीतद्रु कालेयक हरिद्रव: *Dáru haldí.* [g]

f f[i] f f
दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनी (त्यपि)

f 6f f f f
21. वचोग्रगंधा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका Orris root. [j]

f
(शुक्ला) हैमवती A white sort [k]

---

1 गुञ्जा-. 2 इ——. 3 उ—. 4 ऊ—. 5—द्रु. 6 उ—.

[a] Abrus precatorius. [b] Barleria (or Ruellia) longifolia. The name seems to be also applied to Tribulus Lanuginosus. [c] Betula ? As. Res. vol. vi. p. 573. [d] Asclepias rosea, (R.) and other species. [e] Asparagus racemosus, Willd. [f] Sing. नारायणी. [g] Amomum Zanthorhizon, Roxb. [h] Also कालीयक:. [i] Likewise पचंपचा. [j] Iris pseudacorus ? [k] Acorus calamus.

f 1f f b

Justicia a — वैद्यमातृ सिंह्यौ (तु) वासिका

m c m d m m e m

22. वृषो ऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदंतकः

f g f f f

Clitoria. f — आस्फोता गिरिकर्णी (स्याद्) विष्णुक्रान्ता ऽपराजिता

f m m 2 m m

Barleria. h — 23. इक्षुगंधा (तु) काण्डेक्षु कोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः

m j 3 m 4 f f f k

Anethum. i — शालेयः (स्याच्) छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिशी

24. मिश्रेया (प्य.)

m m m n 5 f f o f p

Euphorbia. l — (ऽथ) सीहुण्डो वज्रद्रुः स्नुक् स्नुही गुडा

f

समंतदुग्धा

m n f r f

Bábreng. q — (ऽथो) वेल्लममोघा चित्रतंडुला

m s m m t

25. तंडुल (श्च) कृमिघ्न (श्च) विडंगं (पुन्नपुंसकम्)

f m

Sida. u — बला वाट्यालको

f f

Crotalaria. v — घण्टारवा (तु) शणपुष्पिका

1—सृष्टी. 2 दु—. 3 शी—. 4 छ—. 5—ह.

a Justicia adhatoda & ganderussa. b Also वाशा and वाशिका. c Or वृषः. d And अटरूषः. e Likewise वाशकः. f Clitoria ternatea. g Also आस्फोटा. h Barleria Longifolia: but applied also to Capparis spinosa. i Anethum Sowa and Pannmorium, R. j Or सालेय. k Also मिसिः, मिसी and मिशिः. l Including divers species, as Tirucolli, &c. m Also सिहुण्डः and शीहुण्डः. n Likewise वज्रः. o Or स्नुहा. Also स्नुहिः. p And गुडी. Likewise masc. गुडः. q The seed is used as a vermifuge. r अमोघा and मोघा. s Also तंदुलः. t This and the two preceding terms admit the three genders, say some. u S. cordifolia and Rhombifolia, &c. v C. retusa, sericea and some other species.

f f[a] f f 1f

26. मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसे (ति च) A grape.

f f[b] f[c] f 2f

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् *Téori*: the white sort.

f f[d]

27. त्रिभण्डी रोचनी

f f[e] f

श्यामा पालिंध्यौ (तु) सुषेणिका The black sort.

f f f f

काला मसूरविदला ऽर्द्धचंद्रा कालमेषिका

n n f f[g]

28. मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुका मधुयष्टिका Liquorice. [f]

f f 3f f [i]

विदारी चीरशुक्ला चुगंधा क्रोष्ट्री (च या सिता) *Bhuinkaonrá* the dark sort. [h]

f 4f 5f

29. (अन्या) चीरविदारी (स्यात्) महाश्वेतर्क्षगंधिका Another sort (pale).

f f f f

लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी *Kancharâ.* [j]

f f m[l] m m[m]

0. खराश्वा कारवी दीप्या मयूरो लोचमस्तकः Celosia. [k]

1—सा. 2—तृ. 3 ऋ—. 4—ता. 5ऋ—.

[a] Or गोस्तना. [b] Also सरणा, सरला, and सवणा; some read वृता [c] And त्रिपुटी. [d] Likewise रेचनी. [e] पालिंदी or ालिंधी. [f] Glycyrrhiza glabra? Or Abrus precatorius albus, the oot of which is substituted for liquorice. [g] Also यष्टी. [h] Convolulus paniculatus. [i] Interpretations differ, transposing the distincon of colour. [j] Jussieua repens. [k] C. Cristata. [l] Also ेपकः. [m] Likewise लोचमकंदः.

Syám-latá. a — गोपी[f b] श्यामा[f] शारिवा[f] (स्यात्) अनंतोत्पलशारिवा[1f 2f]

Ridd'hi. — 31. योग्य[n] वृद्धिः[3f] सिद्धि[f] लक्ष्मी[4f]

Vrid'hi. — वृद्धि[5f] (रप्याह्वया इमे)[c]

SECTION IV.

A banana. d — 1. कदली[f e] वारणबुसा[f f] रंभा[f] मोचां[f] अंशुमत्फला[6f]

काष्ठीला[f]

Mugdni. — मुद्गपर्णी[f] (तु) काकमुद्गा[f] सहे[7f] (त्यपि)

Egg plant. g — 2. वार्त्ताकी[f h] हिङ्गुली[f] सिंही[f] भण्टाकी[f] दुष्प्रधर्षिणी[f i]

Rasan. j — नाकुली[f] सुरसा[f] रास्ना[f] सुगंधा[f k] गंधनाकुली[f l]

---

1 श्य—. 2 उ—. 3 ऋ—. 4 लक्ष्मी. 5 वृद्धि.
6 मं—. 7 सहा.

[a] Interpretations differ: some referring the two last terms, others the whole line, to a different plant. [b] Or गोपा. [c] The same synonyma with the preceding. They are medical drugs. [d] Musa sapiantum. [e] Also masc. कदलः. [f] Likewise वारणबुषा. Some write वारबुषा. [g] Solanum melongena. [h] Also वार्ता or वार्त्ताकुः; and masc. वार्त्ताकः,—कु,—की, (—किन्.) [i] Likewise दुःप्रधर्षिणी. [j] Uncertain. See As. Res. vol. iv. p. 309. [k] Some read नागसुगंधा. [l] Physicians reckon this a variety of the preceding.

m
सम्रूरु (श्चेति.हरिणा अमी अजिनयोनय:)
mb m m mc md 1mc
10. कृष्णसार रुरु न्यङ्कु रंकु शम्बर रौहिषा: — Various sorts of deer. a
m mf 2m mg mh mi
गोकर्ण पृषतै णर्श्य रोहिताश्चमरो मृगा:
k m l m m m m m n
11. गंधर्व: शरभो राम: सृमरो गवय: शश: — Various animals. j
m
(इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या: पशु (जातय:) — A beast in general. o
m p m q 3 m
12. उन्दुरुर्मू.षिको (षा) खुर्
f f
गिरिका बालमूषिका — A mouse, or small rat.
m r m s
सरट: कृकलास: (स्यात्) — A lizard, cameleon, &c.
f t f u
मुसली गृहगोधिका — A small house-lizard.
f m v 1 m w m
13. लूता (स्त्री) तन्तुवायोर्णनाभ मर्कटका: (समा:) — A spider.

1—ष. 2 एण. 3 आखु. 4 ऊ—.

[a] Severally named in the text, as the black antelope, the stag, &c. But these terms are not all rigidly applied to different species ; and some are not of the deer kind. [b] Or कृष्णसार:. [c] The spotted Axis. [d] Also सम्बर:. [e] And रोहिट् (—ष). [f] पृषत: and पृषत् (fem. पृषती); the porcine deer [g] ऋश्य:. Also ऋष्य: and रिष्य:. The painted or white-footed antelope. [h] Likewise रोहित्. [i] चमर: ; though here placed among deer, the Bos grunniens is meant. [j] Severally named in the text. [k] Some make this the musk deer. [l] A fabulous animal with eight legs. [m] Bos Gavæus, As. Res. vol. viii. p. 487. [n] A hare. [o] The preceding, as well as the lion and other wild beasts, and domestic cattle, are so denominated. [p] Also उन्दुर:. [q] Likewise मूषक:, and मूषी. [r] Also सरट् and शरट:. [s] Or कृकुलास:. [t] And मुषली or मुशली. [u] Likewise गृहगोलिका, गृहगोधा and गृहालिका [v] Also तन्तुवाय:. [w] Or ऊर्णनाभि:.

An insect. नीलङ्गु (स्तु) कृमि:

A centi-pede. कर्णजलौका शतपद्य (भे)

A cater-pillar. 14. वृश्चिक: शूककीट: (स्याद्)

A scorpion. अलि द्रुणौ (तु) वृश्चिके

A dove or pigeon. पारावत: कलरव: कपोत।

A hawk or falcon. (ऽथ) शशादन:

15. पत्री श्येनन्

An owl. उलूके (तु) वायसाराति पेचकौ

A sky-lark. व्याघ्राट: (स्याद्) भरद्वाज:

A wagtail. खञ्जरीट (स्तु) खञ्जन:

A heron. 16. लोहपृष्ठ (स्तु) कंक: (स्याद्)

A blue jay.[i] (अथ) चाष: किकीदिवि:

The fork-tailed shrike.[l] कलिङ्ग भृङ्ग धूम्याट।

A wood-pecker. (ऽथ स्याच् छतपत्रक:

17. दार्वाघाट।

Pipihá. m (ऽथ) सारंग स्तोककश्चातक: (समा:)

1—दी. 2—नृ. 3—ट. 4 श—. 5 चा—.

[a] And नीलांगु:. [b] Likewise क्रिमि: [c] Also कर्णजलौका: (—कुसु) [d] अलि: or अली (—नृ); also आलि: and आली. [e] द्रुण: or द्रोण:. [f] Likewise पारापत:. [g] Or उलूक:. [h] And भारद्वाज:. [i] Coracias Indica and Bengalensis; or as otherwise explained, a different bird. [j] Or चाष:. [k] Likewise किकिदीवि:, किकीदीवि:, and किकिदिवि; or किकीदिव:, &c. Also किकि: and दिवि:; or कीकि: and दीवि:. [l] Lanius Cœrulescens and Corvus Balicassius. [m] Cubulus Radiatus. But it is not certain whether the *Chàtaca* be not a different brid. [n] Or सारङ्ग:. And स्तोक:

m 1 m m 2 m

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः — A gallinaceous fowl.

m m

18. चटकः कलविङ्कः (स्यात्) — A sparrow.

f

(तस्य स्त्री) चटका — Its female.

(तयोः — Their offspring male and female.

m 3

पुमपत्ये) चाटकैरः (स्त्र्यपत्ये) चटकै (व हि)

m f m f

19. कर्करेटुः करेटुः (स्यात्) — Numidian crane.

m 4 m

कृकण क्रकरौ (समौ) — *Cäér.* a

m m m m

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक (इत्यपि) — The black cuckoo.

5 m m m m 6 m

20. काके (तु) करटा ऽरिष्ट बलिपुष्ट सकृत्प्रजाः — A crow.

m 7 m 8 m 9 m 10 m

ध्वांक्षात्मघोष परभृद्बलिभुग्वायसा (अपि)

m b m

21. द्रोणकाक (स्तु) काकोलो — A raven.

m c m

दात्यूहः कालकण्ठकः — A gallinule.

m d 11 m

आतायि चिल्लौ — A kite.

m 12 m

दाक्षाय्य गृध्रौ — A vulture.

m 13 m e

कीर शुकौ (समौ) — A parrot.

14 m m f

22. क्रुङ् क्रौञ्चो — A curlew.

---

[1] ता—. [2] श—. [3] —का. [4] —र. [5] —क. [6] —जा. [7] धा—. [8] —भृत्. [9] —भुज्. [10] वायस. [11] चिल्ल. [12] गृध्र. [13] शुक. [14] क्रुञ्च्.

[a] Perhaps Perdix Sylvatica. [b] Also द्रोणः. [c] Or दात्योहः. [d] आतायी (—न्) or आतापी (—न्). [e] Also शूकः. [f] Likewise क्रुञ्चः Fem. क्रुञ्चा and क्राञ्चा.

m m

A crane. (अथ) बकः कङ्कः

m a m

The indian crane. पुष्कराह्व (स्तु) सारसः

m 1 m 2 m m b

The ruddy goose. कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गा (ह्वयनामकः)

m m

A drake. 23. कादम्बः कलहंसः (स्याद्)

m 3 m c

An osprey. उत्क्रोश कुररौ (समौ)

m d 4 m 5 m 6 m

Geese. हंसा (स्तु) श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः

m e

Varieties of geese. 24. राजहंसा (स्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः)

m f m g

(मलिनै)र्मल्लिका(ख्या स्ते) धार्त्तराष्ट्राः (सितेतरै)

f i 7 f 8 f

Saralh.h 25. शरारिराटिराडि (स्त्र)

f f

A small crane i वलाका विसकण्ठिका

f k

A duck or goose. (हंसस्य योषिद्) वरटा

f l

A female Indian crane. (सारसस्य तु) लक्ष्मणा

9 f m f

A bat. 26. जतुकाजिनपत्रा (स्यात्)

f n f

A cock-roach. परोष्णी तैलपायिका

---

1 च—. 2 ध—. 3—र. 4—रुत्. 5 च—. 6—कस्.

7 आ—. 8 आ—. 9—त्र—.

a पुष्करः or any term signifying the lotos. Also पुष्कराह्वः. b Any word signifying a wheel. c Fem. कुररी. d Sing. हंसः. Fem. हंसी. e Sing. राजहंसः. A white gander with red legs and bill. f Sing. मल्लिकः, with brown legs and bill. Also मल्लिकाख्य. g धार्त्तराष्ट्रः, with black legs and bill. h Perhaps Turdus Gingmianus. i Also शरालि or शरातिः j Feminine, even when the male bird is intended. k Also वरटी. l Likewise लक्षणा. m Or जतूका. n Also परोष्टी.

वर्वणा *f* (मक्षिका[a] नीला) — A blue fly.

सरघा *f* मधुमक्षिका *f* — A bee.

27. पतङ्गिका *f* पुत्तिका *f* (स्यात्) — A small bee.

दंश *f* (स्तु) वनमक्षिका *f* — A gadfly.

दंशी *f* (तज्जातिरल्पा स्यात्) — A smaller sort of gadfly.

गन्धोली *f* वरटा *m f* [b] (द्वयोः) — A wasp.

28. भृङ्गारी *f* झीरुका *f* चीरी *f* [c] झिल्लिका *f* (च समा इमाः) — A cricket.

(समौ) पतङ्ग *m* शलभौ *m* — A grasshopper.

खद्योतो *m* ज्योतिरिङ्गणः *m* — A firefly.

29. मधुव्रतो *m* मधुकरो *m* मधुलिट् [1] *m* [d] मधुपा [2] *m f* ऽलिनः [3] *m* — A large black bee.

द्विरेफ *m* पुष्पलिड् [4] *m* भृङ्ग [5] *m* षट्पद *m* भ्रमर *m* ऽलयः [6] *m*

30. मयूरो *m* बर्हिणो *m* बर्ही [7] *m* नीलकंठो *m* भुजङ्गभुक् [8] *m* — A peacock.

शिखावलः *m* शिखी [9] *m* केकी [10] *m* मेघनादानुलासी [11] *m* (ऽपि)

31. केका *f* (वाणी मयूरस्य) — His cry.

(समौ) चन्द्रक *m* मेचकौ *m* — The eye of his tail.

1—ण्. 2 म—. 3 —न्. 4 —ह्. 5 भृ—. 6 अलि. 7—न्. 8—भुज्. 9—न्. 10—न्. 11—मी (—न्).

a Some deduce two synonyma from the explanation. मक्षिका and नीला or नीली. b Also गंधाली and वरटी. Masc. वरटः. c Likewise चीरुका. Or a black beetle. d Nom. मधुलिट्, or —ट् (—ड्). Also मधपायी (—न्).

f f

His crest. शिखा चूडा

m n na

His tail. शिखण्ड (स्तु.) पिच्छ बर्हे (नपुंसके)

m m m m 1 m b

A bird in general. 32. खगे विहङ्ग विहग विहङ्गम विहायस:

m 2 m m m m 3 m

शकुन्ति पक्षि शकुनि शकुन्त शकुन द्विजा:

5 m m 6 m 7 m 8 m

33. पतत्रि पत्रि पतग पतत्पत्ररथाऽण्डजा:

9 m 10 m m m c m 11 m

नगौको वाजि विकिर वि विष्किर पतत्रय:

12 m 13 m d 14 m m

34. नीडोद्भवा गरुत्मन्त: पित्सन्तो नभसङ्गमा:

m f m g m h m

Various birds, e (तेषां विशेषा) हारितो मद्गु: कारण्डव: प्लव:

m i m j m k m l 15 m m

35. तित्तिरि: कुक्कुभो लावो जीवञ्जीवश्चकोरक:

m 16 m n m f o

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्त्तको वर्त्तिका (दय:)

17 m m p 18 m n n n n

A wing. 36. गरुत्पक्षच्छदा: पत्रं पतत्र (च) तनूरुहम्

1—यस्. 2—न्. 3—ज. 4—न्. 5—न्. 6—त्. 7—थ. 8—ज. 9—कस् and —क. 10—न्. 11—त्रि. 12—व. 13—मत्. 14—त्. 15 प्ल—. 16 टि—. 17—त्. 18 छ—.

[a] Also masc. बर्ह:. [b] Sing. विहायाः. [c] Masc. वि:, Fem. वी. [d] Sing. गरुत्मान्. [e] Severally named in the text; viz. Green pigeon, &c. Besides others, as मत्स्यरङ्क:, a king-fisher, &c. [f] Also हारित:, (Columba Hurriala, B. Mss). [g] A shag. [h] Sort of duck. [i] Or तित्तिर:. The francoline Partridge. [j] A wild cock, (Phasianus Gallus.) [k] Sort of quail, (Perdix Chinensis.) [l] Perhaps a pheasant. [m] Sort of partridge, (Perdix rufa, B.) [n] And टिट्टिभक:, Jacana, Tringa Goensis, (Parra Goensis, &c.) [o] A quail, and its female. Likewise fem. वर्त्तका. [p] Also neut. पक्षं and पक्ष: (—क्ष).

f n
(स्त्री) पत्त्रतिः पत्त्रमूलं — Its root.

f a 1 f b
चञ्चुस्त्रोटि (रुभे स्त्रियौ) — The beak.

n 2 n 3 n
37. प्रडीनोड्डीन संडीना (न्येताः खगगतिक्रियाः) — Acts of flying. c

f d m n e n
पेशी कोषो (द्विहीने) ऽण्डं — An egg.

m m n
कुलायो नीड (मस्त्रियाम्) — A nest.

m f m g m m h m m
38. पोतः पाको ऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः — Young of any animal.

n n i
(स्त्री पुंसौ) मिथुनं द्वन्द्वं — A couple, male and female.

n n n
युग्मं (तु) युगलं युगम् — A pair or brace.

m m m m m m
39. समूह निवह व्यूहसन्दोह विसर व्रजाः — A flock or multitude.

m 4 m m m m m m
स्तोमौघ निकर व्रात वार संघात सञ्चयाः

m m m j 5 m m
40. समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः

f 6 n n n
(स्त्रियां तु) संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम्

---

1 व्रो—. 2 ड—. 3 —न. 4 श्रोघ. 5 च—.
6 ह—.

a And चञ्चूः. b Or त्रोटी. c Severally mentioned: viz. taking flight, soaring, and perching; or otherwise interpreted, whirling, ascending, and alighting. d And पेषिः. e Or कोशः. Likewise पेशीकोषः. f Fem. पोती. g Fem. पाका. h Also पृथुकः. i Some make the last term, others both words synonymous with the following. j And समवायः.

	m
A multitude of similar things.	41. (वृन्दभेदाः समैर्) वर्गः
	m 1 *m*
Of animals.	संघ सार्थौ (तु जन्तुभिः)
	n
Of homogeneous animals.	(सजातीयैः) कुलं
	m n
Of birds and beasts.	यूथं (तिरश्चां पुन्नपुंसकम्)
	m
Of beasts.	42. (पशूनां) समजो
	m
Of other beings (men, &c.)	(ऽन्येषां) समाजो
Of persons practising like duties.	(ऽथ सधर्मिणाम्
	m
	स्यात्) निकारः
	m a 2 *m f* 3 *m* *m n*
A heap of grain, &c.	पुञ्ज राशी (तु) त्करः कूट(मस्त्रियाम्)
	n *n* *n* *n*
Flocks of various animals. b	43. कापोत शौक मायूर तैत्तिरा (दीनि तद्गणे)
	m c *m*
Domesticated, (a bird or beast).	(गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्) छेका(स्ते) गृह्यका(श्च ते)

1 —र्थं. 2 —षि. 3 उ—.

a Also fem. पुञ्जिः. b Of doves, parrots, peacocks and francolin partridges: other derivatives are similarly formed, as औलुकं, a flock of owls. c sing. छेकः and गृह्यकः.

CHAPTER VI.

SECTION I.

m m a m m m b m
, मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः — Man, mankind.
m d m m m m e
(स्युः) पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः — Man; or male. e.
f 1 f f 2 f f g f f f
. स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः — A woman, or female.
f f f f h
प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला (तथा)
3 f f i f f
5. (विशेषास्त्व)ङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना — Various descriptions of women i
f f k f f f
प्रमदा भाविनी कान्ता ललना (च) नितम्बिनी
f f l f m
4. सुन्दरी रमणी रामा
f f
कोपना (सैव) भामिनी — A passionate woman.
f 4 f o 5 f f
वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी — An excellent woman n.

---

1 —त्. 2 अ—. 3 अ—. 4 —नी 5 ष—.

[a] Sing. मनुष्यः, मानुषः, &c. (Fem. मनुषी, मानुषी) [b] Also (with an ill sense) माणवः. [c] Both lines contain synonymous terms, according to some. [d] Sing. पुमान् (पुंस्). [e] Sing. ना (नृ). [f] Also योषिता. [g] Likewise जोषा. [h] Or महेला, and महीला. [i] The terms are commendatory; as well-shaped; timid; loving; having fine eyes, &c. [k] Also भीरूः, and भीलुः. [l] Another reading exhibits मानिनी [l] Some write रमणा. [m] Likewise रमा. [n] Handsome, healthy and affectionate. However some make the terms not synonymous, but significant of various descriptions of women. [o] मत्तकासिनी, or मत्तकार्षिणी

A queen. a — 5. (कृताभिषेका) महिषी *f*

Other wives of a king. — भोगिन्यो ऽन्या नृपस्त्रियः *f* b

A wife, or wedded woman. c — पत्नी *f* पाणिगृहीती *f* (च) द्वितीया *f* सहधर्मिणी *f* d

6. भार्या *f* जाया *f* (ऽथ पुंभूम्नि) दाराः *m pl.* e

A matron. f — (स्यात्तु) कुटुम्बिनी *f*

पुरंध्री *f* g

A virtuous faithful wife. — सुचरित्रा *f* (तु) सती *f* साध्वी *f* h पतिव्रता *f*

A superseded wife. i — 7. कृतसापत्निका *f* j ऽध्यूढा *f* ऽधिविन्ना *f*

A bride choosing her husband. — (ऽथ) स्वयंवरा *f*

पतिम्वरा *f* (च) वर्या *f*

A chaste woman. — (ऽथ) कुलस्त्री *f* कुलपालिका *f* k

A maiden. l — 8. कन्या *f* m कुमारी *f*

---

[a] Consecrated as such. Also a king's wife in general. [b] Sing. भोगिनी. [c] Some restrict the two first terms (other the four first) to the particular sense of a wife married with religious rites. [d] Likewise सधर्मिणी. [e] Also fem. Sing. दारा. [f] Or one, who has children and her husband living. [g] Some add पुरंध्रिः. [h] Or साधु. [i] One whose husband has married another wife. [j] And कृतसापत्नका, कृतसापत्नी, कृतसापत्नीका, or कृतसपत्निका. [k] And कुलपाली. [l] The first term denotes a girl nine yearsold; the second twelve; or, without discriminating the age, both terms signify a virgin. [m] Also कन्यका.

f fb f
गौरी (तु) नग्निका ऽनागतार्त्तवा — A girl. a

fc 1f
(स्यात्) मध्यमा दृष्टरजास् — One arrived at puberty.

fe ff
तरुणी युवतिः (समे) — A young woman. d

f fg fh
9. (समाः) स्नुषा जनी बध्वश् — A daughter-in-law.

fj fk
चिरण्टी (तु) सुवासिनी — A woman staying in her father's house. i.

f f
इच्छावती कामुका (स्यात्) — A woman desirous of any thing.l

f f
वृषस्यंती (तु) कामुकी — One amorous or lustful.

f
10. (कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं सा)ऽभिसारिका — One who goes to an assignation.

f fm 2f 3f 4f 5f
पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी — A disloyal or unchaste woman.

f fn
11. स्वैरिणी पांशुला

f
(ऽथ स्याद्) अशिश्वी (शिशुना विना) — A childless woman.

f
अवीरा (निष्पतिसुता) — One who has neither husband nor son.

fo 6f
विश्वस्ता विधवे (समे) — A widow.

1—अस. 2—की. 3 ब—. 4—टा. 5 इ—. 6—वा.

a Here also, if ages be discriminated, the first is a girl eight years old; the second, ten: as synonymous terms, they signify a girl who has not menstruated. b And लग्निका. c Likewise मध्या. d Between sixteen and thirty years of age. e Or तलनी. f Also युवती and युनी. g जनिः, or जनी. h Sing. वधुः, or वधूः. Likewise वधूटी. i Married or unmarried. j Likewise चिरिण्टी. k Also सुवासिनी. l Covetous of wealth; eager for food, &c. m Also धर्षणी. n Likewise पांसुला. o And विश्वस्था.

A woman's female friend.	12. आलिः[f, a] सखी[f] वयस्या[f] (च)
A woman whose husband is living.	पतिवत्नी[f] सभर्तृका[f]
Old or grey-haired.	वृद्धा[f] पलिक्नी[f, b]
Intelligent.	प्राज्ञी[f] (तु) प्राज्ञा[f]
Wise.	प्रज्ञा[f] (तु) धीमती[f]
The wife of the *Sudra*.[c]	13. शूद्री[f] (शूद्रस्य भार्य्या स्याच्)
A woman of the *Súdra* tribe.	शूद्रा[1 f] (तज्जातिरङ्गना)
A milk-woman.[d]	आभीरी[f] (तु) महाशूद्री[f] (जातिपुंयोगयोः समा)
A woman of the *Vaisya* tribe.	14. अर्य्याणी[f] (स्वयम्) अर्य्या[f] (स्यात्)
One of the *Kshatriya* tribe.	क्षत्रिया[f] क्षत्रियाण्य्[2 f] (ऽपि)
A female teacher.	उपाध्याया[f] (प्य्) पाध्यायी[3 f]
A spiritual instructress.	(स्याद्) आचार्य्या[f] (ऽपि च स्वतः)
The wife of a spiritual preceptor.	15. आचार्य्याणी[f] (तु पुंयोगे)
Wife of a *Vaisya*.	(स्याद्) अर्य्यी[f]
Wife of a *Kshatriya*.	क्षत्रियी[f] (तथा)
Wife of a tutor.	उपाध्यायान्य्[1 f] उपाध्यायी[5 f]
A masculine woman.[e]	पोटा[f] (स्त्रीपुंसलक्षणा)

[1] शूद्रा. [2] —णी. [3] उ—. [4] —नी. [5] उ—.

[a] Or आली. [b] Or पलिता. [c] Whether belonging to the same or to a different tribe. [d] Milkman's wife; or a woman of his tribe. [e] Having breasts and a beard.

16. वीरपत्नी[f] वीरभार्य्या[f]	A hero's wife.
वीरमाता[1][f] (च) वीरसूः[f]	A hero's mother.
जातापत्या[f] प्रजाता[f] (च) प्रसूता[f] (च) प्रसूतिका[f]	A woman who has borne a child. [a]
17. (स्त्री) नग्निका[f] कोटवी[f][b] (स्याद्)	A naked woman.
दूती[f][c] सञ्चारिके[2][f] (समे)	A female messenger or go-between.
कात्यायन्य[3][f] (र्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा)	A middle-aged widow. [d]
18. सैरिन्ध्री[f][f] (परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका)	A female artisan in another's house. [e]
असिक्नी[f][h] (स्यादवृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरचारिणी)	A female servant. [g]
19. वारस्त्री[f] गणिका[f] वेश्या[f][i] रूपाजीवा[f]	A courtesan or harlot.
(ऽथ सा जनैः सत्कृता) वारमुख्या[f] (स्यात्)	The head of a set of harlots.
कुट्टनी[f][j] शंभली[f][k] (समे)	A bawd or procuress.
20. विप्रश्निका[f] (त्वी) क्षणिका[4][f] दैवज्ञा[f]	A fortune-teller.
(ऽथ) रजस्वला	A woman in her courses.

[1] —ह्. [2] —का. [3] —नी. [4] ई—.

[a] The two last of these synonyma are by some restricted to a woman recently delivered. [b] Likewise कोट्टवी. Some add कोटरी. [c] Also दूतिः. [d] Wearing a dress indicating the practice of austerity. [e] Being her own mistress, but living in another's house, and practising any art. [f] Also सैरंध्री. Some add सैरिंध्रिः. [g] Young and frequenting the apartments of the women. [h] And असिता. [i] Likewise वेश्या. [j] Some add कुटनी. [k] Also सम्भली.

1*f* *f*a 2*f*b *f* 3*f*
स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्य (ऽपि)

4*f* 5*f*
21. ऋतुमत्य (प्यु) दक्या (ऽपि)

The courses. 6*n*c *n* 7*n*
(स्याद्) रजः पुष्पमार्त्तवं

Longing, as in pregnancy. *f* 8*f*
श्रद्धालुर्द्दोहदवती

Past child-bearing. d *f*e *f*
निष्कला विगतार्त्तवा

Pregnant. *f* 9*f* 10*f* *f*
22. आपन्नसत्वा (स्याद्) गुर्विण्यन्तर्वत्नी (च) गर्भिणी

An assemblage of hariots.
(गणिकादेस्तु) गाणिक्यं

—of pregnant women. *n*
गार्भिणं

—of young women, *n* f
यौवतं (गणे)

A twice married woman. g 11*f* 12*f*h
23. पुनर्भूर्दिधिषू (रूढा द्विः)

Her second husband. *m* i
(तस्या) दिधिषुः (पतिः)

One in whose family she presides. *m*
(स तु द्विजो) ऽग्रेदिधिषुः (सैव यस्य कुटुम्बिनी)

Son of an unmarried woman. *m* j *m*
24. कानीनः कन्यकाजातः (सुतो)

Son of an auspicious mother. *m*
(ऽथ) सुभगासुतः

---

1 —णी. 2 आ—. 3 —ती. 4 —ती. 5 उ—.
6 —स. 7 आ—. 8 दो—. 9 —णी. 10 अ—.
11 —भू. 12 —षू.

a अविः and अवीः. b Some add आत्रेयी. c Also masc. रजः (—ज) d Having ceased to menstruate. e Likewise निष्कली and निष्कला or निष्कली. f Also यौवनं. g A virgin widow remarried. h Some add दिधिषुः. i Likewise दिधिषूः. j Fem. कानीनी. The daughter of such a woman.

सौभागिनेयः (स्यात्)

पारस्त्रैणेय (स्तु, परस्त्रियाः) Son by another's wife.

25. पैतृष्वसेयः (स्यात्) पैतृष्वस्रीय (श्च पितृष्वसुः Paternal aunt's son.

सुते।)

(मातृष्वसुश्चैवं)[a] Maternal aunt's son.

वैमात्रेयो विमातृजः Step-mother's son.

26. (अथ) बांधकिनेयः (स्याद्) बंधुल(श्चा) ऽसतीसुतः A bastard.[b]

कौलटेयः[c] कौलटेरो[d]

(भिक्षुकी तु सती यदि A son of a female beggar.

27. तदा) कौलटिनेयो(ऽस्याः)कौलटेयो(ऽपि चात्मजः)

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः[1][e] A son.

(स्त्रियान्त्वमी A daughter.

28. आहुर) दुहितरं[f] (सर्वे)[g]

1—त्र.

[a] Formed like the preceding terms, viz. मातृष्वसेयः and मातृष्वस्रीयः. Fem. मातृष्वसेयी and मातृष्वस्रीया. [b] Son of a disloyal wife. [c] Some add कौलटिनेयः. [d] Fem. कौलटेयी and कौलटेरा. [e] Also पुत्रः. [f] Nom. दुहिता—(तृ). [g] All preceding terms for a son signify, in the feminine, a daughter, viz. आत्मजा, तनया, सूनुः, सुता, पुत्री, पुत्रिका or पुत्रका.

Offspring, male or female.	ऽपत्यं[n] तोकं[n] (तयोः समे
A legitimate son. a	(स्वजाते त्वौ)[1 m] रसौरस्यौ[m b]
Father.	तात[m] (स्तु,) जनकः[m] पित[2 m]
Mother.	29. जनयित्री[f c] प्रसूर्[3 f]माता[4 f] जननी[f]
Sister.	भगिनी[f d] स्वसा[5 f]
Husband's sister.	ननन्दा[6 f e] (तु स्वसा पत्युः)
Grand-daughter. f	नप्त्री[f g] पौत्री[f h] सुतात्मज
Husband's brother's wife.	30. (भार्य्यास्तु भ्रातृवर्गस्य) यातरः[f i] (स्युः परस्परम्)
Brother's wife.	प्रजावती[f] भ्रातृजाया[f]
Maternal uncle's wife.	मातुलानी[f] (तु) मातुली[f]
Mother-in-law.	31. (पतिपत्न्योः प्रसूः) श्वश्रूः[f]
Father in-law.	श्वशुर[m] (स्तु, पिता तयो
Paternal uncle.	(पितुर्भ्राता) पितृव्यः[m] (स्यात्)
Maternal uncle.	(मातुर्भ्राता तु) मातुलः[m]
Wife's brothers.	32. श्यालाः[m j] (स्युर्भ्रातरः पत्न्याः)

---

1 वौ—. 2 —तृ. 3 —सू. 4 मातृ. 5 —सृ. 6 —न्दृ.

a By a woman of the same tribe with her husband. b औरसः and उरस्यः. Some write औरस्यः. c Also जनित्री. d Likewise भग्नी. e Or ननन्द्रा (—न्दृ). Also नन्दिनी. f Either in the male or female line. g And नप्ता(—प्तृ), a grandson or grand-daughter. h Generally restricted to the son's daughter. Sing. याता (—तृ). j Sing. श्यालः. Also स्यालः.

m b m c

(स्वामिनो) देवृ देवरौ — Husband's brother.[a]

m m d

स्वस्रीयो भागिनेयः (स्याज्) — Sister's son.

m e m

जामाता दुहितुः पतिः — Daughter's husband.

m f 1 m

33. पितामहः पितृपिता — Father's father.

m g

(तत्पिता) प्रपितामहः — His father.

2 m h

(मातुर्) मातामहा (द्यैवं) — Maternal grandfather.

m i 3 m

सपिण्डा (स्तु) सनाभयः — Kinsmen

m m j m 4 m

4. समानोदर्य्य सोदर्य्य सगर्भ्य सहजाः (समाः) — A brother of the whole blood.

m m m m m 5 m

सगोत्र बांधव ज्ञाति बन्धु स्व स्वजनाः (समाः) — A distant kinsman.

n

5. ज्ञातेयं — Relationship.

f

बन्धुता (तेषां क्रमाद्भावसमूहयो) — An aggregate of kinsmen

m m g m 7 m

धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता — A husband.

8 m

जार (स्तु) पपतिः (समौ) — A paramour.

m

6. (अमृते जारजः) कुण्डो — An adulterine.

1—ह. 2—ह. 3—भि. 4—ग्र. 5—न. पति. 7 भर्त्तृ. 8 उ—.

[a] Usually restricted to the younger brother. But some apply the first term to the elder brother; and the second to the younger. Nom. देवा. Also देवः (—व). [c] Likewise देवृजः. [d] Fem. स्वस्रीया भागिनेयी; sister's daughter. [e] Also यामाता (—तृ). [f] Fem. पितामही, a grandmother. [g] Fem. प्रपितामही, a great-grandmother. [h] प्रमातामहः, maternal great-grandfather. [i] Sing. सपिण्डः. [j] Also सगर्भ्यः and सहोदरः.

A widow's bastard. — (मृते भर्त्तरि) गोलकः *m* [a]

A brother's s. — भ्रात्रीयो *m* [b] भ्रातृजे [1] *m*

Brother and sister. — भ्रातृभगिन्यौ *m du.* भ्रातरौ *m du.* (उभौ)

Father and mother. — 37. मातापितरौ *m du.* पितरौ *m du.* मातरपितरौ *m du.* (च तौ)

Husband's or wife's father and mother — श्वश्रूश्वशुरौ *m du.* श्वशुरौ *m du.*

Son and daughter. — पुत्रौ *m du.* (पुत्रश्च दुहिता च)

Husband and wife — 38. दम्पती *m du.* जम्पती *m du.* जायापती *m du.* भार्य्यापती *m du.* (च तौ)

The womb. c — गर्भाशयो *m* जरायुः *m* [d] (स्याद्) उल्बं *m n* (च) कललो *m n* (ऽस्त्रिया

The last month of gestation. — 39. सूतिमासो *m* वैजननो *m*

A fetus. — गर्भो *m* भ्रूण *m* (इमौ समौ)

A eunuch. — तृतीया प्रकृतिः *f* [e] शण्ढः *m* [f] क्लीवं *m n* पण्डो *m* नपुंसकम् *n*

Childhood. g — 40. शिशुत्वं *n* शैशवं *n* बाल्यं *n*

Youth or manhood. — तारुण्यं *n* यौवनं *n* (समे),

1—ज.

[a] Or गोलः. [b] Likewise भ्रातृव्यः. [c] Some restrict the last, othe the two last, to signify the embryo. [d] Also जरायुः, (—सु). [e] Tl compound term is properly तृतीयप्रकृतिः. [f] And षण्ढः or सण्ढः. Son add षण्डः. [g] To the age of sixteen.

(स्यात्) स्थाविरं[n] (तु) वृद्धत्वं[n]	Old age.[a]
वृद्धसंघे[m] (ऽपि) वार्द्धकम्[n][b]	An assemblage of old men.
41. पलितं[n] (जरसा शौक्ल्यं केशादौ)	Greyness of hair.[c]
विस्रसा[f] जरा[f]	Decrepitude.
(स्याद्) उत्तानशया[f][d] डिम्भा[f] स्तनपा[f] (च) स्तनन्धयी[f][e]	An infant.
42. बालः[m][g] (तु स्यात्) माणवकः[m]	A child.[f]
वयस्थः[m] तरुणः[1m] युवा[2m]	A young man.[h]
प्रवयाः[3m] स्थविरः[m] वृद्धः[m] जीनः[m] जीर्णः[m] जरन्[4m] (ऽपि)	An old man.
43. वर्षीयान्[5m] दशमी[6m] ज्यायान्[7m]	One very aged.
पूर्वजः[m] (स्त्व्) अग्रियः[8m][i] ऽग्रजः[m]	Elder brother; first born.
जघन्यजे[9m] (स्युः) कनिष्ठ[m][j] यवीयः[m][k] ऽवरजः[m] ऽनुजाः[m]	Younger brother.
44. अमांसः[m] दुर्बलः[m] छातः[m][l]	Feeble; thin.

[1] त—. [2] —न्. [3] —स्. [4] जरत्. [5] —यस्. [6] —न्. [7] —यस्. [8] अ—. [9] —ज.

[a] After seventy in men, or after fifty in women. [b] Also वार्द्धक्यं. The term likewise signifies old age. [c] Or पलितः, grey-haired. [d] Or, masc. उत्तानशयः, &c. For this and following (to v. 49) admit the three genders. [e] Some write स्तनन्धया. [f] Not exceedidg sixteen. [g] Fem. बाला. [h] Or one of the virile age, from sixteen to seventy. [i] Also अग्रियः, अग्र्यः and अग्रीयः. [j] And कनीयान् (—यस्) or कन्यसः. [k] यवीयान् (—यस्). Likewise यविष्ठः. [l] छातः. Also शातः.

Strong; lusty. — बलवान्मांसलो ऽंसलः [1 m, 2 m, 3 m]

Corpulent; pot-bellied. — तुंदिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः [m, m a, 4 m, m, m b]

Flat-nosed. 45. अवटीटो ऽवनाट (स्या) ऽवभ्रटो नतनासिके [m, m, m, 5 m]

Having much, or fine, hair. — केशवः केशिकः केशी [m, m, 6 m]

Flaccid. — वलिनो वलिभः (समौ) [m, m c]

Deformed. d — 46. विकलाङ्ग (स्तु) पोगण्डः [m, m c]

A dwarf. — खर्वो ह्रस्व (श्च) वामनः [m, m, m f]

Sharp-nosed. — खरणाः (स्यात्) खरणसो [7 m, m]

Noseless. — विग्र (स्तु) गतनासिकः [m, m]

Having a nose like a hoof. — 47. खुरणाः (स्यात्) खुरणसः [m, 8 m]

Bandy-legged. g. — प्रज्ञुः प्रगतजानुकः [m h, m]

Long shanked. — ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः (स्यात्) [m j, 9 m]

Knock-kneed. k — संज्ञुः संहतजानुकः [m l, m]

—त्. [2] सां—. [3] ऋं—. [4] —न्. [5] —|

|. [7] —णस. [8] —णस्. [9] ज—.

तुन्दिकः or तुन्दिभः. [b] Also पिचिण्डवान् (—त्). [c] Likewi

ान् (—त्). [d] Having a deficient, or a redundant, member; as

or a finger, too many, or too few. [e] Also अपोगण्डः [f] Fem. वामन

: having the knees apart. [h] Also प्रज्ञः and प्रगतजानुः [i] Or e

k-kneed. [j] And ऊर्ध्वज्ञः. [k] Or having the knees touching. [l] Li

संज्ञः and संहतजानुः.

1 *m* *m*

48. (स्याद्) एडे·बधिरः — Deaf.

2 *m* *m* a

कुब्जे गडुलः — Hump-backed.

m *m* c

कुकरे कुणिः — Having a crooked arm. b

m d 3 *m*

पृश्निरल्पतनौ — Small, short, or thin.

m *m* e

श्रोणः पङ्गौ — A cripple.

m f *m*

मुण्ड (स्तु.) मुण्डिते — Bald; close-shaved.

m *m*

49. बलिरः केकरे — Squint-eyed.

m *m*

खोडे खञ्ज — Lame.

g

(त्रिषु जराऽवराः)

m *m* 4 *m*

जडुलः कालकः पिप्लुस् — A freckle or mark.

m 5 *m*

तिलकस्तिलकालकः — A mole or spot. h

1—ड. 2 कुब्ज. 3 पृ—नु. 4 —प्लु. 5 ति—.

[a] And गडुलः. [b] Or a withered one. [c] Also कूणिः and कोणिः. Likewise कुण्यः. [e] पंगुः. Fem. पंगूः. [f] Fem. मुण्डा. [g] The preceding (from v. 41) vary the gender with that of the subject. [h] Or a person freckled or having moles.

SECTION II.

n n
Health. 1. अनामयं (स्याद्) आरोग्यं

f f
Physicking. चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया

n 1n 2n 3m m
Medicament. भेषजौषध भैषज्यान्यगदो जायु (रित्यपि)

4f f 5m m m m 6m
A disease. 2. (स्त्री) रुग्रुजा (चो) पताप रोग व्याधि गदामयाः

7ma m m
Pulmonary consumption. (पुमान्) यक्ष्मा क्षयः शोषः

mb mc
Catarrh. प्रतिश्याय (स्तु) पीनसः

8f n m
Sneezing. 3. (स्त्री) क्षुत् क्षुतं क्षवः (पुंसि)

md m
Cough. कास (स्तु) क्षवथुः (पुमान्)

m m m
Intumescence. शोफ (स्तु) श्वयथुः शोथः

m f
Kibe. e पादस्फोटो विपादिका

n 9nf
Blotch. 4. किलासं सिध्म

fg 10n fh f
Scab. कच्छ्वां (तु) पाम पामा विचर्चिका

---

[1] ओ—. [2] —ज्य. [3] अ—. [4] रुज्. [5] उ-
[6] आ—. [7] —न्. [8] —त्. [9] —न्. [10] —न्.

[a] Likewise यक्ष्मा (—न्) or यक्ष्मः (—क्ष्म); and राजयक्ष्मा (— or राजयक्ष्मः (—न्). [b] Also प्रतिश्या and प्रतिश्यायः. [c] Likewise अपीनस and पिनसः. [d] Also कासः. [e] A blister or sore on the foot. [f] Or विप [g] कच्छूः. [h] पामा (—मन् and —मा) du. पामानौ and पामे.

f *f* *f* a
कण्डूः खर्जूः (स्त्री) कण्डूया — Itch.

m *m f n* b
विस्फोटः पिटक (स्त्रिषु) — Boil.

m f *n* c 1 *n*
5. व्रणो (ऽस्त्रियाम्) ईर्ममरुः — Sore or wound.

m
(क्लीबे) नाडीव्रणः (पुमान्) — Ulcer.

m *n*
कोठो मण्डलकं — Sort of leprosy. d

n *n* e
कुष्ठं श्वित्रे — Leprosy.

2 *n* 3 *n* f
दुर्नामकाऽर्शसी — Hemorrhoids.

m *m*
6. आनाह (स्तु.) विबन्धः (स्याद्) — Epistasis. g

f h *f*
ग्रहणीरुक् प्रवाहिका — Diarrhœa.

f i *f* *f*
प्रच्छर्दिका वमि (स्त्री पुमांस्तु) वमथुः (समाः) — Vomiting.

f k *m* l *m* m *m* n
7. (व्याधिभेदाः) विद्रधिः (स्त्री) ज्वर मेह भगन्दराः — Various diseases. j

---

[1] अरुस्. [2] —क. [3] —स.

[a] Also कण्डूतिः. [b] Fem. पिटकाः. Also विटकः —का —कं. [c] Likewise, masc. ईर्मः. [d] White leprosy with round spots. [e] And श्वेतं or श्वेत्रं. [f] Likewise पामः (—मन्) Also masc. पामः (—मं.) [g] Whether Ischury or Constipation. [h] Also प्रवाही and प्रवाहिः. [i] Likewise, neut. छर्दिः (—र्दि); and fem. छर्दिः (—र्द) or छर्दी, &c. [j] Severally named in the text. [k] An abscess; an internal one. [l] Fever. [m] Also प्रमेहः, Gonorrhœa. Some interpret it simple gonorrhœa or seminal weakness; others, diabetes. [n] Fistula in ano.

f a *n* b
अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं (स्यात्)

c
(पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु)

A Physician. d — *m* e 1 *m* 2 *m* f 3 *m* *m*
8. रोगहार्य्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके

Recoverd from sickness. — *mfn* g *mfn* *mfn* *mfn* h
वार्त्तो निरामयः कल्य उल्लाघो (निर्गतो गदात्)

Emaciated or weak. — *mfn* *mfn* i
9. ग्लान ग्लास्नू

Diseased. — 4 *mfn* *mfn* *mfn* *mfn*
आमयावी विकृतो व्याधितो ऽपटुः

mfn *mfn* *mfn*
आतुरो ऽभ्यमितो ऽभ्यान्तः

Scabby. — *mfn* *mfn*
(समौ) पामन कच्छुरौ

Afflicted with herpes. — *mfn* j 5 *mfn*
10. दद्रुणो दद्रुरोगी (स्याद्)

—with hemorrhoids. — *mfn* *mfn*
अर्शोरोगयुतो ऽर्शसः

---

1 ह—. 2 द्यवे. 3 वैद्य. 4 —न. 5 —न.

a Stone or gravel. b Strangury. Some make the two last terms synonymous, as signifying dysury. c The following terms (inclusively to v. 12) admit the three genders. d Or, adjectively, 'practising medicine.' e रोगहारी (—न्.) f भिषक् (—ज्.) g Fem. वार्त्ता. h Some restrict the last term to convalescent or recently well from disease. i ग्लास्नुः. j Also दद्रुणः. Fem. दद्रूः, दद्रूः, दद्रुः or दद्रुः, herpes.

1 *m f n* 2 *m f n*
वातकी वातरोगी (स्यात्) — Afflicted with gout or rheumatism.

m f n *m f n*
सातिसारोऽतिसारकी — — with dysentery.

m f n *m f n* *m f n* *m f n*
11. (स्युः) क्लिन्नाक्षे चुल्ल चिल्ल पिल्लाः (क्लिन्नेऽक्ष्णि [a] चाप्यमी) — Blear-eyed

m f n 3 *m f n*
उन्मत्त उन्मादवति — Insane.

m f n *m f n* 4 *m f n*
श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी — Phlegmatic

m f n
12. न्युब्जो (भुग्ने रुजा) — Gibbous from disease. [b]

m f n c *m f n*
(वृद्धनाभौ) तुन्दिल तुन्दिभौ — Having an elevated navel.

5 *m f n* *m f n*
किलासी सिध्मलो — Having blotches.

m f n 6 *m f n* [d]
ऽन्धोऽदृक् — Blind.

m f n *m f n* *m f n*
मूर्च्छाले मूर्त्तमूर्च्छितौ [e] — Fainting.

n *n* 7 *n* *n f* *n* *n* *n g*
13. शुक्रं तेजो रेतसी (च बीज वीर्येन्द्रियाणि च) — Seed.

m *n*
मायुः पित्तं — Bile.

m 8 *m*
कफः श्लेष्मा — Phlegm

1.—न्. 2—न्. 3—त्. 4—न्. 5—न्.
6—श्. 7—स्. 8—न्.

[a] These terms, in the neuter gender, signify the diseased eye. [b] The word also signifies a disease occasioning a gibbosity of the back. [c] Also तुन्दिलः. [d] अदृक् (—श्). [e] The preceding (from v. 8) admit three genders, being used adjectively. [f] Sing. रेतः (—स्). [g] Sing. इन्द्रियं.

The skin. — (स्त्रियां तु) त्वग्[a] असृग्धरा[b]

Flesh. — 14. पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम्[c]

Dry flesh. — उत्तप्तं शुष्कमांसं (स्याद्) वल्लूरं[d] (त्रिलिङ्गकम्)

Blood. — 15. रुधिरेऽसृग्[e] लोहितास्र[f] रक्त क्षतज शोणितम्

The heart.[g] — बुक्का[h] ऽग्रमांसं[i] हृदयं हृत्[2]

The serum of flesh.[j] — मेद[k] (स्तु) वपा वसा

Muscles at the nape of the neck. — 16. (पश्चाद्ग्रीवा शिरा) मन्या

A nerve, tendon or gut.[l] — नाडी[m] (तु) धमनिः[n] शिरा[o]

The bladder. — तिलकं[3] क्लोम[p]

The brain.[q] — मस्तिष्कं गोर्दं

---

[1] लो—. [2]—त् or —द्. [3]—म.

[a] त्वक् (—च्) and त्वचा or neut. त्वचं. [b] असृग्धरा or असृग्धारा. [c] आमिषं and अमिषं. [d] Fem. वल्लूरा. [e] असृक् (—ज्). [f] some add अस्रं. [g] Certain writers restrict the two first words to signify the heart, and the two last the thorax. [h] वृक्कः or बुक्का (—न्). Fem वृक्का or वृक्की. Neut. बुक्कं or वृक्क (—न्). Also हृक्कः, हृक्का, हृक्कं, and वृक्कः, धुक्का, वृं, or हृक्का, हृक्क (—न्), and बुक्का, बुक्क (—न्). [i] Likewise बुक्काग्रमांसं. [j] Some interpret this the marrow of bones. [k] मेदः (—स्). Or masc. मेदः(—द). [l] Or any tubular vessel of the human body. [m] And नाडिः. [n] Or धमनी. [o] Also सिरा. [p] Also क्लोमं (—म्) [q] Some make the preceding terms synonymous with these.

n m n
किट्टं मलो (ऽस्त्रियाम्) — An excretion.[a]

n 1 m n b
17. अन्त्रं पुरीतद् — Entrails.

m 2 m c
गुल्म (स्तु) प्लीहा (पुंस्य) — The spleen.

f d
(ऽथ) वस्नसा — A tendon or muscle.

f
स्नायुः (स्त्रियां)

n 3 n
कालखण्ड यकृती (तु समे इमे) — The liver.

f e f f
18. सृणिका स्यन्दिनी लाला — Saliva.

f f
दूषिका (नेत्रयोर्मलम्) — Rheum of the eyes.

n m
मूत्रं प्रस्राव — Urine.

m m m m g
उच्चारा ऽवस्करौ शमलं शकृत् — Fæces.

n n m n f f h
19. गूथं पुरीषं वर्चस्क (मस्त्री) विष्ठा विषौ (स्त्रियौ)

m m n
(स्यात्) कर्परः कपालो (ऽस्त्री) — The skull; cranium.

n n 4 n
कीकसं कुल्यमस्थि (च) — Any bone.

m
20. (स्याच्छरीरास्थि) कंकाल: — The skeleton.

1—तृ. 2—न्. 3—तृ. 4—च—.

[a] Either excrement or excrescence; twelve are enumerated; (some count nine only:) as serum, seed, blood, marrow, urine, fæces, earwax, nails, phlegm, tears, rheum and sweat. See Menu. c.5.v.135. [b] Likewise परितत् [c] Or प्लिहा (—न्). Also fem. प्लीहा. [d] Likewise स्नसा. [e] Or सृणीका. [f] And दूषी or दूषीका. [g] And शकन्. [h] Sing विट् (विष् or विष्). Also विषा.

The back-bone. — (पृष्ठास्थि तु) कशेरुका [f a]

The skull; or bones of the head. — शिरोस्थि (तु) करोटिः (स्त्री) [1 n, f b]

A rib. — पार्श्वास्थनि (तु) पर्शुका [2 n, f c]

A limb or member. — 21. अङ्गं प्रतीको ऽवयवो ऽपघनो [n, m, m, m]

The body. — (ऽथ) कलेवरम् [n]

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः [n, 3 n, n, n, 4 n, m]

22. कायो देहः (क्लीवपुंसोः स्त्रियां) मूर्त्तिस्तनुस्तनूः [m, m n, f, f d, b f]

Point of the foot. — पादाग्रं प्रपदं [n, n]

A foot. — पादः पदङ्घ्रिश्चरणो (ऽस्त्रियाम्) [m, m e, m f 6 m n]

The ancles. — 23. (तद्ग्रन्थी) घुटिके गुल्फौ [f g, m n]

A heel. — (पुमान्) पार्ष्णिः (द्वयोः) [n f]

A leg. — जङ्घा (तु) प्रसृता [f, f]

A knee. — जानूरुपर्वा ऽष्ठीवद् (ऽस्त्रियाम्) [m n h 7 m n, 8 m n]

A thigh. — 24. सक्थि (क्लीवे पुमान्) ऊरुस् [n, 9 m]

1—नृ. 2—नृ. 3—स. 4—नृ. 5—तद्. 6च—. 7ऋ—नृ. 8—तृ. 9—रु

[a] And कशेरुका. [b] Or करोटी. Also neuter करोटं. [c] Likewise पार्शुका and पर्शुः. [d] तनुः (—न and—नुस्). [e] पत् (—द्) and पदः (—द): also neut. पादं and पदं. [f] अंह्रिः and अंघ्रिः. Some make these neuter likewise. [g] Sing. घुटिका and घटिः or घुटी Also घुटः. [h] Masc. जानुः, ऊरुपर्वा, अष्ठीवान्. Neut. जानु, ऊरुपर्व, अष्ठीवत्.

m
(तत्संधि: पुंसि) वंक्षण: — The groin.

n 1 n m
गुदं (त्व्) पानं पायु (र्ना) — The anus.

m f a
बस्ति (र्नाभेरधो द्वयो:) — The abdomen.

m n e f d f e f
25. कटो (ना) श्रोणिफलकं कटि: श्रोणी ककुद्मती — The hip and loins. b

m
(पश्चान्) नितम्ब: (स्त्रीकट्या:) — A woman's buttocks.

n
(क्लीबे तु) जघनं पुर:) — Mons veneris.

n f
26. (कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने) कुकुंदरे — Cavities of the loins.

2 f m g
(स्त्रियां) स्फिचौ कटिप्रोथाव् — The buttocks.

उपस्थो (वक्ष्यमानयो:) — Parts of generation. h

n m f i
27. भगं योनि (र्द्वयो:) — Vulva.

m m n j
शिश्नो मेढ्रो मेहन शेफसी — Penis.

m m 1 m
मुष्को ऽण्डकोषो वृषण: — The scrotum. k

n
(पृष्ठवंशाधरे) त्रिकम् — The end of the spine. m

---

1 अ—. 2—स्.

a Also fem. बस्ती. b Some distinguish the two first terms as signifying the hip. c Likewise श्रोणीफलं. d And कटी. e श्रोणि: or श्रोणी. f Also ककुन्दरं. g Sing. कटिप्रोथ:. Likewise कटि: and प्रोथ: h Of either sex. i And fem. योनी. j शेफ: (—स्) or शेप: (—स्). Also masc. शेफ: (—फ), शेप: (—प) ; and शेव:. k Also the testicles. l And अण्डकोश:. m Consisting of three bones, Os sacrum, &c.

The belly.	28. पिचिण्ड कुक्षी जठरोदरं तुंदं
The paps. c	स्तनौ कुचौ
A nipple.	चूचुकं (तु) कुचाग्रं (स्यात्)
The bosom.	(न ना) क्रोडं भुजांतरम्
	29. उरो वत्स (च) वक्षश् (च)
The back.	पृष्ठं (तु चरमं तनो)
A shoulder; scapula.	स्कन्धो भुजशिरोऽंसो (ऽस्त्री)
The collar bones.	(संधी तस्यैव) जत्रुणी
The arm-pits.	30. बाहुमूले (उभौ) कक्षौ
A side.	पार्श्वं (मस्त्री तयोरधः)
The waist.	मध्यम (स्त्रा) ऽवलग्न (स्त्र) मध्यो (ऽस्त्री)
An arm.	(द्वौ परौ द्वयोः)
	31. भुज बाहू प्रवेष्टो दोः
An elbow.	(स्यात्) कफोणि (स्तु) कूर्परः

[1] उ—. [2]—स. [3]—स. [4]—स.

[a] Also पिचण्डः. [b] कुक्षिः and कुक्षः. [c] Sing. स्तनः, कुचः. [d] Also चुचुकं—कः. [e] Some separate the two first terms from the other three; distinguishing the breast between the shoulders (i. e. the first bone of the sternum) from the region of the Cartilago ensiformis. [f] Fem. क्रोडा [g] वक्षः (—स). [h] स्कंधः (—ध). Also neut. स्कंधः (—स [i] अंसः or अंशः. [j] Sing. जत्रु. [k] Sing. कक्षः [l] Likewise विलग्न. [m] Also fem. भुजा. [n] Masc. and fem. बाहुः. Also masc. बाहुः. Fem. बाहा. [o] And fem. दोषा. [p] And कफणिः. Also fem. कफोणी and कफणी. [q] Fem. कूर्परा.

m
(अस्कोपरि) प्रगण्डः (स्यात्) — Humerus. a

m
प्रकोष्ठ (स्तस्य चाप्यधः) — A fore arm.

m
32. (मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य) करभो (बहिः) — Metacarpus. b

m *m* c 1 *m*
पञ्चशाखः शयः पाणिस् — A hand.

f *f* d
तर्जनी (स्यात्) प्रदेशनी — A fore finger.

f e *f*
33. अङ्गुल्यः करशाखाः (स्युः) — Fingers.

2 *m* *f*
(पुंस्यं) गुष्ठः प्रदेशिनी — The several fingers. f

f *f* g *f* h
मध्यमाऽनामिका(चापि)कनिष्ठा(चेति ताः क्रमात्)

m i *m* *m* *n* *m* *n* j
34. पुनर्भवः कररुहो नखो(ऽस्त्री नखरो (ऽस्त्रियाम्) — A nail.

m k *m* l *m* m
प्रादेश ताल गोकर्णा (स्तर्जन्यादियुते तते) — A short span, of three kinds.

m f
35. (अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्) वितस्ति (र्द्वादशाङ्गुलः) — A long span. n

---

1—णि. 2 अं—.

a From the shoulder to the elbow. b From the wrist to the little finger. c And शमः. d Or प्रदेशिनी. e Sing. अङ्गुलिः Also अङ्गुली and अङ्गुरिः—री. Or अङ्गुलः and अङ्गुलं. f In their order; viz the thumb, fore finger, middle finger, ring finger and little finger. g And अनामा. h Also कन्यसा, कनीनी, or कनीनिका. i Also पुनर्नवः. j Also fem. नखरा. k or प्रदेशः, from the tip of the thumb to that of the fore finger extended; Spithama. l To the tip of the middle finger. m गोकर्णः to the tip of the ring finger. n From the tip of the thumb to that of the little finger; a measure of twelve fingers.

The palm with extended fingers. m a m b m (पाणौ) चपेट प्रतल प्रहस्ता (विस्तृताङ्गुलौ) m c d

Both such palms joined. 36. (द्वौ संहतौ) संहतलः (प्रतलौ वामदक्षिणौ) m e

The palm bent. e (पाणिर्निकुब्जः) प्रसृतस् m

Both such palms joined. (तौ युताव्) अञ्जलिः (पुमान्) m

A cubit. g 37. (प्रकोष्ठे विस्तृतकरे) हस्तो

A short cubit. h (मुष्ट्या तु बद्धया) m f सरत्निः (स्याद्) m f

An intermediate one. i अरत्नि (स्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना) m

A fathom j 38. व्यामो (बाह्वोः सकरयोस्ततयो स्तिर्यगंतरम्) m f n l

The measure of a man's reach, k (ऊर्द्ध्वविस्ततदोः पाणिरुमाने) पौरुषं (त्रिषु) m f n m m

The throat. 39. कण्ठो गलो 1 f f 2 f n

The neck. (अथ) ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरे (त्यपि)

---

1 ग्रीवा. 2—रा.

a Also चपेटः and चपटः. b Likewise सलं. c Or सिंहतलः. d By omitting the termination of the preceding term, this is made by some synonymous with it; in a less restricted sense. e As if to hold liquid. f प्रसृतः Also प्रसृतिः. g From the elbow to the tip of the middle finger; a measure of twenty-four fingers. h From the elbow to the extremity of the fist. i From the elbow to the tip of the little finger. j The space between the ends of the fingers, when the arms are extended; Orgya. k Equal to the height, to which he reaches when elevating both arms with the fingers extended. l Fem. पौरुषी m कण्ठः, कण्ठी or कण्ठा, कण्ठं. n Some add masc. कंधरः

f
कम्बुग्रीवा (त्रिरेखा सा) — One streaked with three lines.[a]

m/ 1f f
अवटुर्घाटा कृकाटिका — Back of the neck.[b]

n 2n n n 3n n n
40. वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् — The mouth.[c]

n f f fd
(क्लीबे) घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा (च) नासिका — The nose.

m me m 4n
41. ओष्ठाधरौ (तु) रदनच्छदौ दशनवाससी — The lips.

nf
(अधः स्यात्) चिबुकं — The chin.

m m
गण्डौ कपोलौ — The cheeks.[g]

m/h
(तत्परा) हनुः — The jaw.

m mn mj 5m
42. रदना दशना दन्ता रदास् — Teeth.[i]

n n
तालु (तु) काकुदम् — The palate.

f fk fl
रसज्ञा रसना जिह्वा — The tongue.

nm
(प्रान्तावोष्ठस्य) सृक्वणी — The corners of the mouth.

n mn 6m
43. ललाटमलिकं गोधिर् — The forehead.

---

1 घा—. 2 आस्य. 3 आ—. 4 —स. 5 —द. 6 गोधि.

a Like a shell: it is reckoned a mark of great destiny. b Or, according to another interpretation, the raised or straight part of the neck. c Also the face. d And नसा or नस्या. e ओष्ठौ, अधरौ and ओष्ठाधरौ; properly the first (sing. ओष्ठः) is the upper lip; and the second (sing. अधरः) signifies the lower lip. f Also चिबुः. g Sing. गण्डः, कपोलः. h Also fem. हनूः. i Sing. रदनः; दशनः—नं, &c. j Sing. दन्त. Some add दत्. k Or रशना. Also neut. रसनं. l And masc. जिह्वः. m Sing. सृक्व (—न्), सृक्क (—न्), or सृक्वि (—न्); and सृक्कं (—क्क), सृक्कं or सृक्वि; also fem. सृक्वणी. n अलिकं. Likewise अलीकं.

The eye-brows. — (ऊर्द्धे दृग्भयोः) भ्रुवौ (स्त्रियाम्) [1 f a]

Space between the eye-brows. — कूर्चं (मस्त्री) (भ्रुवोर्मध्यं) [m n]

Pupil of the eye. — तारका (ऽक्ष्णः) कनीनिका [f f]

An eye. — 44. लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी [n n n 2n n b n c]

दृग्दृष्टी (च) [3f f]

A tear. — ऽश्रु नेत्राम्बु रोदनं (च) ऽस्त्रमस्रु च [n n n n d 4 n]

The outer corners of the eyes. — 45. अपांगौ (नेत्रयोरंतौ) [m e]

A glance or side-look. — कटाक्षो (ऽपांगदर्शने) [m f]

An ear. — कर्णः शब्दग्रहः श्रोत्रं श्रुतिः (स्त्री) श्रवणं श्रवः [m 5 m n g f m n 6 n h]

The head. — 46. उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्द्धा (ना) मस्तको (ऽस्त्रियाम्) [n 7 n i n 8 m m n j]

Hair. — चिकुरः कुंतलो बालः कचः केशः शिरोरुहः [m m m m m m]

Head of hair. — 47. (तद्वृन्दे) कैशिकं कैश्यम् [n n]

Curls. — अलकाश्चूर्णकुंतलाः [m n k 9 m]

---

1 भ्रू. 2 ई—. 3 दृश्. 4 असु. 5—कृ. 6—सृ. 7—सृ. 8—मृ. 9 चूर्—.

a Sing. भ्रूः. b चक्षुः (—स). Some add चक्षु (—क्ष). c Sing. अक्षि Some add अक्षं. d Or अस्रं. e Sing. अपांगः. f Also काक्षः. g Or श्रोत्रं. h Likewise masc. श्रवः (—व). i Also masc. शिरः (र). j Likewise मस्तः. k Sing. अलकः —र्णं.

(ते ललाटे) भ्रमरकाः *m*	The same on the forehead.
काकपक्षः *m* शिखण्डकः *m* [b]	Locks, left at the tonsure a
48. कबरी *f* [d] केशवेशो *m*	A braid or tress. c
(ऽथ) धम्मिल्लः *m* (संयताः कचाः)	Braided hair. e
शिखा *f* चूडा *f* केशपाशी *f*	A lock left on the crown of the head.
(व्रतिनस्तु) जटा *f* सटा *f* [f]	An ascetic's clotted hair.
49. वेणिः *f* प्रवेणिः *f* [h]	Unornamented hair. g
शीर्षण्य *m* शिरस्यौ [1] *m* (विशदे कचे)	Clean and unentangled hair.
पाशः *m* पक्ष *m* (श्च) हस्त *m* (श्च कलापार्थाः कचात्परे)	Much, or ornamented hair. i
50. तनूरुहं *m n* [j] रोम [2] *n* लोम [3] *n*	Hair of the body.
तद्वृद्धौ श्मश्रु [4] *n* (पुंमुखे)	The beard.

1—स्य. 2—न्. 3—न्. 4—श्रु or —श्रुन्.

[a] Interpretations differ: it is explained, three (some say, five) locks left at the solemn tonsure of children, or of the military class in particular; or else any lock left on the head. [b] Or शिखाण्डकः and शिखण्डः. [c] A mode of dressing the hair. [d] And masc. कबरः or neut.—रं. [e] Tied round the head; or with flowers intermixed, and covered with pearls, &c. [f] Some add शटा. [g] As worn by women in the absence of their husbands. [h] Also वेणी and प्रवेणी. [i] The terms are used in composition with one signifying hair; as केशपाशः, केशपक्षः, &c. [j] Likewise तनुरुहः,—रुह्.

SECTION III.

Dress or embellishment.

m *m* a *n* 1 *n* *n*

1. आकल्प वेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्

b

(दशैते त्रिषु)

Adorned

2 *m f n* *m f n* *m f n* c

ऽलंकर्त्ता ऽलंकरिष्णु (श्च) मण्डितः

m f n *m f n* *m f n* *m f n*

2. प्रसाधितो ऽलंकृत (श्च) भूषित (श्च) परिष्कृतः

Elegant

m f n d 3 *m f n* 4 *m f n*

विभ्राड्भ्राजिष्णु रोचिष्णु

Act of adorning

f *f* e

भूषा (तु स्याद्) अलंक्रिया

Ornaments jewels or trinkets.

m 5 *n* *m* *n* f

3. अलङ्कार (स्त्वा) भरणं परिष्कारो विभूषणम्

मण्डनं (च)

A crest. g

n h *m n*

(ऽथ) मुकुटं किरीटं (पुन्नपुंसकम्)

1—तृ. 2—त्तृ. 3 भ्रा— 4—ष्णु. 5 आ—

a Or वेषः. b The ten following nouns admit the three genders c Some restrict the two first terms to signify a person disposed to decoration : others make the three first signify one who adorns. d Nom. विभ्राट् (—स्) e Some omit the last three lines. f Also भूषणं. g An ornament of the head ; worn upon a diadem or tiara h Or मकुट

4. चूडामणिः[m] शिरोरत्नं[n]	A gem on the crest.
तरलो[m] (हारमध्यगः)	The middle gem of a string.
बालपाश्या[f] पारितथ्या[f]	A trinket for the hair. a
पत्रपाश्या[f] ललाटिका[f]	—for the forehead. b
5. कर्णिका[f] तालपत्रं[n] (स्यात्)	—for the ear. c
कुण्डलं[n] कर्णवेष्टनम्[n]	An ear ring.
ग्रैवेयकं[n e] कण्ठभूषा[f]	A collar. d
लम्बनं[n] (स्यात्) ललन्तिका[f]	A neck-lace. f
6. (स्वर्णैः) प्रालम्बिका[f]	A golden one.
(ऽथो) उरःसूत्रिका[1 f] (मौक्तिकैः कृता)	One of Pearls.
हारो[m] मुक्तावली[f]	A garland of pearls, &c.
देवच्छन्दो[m] (ऽसौ) शतयष्टिकः[m]	One composed of 100 strings. g
7. (हारभेदा यष्टिभेदा) गुत्स[m i] गुत्सार्द्ध[m j] गोस्तनाः[m k]	Garlands of various sorts. h

1 सू—.

a A plate, or a flat chain, of gold or silver, with or without jewels set in it; worn between the divided hair on the head. Some expound the first term a string of pearls binding the hair. b A jewel, or a golden or other trinket, worn on the forehead, below the partition of the hair; a star on the forehead. Some make these and the preceding terms synonymous. c A hollow cylinder thrust through the lobe of the ear. d Or short necklace. e Likewise ग्रैवेयं and ग्रैव. f A loose one, reaching below the breast. g Some say 103. h In their order: distinguished by the number of strings or rows. i Also गुच्छः. It consists of 32 rows. j Or गुच्छार्द्धः. It contains 24 rows. k Composed either of 4 or of 34 strings.

m a *m*
अर्द्धहारो माणवकः

1 *f*
A single string. — एकावल्ये (कयष्टिका)

f
One containing 27 pearls. — 8. (सैव) नक्षत्रमाला (स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः)

m *m* *m n* *m n*
A bracelet. c — आवापकः पारिहार्यः कटको वलयो (ऽस्त्रियाम्)

m n 2 *m n*
Ornament of the arm. d — 9. केयूरमङ्गदं (तुल्ये)

m n e 3 *f*
A finger-ring. — अंगुलीयकमूर्मिका

4 *f*
A seal ring. — (साक्षरा) ऽङ्गुलिमुद्रा (स्यात्)

m n *n*
Ornament of the wrist. f — कङ्कणं करभूषणम्

f *f* h *f* *f* i
A woman's girdle. g — 10. (स्त्रीकट्यां) मेखला कांची सप्तकी रसना (तथा)

n
(क्लीबे) सारसनं (चा)

m f n j
A man's belt. — (ऽथ पुंस्कट्यां) शृंखलं (त्रिषु)

n 5 *m* l 6 *m n* *m n*
Ornament of the feet. k — 11. पादांगदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरो (ऽस्त्रियाम्)

1—ली. 2 अं—. 3 ऊ—. 4 अं—. 5—टि.
6 म—.

[a] Including 64 strings. [b] Comprising 20 rows. [c] Of gold, or of conch, &c. [d] Worn above the elbow. [e] Some add अंगुरीयकं [f] A broad solid ring with or without pearls, &c. set on it. [g] The terms are here stated as synonymous; but they signify belts of various kinds, differing in the number of rows or strings. [h] Also कांचिः. [i] And रशना. [j] Fem. शृङ्खला. [k] Rings for the toes. Some distinguish the two last terms as signifying a distinct ornament. [l] Or fem. तुलाकोटिः and तुलाकोटी.

m *m*
हंसकः पादकटकः

f a *f*
किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका — Bells or tinkling ornaments.

1 *f*
12. (त्वक्फलकृमिरोमाणि) वस्त्रयोनिर् — Materials of cloth. b

c
(दश त्रिषु)

m f n e
वाल्कं (क्षौमादि) — Made of bark. d

m f n *m f n* *m f n*
फालं (तु) कार्पासं बादरं (च तत्) — Made of cotton.

m f n f *m f n*
13. कौशेयं कृमिकोशोत्थं — Silken.

m f n g *m f n*
राङ्कवं मृगरोमजम् — Woollen

m f n *m f n* *m f n* 2 *n* h
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं (च) नवाम्बरे — New and unbleached cloth.

n
14. (तस्याद्) उद्गमनीयं (यद्धौतयोर् वस्त्रयोर् युगम्) — A pair of bleached cloths.

n *n*
पत्रोर्णं धौतकौशेयं — Bleached silk. i

n *n* j
बहुमूल्यं महाधनम् — Any thing precious.

1—नि. 2—र.

a Or कङ्कणी. b Of four kinds: 1st. bark of plants, as Rushy Crotalaria, Linum, hemp hibiscus, &c. 2d. fruit, viz. cotton; 3d. insects, viz. silk; 4th. hair and wool. c The ten following terms (Some say eleven; others say ten omitting two intermediate compound terms;) admit the three genders. d As linen, &c. Thus क्षौमं, linen. Fem. क्षौमी. e Fem. वाल्की. f Also कोषेय. g Made of the hair of the *Rancu* (stated to be a sort of deer), or any other hair or wool. h Some include this among adjectives. i Or wild silk. j Some include this and the preceding terms among adjectives.

n a n

Wove silk. 15. क्षौमं दुकूलं (स्याद्)

m f n b m f n e

A veil or mantle. (द्वे तु) निवीतं प्रावृतं (त्रिषु)

m f pl. m f pl. d

Ends of a cloth. (स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य) दशाः (स्युर्) वस्तयो (द्वयोः)

n l m e m f

Length. 16. दैर्घ्यमायाम आरोहः

m f

Width. परिणाहो विशालता

n n

Old cloth. पटच्चरं जीर्णवस्त्रं

m h m

Dirty or tattered cloth. g (समौ) नक्तक कर्पटौ

n 2 n 3 n i 4 n j n 5 n

Cloth. 17. वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम्

m m n l

Fine cloth. k सुचेलकः पटोऽ(स्त्री स्याद्)

m n m f n o

Coarse cloth. m वराशिः स्थूलशाटकः

---

1 आ—. 2 आ—. 3 —स्. 4 चे—. 5 शु—.

[a] Also क्षौमं. [b] Or निवृतं. [c] Fem. निवीता, प्रावृता. [d] Also sing. वस्तिः. [e] Likewise fem. आयतिः. [f] Some read आनाहः. [g] Interpretations differ much. Some make these terms synonymos with the following : others explain them, a handkerchief, a rag, a night-shift, &c. [h] Likewise लक्तकः. [i] Also masc. वासः. [j] And fem. चेली. [k] These terms are also said to be synonymous with the preceding. [l] Also fem. पटिः and पटी ; but this is a diminutive, and properly signifies a particular sort of cloth. [m] Some make these and the preceding terms synonymous. [n] Likewise वरासः. [o] Fem स्थूलशाटका.

18. निचोलः प्रच्छदपटः	A cover or wrapper. a
(समौ) रल्लककम्बलौ	A blanket.
अन्तरीयोपसंव्यान परिधानान्यधोंशुके	Lower garment.
19. (द्वौ) प्रावारोत्तरासंगौ (समौ) बृहतिका (तथा) संव्यानमुत्तरीयं (च)	Upper garment.
चोलः कूर्पासकः (स्त्रियाः)	A bodice c
20. नीशारः (स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे)	A warm cloak
(अर्द्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्) चण्डातकं (मंशुकं)	A petticoat.
21. (स्यात्त्रिष्वा) प्रपदीनं (तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्)	A dress reaching to the feet.
(अस्त्री) वितानमुल्लोचा	An awning.
दूष्या (द्यं वस्त्रवेश्मनि)	A tent.
22. प्रतिसीरा जवनिका (स्यात्) तिरस्करणी (च सा)	A screen or wall of cloth.
परिकर्माङ्गसंस्कारः	Embellishment of person. i

1—ल. 2—उ. 3—न. 4च—क. 5उ—ग. 6उ—. 7चा—. 8उ—. 9—नृ. 10च'—.

a Also a sheet; or else the cover of a litter, &c. Likewise a veil. And निचुलः. Fem. निचोली. c Or a jacket. d Fem. चोली. e Fem. आप्रपदीना. f दूष्यं. Some read दुष्यं. g Also यवनिका or यमनिका. h And तिरस्कारिणी. i Dress for cleanliness; or else ornament by sandal wood and perfumes. j Also प्रतिकर्म.

Cleaning of it. [a] — (स्यात्) मार्ष्टिर्मार्जना मृजा [f, 1f, f]

Cleaning with perfumes. — 23. उद्वर्त्तनोत्सादने (द्वे समे) [n, 2n b]

Bathing. — आप्लाव आप्लवः [m, m]

स्नानं [n]

Perfuming. [c] — चर्चा (तु) चार्चिक्यं स्थासको [f, n, m]

Reviving a fragrancy. — (ऽथ) प्रबोधनम् [n]

24. अनुबोधः [m d]

Painting the person. [e] — पत्रलेखा पत्राङ्गुलि (रिमे समे) [f, f f]

A circle on the forehead. — तमालपत्र तिलक चित्रकाणि विशेषकम् [n, m n, 3 n, m n]

25. (द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्)

Saffron. — (अथ) कुङ्कुमं

काश्मीरजन्मा ऽग्निशिखं वरं बाह्लीक पीतने [4 n g, n, m n h, n i, 5 n]

26. रक्त संकोच पिशुनं धीर लोहितचन्दनं [n j, n, n, n, n k]

---

1 मा—. 2 उ—. 3 —क. 4 —न्. 5 —न्.

[a] By wiping; or by bathing, rubbing with oil and sandal wood. [b] Also उच्छादनं. [c] By plastering the whole person with sandal wood, &c. [d] Erroneously by some written अनुरोधः. [e] Delineations with saffron or with musk, &c. on the breast, cheeks, &c. [f] Also पत्रावली and other synonyma. [g] Or काश्मीरजन्मन् (—न्.) [h] Or वरं. Also चारु. [i] Likewise बाह्लिकं and वरबाह्लीकः. [j] And other terms signifying red or blood. [k] Also रक्तचन्दनं, &c.

f *f* a *n* b *m* *m* *m* c
लाक्षा राक्षा जतु (क्लीबे) यावो ऽलक्तो द्रुमामयः Lac.

n *n* *f* d
27. लवंगं देवकुसुमं श्री (संज्ञम्) Cloves.

n f
(अथ) जायकम् A yellow fragrant wood. e

n g *n*
कालीयकं (च) कालानुसार्य्यं (च)

(ऽथ समार्थकम्) A gallochum. h

n i *mn* *n* *n* *n* *n*
28. वंशिका ऽगुरु राजार्हलोह क्रिमिज जोंगकम्

1 *n* 2 *m n*
कालागुर्व्वगुरुः A black kind

f
(स्यात्तत्) मंगल्या (मल्लिगंधि यत्) A very fragrant sort.

m *m* *m* j 3 *m*
29. यक्षधूपः सर्ज्जरसो ऽराल सर्व्वरसा (वपि) Resin.

m
बहुरूपो (ऽप्य)

m k 4 *m*
(ऽथ) वृकधूप कृत्रिमधूपकौ Compounded perfume.

m *m* *m* l *m*
30. तुरुष्कः पिण्डकः सिह्लो यावनो (ऽप्य) Incense.

m
(ऽथ) पायसः Terpentine.

1—रु. 2 र्व—. 3—स. 4—क.

a Or रक्षा. b One author disjoins this from the preceding and [fo]llowing terms. c Some distinguish the four last terms; others, the [th]ree last, from the preceding: the distinction seems to be the gum or resin discriminated from the dye of the insect. d Or any other [n]ame of *Lacshmi*. e Perhaps yellow sandal wood. f And जापकं. g Or कालेयकं and कालियकं. h Perhaps Amyris Agallocha, R. i And [वं]शकं; also fem. वंशिका. j Likewise रालः. k Or बकधूप. l One reads [सि]ह्ल.

m a m m 1 m

ᵃश्रीवासो वृकधूपो (ऽपि) श्रीवेष्ट सरलद्रवौ

m b 2 m c f

Musk. 31. मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी (चा

n

Bdellium. ऽथ) कोलकम्

n n

कक्कोलकं कोशफलम्

m n

Camphor. (अथ) कर्पूर (मस्त्रियाम्

m 3 m d m e f

32. घनसार चंद्र (संज्ञः) सिताभ्रो हिमवालुका

m m n f 4 m n

Sandal wood. गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनो (ऽस्त्रियाम्)

n n m n

Varieties of sandal wood f 33. तैलपर्णिक गोशीर्ष हरिचंदन (मस्त्रियाम्)

f n h n n

Red sanders. g तिलपर्णी (तु) पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचंदनम्

n

34. कुचंदनं (चा)

n i n j

Mace. (ऽथ) जातीकोश जातिफले (समे

1—ब. 2—मृ—. 3—चं—. 4—चं—.

a Also श्रीवासः (—स). b Likewise मृगः and (fem.) नाभिः. c Al मदः. d Or any name of the moon. e Or सिताभः. f Denominat from the countries in which they are produced: or, as some deri these terms, from other circumstances. The first sort is white; t second, the colour of brass and very fragrant. The third is yellow a said to smell like a ripe mango. g Pterocarpus santolinus. So interpret this, red lead (Minium). But medical writers disjoin th terms and make the *Patranga* to Sappan wood (Cæsalpinia sappa h Also पत्रंगं and पत्तंगं. i And जातीकाष्. j Likewise जातीफ and जातिः or जाती and फलं.

m
(कर्पूरागुरुकस्तूरी कक्कोलैर्) यक्षकर्दमः — Perfumed paste. [a]

f f c 1 m n n
35. गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्वर्णकं (स्याद्) विलेपनम् — Perfume for the person. [b]

n e m
चूर्णानि वासयोगाः (स्युर्) — Powder. [d]

m f n m f n
भावितं वासितं (त्रिषु) — Perfumed.

n
36. (संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तद्) अधिवासनम् — Adjusting with perfumes. [f]

n f f g
माल्यं माला स्रजौ (मूर्ध्नि) — A chaplet.

m
(केशमध्ये तु) गर्भकः — One worn in the hair.

n
37. प्रभ्रष्टकं (शिखालंबि) — Or suspended from the middle lock.

n
(पुरोन्यस्तं) ललामकम् — Or falling over the forehead.

n
प्रालंबं (ऋजुलंबि स्यात्कण्ठाद्) — Or hung round the neck.

n
वैकक्षकं (तु तत्) — Or worn as a scarf.

38. (यत्तिर्य्यक् क्षिप्तमुरसि)

2 m 3 m
(शिखास्वा) पीड़ शेखरौ — Or tied on the crown.

f m h
रचना (स्यात्) परिस्पन्द — Decoration of hair.

m f
आभोगः परिपूर्णता — Completion or fullness.

---

[1] व—. [2] आ—. [3] —र.

[a] Consisting of camphor, agallochum, musk, bdellium, (or else the three first, with saffron and sandal wood,) in equal proportions. [b] Whether ground and pounded, or not; but some distinguish the two last as restricted to perfumes ground. [c] वर्त्तिः or वर्त्ती. [d] To be thrown on the clothes; red powder, &c. [e] Sing. चूर्ण. [f] With fragrant wreathes, resins &c. [g] Sing. स्रक् (—ज्). [h] Or परिस्पन्दः.

n 1m
A pillow. 39. उपधानं (तू) पबर्हः

2f n
A bed. शय्यायां शयनीय (वत्)

m
शयनं

m m m 3f
A bedstead. मंच पर्य्यंक पल्यङ्काः खट्वया (समाः)

m a m
A ball to play with. 40. गेण्डुकः कन्दुको

m m
A lamp. दीपः प्रदीपः

n 4n
A chair or stool. पीठमासनम्

m b m
A casket. समुद्गकः संपुटकः

m c n
A spitting pot. प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः

f f d
A comb. 41. प्रसाधनी कंकतिका

m m
Perfumed powder. पिष्टातः पटवासकः

5m n m e m f
A mirror. दर्पणो मुकुरादर्शौ

n n g
A fan. व्यजनं तालवृन्तकम्

---

[1] उ—. [2] शय्या. [3] खट्वा. [4] आ—. [5] —ण.

[a] Also गेन्डुकः. [b] And समुद्गा. [c] Or प्रतिग्राह. [d] Likewise कङ्कती and कङ्कतं. Also प्रसाधनं. [e] And मकुरः or मंकुरः. [f] अदर्शः and आदर्शः. [g] Or तालवृन्तं.

f 1n n 2n 3m m

1. संततिर्गोत्र जननकुलान्यभिजनान्वयौ — Race or lineage.

m m m

वंशोऽन्ववायः सन्तानो

m b

वर्णाः (स्युर्ब्राह्मणादयः) — Tribes or classes. a

4m m

2. राजबीजी राजवंश्यो — Sprung from a royal house.

m m

बीज्यस्तु कुलसंभवः — Sprung from any family.

m c m d 5m m m 6m

महाकुलकुलीनार्य्यसभ्यसज्जनसाधवः — Of honourable parentage.

m m m m

3. ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षु (श्चतुष्टये) — The four orders. e

m n

आश्रमो (ऽस्त्री) — An order, or religious state. f

m g 7m m h m

द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः — A man of the sacerdotal tribe.

m m

4. विप्र (श्च) ब्राह्मणो

---

[1] गो—. [2] —ल. [3] न्व—. [4] —ज. [5] आर्य्यं.
[6] —धु. [7] अ—नृ.

[a] The sacerdotal, &c. [b] Sing. वर्णः. [c] Or माहाकुलः. [d] कुलीनः. Also कुल्यः, कौलेयः and कौलेयकः. [e] In succession as enumerated: viz. 1st. The religious student, who has received investiture, and is unmarried. 2d. The householder or married man. 3d. The hermit or anchoret. 4th. The mendicant or ascetic. [f] Either of the four above enumerated. [g] द्विजातिः. Also द्विजः and द्विजन्मा (—न्). [h] Or भूमिदेवः.

One, practising the six-allowed acts. [a]

1 m

(ऽसौ) षट्कर्मा (यागादिभिर्युतः)

Wise or learned.

2 m 3 m 4 m 5 m m m m

विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः

m 6 m m m b 7 m m m c

5. धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः

8 m m d 9 m m 10 m m

धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः

11 m 12 m e

6. दूरदर्शी दीर्घदर्शी

A priest conversant with scripture.

m 13 m

श्रोत्रियच्छान्दसौ (समौ)

A teacher.

m m

उपाध्यायोऽध्यापको

A spiritual parent. [f]

m

(ऽथ स्यान्निषेकादिकृद्) गुरुः

An instructor in holy writ.

m

7. (मंत्रव्याख्याकृद्) आचार्य

An employer of priests. [g]

14 m

(आदेष्टा त्वध्वरे) व्रती

The same for peculiar rites. [h]

15 m n

यष्टा (च) यजमान (श्च)

m

(स सोमवति) दीक्षितः

One, who frequently sacrifices.

m m

8. इज्याशीलो यायजूको

1—न्. 2—द्वस्. 3—त्. 4 दो—. 5 सत्.
6—न्. 7—वत्. 8—मत्. 9—न्. 10 ल—. 11—न्.
12—न्. 13 च्छां—. 14—न्. 15 यष्टृ.

[a] Sacrifice, study, benefaction; assisting to sacrifice, teaching, accepting alms. [b] Fem. प्राज्ञी. Also masc. प्रज्ञः. [c] And fem. कवी. [d] Also सूरी (—न्). [e] Some disjoin the two last terms as signifying provident. [f] Either the natural father, or the spiritual preceptor. [g] One who employs them to perform a sacrifice. [h] For ceremonies which include the drinking of acid asclepias. Some make this term synonymous with two preceding words.

[1] m यज्वा (तु विधिनेष्टवान्)	One who sacrifices in due form.
m (स गीष्पतीष्टा) स्थपतिः	who does so in a certain form. a
[2] m m b सोमपीतो (तु) सोमपः	who has drunk the juice of acid Asclepias
[3] m c 9. सर्ववेदाः (स येनेष्टोयागः सर्वस्वदक्षिणः)	who has bestowed all his wealth. c
m अनूचानः (प्रवचने सांगे ऽधीती)	who is completely learned. d
m (गुरोस्तु यः 10. लब्धानुज्ञः) समावृत्तः	who has taken leave of his preceptor. e
[4] m स्नात्वा (त्वभिषवे कृते)	who has made ablutions. f
[5] m m g m छात्रांतेवासिनौ शिष्ये	A pupil.
m i m शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः	Novices. h
m k 11. (एकब्रह्मव्रताचारा मिथः) सब्रह्मचारिणः	Fellow students. j
m m [6] m n सतीर्थ्या (स्त्रै) कगुरव	Spiritual brethren. l
(श्चितवानग्निम्) अग्निचित्	A worshipper of fire. o

[1]—न्. [2]—न्. [3]—दस्. [4]—न् [5]—त्. [6]ए—रु.

[a] In that of the sacrifice named from VRIHASPATI. [b] Also सोमपाः (—पा.) [c] On the priests employed by him for a sacrifice called *Vis'wajit*; at which the principal's whole property must be distributed in sacrificial fees. [d] In sacred knowledge; being conversant with the *vêdas* and six *védángas*. [e] To become a householder. [f] Preparatory to the performance of a sacrifice. [g] Sing. अन्तेवासी (न्). [h] Students who have recently begun reading the *védas*. [i] Sing. शैक्षः [j] Pursuing together the same studies, with like austerities. [k] Sing. सब्रह्मचारी (—न्.) [l] Pupils of the same preceptor. [m] Sing. सतीर्थ्यः and सतीर्थः. [n] Sing एकगुरुः. [o] One who has taken and placed or consecrated a sacrifical fire.

Traditional instruction. 12. (पारंपर्योपदेशे स्यात्) ऐतिह्यमितिह [n] [1] (ऽव्ययम्)

Untaught knowledge. उपज्ञा [f] (ज्ञानमाद्यं स्याज्)

Deliberate commencement. (ज्ञात्वारंभ) उपक्रमः [m]

A sacrifice. [a] 13. यज्ञः [m] सवो [m] ऽध्वरो [m] यागः [m] सप्ततंतुर्मखः [m] [2 m] क्रतुः [m]

The great sacraments. [b] (पाठो होमश्चातिथीनां सपर्य्यातर्पणं बलिः

14. एते पंच) महायज्ञा [m c] (ब्रह्मयज्ञादिनामकाः)

An assembly or meeting. समज्या [f] परिषद् [3 f] गोष्ठी [4 f] सभा [f] समिति [f] संसद [f d]:

15. आस्थानी [f] (क्लीवम्) आस्थानं [n] (स्त्रीनपुंसकयोः) सदः [5 f n e]

A room in front of the offerings. [f] प्राग्वंशः [m] (प्राग्हविर्गृहात्)

By-standers. [g] सदस्या [m h] विधिदर्शिनः [6 m]

Members of the assembly. 16. सभासदः [m i] सभास्ताराः [m] सभ्याः [m] सामाजिका [m] (श्च ते)

Reciters of the prayers. [j] अध्वर्यू [7 m] द्गातृ [8 m k] होतारो [m l] (यजुः सामर्ग्विदः क्रमात्)

1 द्—ह. 2 म—. 3—द्. 4 गो—. 5.—स 6—नृ. 7—यु. 8 उ—.

[a] Or ceremony in which oblations are presented. [b] Five acts of religion named the sacraments of the *Védas*, of the Gods, of guests, of the manes, of mundane beings: viz. 1. study of scripture; 2. presenting of oblations to the gods; 3. hospitable reception of geusts; 4 libation of water to the manes of ancestors; 5. casting of food on the ground, or in water, for the gods, or for mundane beings. [c] Sing. महायज्ञः [d] Sing. संसद् (—द्). [e] Sing. fem. सदाः. Neut सदः. [f] In front of the apartment in which the intended oblations are stored; it is allotted to the employer and his family and the by-standers. [g] Whose business is to notice and correct mistakes. [h] Sing. सदस्यः विधिदर्शी. [i] Sing सभासद् (—द्). [j] Being conversant with the several *Védas* respectively [k] Sing. उद्गाता. Chanter of the *Sáma-véda*. [l] Sing. होता (—तृ).

17. (आग्नीध्राद्या धनैर्वार्य्या) ऋत्विजो याजकाः (स्व ते) [m b m]	Officiating priest. a
वेदिः (परिष्कृता भूमिः) [m d]	The altar. c
(समे) स्थण्डिलचत्वरे [n n]	Sacrificial ground. e
18. चषालो यूपकटकः [m m]	A ring on the post. f
कुम्बा (सुगहनावृतिः) [f h]	An enclosure. g
यूपाग्रं तर्म [n 1 n]	Top of the post. i
(निर्मथ्य दारुणित्व) रणि (द्वयोः) [2 m f k]	Wood for lighting a fire. j
19. दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ (त्रयो ऽग्नयः) [m 3 m n]	Three sorts of sacred fire. l

---

[1]—नु. [2] ऋ—. [3] गा—.

[a] Hired to perform the sacrifice: and denominated according to their respective offices, अग्नीध्रः (or आग्नीध्रः), &c. Sixteen such are employed under different designations. [b] Sing. ऋत्विक (—ज) [c] Or spot prepared for binding the victim, or placing the vessels. [d] Also वेदी. [e] A spot levelled for the purpose. [f] A wooden ring on the top of the sacrificial post. Some say an iron ring at its base. [g] Round the place of sacrifice, to prevent prophane intrusion. [h] Some make this a synonymous term. Fem. सुगहना. [i] Of the sacrificial post (called यूपः); which is an octangular column of Bambus or of *Chadira* wood (Mimosa Catechu); to which the victim is bound, to mark the conclusion of the sacrifice. [j] By the attrition of two pieces of wood. अरणिः. Also fem. अरणी. [l] Severally stated: viz दक्षिणाग्निः, a fire, taken from the consecrated one, or from a domestic fire, and placed towards the south. गार्हपत्यः, the fire perpetually maintained by a householder. आहवनीयः, fire thence taken and prepared for receiving oblations: a consecrated fire.

The three sacred fires. a Fire consecrated by prayers.

(अग्नित्रयमिदं) त्रेता
प्रणीतः (संस्कृतोऽनलः)

Sacrificial fire. b Sort of sacred fire. c

20. समूह्यः परिचाय्योपचाय्याव् (अग्नौ प्रयोगिणः)
(यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते

21. (तस्मिन्) आनाय्यो

The wife of fire. d Prayer uttered to excite fire. e

(ऽथा) ऽग्नायी स्वाहा (च) हुतभुक्प्रिया
(ऋक्) सामिधेनी धाय्या (च या स्यादग्निसमिंधने

Metre f A prepared oblation for the gods. g Curd of two milk whey.

22. (गायत्री प्रमुखं) छंदो
(हव्यपाके) चरुः (पुमान्)
आमिक्षा(सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः)

A leather fan i

23. धुवित्रं (व्यजनं तद्द्रचितं मृगचर्मणा)

---

1 ष—. 2 —ह.

a Collectively. b In general : or, as others interpret this, particular sacrificial fires. c The southern fire, taken from the householder's hearth, and consecrated. d A goddess presiding over the prayers with which burnt-offerings are made. e Used, when fuel is put on the fire. f Measure of verse in the *Védas* : of various sorts ; as गायत्री or गायत्त्री, 24 syllables (6×4). उष्णिक्(—ह), 28 syllables (7×4). अनुष्टुप् (—भ), 32 syllables (8×4). बृहती, 36 syllables (9×4). पंक्तिः, 40 syllables (10×4), &c. g Also for the manes. Some explain it, the vessel in which oblations are prepared. h Some write आमीक्षा i Made of antelope's hide ; and used to fan the sacaificial fire. j Also धवित्रं.

n पृषदाज्यं (सदध्याज्ये)	Oblation of butter and curds.
n *m n* परमान्नं (तु) पायसः	- of rice, milk, and sugar.
24. *n* *n* हव्य कव्ये (दैवपित्र्ये अन्ने)	Food of the gods and manes. a
m n पात्रं (स्रुवादिकम्)	A vase or vessel. b
f d *1 f e f f* *m f g* *2 f h* ध्रुवोपभृज्जुहू(र्ना तु)स्रुवो (भेदाः)स्रुचः(स्त्रियः)	Various sorts. c
25. *m* उपाकृतः (पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः)	A victim. i
n *n j* *n* परंपराकं शमनं प्रोक्षणं (च वधार्थकम्)	Immolation.
26. *m f n* *3 m f n* *m f n* (वाच्यलिङ्गाः) प्रमीतोपसम्पन्नप्रोक्षिता (हते)	Slain or immolated.
n *4 n* सान्नाय्यं हविर्	An intended oblation. k
m f n (अग्नौ तु हुतं त्रिषु) वषट्कृतम्	Burnt as a sacrifice. l

---

[1] उ—तृ. [2] —च. [3] उ—. [4] —स.

[a] Respectively, viz. हव्यं, an oblation to the gods. कव्यं, an [ob]lation to the manes. [b] Of any kind: including the undermentioned [so]rts; besides others, as pestle and mortar, spoon, jar &c. [c] Seve[ra]lly named in the text. They are used in sacrifice and differ in [sh]ape: being respectively (as some describe them) round, square, [se]micircular, triangular, and lotus-shaped. [d] ध्रुवा, shaped like an [In]dian fig-leaf (Ficus Indica) and made of the wood of Flacourtia [sa]pida. [e] उपभृत्, a round vessel made of the wood of a holy fig tree (F. religiosa). [f] जुहूः or जुहूः, a semicicular vessel made of the [w]ood of Butea (B. frondosa). [g] स्रुवः or fem. स्रुः, a ladle of *C'hadira* [w]ood (Mimosa Catechu). [h] स्रुक् (—च्) same with the last, though [so]me distinguish it. [i] Slain, or to be slain. [j] Also शसनं or समनं. [k] The thing to be offered or sacrificed; usually clarified butter. [l] Sacrificed in fire.

Supplemental sacrifice.[a] 27. (दीक्षांतो)[b] ऽवभृथो[n] (यज्ञे)

Suitable to a sacrifice. (तत्कर्म्मार्हन्तु) यज्ञियम्[m f n c] (त्रिषु)

An act of sacrifice.[d] (ऽथ क्रतुकर्म्मे) ष्टं[1 n]

of pious liberality.[e] पूर्त्तं[n] (खातादिकर्म्मणि)

Remains of a sacrifice or oblation.[f] 28. अमृतं[n] विघसो[m] (यज्ञशेषभोजनशेषयोः)

Gift or donation. त्यागो[m] विहापितं[n] दानमुत्सर्ज्जन[n] [2 n] विसर्ज्जने[n]

29. विश्राणनं[n] वितरणं[n] स्पर्शनं[n] प्रतिपादनम्[n]

प्रादेशनं[n] निर्वपणमपवर्ज्जनमंहतिः[n] [3 n] [4 f g]

Obsequies of a deceased person. 30. (मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्याद्) और्द्धदेहिकम्[m f n h]

Gifts in honour of the deceased. पितृदानं[n] निवापः[m i] (स्याच्)

Funeral repast.[j] श्राद्धं[5 n] (तत्कर्म्मशास्त्रतः)

---

1 इष्ट. 2 उ—. 3 श्र—. 4 अं—. 5 श्राद्ध.

[a] Performed to atone for any defect in the principal one. [b] Some make this a synonymous term. [c] Fem. यज्ञिया. [d] Oblation or other act of a sacrifice; or the sacrifice itself. [e] Digging a pond or well; erecting a temple or house; planting an orchard, &c. [f] Respectively, viz. अमृतं, butter, &c. remaining of a sacrifice. विघसः, residue of food offered to the gods, to the manes, to a venerable guest, or to a spiritual parent, &c. [g] Or अंहती. Also अंहितिः. [h] Also और्द्धदैहिकं, और्द्धदेहिकं. Fem. और्द्धदेहिकी. [i] And निवापः. [j] Feeding of priests and other prescribed ceremonies, in honour of ancesters.

n b 1 n
31. अन्वाहार्य्यं मासिके. — Monthly obsequies a

m n
(ऽंशो ऽष्टमो ऽह्नः) कुतपो (ऽस्त्रियाम्) — Eighth hour of the day c

f f f f
पर्य्येषणा परीष्टि (स्त्रा) न्वेषणा (च) गवेषणा — Research or inquiry. d

f e 2 f
32. सनि (स्त्व.) ध्येषणा — Request or solicitation.

f f 3 f f
याञ्चा ऽभिशस्तिर्याचना ऽर्थना — Asking or begging.

f
(षट् तु त्रिषु)

m f n h
ऽर्घ्य (मर्घार्थे) — A respectful oblation g

m f n i
पाद्य (पादाय वारिणि) — Water for ablution of the feet.

m f n j 4 m f n k
33. (क्रमाद्) आतिथ्यातिथेये (अतिथ्यर्थे ऽत्र साधुनि) — Proper for a guest.

m f n l m f n m 5 m n o
(स्याद्) आवेशिक आगन्तुरतिथि (र्ना गृहागते) — A guest.

1—क. 2 ध्य—. 3 या—. 4 आ—. 5 अ—.

a Funeral repast in honour of ancestors on the day of new moon. Some restrict this to the monthly ceremonies for one recently deceased. b Also अन्वाहार्यक and अनुहार्य. c Towards midday: for the day (or period of day light) comprises fifteen hours (*muhúrtas*). An offering to the manes at noon is reckoned best. d Especially the investigation of duty by reasoning. e Also सनी. f The following admit the three genders. g Water only; or else grass, flowers, &c. with water. h Fem. अर्घ्या. i Fem. पाद्या. j Fem. आतिथ्या. k Fem. आतिथेयी l Fem. आवेशिकी. m Likewise आगन्तुः. n Also fem. अतिथिः, or अतिथी. o Some include this among the synonyma.

Worship. a — 34. पूजा[f] नमस्या[f] ऽपचितिः[f] सपर्य्या[f] ऽर्चा[f] ऽर्हणाः[f] (समाः

Service. — वरिवस्या[f] (तु) शुश्रूषा[f] परिचर्य्या[f b] (प्यु) पासनम्[1 n c]

Roaming. b — 35. व्रज्या[f] ऽटाट्या[f e] पर्य्यटनं[f]

Perseverance in austerities. — चर्य्या[f] (त्वीर्य्यापथस्थितिः)

Sipping. f — उपस्पर्श[m] (स्त्वा) चमनम्[2 n]

Silence. — (ऽथ) मौनम्[3 n] अभाषणम्[n]

Order, method. — 36. आनुपूर्वी[f g] (स्त्रियां) (वा) वृत्[4 f] परिपाटी[f h] अनुक्रमः[f]
पर्य्याय[m] (श्चा)

Neglect. i — ऽतिपात[m] (स्तु स्यात्) पर्य्यय[m] उपात्ययः[m]

Meritorious act. j — 37. नियमो[m] व्रत[m n] (मस्त्री तच्चोपवासादि) पुण्यकम्[m]

A fast. — उपवस्त[n k] (न्तु) पवासो[5 m]

Discrimination. — विवेकः[m] पृथगात्मता[f]

Holiness. l — 38. (स्याद्) ब्रह्मवर्च्चसं[n] वृत्ताध्ययनर्द्धिर्[6 f]

1—उ. 2 आ—. 3 अ—. 4 आवृत. 5 उ—. 6 —र्द्धि.

[a] Whether adoration or respect. [b] Likewise परिसर्य्या. [c] Also fem. उपासना or उपास्तिः. [d] Wandering for alms; travelling for austerity. [e] Also अटा and अट्या. [f] Touching without swallowing. [g] Likewise, neut. आनुपूर्व्यं, आनुपूर्वं or आनुपूर्वकं. [h] And परिपाटिः. [i] Of what is enjoined or customary. [j] As fasting, &c. [k] Also उपोषितं, उपोषणं, औपवस्तं, &c. [l] Resulting from the study of scripture; and the observance of its injunctions.

(ऽथांजलि: पाठे) ब्रह्माञ्जलि: [m] — Joining both hands while reading the *Védas.* a

(पाठे विप्रुषो) ब्रह्मविन्दव: [1 m] — Sanctified saliva. b

39. ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं [n] — A holy posture. c

कल्पे [m] विधि [m] क्रमौ [m] — A sacred precept. d

मुख्य: [m] (स्यात्प्रथम: कल्पो) — A chief injunction. e

ऽनुकल्प [m] (स्तु ततो ऽधम:) — A secondary one. f

40. (संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्याद्) उपाकरणं [n h] (श्रुते:) — Holy study. g

(समे तु) पादग्रहणम् [n j] अभिवादन [2 n] (मित्युभे) — Obeisance. i

41. भिक्षु: [3 m] परिव्राट् [m l] कर्मन्दी [4 m] पाराशर्य्य [5 m m] (पि) मस्करी [6 m] — A mendicant. k

---

1—न्दु. 2 ष—. 3—क्ष्. 4—न्. 5—न्. 6—न्.

[a] An act of humility, with a short prayer, at the beginning and end of a lesson : or else to mark, by the motion of the hands so joined, the accentuation, while reading the *Sáma-véda.* [b] Drops of spittle sputtered in reading the *Védas.* [c] Adapted to meditation and restraint of thought : sitting with the feet raised, or with fingers intertwined, &c. [d] Practice prescribed by the *Védas* for the effecting of certain consequences. [e] Regarding an act of religion : as 'sacrifice with rice ;' 'strew *Kus'a* grass.' [f] Or succedaneous : as 'for want of rice use *Nibári*' : 'for want of *Kus'a* employ *Cás'a* or *Durvá.*' [g] Reading of the *Védas* after initiation. [h] Also उपाकर्म (—न्) and उपाकरणं. [i] A bow or prostration to a person addressed by name. [j] Likewise उपसंग्रहणं. [k] One who has entered the fourth order (or that of devotion), following the rules of Carmanda or Pa'ra's'arya : a *Sannyási.* [l] And परिव्राजक:. [m] पाराशरी or पराशरी (—न्).

An ascetic. a — 1 m तपस्वी m तापसः 2 m पारिकांक्षी

A holy sage. — m वाचंयमो mf मुनिः

Patient of austerity. — 42. m तपःक्लेशसहो m दांतो

Religious students. c — m वर्णिनो m d ब्रह्मचारिणः

Saints. e — mf ऋषयः m सत्यवचसः

An initiated householder. g — m स्नातक (स्ना) n h सवव्रती

Sages with subdued senses. i — 43. (ये) m j निर्जितेन्द्रियग्रामा m यतिनो m k यतय (स्यु ते)

One, who sleeps on the bare ground. l — (यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छे ते) 3 m स्थण्डिलशाय्य (सौ)

1—न्. 2—न्. 3—यी. (—न्).

a Employed in devotion and seeking spiritual wisdom. Some make these terms synonymous with the preceding. b Practising rigid taciturnity; devoid of passions, and serene or unruffled by pain or pleasure. c Practising austerity during the study of the *Védas*. d Sing. वर्णी (—न्) and ब्रह्मचारी (—न्). e Infallible. Seven classes of them are distinguished, viz. *Maharshi*, *Dévarshi*, (as NA'RADA, &c.) *Brahmarshi*, (as CAS'YAPA, &c.), *Paramarshi*, *Can'darshi*, *S'rutarshi*, and *Rájarshi*. f Sing. ऋषिः or रिषिः. And fem. ऋषी, &c. g One, who has entered the second order, after passing through the first: having completed his noviciate, but without attaining a knowledge of the *Védas* (he is called *Vratasnátaca*): having attained that knowledge before the expiration of the prescribed period of study (he is termed *Vidyásnátaca*): having completed both his studies and probation (he is named *Ubhoyasnátaca*). h आप्लवव्रती (—न्.) and आप्लुतव्रती. i Whose organs are restrained from all that is blamable, as VAS'ISHT'HA and others. j Some exclude this from the synonyma. k Sing. यती (—न्) and यतिः. k By way of mortification.

44. स्थण्डिल (स्था) [m]	
(ङ्य) विरजस्तमसः [1 m] (स्युर्) द्वयातिगाः [m]	Men perfectly virtuous. a
पवित्रः [m] प्रयतः [m] पूतः [m]	A purified person. b
पाषण्डाः [m d] सर्वलिङ्गिनः [2 m]	Heretics and impostors. c
45. (पालाशो दण्ड) आषाढो [m f] (व्रते)	A student's staff. e
रांभ [m] (स्तु. वैणवः)	One cut from a Bambu. g
(अस्त्री) कमण्डलुः [m n] कुण्डी [f i]	His water-pot. h
(व्रतिनामासनं) वृषी [f k]	His cushion. j
46. अजिनं [n] चर्म [3 n] कृत्तिः [f] (स्त्री)	A hide used by him l
भैक्षं [n] (भिक्षाकदम्बकम्)	Aggregate of alms.
स्वाध्यायः [m] (स्याज्) जपः [m m]	Reading or muttering of prayers.

1—मस. 2—न्. 3—न्.

[a] Devoid of every bad quality; having gained the knowledge of God, and attained beatitude in their life time: as VYA´SA and others. [b] Cleansed by a austerity and mortification. [c] Who assume the exteriors of the four tribes and orders; but whose practice is in contradiction to the *Vedas*: for example (say the Commentators) the *Baud'has*, &c. [d] Sing. पाषण्डः or पाखण्डः. [e] Cut from a *Pălása* tree (Butea frondosa): and used by certain ascetics on the full moon of *A´shádd'ha.* [f] Also आषाढः. [g] Borne by students with a wisp of of *Kus´a* grass. Any other Bambu staff is named वैणवः. [h] A wooden or an earthen one. The student, as well as the ascetic in the third or fourth order, was anciently required to carry a water-pot. [i] Likewise कुण्डिका. [j] A seat made of *Kus´a* grass (Poa cynosuroides). [k] Or वृसी. [l] Commonly an antelope's skin. [m] Or जापः.

f m n

Religious bathing.[a] — सूत्या ऽभिषवः सवनं (च सा)

1 m f n c

An expiatory prayer.[b] — 47. (सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिषु) अघमर्षणम्

m m

Half-monthly sacrifice.[d] — दर्श (स्तु) पौर्णमास (स्तु, यागौ पक्षान्तयोः पृथक्)

m

A perpetual duty.[e] — 48. (शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्) यमः

m

A voluntary one.[f] — नियम (स्तु, स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम्)

n n h

The cord passed over the left shoulder.[g] — 49. उपवीतं (यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे)

n

Over the right shoulder.[i] — प्राचीनावीत (मन्यस्मिन्)

n

Suspended over the neck. — निवीतं (कण्ठलम्बितम्)

n

Part of the hand sacred to the gods.[j] — 50. (अङ्गुल्यग्रे तीर्थं) दैवं

---

1 अ—.

[a] Preparatory to a sacrifice. Also, as some explain these terms, extracting the juice of acid asclepias, and drinking it. [b] Meditated while a drop of water is held to the nose. The name (which is also that of its author) signifies expiatory : it is supposed to atone even sins in thought. [c] Fem. अघमर्षणी. [d] At the change and full of the moon, respectively : performed by persons maintaining a perpetual fire. [e] As veracity, &c. See MANU, Ch. 10, v. 63. [f] As pilgrimage, fasting &c. [g] And under the right arm. MANU, 2. v. 63. It is the usual mode of wearing it. [h] This general term, for the sacerdotal string, is by some made synonymous with the preceding word. [i] And under the left arm. It is so worn during particular ceremonies. [j] Tips of the fingers (some exclude the thumb) : See MANU, 2. v. 59.

(स्वल्पांगुल्यो मूले) कायम् [n]	Part of the head sacred to the creator. a
(मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः) पैत्रं [n]	—to the manes. b
(मूले त्वङ्गुष्ठस्य) ब्राह्मम् [n]	—to the Védas. c
51. (स्यात्) ब्रह्मभूयं [n] ब्रह्मत्वं [n] ब्रह्मसायुज्य [n] (मित्यपि)	Deified state. d
देवभूया [n f] (दिकं तद्वत्)	Inferior deification. e
कृच्छ्रं [n] (सान्तपनादिकम्)	Penance. g
52. (संन्यासवत्यनशने पुमान्) प्रायो [m]	Fasting to die.
(ऽथ) वीरहा [1 m]	One who has left his sacred fire. h
नष्टाग्निः [m]	
कुहना [f] (लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना)	Hypocrisy. i
53. व्रात्यः [m] संस्कारहीनः [m] (स्यात्)	An uninitiated person. j
अस्वाध्यायो [m] निराकृतिः [m]	One who has not made his studies. k

---

1—न्.

[a] To *Prajápati.* It is the root of the two smaller fingers. [b] Between the thumb and forefinger. [c] Under the root of the thumb. [d] Becoming united with *Brahme.* [e] Becoming identified with a god. देवभूयं, देवत्वं or देवसायुज्य. [g] That called *Sántapana* or any other: as the *Chándráyana* or *Prájápatya,* &c.. See MANU, 11. v. 212, &c. [h] Having extinguished or neglected it; or having gone abroad, committing the charge of the perpetual fire to his family. [i] Practice of religious austerities through avarice, or from pride, &c. [j] For whom the prescribed ceremonies have not been performed: who has not received investiture. [k] Who has not duly read the *Védas.*

A hypocrite or impostor. a — धर्मध्वजी[1m] लिंगवृत्तिर्[2m]

A violator of his vow. b — अवकीर्णी[3m] क्षतव्रतः[m]

One who is asleep at sunset, or at sun rise. c
54. (सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च
अंशुमान्) अभिनिर्मुक्ता[m]ऽभ्युदितौ[m] (तौ यथाक्रम

One married before his elder brother. d
55. परिवेत्ता[4m] (ऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्)

The unmarried elder brother. — परिवित्ति[m e] (स्तु. तज्ज्यायान्)

Marriage. — विवाहो[m]पयमौ[5m] (सम

56. (तथा) परिणयो[m]द्वाहो[6m]पयामाः[7m] पाणिपीडनम्[m f]

Copulation. — व्यवायो[m] ग्राम्यधर्म्म[m] (श्च) रतं[m g] निधुवनं[m h] (च सः)

Three human pursuits i
57. त्रिवर्गो[m j] (धर्म्मकामार्थै श्च)

Four objects k — चतुर्वर्गः[m] (समोक्षकैः)

The same equally potent. — (सबलैस्तै श्च) चतुर्भद्रं[n]

The bridegroom's friends. — जन्याः[m l] (स्निग्धावरस्य

1—नृ. 2—स्त्रि. 3—नृ. 4 त्ट—. 5 उ—.
6 उ—. 7 उ—.

[a] Who assumes the exteriors of religion for a livelihood. [b] I[n]fringing, through incontinence, austerities begun by him. [c] Resp[ec]tively. [d] This regards the first marriage. [e] Also परिवृत्तिः a[nd] परिवृत्तिः. [f] Also पाणिग्रहणं, &c. [g] Also रमणं, सुरतं, and र[...] [h] Likewise मैथुनं. [i] Viz. duty, love, and wealth. [j] And त्रिगण [k] The three above mentioned ; and final beatitude or release from tra[ns]migration. [l] Sing. जन्यः.

CHAPTER VIII.

SECTION I.

m m m m 1 1m

1. मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् — A man of the military tribe.

mb 2m m 3mc md me m

राज्ञि राट् पार्थिव क्ष्माभृन्नृप भूप महीक्षितः — A king

m

2. (राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्याद्) अधीश्वरः — An emperor. f

4m m

चक्रवर्त्ती सार्वभौमो — A universal monarch. g

m

(नृपोऽन्यो) मण्डलेश्वरः — Any other prince.

3. येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः — A paramount. h

5m

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स) सम्राड्

n

(अथ) राजकम् — An assemblage of princes

n

4. राजन्यकं (च नृपति क्षत्रियाणां गणे क्रमात्) — — of soldiers.

---

[1] राज. [2]—ज. [3]—तृ. [4]—न्. [5]—ज.

[a] Also क्षत्री (—न्) and क्षत्त्रः or क्षत्रः. [b] राजा (—न्.) [c] Likewise महीभृत्, &c. [d] नृपः. So नृपतिः, नरपतिः, &c. [e] Also भूपालः, मिपाल, &c. [f] Paramount over all neighbouring princes. Some ake this synonymous with the following. [g] Sovereign of the earth rom sea to sea. [h] A sovereign prince who has performed a *Rájasúya* acrifice, and exersises despotic sway over others. Or one, who has ther of these qualifications.

1 m m m

A minister or counsellor. — मन्त्री धीसचिवो ऽमात्यो

m a

Other ministers. — (ऽन्ये कर्म्मसचिवा (स्ततः

m m a b

The king's companions. — 5. महामात्राः प्रधानानि

2 m m

The priest or chaplain. — पुरोधा (स्तु) पुरोहितः

3 m 4 m

The judge. — (द्रष्टरि व्यवहाराणां) प्राड्विवाको ऽक्षदर्शकौ

m c m m d m m e

The warder or porter. — 6. प्रतीहारो द्वारपाल द्वास्थ द्वास्थित दर्शकाः

m 5 m

An armed guard. — रक्षिवर्ग (स्त्व) नीकस्थो

6 m 7 m

A superintendent. f — (ऽथा) ऽध्यक्षा ऽधिकृतौ (समौ

m

An overseer of a village. — 7. स्थायुको (ऽधिकृतोग्रामे)

m

An inspector of a district. — गोपो (ग्रामे षु भूरिषु

m m

The treasurer. g — भौरिकः कनकाध्यक्षो

m m i

The master of the mint. h — रूप्याध्यक्ष (स्तु) नैष्किकः

m

The chamberlain. j — 8. (अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्याद्) अन्तर्वंशिको (जनः

1—न्. 2—धस्. 3—क. 4—क. 5 ख—. 6—स. 7—तृ.

[a] कर्म्मसचिवः. Also आमात्यः. [b] Sing. प्रधान,—नः. [c] Also प्र- हारः. [d] Or द्वाःस्थः. Likewise द्वारी (न्), द्वारिकः, दौवारिकः. [e] A- उपदर्शकः, and द्वास्थितदर्शकः. [f] Over any department some say, o- that of receipt and disbursements. [g] Superintendent of the g- [h] Superintendent of the silver coinage; or of the silver in gene- [i] Also टङ्कपतिः. [j] Superintedent of the women's apartments.

m mb mc md
सौविदल्लाः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदा (स्च ते) — Attendants of the women.[a]

m f m
9. षंढो वर्षवर (स्तुल्यौ) — A eunuch.[e]

m 1 m g 2 m
सेवका ऽर्थ्यनुजीविनः — A servant.

3 m
(विषयानन्तरो राजा) शत्रुर् — A foe.[h]

n j
मित्र (मतः परम्) — A stranger or neutral.[i]

m
10. उदासीनः (परतरः) — A stranger.[k]

m
पार्ष्णिग्राह (स्तु पृष्ठतः) — An enemy in the rear.

4 m ml mm m 5 m 6 n 7 m
रिपौ वैरि सपत्ना ऽरि द्विषद्द्वेषण दुर्हृदः — Any enemy.

mn m m mn m m 8 m
11. द्विड् विपक्षा ऽहिता ऽमित्र दस्यु शात्रव शत्रवः

mo m mp 9 m 10 m
अभिघातिपरा ऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः

m m 11 m
12. वयस्यः स्निग्धः सवया — A friend and contemporary.

1—न्. 2—न्. 3—शत्रु. 4—पु. 5—त्. 6 द्वे—. 7—द्. 8 शत्रु. 9—न्. 10—न्. 11—स्.

[a] Guarding the apartments of the king's women. [b] Sing. कंचुकी (—न्.) [c] स्थापत्यः or स्थपतिः. [d] सौविदः or सुविदः. [e] A castrated attendant. Some make the preceding synonymous with this. [f] One reads षंढः, but erroneously; for the term is षंडः and signifies impotent. [g] अर्थी (—न्). [h] A neighbouring prince; for enmity frequently arises between neighbours. [i] Being more distant. [j] Or मित्रं. [k] Remote: showing neither friendship nor enmity. [l] वैरी (—न्). [m] Or सापत्नः. [n] द्विट् (—ष्). Also द्विषः (—ष्). [o] अभिघाती (न्) or अभियाती (—न्) and अभियातिः (—ति) [p] अरातिः or आरातिः

A friend.

n a 1 m b 2 m

(ऽय) मित्रं सखा सुहृत्

Friendship.

n n

सख्यं साप्तपदीनं (स्याद्)

Complaisance. c

m n

अनुरोधो ऽनुवर्त्तनम्

A spy. d

m m 3 m e 4 m m

13. यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः

m 5 m

चार (श्च) गूढपुरुषश्

Trusted; confidential.

6 m f n m f n f

(चा) प्तः प्रत्ययित (स्त्रिषु)

An astrologer.

m m g m m h

14. सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञ गणका (वपि)

m m 7 m m

(स्युर्)मौहूर्त्तिक मौहूर्त्त ज्ञानि कार्त्तांतिका(वपि)

A man versed in any science.

m m

15. तांत्रिको ज्ञातसिद्धांतः

A generous householder. i

8 m j m

सत्री गृहपतिः (समौ)

A scribe.

m k m m l m

लिपिकारो ऽक्षरचणो ऽक्षरचुञ्चु (श्च) लेखके

1—खि. 2—हृ. 3 च—. 4 च—. 5—म. 6 आप्त. 7—नृ. 8—त्रृ

b

[a] Or मित्त्र. Invariably neuter : but some vary the gender ; masc. मित्रः fem. मित्रा. [b] Fem. सखी [c] The accomplishing of a desired object. Some explain this, service. [d] The two first, others say the three first, terms signify a secret agent under a disguise : and the rest an occasional emissary : or else a spy in general. [e] Or अवसर्पः. [f] Fem. आप्ता and प्रत्ययिता. [g] Or ज्योतिषिकः. [h] गणकः fem. गणकी. [i] Constantly giving alms and performing sacrifices. [j] Also सत्त्री. [k] Or लिपिकरः. and लिपिंकरः. [l] Also अक्षरचंचुः.

n a *n* b *f* 1/*c*

16. लिखिता ऽक्षरसंस्थाने लिपिर्लिबि (रुभे स्त्रियौ) — Scripture or writing.

m *m* d

(स्यात्) संदेशहरो दूतो — A messenger or ambassador.

n e

दूत्यं (तद्भावकर्मणि) — An embassy or message.

m f *m* *m* *m* g *m*

17. अध्वनीनो ऽध्वगो ऽध्वन्यः पांथः पथिक (इत्यपि) — A traveller.

(स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च) — The requisites of regal administration. h

n *f* 1

18. राज्याङ्गानि प्रकृतयः

(पौराणां श्रेणयो ऽपि च) — Including citizens. j

m *m* *n* *n* *n* *m*

(संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः) — Six expedients of defence. k

m l

19. (षड्) गुणाः

f

शक्तय (स्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः) — Power. m

---

1 लि—.

[a] And लिखनं or लेखनं. [b] According to another reading (अक्षर विन्यासे), this and the preceding term are the interpretation of the two next words. [c] Likewise लिपी and लिबी. [d] Fem. दूती. [e] And दौत्यं. [f] Fem. अध्वनीना, अध्वगा, अध्वन्या. [g] Fem. पांथा, पथिकी. Some write पथिका erroneously as others observe. Also masc. पथकः. [h] Viz. 1st. the king or lord ; 2d. his counsellor or minister ; 3d. a friend or ally ; 4th. treasure ; 5th. territory ; 6th. a strong hold ; 7th. an army. [i] Sing. राज्याङ्गं and प्रकृतिः. [j] Some reckon eight requisites of regal administration including the companies of citizens : others nine with the spiritual adviser, &c. [k] Severally mentioned. Viz. Pacification. War. A progress or a march. A halt or the maintaining of a post. A double resource or a stratagem. Recourse to protection. [l] Sing. गुणः an expedient. [m] Of three sorts ; as resulting from majesty, perseverance and counsel.

Threefold object. a — (क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च) त्रिवर्गो (नीतिवेदिनाम्)

Majesty. b — 20. (स) प्रतापः प्रभाव (श्च यत्तेजः कोषदण्डजम्)

Four means of success. c — (भेदो दण्डः साम दानमित्य) पाय (चतुष्टयम्)

Punishment. — 21. साहसं (तु) दमो दण्डः

Conciliation. — साम सांत्वम् (अथो समौ)

Disunion. — भेदोपजापाव

Trial or test of honesty. e — उपधा (धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम्) 22. (पंच त्रिष्व)

Secret. g — षडक्षीणो (यस्तृतीयाद्यगोचरः)

Solitary, or private. — विविक्त विजन च्छन्न निःशलाका (स्तथा) रहः 23. रह (श्चो) पांशु (चालिंगे)

Occurring in private. — रहस्यं (तद्भवे त्रिषु)

Trust or confidence. — (समौ) विस्रम्भ विश्वासौ

1 उ—. 2—न्. 3 उ—प. 4—स. 5—स. 6 उ—.

a Loss, evenness and gain: or disappointment, continuance of the same state, and success: or else expenditure, equality and profit. b The dignity arising from treasure and forces; and from the power of punishment: the consequent high spirit and impatience of injury. c In reducing the foe: viz. Sowing of dissention, chastisement, conciliation and gifts. d Likewise साम (—न्) and सान्त्व. e Trial of loyalty, of disinterestedness, of continence, and of intrepidity. f The five next terms admit the three genders. g Unknown to a third person. h Fem. विविक्ता. i छन्नः or छन्दः. j Likewise masc. रहः (स्). k Fem. रहस्या. l And विश्रंभः

m भ्रेषो (भ्रंशो यथोचितात्)	Deviation from right.
m m m n n 24. अभ्रेष न्याय कल्पा (स्तु) देशरूपं समञ्जसम्	Propriety or fitness.
m f n 1 *m f n m f n m f n m f n* युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाऽभिनीत (वत्)	Right, fit or proper.
m f n 25. न्याय्यं (च त्रिषु षट्)	
f n संप्रधारणा (तु) समर्थनम्	Delibera-tion. a
m m m n अववाद (स्तु) निर्देशो निदेशः शासनं (च सः)	An order or command.
f b 2 *f* 26. शिष्टि (श्चा) ज्ञा (च)	
f f f f संस्था (तु) मर्य्यादा धारणा स्थितिः	Continu-ance in the right way.
3 *n m m* आगोऽपराधो मंतु (श्च)	Offence or transgres-sion.
4 *n n* (समे तू) द्दानबन्धने	Binding.
m 27. द्विपाद्यो (द्विगुणो दण्डो)	Double penalty. c
m m d *m* भागधेयः करो बलिः	Royal revenue.
m n (घट्टादिदेयं) शुल्को (ऽस्त्री)	Toll. e
n n प्राभृतं (तु) प्रदेशनम्	A present. f

---

1 औ—. 2 आज्ञा. 3 —स. 4 उ—.

a On the propriety or impropriety of any thing : a determination thereon. b Also शास्तिः. c Twice the prescribed fine or punishment of the offence. d Also कारः. e Or duty of customs payable at ferries, and passes. f Some restrict the two first terms to signify an oblation of first fruits, &c. to the gods : or a present to a friend ; and the four last an humble offering to the king, &c. ; or else a bribe ; or generally any present. Others restrict all the terms to one or other of those various senses.

n *1n* *2m* *3f*

28. उपायनमुपग्राह्यमुपहार (स्तथे।) पदा

A special gift. a — *m* b *n* (यौतकादि तु यद्देयं) स दायो हरणं (च तत्)

Present time. c — *m* *n* d 29. तत्काल (स्तु) तदात्वं (स्याद्)

Future time. — *f* e (उत्तरः काल) आयतिः

Immediate consequence. — *n* सांदृष्टिकं (फलं सद्यः)

Future consequence. — *m* उदर्कः (फलमुत्तरम्)

Casual and unseen danger. f — *n* 30. अदृष्टं (वह्नितोयादि)

Obvious danger. g — *m* दृष्टं (स्वपरचक्रजम्)

Latent danger. h — *n* (महीभुजाम्) अहिभयं (स्वपक्षप्रभवं भयम्)

Bearing of royal insignia. — *f* *4m* 31. प्रक्रिया (त्व) धिकारः (स्याच्)

A cow tail. i — *n* j *n* चामरं (तु) प्रकीर्णकम्

A throne. — *n* *n* नृपासनं (यत्तद्) भद्रासनं

One made of gold. — *n* सिंहासनं (तु तत्)

---

1 उ—. 2 उ—. 3 उ—. 4 अ—.

a As a nuptial present (यौतकं), or alms to a student on his initiation, &c. b Likewise सुदायः. c The time when an act occurs. d Some say indec. e Also masc. आयतः. f As that of conflagration, inundation, &c. g As desolation and plunder of armies. h From one's own party : compared to a lurking serpent. i The tail of the Bos grunniens : used as a fan. j Likewise चमरं and fem. चामरा—री.

32. (क्षेमं)

n a 1 n
छत्रं (त्रा) तपत्रं — A parasol.

2 n
(राज्ञस्तु) नृपलक्ष्म (तत्) — A royal one. b

m m
भद्रकुम्भः पूर्णकुंभो — An auspicious jar. c

m f
भृङ्गारः कनकालुका — A golden vase.

SECTION. II.

m n
1. निवेशः शिविरं (षंढे) — A camp. d

n 3 n
सज्जनं (तु) परक्षणम् — A sentry or guard.

n
(हस्त्यश्वरथपादातं) सेनाङ्गं (स्याच्चतुष्टयम्) — Component part of an army. e

---

1 आ—. 2—नृ. 3 उ—.

a Or क्षत्र°. b With a golden staff. c A golden one, filled with water from a holy place, and used in consecrating a king. d Some say the royal residence. e Four such parts are distinguished : horse, foot, elephants and cars : besides boats, buffaloes, &c.

An elephant. — 2. दंती[1 m] दंतावलो[m] हस्ती[2 m] द्विरदो[m] ऽनेकपो[m] द्विपः[m]
मतङ्गजो[m] गजो[m] नागः[m a] कुञ्जरो[m] वारणः[m] करी[3 m]
3. इभः[m] स्तम्बेरमः[m] पद्मी[4 m b]

The leader of a wild herd. — यूथनाथ(स्तु)[m] यूथपः[m]

A rutting elephant. c — मदोत्कटो[m] मदकलः[m]

A young elephant. d — कलभः[m e] करिशावकः[m]

A furious elephant. f — 4. प्रभिन्नो[m] गर्जितो[m] मत्तः[m]

An elephant out of rut. g — (समाव) उद्वान्त[m] निर्मदौ[m]

A herd of elephants. — हास्तिकं[m] गजता[f] (वृन्दे)

A female elephant. — करिणी[f] धेनुका[f] वशा[f h]

The temples. — 5. गण्डः[m] कटो[m i]

The temporal juice. j — मदो[m] दानं[n]

Water emitted from the elephant's trunk. — वमथुः[m] करशीकरः[m]

His frontal globes. k — कुम्भौ[m l] (तु पिण्डौ शिरसः)

1—नृ. 2—न. 3—नृ. 4—नृ.

[a] Also नगजः. [b] And पद्म. [c] From whose temples juice is beginning to flow. [d] Till twenty years : some restrict the term to a c under five years. [e] Fem. कलभी. [f] From whose temples juice flowing. [g] The juice having ceased to exude. [h] So हस्तिनी, पद्मि &c. Also करेणुः वासिता, &c. [i] Likewise करटः. [j] Which exu when the elephant is in rut. [k] Lumps on his head ; which swell the rutting season. [l] Sing. कुंभः,

(तयोर्मध्ये) विदुः[m a] (पुमान्)	The hollow between them.
6. अवग्रहो[m b] ललाटं[n] (स्यात्)	His forehead.
ईषिका[f c] (त्वक्षिकूटकम्)	His eyeball.
(अपांगदेशो) निर्याणं[n]	Corner of his eye.
(कर्णमूलं तु) चूलिका[f]	Root of his ear.
7. (अधः कुंभस्य) वाहित्थं[n]	Part below the frontal globes. d
प्रतिमानं[n] (मधो ऽस्य यत्)	Under that; between the tusks.
आसनं[n] स्कन्धदेशः[m] (स्यात्)	His withers. e
पद्मकं[n g] बिंदुजालकम्[n]	Marks on his face and trunk. f
8. पक्षभागः[m] पार्श्वभागो	His side or flank.
दन्तभाग[m] (स्तु योऽग्रतः)	His front.
(द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ) गात्रा[1 n] ऽवरे[2 n] (क्रमात्)	His shoulder and thigh. h
9. तोत्रं[n] वैणुकम्[n j]	Pike to drive him. i
आलानं[n] बंधस्तंभे[m]	Post to which he is secured. k
(ऽथ) शृंखले[m f n l]	Chain for his feet.

1—त्र. 2—र.

[a] Some add बिंदुः. [b] Also अवग्राहः. [c] And इषिका or ईषीका. Also इषीका, &c. [d] Or rather below the protuberances, beneath the forehead, which are named वातकुंभः. [e] Where his rider sits. [f] Red, white or yellow. [g] Or पद्मं. [h] The first part of his fore-leg and of his hind-leg, respectively. [i] A bamboo headed with iron. [j] Some read वेणुक. [k] Or the post and tie. [l] Fem. शृंखला.

m a *m n*
अंदुको निगडो ऽ(स्त्री स्याद्)

Hook to guide him.
m n *f* b
अंकुशो ऽ(स्त्री) सृणिः (स्त्रियाम्)

Leathern girt.
f c *f* d *f*
10. चूषा कक्ष्या वरत्रा (स्यात्)

Dressing an elephant. e
f *f*
कल्पना सज्जना (समे)

His trappings. f
f g 1 *n* *m* *m* h *m f* i
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो (द्वयोः)

Unfit for riding. j
n
11. वीतं (त्वसारं हस्त्यश्वं)

An elephant-stable.
f *f*
वारी (तु) गजबंधनी

A horse.
m k *m* l *m* *m* *m* *m*
घोटके पीति तुरग तुरंगा ऽश्व तुरंगमाः
2 *m* *m* 3 *m* *m* *m* m *m* 4 *m*
12. वाजि वाहा ऽर्व गंधर्व हय सैन्धव सप्तयः

Horses of a good breed.
m n *m*
आजानेयाः कुलीनाः (स्युर्)

—trained for the manege.
m o 5 *n*
विनीताः साधुवाहिनः

1आ—. 2—नृ. 3—नृ. 4—सि. 5—नृ.

a Also अंदूकः. b Or सृणीः. It is also masculine, say some: but others hold such instances of it to be erroneous. c Likewise चूषा and दृष्या or दूष्या. d Also कक्षा. e Ornamenting him with minium, &c. or caparisoning him for his owner's riding. f Coloured woolen cloth; thrown over his back. g प्रवेणिः or प्रवेणी. h Some write परिष्टोमः. i Fem. कुथा. Also neut. कुथं. j An elephant or horse unfit for war, &c. k And घोटः. l Or पीती (—नृ). Also वीतिः. m Fem. अश्वी. n Sing. आजानेयः. Also अजानेयः. o Sing. विनीतः.

13. वानायुजाः *m* [b] पारसीकाः *m* [c] काम्बोजा *m* बाह्लिका *m* [d] (हयाः)	Horses of certain local breeds.[a]
ययुर् [1] *m* (अश्वो) ऽश्वमेधीयो *m*	A horse fit for sacrifice.[e]
जवन *m f* (स्तु) जवाधिकः *m*	A fleet horse; a courser.
14. पृष्ठ्यः *m* स्थौरी [2] *m* [g]	A pack horse.
(सितः) कर्को *m*	A white horse.
रथ्यो *m* (वोढा रथस्य यः)	A chariot-horse.
बालः *m* किशोरो *m*	A colt.
वाम्यश्वा [3] *f* [4] *f* वडवा *f*	A mare.
वाडवं *n* (गणे)	A stud.
15. (त्रिष्वा) श्वीनं [5] *m f n* [h] (यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते)	A day's journey for a horse.
कश्यं *n* (तु मध्यमश्वानां)	A horse's flank.
हेषा *f* ह्रेषा *f* [i] (च निस्वनः)	Neighing.
16. निगाल *m* (स्तु) गलोद्देशो *m*	The throat.
(वृन्दे त्व) ऽश्वीयम् *n* आश्व [6] *n* (वत्)	A multitude of horses.

---

[1] ययु. [2] —रू. [3] —मी. [4] अ—. [5] आ—. [6] आ—.

[a] Of the several countries indicated: but some make the two first t·‑ms synonymous; as also the two last.. [b] So वनायुजः a horse from *Vanáyu*; and वानायुजः one from *Vánáyu*. [c] Sing. पारसीकः or पारसीकः a Persian horse. [d] वाह्लिकः or वाह्लीकः. [e] Fit to be immolated at an *As'wamed'ha*.[f] Some ald यवनः. also प्रजवी (—न्). [g] Likewise स्थूरी (—न्), and स्थोरी (—न्). Some explain this strong. [h] आश्वीनः.—ना.—नं. [i] Also ह्लेषा.

A horse's paces. a — *n n n n n* आस्कंदितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्

His paces generally. b — 17. (गतयो ऽमूः पंच) धारा *f*

His nose. c — घोणा (तु) प्रोथ (मस्त्रियाम्) *f m n*

The bit of the bridle. — कविका (तु) खलीनो (ऽस्त्री) *f d m n e*

A horse's hoof. — शफं (क्लीवे) खुरः (पुमान्) *n m f*

His tail. — 18. पुच्छो (ऽस्त्री) लूम लांगूले बालहस्त (श्च) बालधिः *m n n n g m m h*

A horse rolling himself. — (त्रिषु) पावृत लुठितौ (परावृत्ते मुहुर्भुवि) *1 m f n m f n*

A war chariot. — 19. (याने चक्रिणि युद्धार्थे) शतांगः स्यंदनो रथः *m m m*

Any other car. i — (असौ) पुष्परथ (श्चक्रयानं न समराय यत्) *m j*

A covered car. k — 20. कर्णीरथः प्रवहणं डयनं (च सम तयम्) *m n l n m*

A cart. — (क्लीवे) ऽनः शकटो (ऽस्त्री स्यात्) *2 n m n*

A carriage drawn by oxen. — गंत्री (कंबलिवाह्यकम्) *f n*

A litter. — 21. शिबिका याप्ययानं (स्यात्) *f n*

---

1 छ—. 2—स.

[a] Viz. walk, trot, moving in the longe, (some say sidling,) gallop, and vaulting ; in order, as enumerated. [b] Sing. धारा a pace. [c] Or the extremity of his snout : or one term signifies the nostril ; and the other the snout. [d] And कविः or कवी. [e] Likewise खलिनः. [f] And क्षुरः. [g] Or लांगुलः. [h] Some restrict the two last terms to signify a hairy or bushy tail. [i] For travelling, &c. [j] Also पुष्परथः. [k] For the conveyance of women ; but some interpret this a small covered car for diversion ; or else a litter to be borne on men's shoulders. [l] And प्रवहणं. [m] Or डयन॰. [n] Likewise गान्त्री.

f f
दोला प्रेंखा (द्विका: स्त्रियाम्) — A hammock or swing. [a]

mfn mfn
(उभौ तु) द्वैप वैयाघ्रौ (द्वीपिचर्मावृते रथे) — A car covered with tigerskin. [c]

1 mfn
22. (पांडुकम्बलसंवीत: स्यंदन:) पांडुकम्बली — —with white woollen cloth.

mfn mfn d
(रथे) काम्बल वास्त्रा (द्या: कम्बलादिभिरावृते) — —with blanket or cloth, &c.

e
23. (त्रिषु द्वैपादयो)

f f
रथ्या रथकड्या (रथव्रजे) — A multitude of cars.

2 f g n
धू: (स्त्री क्लीवे) यानमुखं — Fore-part of a carriage. [f]

n 3 m
(स्याद्) रथांगमपस्कर: — Any part of a carriage.

n n
24. चक्रं रथांगं — A wheel.

f h m
(तस्यांते) नेमि: (स्त्री स्यात्) प्रधि: (पुमान्) — Its periphery.

f j f k
पिण्डिका नाभिर् — Its nave. [i]

m mf m
अक्षाग्रकीलके (तु द्वयोर्) अणि: — The pin of the axle. [l]

1—नृ. 2धुर्. 3अ—.

[a] Whether for travelling or for diversion. [b] Besides other terms, as खट्वा, &c. [c] The following terms are employed adjectively. Ex. द्वैपो रथ:. [d] वास्त्र:, covered with cloth. चार्म:, covered with leather. क्षौम:, with linen. दौकूल:, with silk. [e] The foregoing are used adjectively. [f] Its pole; or the part where the yoke is fixed. [g] Also धुरा. [h] And नेमी. [i] Or else the centre piece of the car itself. [j] Also पिण्डी or पिण्डिक:. [k] नाभि: and नाभी. [l] Or a pin at the extremity of the pole. [m] Likewise आणि: and fem. अणी.

The fender of a carriage. a — 25. रथगुप्तिर्वरूथो (ना)

The pole. b — कूबर (स्तु) युगंधरः

Bottom of a carriage. — अनुकर्षो (दारु अधःस्थं)

A separate yoke. d — प्रासंगो (ना युगाद्युगः)

Any vehicle. e — 26. (सर्वं स्याद्) वाहनं यानं युग्यं पत्रं (च) धारणम्

A mediate one. h — (परम्परावाहनं यत्तद्) वैनीतकम् (अस्त्रियाम्)

Elephant drivers. i — 27. आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः

A charioteer. — नियंता प्राजिता यंता सूतः क्षत्ता (च) सारथिः

28. सव्येष्ट दक्षिणस्थौ (च संज्ञा रथकुटुम्बिनः)

Warriors in chariots. — रथिनः स्यंदनारोहाः

Horsemen. l — अश्वारोहा (स्तु) सादिनः

---

1 व—. 2—नृ. 3—तृ. 4—तृ. 5—तृ. 6—तृ.

[a] A piece of wood encompassing it, to secure it from collision. [b] Or wood to which the yoke is fixed. [c] Also अनुकर्ष (नृ). [d] For training young cattle and for similar purposes. [e] Horse, elephant, chariot, &c. [f] Also वाहनं. [g] And पत्त्रं. [h] As a porter carrying a litter, or a horse dragging a carriage. [i] Some restrict the two first terms to the keeper, and the two last to the warrior riding an elephant. [j] सव्येष्टा (तृ) सव्येष्ठः (व). [k] Some erroneously make the two last terms signify the carriage horses yoked right and left. [l] Sing. अश्वारोहः, सादी (न).

29. भटा[m] योधा[m] (श्च) योद्धारः[1m]	Warriors generally.
सेनारक्षा[m] (स्तु) सैनिकाः[m]	Guards or sentinels.
(सेनायां समवेता ये) सैन्या[m](स्तु) सैनिका[m](श्च ते)	Arrayed troops.
30. (बलिनो ये सहस्रेण)साहस्रा[m] (स्तु) सहस्रिणः[2m]	A thousand strong.
परिधिस्थः[m] परिचरः[m]	A guard or attendant. [a]
सेनानीर्वाहिनीपतिः[m][3m]	A general.
31. कंचुको[m] वारवाणो[m n b] (ऽस्त्री)	Armour; hawberk.
(यत्तु मध्ये सकंचुकाः) (वध्नंति तत्) सारसना[4n] ऽधिकांगे[n]	The girdle over the coat of mail.
(ऽथ) शीर्षकम्[m]	A helmet.
32. शीर्षण्य[n] (श्च) शिरस्त्रे[n]	
(ऽथ) तनुत्रं[n] वर्म[5n] दंशनम्[n c]	Mail.
उरश्छदः[m] कंकटको[m] जागरः[m d] कवचो[m n] (ऽस्त्रियाम्)	
33. आमुक्तः[m f n] प्रतिमुक्त[m f n] (श्च) पिनद्ध[m f n] (श्चा) ऽपिनद्ध[m f n](वत्)	Clothed, or accoutred.
सन्नद्धो[m f n] वर्मितः[m f n] सज्जो[m f n] दंशितो[m f n] व्यूढकंकटः[m f n e]	Armed or mailed.
34. (त्रिष्वामुक्तादयो)	
(वर्मभृतां) कावचिकं[n] (गणे)	Multitude of soldiers mailed.

---

[1] योद्धृ—. [2]—न्. [3]वा—. [4]—न्. [5]—न्.

[a] Bodyguard. [b] Also वाणवारः. [c] Or दंशनं. [d] And जगरः. [e] Or, according to a different reading, जढकंकटः.

A foot-soldier. पदाति पत्तिपदग पादातिक पदातय:

35. पद्ग (स्) पदिक (श्चा)

Infantry. (ऽथ) पादातं पत्तिसंहति:

A soldier by profession. d शस्त्राजीवे काण्डस्पृष्टा ऽयधीया ऽयधिका:(समा:)

Skilled in archery. 36. कृतहस्त: सुप्रयोगविशिख: कृतपुङ्ख (वत्)

Unskilled; missing the butt. अपराद्धपृषत्को (ऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायक:)

An archer or bowman 37. धन्वी धनुष्मान् धनुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्द्धर:

One fighting only with arrows. (स्यात्) काण्डवां (स्तु,) काण्डीर:

A warrior armed with an iron-lance. शाक्तीक: शक्तिहेतिक:

— with a club, or a battle-axe. f 38. याष्टीक पारश्वधिकौ (यष्टिपरशुहेतिकौ)

— with a sword. नैस्त्रिंशिको ऽसिहेति: (स्यात्)

— with a spear. (समौ) प्रासिक कौन्तिकौ

— bearing a shield. 39. चर्मी फलकपाणि: (स्यात्)

A standard bearer. पताकी वैजयन्तिक:

A companion or follower. अनुप्लव: सहाय (श्चा) ऽनुचरो ऽभिसर: (समा:)

A leader. 40. पुरोगा ऽग्रेसरप्रष्ठा ऽग्रत:सर पुर:सरा:

1—त्रि. 2—न्. 3—तृ. 4—वत्. 5—न्. 6—न्.

[a] Also पादात:, पादातिक: and पादाविक:. [b] These and following V. 45 inclusive, may be used adjectively. [c] Or काण्डपृष्ठ:. [d] निषं (—न्). [e] अस्त्री (—न्). [f] Respectively. [g] Or अग्रसर:.

m 1 m
पुरोगमः पुरोगामी

2 m m
मन्दगामी (तु) मन्थरः — Marching slow.

m a m b
41. जंघालो ऽतिजवः — Marching fast.

m m
(तुल्यौ) जंघाकरिक जांघिकौ — A runner express.

3 m m 4 m 5 m m m
तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः

m
42. जय्यो (यः शक्यते जेतुं) — Able to conquer.

जेयो (जेतव्यमात्रके) — Fit for conquest.

m 6 m
जैत्र (स्तु) जेता — A conqueror. c

(यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति)

m m m
43. (सो)ऽभ्यमित्रोऽभ्यमित्रीयो(ऽप्य)ऽभ्यमित्रीण(इत्यपि) — One who ably faces the foe.

m 7 m
ऊर्ज्जस्वलः(स्याद्)ऊर्ज्जस्वी (य ऊर्ज्जातिशयान्वितः) — Strong; powerful.

8 m 9 m
44. (स्याद्) उरस्वानुरसिलो — Broad-chested. d

m m f 10 m
रथिको रथिरो रथी — The owner of a car. e

m h 11 m
कामगाम्यनुकामीनो (त्त्य.) — One who goes as he lists. g

m
ऽत्यंतीन (स्तथा भृशम्) — One who moves much.

1—नृ. 2—नृ. 3—नृ. 4—नृ. 5—नृ.
6—ह. 7—नृ. 8—तृ. 9उ—. 10—नृ. 11ख—.

a Or जंघिलः. b And अतिबलः. c Or according to another interpretation, one who effectually faces the foe. d Some interpret this strong. e Or a person riding in a car. f Some read रथिनः; but others condemn this variation. g Some interpret the second term, acting as he lists. h कामगामी (—नृ). Also कामंगामी(—नृ).

m ma m
A hero. 45. शूरो वीर (श्च) विक्रान्तो

l m m m
Victorious; used to conquer. जेता जिष्णु (श्च) जित्वरः

m
Skilled in war. सांयुगीनो (रणे साधुः)

b
(शस्त्राजीवादयस्त्रिषु)

f f c f f d f f
An army; or forces. 46. ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतना ऽनीकिनी चमूः

f n e n n m n f
वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं (च) ऽनीक (मस्त्रियाम्)

m m
Array of troops. 47. व्यूह (स्तु) बलविन्यासो

Different forms of array. g (भेदा दण्डादयो युधि)

m h m
The rear. प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः

m j
Reserve. i (सैन्यपृष्ठे) प्रतिग्रहः

f
A platoon. k 48. (एकेभैकरथा त्र्यश्वा) पत्तिः (पंचपदातिका)

Greater bodies. l (पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम्)

1—ह.

[a] Or वीरः. [b] The preceding from v. 35 admit the three genders. [c] Some write वाहिनी and add वाहना. [d] Also पूतना [e] Or बलम्. [f] Some distinguish the four last terms from the preceding seven, as signifying a part or member of an army: others as signifying either that, or an army in general. [g] Namely दण्डः in line, भोगः in column, मण्डलः in a circle, असंहतः in separate order (including a half moon, &c.). These admit various subordinate distinctions noticed in treatises on the art of war. [h] Or प्रत्यासरः. [i] A separate corps posted with the general, four hundred yards in the rear of the line. [j] And परिग्रहः or पतद्ग्रहः. [k] Comprising one elephant, one chariot, three horse, and five foot. [l] Increasing in geometrical progression. Three *pattis* are a *Sénámuc'ha* and three of these are a *Gulma*.

n mn m f f f

49. सेनामुखं गुल्म गणौ वाहिनी पृतना चमूः

f a

अनीकिनी

1*f*

(दशानीकिन्य) ऽक्षौहिण्य — A complete army. b

f d

(ऽथ) सम्पदि — Success or prosperity. c

f f f

50. सम्पत्तिः श्री (श्च) लक्ष्मी (श्च)

f e 2*f* 3*f* f

विपत्त्यां विपदापदौ — Adversity.

n n n 4*n* g

आयुधं (तु) प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम् — A weapon.

(अथा ऽस्त्रियौ) — A bow.

m n h 5*m n* 6*n* i *n n n*

51. धनुश्चापौ धन्व शरासन कोदण्ड कार्मुकम्

m

इष्वासो (ऽप्य)

n

(ऽथ कर्णस्य) कालपृष्ठं (शरासनम्) — The bow of KARNA.

m n m n

52. (कपिध्वजस्य) गाण्डीव गाण्डिवौ (पुन्नपुंसकौ) — That of ARJUNA.

1—णी. 2 —द्. 3 आपद्. 4 अ—. 5 चाप. 6—न्.

a Consisting of (3. 7) 2, 187 elephants, as many cars, thrice as many horse, and five times as many foot; making in all 21, 870. b Ten times the last, of 109, 350 foot, 65, 610 horse, 21, 870 chariots, and 21, 870 elephants. c Increase of wealth, &c. d संपद्(—द्) and संपदा. e विपत्तिः. f Also विपदा and आपदा. g Some restrict the last term to a missile weapon; and the preceding term to a weapon retained in the hand. h Masc. धनुः(—स्), or धनुः(—नु), and धनूः (—नू). Likewise fem. धनुः, &c. i धन्व (—न्) or धन्वं (—न); also masc. धन्वा(—न्).

Notched extremity of a bow.

f a
(कोटिरस्या) ऽटनी

Leathern fence for the arm.

f *fn* b
गोधा तले (ज्याघातवारणे)

Middle of the bow.

m *n*
53. लस्तक (स्तु) धनुर्मध्यं

The bow-string.

f *f* *f* *m*
मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः

Two attitudes in shooting. c

n 1 *n*
(स्यात्) प्रत्यालीढमालीढ (मित्यादिस्थानपंचकम्)

A butt or mark.

n *n* *n* d
54. लक्ष्यं लक्षं शरव्यं (च)

Archery.

m *n*
शराभ्यास उपासनम्

An arrow.

m *m* 2 *m* *m* *m* 3 *m*
पृषत्क बाण विशिखा अजिह्मग खगाशुगाः

m e *m* *mf* 4 *m* *m* *mf*
55. कलम्ब मार्गण शराः पत्री रोप इषु (द्वयोः)

Iron arrows.

m g *m*
प्रक्ष्वेडना (स्तु) नाराचाः

Feather of an arrow.

m *m*
पक्षो वाजः

h
(त्रिषूत्तरे)

Shot, as an arrow.

mfn
56. निरस्तः (प्रहिते बाणे)

Poisoned arrow.

mfn *mfn*
(विषाक्ते) दिग्ध लिप्तकौ

m i *m* j *m* *m* *mf*
तूणो पासंग तूणीर निषङ्गा इषुधि (द्वयोः)

1—ञ्चा. 2 —ख. 3 आ—. 4—नृ.

a And अटनिः. b तला or तलं. c Out of five, viz. 1st. with left foot advanced, and right foot retired; 2d. With the knee advanced, but the left foot retired; 3d. समपदं with both feet even; 4th. विशाखः with feet a span apart; 5th. मडलं with both knees bent. d Likewise सरव्यं. e Also कादम्बः. f शरः or सरः. g Sing. प्रक्ष्वेडनः नाराचः Also fem. प्रक्ष्वेडना and प्रक्ष्वेदना. h The following admit the three genders. i तूणः Also fem. तूणा. j उपासंगः. Likewise अपासंगः.

57. (1 f) तूण्यां

खड्गे (तु) (m) निस्त्रिंश (m) चन्द्रहासा (m) ऽसिरिष्टयः (m, m a) — A scimitar.

कौक्षेयको (m) मण्डलाग्रः (m) करपालः (m b) कृपाण (m) (वत्)

58. त्सरुः (m c) (खड्गादिमुष्टौ स्यात्) — A hilt or handle.

मेखला (f) (तन्निबन्धनम्) — A sword knot. d

फलको (m n) (ऽस्त्री) फलं (n c) चर्म (2 n f) — A shield.

संग्राहो (m) (मुष्टिरस्य यः) — The gripe of a shield.

59. द्रुघणो (m h) मुद्गर (m) घनौ (m) — A mallet. g

(स्याद्) ईली (f i) करपालिका (f k) — A cudgel. i

भिन्दिपालः (m) सृग (m) (स्तुल्यौ) — A short arrow. l

परिघः (m) परिघातनः (m) — A bludgeon. m

60. (द्वयोः) कुठारः (m f n) स्वधितिः (m f) परशु (m f o) (र्श्च) परश्वधः (m p) — An axe.

---

[1] तूणी. [2] —न्.

[a] रिष्टिः or ऋष्टिः. [b] Also करवालः. [c] Some add सरुः. [d] A thong or chain passing from the hilt over the wrist, to secure the sword: some say the guard of the hilt. [e] Or फरं. [f] Also चर्म(—र्मं). [g] A weapon formed like a carpenter's hammer. [h] And द्रुघनः. [i] Some explain it a short sword; others, a stick shaped like a sword. [j] Likewise इली and ईलिः. [k] Also करवालिका. [l] Thrown by the hand; or, as others explain it, shot through a tube. [m] Or a staff mounted with iron; shaped like a pestle. [n] Fem. कुठारी. [o] Also पर्शुः. [p] Likewise परस्वधः and पर्श्वधः.

A knife. — (स्याच्) छुरी (चा) ऽसिपुत्री (च) छुरिका (चा) ऽसिधेनुका
[1f] [f] [f] [f]

javelin. — 61. (वा पुंसि) शल्यं शंकु (र्ना)
[mn] [m]

An iron crow. — सर्वला तोमरो (ऽस्त्रियाम्)
[f a] [mn]

A bearded dart. — प्रास (स्तु) कुंतः
[m b] [m]

Sharp edge of a sword. c — कौण (स्तु स्त्रियः) पाल्यश्रि कोटयः
[m] [f d] [f e] [f f]

Assembling of a complete army. — 62. सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहना (थकः)
[m] [m] [2 m]

Lustration of arms. g — लोहाभिहारो (ऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः)
[m h]

March to repel an enemy. — 63. (यत् सेनयाभिगमनमरौ तद्) अभिषेणनम्
[n]

March of an assailant. i — यात्रा व्रज्या ऽभिनिर्य्याणं प्रस्थानं गमनं गमः
[f] [f] [n] [n] [n] [m]

Surrounding a foe. — 64. (स्याद्) आसारः प्रसरणं
[m] [n j]

An army in motion. k — प्रचक्रं चलिता (र्थकम्)
[n] [3 n]

A gallant attack. — (अहितान् प्रत्यभीतस्य रणे यानम्) अतिक्रमः
[l]

1—शस्त्री. 2—नृ. 3—स.

[a] Or शर्वला. [b] And प्रासः. [c] Some say its point. [d] पालिः, or पाली. [e] अश्रिः, or अश्री. [f] कोटिः or कोटी. [g] A religious ceremony on the 19th of A's'wina, preparatory to the opening of a campaign. [h] Some write लोहाभिसारः. [i] Or march generally. [j] Also fem. प्रसरणी, प्रसरणिः, and प्रसारणी. [k] Some explain it, foraging. [l] Or अभिक्रमः, for both readings occur.

65. वैतालिका[m] बोधकराश्[1m] — Awakeners.[a]

चक्रिका[m] घाण्टिका[mc] (र्थकाः) — Bards in throngs.[b]

(स्युर्) मागधा[m] (स्तु,) मगधा[me] — Bards by birth.[d]

वन्दिनः[mg] स्तुतिपाठकाः[m] — Panegyrists.[f]

66. संशप्तका[m] (स्तु, समयात्संग्रामादनिवर्त्तिनः) — Chosen soldiers.[h]

रेणु[mf] (र्द्वयोः स्त्रियां) धूलिः[fi] पांशु[mj](र्ना न द्वयो) रजः[2nk] — Dust.

67. चूर्णे[mn] क्षोदः[m] — Powder.[l]

समुत्पिञ्ज[m] पिञ्जलौ[m] (भृशमाकुले) — An army in great disorder.

पताका[f] वैजयन्ती[f] (स्यात्) केतनं[n] ध्वज(मस्त्रियाम्)[mn] — A flag or banner.[m]

68. (सा) वीराशंसनं[n] (युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा) — The post of danger.

(अहंपूर्व्वमहंपूर्व्वमित्य) ग्रहंपूर्विका[f] (स्त्रियाम्) — Emulative onset.[n]

69. आहोपुरुषिका[f] (दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि) — Boasting.

1—र. 2—स.

[a] Whose business it is to awaken the prince at dawn with music and song. [b] Who chant in chorus : or, as some explain this who ring bells before idols. [c] Sing. घाण्टिकः also घाटिकः. [d] Who recite the praises of kings in their presence. Some make this and the following synonymous. [e] Sing. मागधः or मगधः. Also मधुकः [f] Who attend on a march and chant deeds of valour. [g] Sing. वंदी (—न्). [h] Sworn not to recede ; and whose business is to recall fugitives. [i] Or धूली. Also masc. धूलिः [j] And पांशुः. [k] Likewise masc. रजः (स). [l] Formed by pulverizing. Some make this and the preceding synonymous. [m] Some make the two last, others the four terms, signify the ensign-staff. [n] Act of running forward with emulation.

Conceit of superiority.	70. अहमहमिका (तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंका
Strength or power.	द्रविणं तरः सहो बल शौर्य्याणि स्थाम शुष्म (
	71. शक्तिः पराक्रम प्राणौ
Great power. c	विक्रम (स्त्व) ऽतिशक्तिः
Drink of warriors. d	वीरपाणं (तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे)
War, battle, combat.	72. युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्
	मृधमास्कंदनं संख्यं समीकं साम्परायिकम्
	73. (अस्त्रियां) समरा ऽनीक रणाः कलहविग्रहौ
	सम्प्रहारा ऽभिसम्पात कलि संस्फोट संयुगाः
	74. अभ्यामर्द्द समाघात संग्रामा ऽभ्यागमाऽहवाः
	समुदायः (स्त्रियः) संयत्समित्याजि समद्युधः
Close fight; struggle.	75. नियुद्धं बाहुयुद्धे
Mingled combat.	(ऽथ) तुमुलं रणसंकुले

1—स. 2—यै. 3—नृ. 4 आ—. 5 आ—. 6—ण. 7 आ—. 8 —तृ. 9 —ति. 10 आ—. 11—तृ.

[a] सहः (स). Also masc. सहः (ह). [b] शुष्मं (ष्म) and शुष्म (न
[c] Or heroic valour. [d] Taken during battle for refreshment; or befo
it, to elavate courage. [e] Some admit वीरपानं. [f] Also शनीक
[g] Or संपरायकं. [h] Likewise संस्फेटः. [i] Sing. युत् (ध). [j] And तुमुर
Also तुमुरं.

f m
क्ष्वेडा (तु) सिंहनादः (स्यात्) — War-Whoop.

f f
(करिणां) घटना घटा — Troops of elephants. a

n m
76. क्रन्दनं योधसंरावो — Mutual defiance of combatants. b

n n
बृंहितं करिगर्जितम् — Roaring of elephants.

m c
विस्फारो (धनुषः स्वानः) — Twang of a bow.

m 1 m
पटहाडम्बरौ (समौ) — Drum used in battle.

n m m
77. प्रसभं (तु) बलात्कारो हठो — Violence

n n
(ऽथ) स्खलितं छलम् — Fraud; stratagem; circumvention

m n m n
अजन्यं (क्लीबम्) उत्पात उपसर्गः (समं त्रयम्) — A portent. d

f n c m
78. मूर्च्छा (तु) कश्मलं मोहो (ऽप्य) — Fainting.

m n
ऽवमर्द (स्तु) पीडनम् — Devastation.

n n
अभ्यवस्कन्दनं (त्व) ऽभ्यासादनं — Striking to disable the foe. f

m m
विजयो जयः — Victory.

f m n
79. वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं (च सा) — Revenge. g

m 2 m m 3 m m m
प्रद्रावो द्राव संद्राव संदावा विद्रवो द्रवः — Flight; retreat. h

n
80. अपक्रमो ऽपयानं (च)

m
(रणे भङ्गः) पराजयः — Defeat.

---

[1]ष्वा—. [2]उ—. [3]—व.

[a] Assembled in battle. [b] Provoking each other to fight. [c] And विष्फारः. [d] As an earthquake, &c. [e] Or कस्मलं. [f] Some interpret this, facing the enemy. [g] Retaliating of an injury. [h] Some explain the first six terms, flight; and the other two, retreat.

Defeated; vanquished.

m f n *m f n*
पराजित पराभूतौ (त्रिषु)

Missing; lost, having vanished.

m f n *m f n*
नष्टतिरोहितौ

Slaughter.

n a *n* b *n* *n* c
81. प्रमापणं निबर्हणं निकारणं निशारनम्
n *n* *n* *n*
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम्
n *n* *n* d 1 *n*
82. निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम्
n *n* *n* *n*
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम्
n *n* *n* *n*
83. निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम्
n *n* *n* 2 *n*
उद्वासन प्रमथन क्रथनोज्जासनानि (च)
m *m* *m* *m* 3 *m* *m*
84. आलम्भ पिञ्ज विशर घातोन्मन्थ वधा (अपि)

Death.

f e *m* *m* *m* *m*
(स्यात्) पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः
m *m* *m f* f 4 *n* *m n*
85. अन्तो नाशो (द्वयोर्) मृत्युर्मरणं निधनो (ऽस्त्रियाम्

Dead: having expired.

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*
परासु प्राप्तपञ्चत्व परेत प्रेत संस्थिताः
m f n *m f n*
86. मृत प्रमीतौ (त्रिष्वेते)

A funeral pile. g

f *f* *f*
चिता चित्या चितिः (स्त्रियाम्)

1अ—. 2उ—न. 3उ—. 4म—.

a Some add प्रमापनं. b Or निर्बर्हणं. c And विशारणं. d Some read निर्गन्थन. e Likewise पञ्चत्वं. f Also neut. मृत्यु. Likewise मृतं and fem. मृतिः. g Or a place prepared for burning a body.

कबंधो (ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्) [m n; c]	A headless trunk.
87. श्मशानं (स्यात्) पितृवनं [n; m b]	A cemetery. a
कुणपः शवम् (अस्त्रियाम्) [m; m n]	A dead body.
प्रग्रहोपग्रहौ वंद्यां [m; 1 m; f d]	A prisoner. c
कारा (स्याद्) बन्धनालये [f; m]	A prison or jail.
88. (पुंसि भूम्नि) ऽसवः प्राणा (श्चैवं) [2 m; m]	Breath. e
जीवो ऽसुधारणम् [m f; n]	Life.
आयुर्जीवितकालो (ना) [n g; m]	Age; duration of life.
जीवातुर्जीवनौषधम् [m n; 3 n]	Drug to revive the dead.

---

[1] उ—ह. [2] असु. [3] औ—.

[a] Or the place where bodies are burnt. [b] Also पितृकाननं, पितृवसतिः, &c. [c] Or any one (man or beast) confined. [d] Sing. वंदिः or वंदी. [e] Inspiration and respiration of five sorts (See book 1. ch. 1.) collectively pl. असवः. But, if one be meant, sing. असुः. [f] Also fem. जीवा and neut. जीवनं. [g] आयुः (—स्) or masc. आयुः (—यु).

CHAPTER IX.

m m m m 1 m h m

Men of the third tribe. a — 1. उरव्या ऊरुजा अर्य्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः

m f f f 2 n n

Livelihood; profession — आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वर्त्तन जीवने

m n n c

Various professions d — 2. (स्त्रियां)कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं (चेति वृत्तयः)

f 3 f

Service. — सेवा श्ववृत्तिर्

n f f

Agriculture. — अनृतं कृषिर्

n g 4

Gleaning. — उञ्छशिलं (त्वृ) त

n n

Alms solicited, or unsolicited. h — 3 (द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं) मृतं ऽमृते

n m

Traffic; commerce — सत्यानृतं वणिग्भावः

n n

Debt. — (स्याद्) ऋणं पर्य्युदंचन

1—म्. 2व—. 3—त्ति 4मृत.

a Of the class of merchants and husbandmen. b भूमिस्पृक् (—श्

c Sing. विट् (—श्). d Severally stated: viz. husbandry, pasture an merchandize. e And fem. वणिज्या. f Some read मृतं. g Also उञ्छ शिलं. Likewise उञ्छः or उञ्छ gathering of grains; and शिलं gleanin ears of corn. h Severally stated, in their order.

4. उद्धारो *m*

ऽर्थप्रयोग (स्त्र.) कुसीदं वृद्धिजीविका — *m* *n* a *f* — Profession of usury.

(याच्ञाप्राप्तं) याचितकं — *n* — A thing borrowed for use. b

(नियमाद्) आपमित्यकम् — *n* — Obtained by barter.

5. उत्तमर्णा ऽधमर्णौ (द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्) — *m* *m* — Creditor and debtor. c

कुसीदिको वार्द्धुषिको वृद्ध्याजीव (श्च) वार्द्धुषिः — *m* *m* *m* *m* — A usurer.

6. क्षेत्राजीवः कर्षक (श्च) कृषिक (श्च) कृषीवलः — *m* *m* d *m* *m* — A husbandman.

(क्षेत्रं) व्रैहेय शालेयं (व्रीहिशाल्युद्भवोचितम्) — *m f n* *m f n* — (Field) fit for corn and rice. e

7. यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं (यवादिभवनं हि यत्) — *m f n* *m f n* *m f n* — —producing barley, &c. f

तिल्यं तैलीन (वन्माषोमाणुभङ्गाद्विच्च मता) — *m f n* *m f n* — —producing sesamum, &c. g

8. मौद्गीनं कौद्रवीणा (दिग्रेषधान्योद्भवोचितम्) — *m f n* *m f n* — —fit for other grain; as pulse, &c. h

बीजाकृतं (तु) प्तकृष्टं — *m f n* 1 *m f n* — (Land) ploughed after sowing.

1उ—.

[a] And कुषीदं or कुषोदं. [b] Commodatum. [c] Severally mentioned. These and the following to v. 10 admit the three genders. [d] Or कार्षकः. [e] Severally. [f] Respectively for barley, forced rice, and quick-growing rice. So माषत्र; माषीर्ण, producing black kidney beans (Phaseolus radiatus). उम्यं, औमोनं, growing linseed. अणव्यं, आणवीनं, bearing panic. भङ्ग, भांगीन, yielding hemp. [h] Severally; fit for kidney beans (Phaseolus max and mungo), or for Paspalum (P. frumentaceum). So कौलत्थीनं fit for Dolichos biflorus. चाणकीनं fit for chich peas, &c.

and any ow plough- l or tilled. — *m f n* सीत्यं *m f n* कृष्टं (च) *m f n* हल्य (वत्)[a]

hrice loughed. — 9. *m f n* त्रिगुणाकृतं *m f n* तृतीयाकृतं *m f n* त्रिहल्यं *m f n* त्रिसीत्य(मपि तस्मिन्)

wice loughed. — *m f n* द्विगुणाकृते[b] (तु सर्व्वं पूर्व्वं) *m f n* शम्बाकृत[c] (मपीह)

own with ertain mea- ures of eed. d — 10. (द्रोणाढकादिवापादौ) *m f n* द्रौणिका[1]ढकिका[d] (दयः)

(खारीवापस्तु) *m f n* खारीक

(उत्तमणादयस्त्रिषु)[e]

field. — 11. (पुन्नपुंसकयोर्) *m n* वप्रः *m* केदारः *n* क्षेत्रम्

multitude f fields. — (अस्य तु) *n* कैदारकं (स्यात्) *n* कैदार्य्यं *n* क्षैत्रं *n f* कैदारिकं[f] (गणे)

Clods of earth. g — 12. *m n* लोष्टानि *m* लेष्टवः (पुंसि)

harrow. — *m* कोटिशो[h] *m* लोष्टभेदनः[i]

goad. — *n* प्राजनं[j] *n* तोदनं *n* तोत्रं[k]

spade or oe — *n* खनित्रम् *n* अवदारणम्[2]

---

1 आ—. 2 ख—.

[a] Or सीत्यं. [b] So द्वितीयाकृतं, द्विहल्यं, द्विसीत्यं. [c] Also शंबाकृतं. [d] Or capable of containing so much. Thus द्रौणिकः, (fem. द्रौणा and द्रौणिकी); holding one *Dróna.* आढकिकः, आढकीनः, (fem. आढकी, आढकीना), holding one *A'd'h'aca.* So प्रास्थिकः, holding one *Prost'ha,* and कौडवकः, holding one *Kudava.* But खारीकः, holding one *K'hárí.* [e] The foregoing from v. 5. admit the three genders. [f] Also कैदारं [g] Sing. लोष्टं and लेष्टुः. [h] Or कोटीशः. [i] Likewise लोष्टघ्नः and लेष्टघ्नः. [j] And प्रवयणं. Or तोत्त्रं.

13. दात्रं (*n*) लवित्रम् (*n*)	A sickle.
आबन्धो (*m*) योत्रं (*n*) योक्त्रम् (*n*)	The tie of the yoke.[a]
(अथो) फलं (*n* c)	The body of the plough.[b]
निरीषं (*n* d) कूटकं (*n*)	
फालः (*m n*) कृषिको (*m* f)	The plough-share.[e]
लाङ्गलं (*n*) हलम् (*n* g)	A plough.
14. गोदारणं (*n*) (च) सीरो (*m* h)	
(ऽथ) शम्या (*f*) (स्त्री) युगकीलकः (*m*)	The pin of yoke.
ईषा (*f* i) लाङ्गलदण्डः (*m*) (स्यात्)	The pole or shaft of the plough.
सीता (*f* j) लाङ्गलपद्धति (*f*)	A furrow.
15. (पुंसि) मेधिः (*m*) (खले दारु न्यस्तं यत् पशुबन्धने)	Post of the threshing floor.[k]
आशु (*m n*) व्रीहिः (*m* l) पाटलः (*m* m) (स्यात्)	Rice ripening in the rains.
शितम्शूक (*m* n) यवौ (*m*) (समौ)	Barley.
16. तोक्म (*m*) (स्तु, तत्र हरिते)	Green or unripe barley.

---

[a] With which tho ox is yoked to the plough; or with which the yoke is fastened to the plough. [b] The wood, exclusive of the pole and share. [c] Some read हल॰, and make it explanatory. [d] Or निरीशं. [e] Some make the preceding terms synonymous with these. Or कृषकः. Also fem. कृषिका. [g] And masc. हालः. [h] Or षीरः. [i] Likewise ईशा. [j] And षीता. [k] Round which cattle turn to tread out the grain. [l] Some unite the terms, आशुव्रीहिः. [m] Also पाटलिः. [n] And षितम्शूकः.

Peas. a

कलाय (स्तु.) सतीलकः हरेणु खण्डिकौ (चास्मिन्)

Sort of grain. c

कोरदूष (स्तु.) कोद्रवः

Lentil. e

17. मङ्गल्यको मसूरो

Sort of kidney bean. g

(ऽथ) मयुष्ठक मपष्ठकौ वनमुद्ग

Mustard seed. j

सर्षपे (तु द्वौ) तन्तुभ कटम्बकौ

The white sort. n

18. सिद्धार्थ (स्त्वेषु धवलो)

Wheat.

गोधूमः सुमनः (समौ)

Half ripe barley. p

(स्याद्) यावक (स्तु) कुल्माषश्[1]

Chich pea. r

चणको हरिमन्थकः

1—ष.

a Some writers distinguish the three first terms as names of three kinds of pulse. b Or सतीलः. Also सोतीनकः or सतीनकः and सातीनकः. c Paspalum frumentaceum, Koen. or P. Kora, Willd. d And कुद्रवः. e Ervum lens or Cicer lens. f Or मसुरः. Also fem. मसूरा, मसुरा. g Phaseolus lobatus. h And मकुष्टकः or मकुष्ठकः. Also मकुष्ठक. i And मयष्ठकः or मपष्ठकः Likewise मयुष्ठकः j Sinapis dichotoma, Roxb. k Or सरिषपः. l And तन्तुकः. m Also कटम्भरः. n Sinapis glauca, Roxb. o Also सुमना: (—नस्), p Interpretations differ greatly : some make the awnless barley ; other forced rice (*Bór*) ; others again, different species of Phaseolus, (*Rájamásha*), or of dolichos (*Culatt'ha*). q Or कुल्मासः. r Cicer arietinum. Some erroneously make these synonymous with the preceding ; others, with *Chínaca*, Panicum Pilosum, Roxb. s And हरिमन्थजः.

m m
19. (द्वौ तिले) तिलपेज(श्च) तिलपिञ्जं (श्च निष्फले) — Barren sesamum. a

m m c f f f d
क्षवः क्षुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी — Black mustard. b

f f f
20. (स्त्रियौ) कङ्गु प्रियङ्गू (द्वे) — Panick seed. e

f f f
अतसी (स्याद्) उमा क्षुमा — Lin ; and linseed. g

f 1 f
मातुलानी (तु) भङ्गायां — Hemp. h

m m
व्रीहिभेद (स्त्व) ऽणुः (पुमान्) — Chiná. i

m m
21. किंशारुः शस्यशूकं (स्यात्) — Beard of corn.

m n j f
कणिशं शस्यमञ्जरी — Ear or spike.

n m m
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः — Corn or rice.

m m k
स्तम्बो, गुच्छ (स्तृणादिनः) — Clump of grass, &c.

f n l m
22. नाडी नालं (च) काण्डो, (ऽस्य) — Stalk or culm.

m n
पलालो (ऽस्त्री स निष्फलः) — Straw.

m n m
कडङ्करो बुसं (क्लीबे) — Chaff.

2 m n
(धान्यत्वचि पुमां) स्तुषः — Husk of rice or corn.

---

[1] भंगा. [2] तूष.

[a] Bearing no blossom ; or its seed containing no oil. [b] Sinapis Ramosa, Roxb. [c] Or क्षुताभिजनः. [d] आसुरी or असुरी. [e] Panicum Italicum. [f] कंगुः or कंगूः and प्रियंगुः. [g] Linum usitatissimum. Some confound this with *Sańa* (Crotalaria Juncea). [h] Cannabis Sativa. But other interpretations are stated ; and some confound it with linseed, and others with Crotalaria. [i] Panicum pilosum Roxb. But other interpretations are also given. – And कणिषं [k] Or गुत्सः [l] Also नाली and नाडं. [m] Or बसं. [n] Or तुस.

An awn.	*m n* 23. शूको (ऽस्त्री श्लक्ष्ण तीक्ष्णाग्रे)
A legume or pod.	*f* *f* [a] शमी शिम्बा
	[b] (त्रिषूत्तरे)
Stored, as grain. c	*m f n* 1 *m f n* d ऋद्धमावसितं (धान्यं)
Threshed out and winnowed.	*m f n* *m f n* पूतं (तु) बहुलीकृतम्
Grain in pods. e	*n* 24. (माषादयः) शमीधान्ये
Bearded corn f	*n* शूकधान्य (यवादयः)
Rice. g	2 *m* शालयः (कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी) h
Wild grains. i	*m* *n* 25. तृणधान्यानि नीवाराः
Coix. j	*f* k 3 *f* (स्त्री) गवेडुर्गवेधुका
A pestle for cleaning rice.	*m n* *m n* l अयोग्रं मुसलो (ऽस्त्री स्यात्)
A mortar.	4 *n* उदूखलमुलूखलम्

1—षा. 2 शालि. 3 ग—. 4 उ—.

[a] Also शिंबा and शिंबिः. [b] The following admit the three genders. [c] After cleaning it; some say, before. [d] Also अवसितं. [e] As peas and other pulse. [f] As barley, wheat, &c. [g] Of two classes: white rice, &c. growing in deep water; or red rice, &c. requiring only a moist soil. [h] The above-mentioned names of species of corn and pulse are masculcine. [i] Growing with little or with no culture: viz. नीवारः, wild rice. Besides other kinds; as श्यामाकः. Panicum frumentaceum, Roxb. [j] Coix barbata, Roxb. [k] And गवेधुः or गवेधुका. [l] Likewise मुशलः.

n m n a
26. प्रस्फोटनं शूर्पं (मस्त्री) — A winnowing basket.

f b m
चालनी तितउः (पुमान्) — A sieve or cribble.

m c m
स्यूत प्रसेवौ — A sack.

m m e
कण्डोल पिटौ — A granary. d

m m
कट किलिञ्जकौ — A mat. f

27. (समानौ)

1 f n m n
रसवत्या स्तु पाकस्थान महानसे — A kitchen.

m g
पौरोगव (सूदाध्यक्षः) — Overseer of the kitchen.

m m h
सूपकारा (स्तु.) बल्लवाः — Cooks.

m m m m m
28. आरालिका आंधसिकाः सूदा औदनिका गुणाः

m m m i j
आपूपिकः कांदविको भक्ष्यकार (इमे त्रिषु) — A baker.

n k n l 2 f f m 3 f n
29. अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका — A furnace or fire-place.

f 4 f 5 f
अङ्गारधानिका ऽङ्गारशकट्य (पि) हसन्त्य (पि) — A portable furance.

1—न्ती. 2 व—. 3 ऽ—. 4—टी 5 —न्ती.

[a] Or सूर्पं. [b] Also neut. चालनं. [c] Likewise स्योतः and स्यनः or शोनः. [d] Constructed of bamboos: some say, a basket to hold grain. Also पिटकः or पेटकः. [f] Or else a screen made of grass; or a twist of straw. [g] This and the following admit the variation of gender. [h] Some restrict these two first terms to mean one who prepares sauces, &c. [i] Or भक्षकारः. [j] The preceding are used adjectively. [k] And अश्मन्तं. [l] उद्धानं and उध्मानं or उद्धारं. [m] Also ल्ली. [n] चुल्लिकाः or चुन्दिकाः.

1 *f*
30. हसन्य (प्यु)

A fire brand. a — *m n n n*
(ऽथ न स्त्री स्याद्) अङ्गारो ऽलातमुल्मुकम्

A frying pan. — *n* b *m*
(क्लीबे) ऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो (ना)

An iron plate or pan. c — *m f n f*
कन्दु (र्वा) स्वेदनी (स्त्रियाम्)

A jar. — *m* d *n*
31. अलिञ्जरः (स्यात्) मणिकं

A pitcher. — 2 *f f* e 3 *f*
कर्कर्यालुर्गलन्तिका

A pot. — *m* f *f* g *f* h *n* i
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं

A waterpot. — *m f n* j
कलश (स्तु, त्रिषु द्वयोः)

m n m n 4 *m n*
32. घटः कुट निपाव्

A lid. — *m n* k *m n*
(अस्त्री) शरावो वर्द्धमानकः

A seether or boiler. — *n* l *n*
ऋजीषं पिष्टपचनं

A goblet. m — *m n* n *m n*
कंसो (ऽस्त्री) पानभाजनम्

1—नी. 2—री. 3ग—. 4 निप.

[a] Whether burning or extinguished ; but some interpret the first term, charcoal ; and the two last, half burnt wood. [b] And अम्बरीषं. [c] Some make this and the preceding synonymous. [d] Or अलंजरः [e] आलुः and अलुः or आलूः. [f] Also fem. पिठरी. [g] स्थाली and neut. स्थालं [h] उखा or—उषा. [i] Or fem. कुण्डी. [j] Or कलसः. Fem. कलसिः,—सी,—शिः, or—शी. Neut. कलसं—शं. [k] And शरावः. [l] Also ऋचीषं. [m] A metallic vessel to drink in. [n] Or कंशः. Also कांस्यं.

33. कुतूः (कृत्तेः स्नेहपात्रं) [f]	A leather bottle for oil.
(सैवाल्पा) कुतुपः (पुमान्) [m]	A small one.
(सर्वम्) आवपनं भाण्डंपात्रामत्रे (च) भाजनम् [n a, n, m n, n, n]	Any vessel.
34. दर्विः कम्बिः खजाका (च स्यात्) [f, f b, f c]	A ladle or spoon.
तर्दू दारुहस्तकः [m f, 1 m]	A wooden ladle.
(अस्त्री) शाकं हरितकं शिग्रुर् [n, n, 2 m d]	A potherb.
(अस्य तु नाडिका)	Its stalk.
35 कडम्ब (स्त्र्) कलम्ब (स्त्र्) [m, m]	
वेसवार उपस्कारः [m e, m]	A condiment.
तिन्तिडीक (स्त्र्) चुक्र (स्त्र्) वृक्षाम्लम् [n, m n, n]	Acid seasongin.
(अथ) वेल्लजम् [n]	Pepper.
36. मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् [n f, n, n, n g, n]	
जीरको जरणो ऽजाजी कणाः [m, m, f, f]	Cumin.
(कृष्णे तु जीरके)	*Calónji.* h
37. सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका [f i, f, f, 3 f, 4 f]	
आर्द्रकं शृङ्गवेरं (स्याद्) [n, m]	Ginger.
(अथ) छत्रा वितुन्नकम् [f, m]	Coriander.

1दा—. 2—सृ. 3काला. 4उ—.

[a] Some include this in the interpretation. [b] Also दर्वी and कम्बी. [c] Likewise masc. खजः. [d] Or शिग्रुः. [e] Also वेषवारः or वेषवारः. [f] Or मरिचं. [g] ऊषणं and उषणं. [h] Nigella Indica, Roxb. [i] सुषवी and सुसवी.

38. कुस्तुम्बुरु (च) धन्याकम् [na, nb]

Dry ginger — (अथ) शुण्ठी महौषधम् [fc, nd]

(स्त्रीनपुंसकयोर्) विश्वं नागरं विश्वभेषजम् [fne, n, f, n]

Sour gruel. 39. आरनालक सौवीर कुल्माषा ऽभिषुतानि (च) [n, n, 1nf, 2n]

अवन्तिसोम धन्याम्ल कुंजलानि (च) काञ्जिके [n, n, 3n, ng]

Assa fœtida. 40. सहस्रवेधि जतुकं वाह्लिकं हिङ्गु रामठम् [n, n, nh, mn, ni]

Hingupatri. तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः [fj, f, f, fk, fl, f]

Turmeric. 41. निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी [fm, f, f, f, f]

Sea salt. सामुद्रं (यत्तु) लवणमक्षीवं वशिर (स्तु तत्) [n, n, nn, no]

Rock salt. 42. सैन्धवो (ऽस्त्री) शितशिवं माणिमन्थ (ञ्च) सिंधुजे [mn, np, nq, n]

1—क. 2—न. 3—ख.

[a] Likewise तुम्बरु, and fem. कुस्तुम्बुरी and तुम्बुरी. [b] Also धान्यकं. धनिकं, धनीयकं, धनेयकं, धान्यं and fem. धन्या. [c] Or शुण्ठिः. [d] Also fem. महौषधी. [e] Fem. विश्वा. [f] Or कुल्माषः, कुल्मासः and कुल्माषाभिषुतं. [g] Also कांचिकं or कांजीकं and fem. कांजिका. [h] Or वाह्लिकं. [i] And रमठं. [j] That is हिङ्गुपत्री. But some read त्वक्पत्री. [k] Or बाष्पीका. [l] Also कर्वरी. [m] And निशा or other terms signifying night. [n] अक्षीवं or अक्षिवं. [o] Also वशिरं. [p] And शितशिवं शीतशिवं or शीतसिवं and शितशिवं. [q] Also माणिमन्थं.

n b n रौमकं वसुकं	Another sort. a
n n n पाक्य'विड (च) कृतके (द्वयम्)	Factitious salt. c
n n n 43. सौवर्चले ऽक्षरुचके	*Sóchal* salt: white.
n तिलकं (तत्र मेचके)	The same: black. d
f n f मत्स्यण्डी फाणितं (खण्डविकारे)	Raw sugar. e
f f शर्करा सिता	Refined sugar. g
f h f 44. कूर्चिका क्षीरविकृतिः (स्याद्)	Inspissated milk.
f रसाला (तु) मार्जिता	Curds with sugar and spices.
n n (स्यात्) तेमनं (तु) निष्ठानं	Sauce or condiment.
i (त्रिलिङ्गा वाच्यिताबधेः)	
m f n m f n 1 m f n 45. शूलाकृतं भटित्रं (स्यात्) शूल्यं	Roasted on a spit.
f n m f n उख्यं (तु) पैठरम्	Boiled in a caldron.

1शूल्य.

[a] The same with *Sámbhar* salt, denominated *Raumaca*, as some say, from a mountain of salt called *Rumá*; or, as others affirm, from a river or lake of the same name. [b] Also रोम'. [c] Obtained by boiling clay found on the sea shore; or other earth impregnated with salt. Some remark, that the two first terms are names of different kinds of salt which are equally factitious. [d] This appears to be the same with black salt or *Vit́ alavana*: a factitious salt containing sulphur. [e] The first term signifies granulated sugar; and the second inspissated juice of sugarcane. [f] Some, making this one of the exhibited terms, state three synonyma of syrup. [g] Clayed: others say, candied. [h] And कूर्चिका. [i] The following to v. 46 admit the three genders.

Dressed. — *m f n* प्रणीतम्, *1 m f n* उपसंपन्नं

Seasoned. — *m f n* प्रयस्तं (स्यात्) *m f n* सुसंस्कृतम्

Sauce mixed with rice-gruel. a — 46. (स्यात्) *m f n* पिच्छलं (तु) *m f n b* विजिलं

Strained. — *m f n* संमृष्टं *m f n* शोधितं (समे)

Bland, soft — *m f n* चिक्कणं *m f n* मसृणं *m f n* स्निग्धं

Scented. — (तुल्ये) *m f n* भावित *m f n c* वासिते

Food half dressed. d — 47. *n* आपक्वः *m* पौलिर् *2 m e* अभ्यूषो,

Fried grain. — *m pl f* लाजाः (पुंभूम्नि च) *n g* अक्षतम्

Rice, &c. flattened. — *m* पृथुकः (स्याच्) *m h* चिपिटको,

Fried barley or rice. — *f pl.* धाना (भृष्टयवे स्त्रियाम्)

Cake. — 48. *m* पूपो *m* ऽपूपः *m* पिष्टकः (स्यात्)

—mixed with curds. — *m i* करंभो *3 m pl.* दधिसक्तवः

---

[1] उ—. [2] अ—. [3] क्तु—.

[a] Or else any sauce, or condiment, with gravy; otherwise explained moist split pulse. [b] Also विजिन and विज्जल or विजयिन. [c] The foregoing are used adjectively. [d] To be eaten from the hand; some say bread; others, green barley fried. [e] Also अभ्युष: and अभ्योषः. [f] Or fem. लाजा. [g] Or, as some read, masc. pl. अक्षताः. This is explained by others, whole rice. [h] And चिपिठः or चिपुटः. Likewise चिपिटः, &c. [i] Also करंब.

f a *n n* b *n* 1 *m n* *m*
भिस्सा (स्त्री) भक्तमन्धो ऽन्नमोदनो (ऽस्त्री स) दीदिविः Boiled rice.

f c *f*
49. भिस्सटा दग्धिका — The same scorched.

m n
(सर्वरसाग्रे) मण्ड (मस्त्रियाम्) — Scum.

m 2 *m* . *m* d
मासराचाम निस्रावा (मण्डे भक्तसमुद्भवे) — Scum of boiled rice.

f 3 *f* *f* *f* *f*
50. यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला (च सा) — Rice gruel.

m f n
गव्यं (त्रिषु गवां सर्वं) — Belonging to a cow.

4 *f n* 5 *m n*
गोविड्गोमय (मस्त्रियाम्) — Cowdung.

m n
51. (तत्तु शुष्कं) करीषो (ऽस्त्री) — Dry cowdung.

n *n* 6 *n*
दुग्धं क्षीरं पयः (समम्) — Milk.

n
पयस्य (माज्यदध्यादि) — Prepared from milk. e

n f
द्रप्सं (दधि घनेतरत्) — Thin or diluted curds.

n 7 *n* 8 *f* 9 *f*
52. घृतमाज्यं हविः सर्पिर् — Clarified butter.

n *n*
नवनीतं नवोद्धृतम् — Fresh butter.

---

1 ओ—. 2 आ—. 3 उ—. 4 —ड्. 5 गो—.
6 —स्. 7 आ—. 8 —स्. 9 —स्.

a One writes भिक्षा. b अन्धः (स्). c And भिस्सिटा or भिस्सिटा, भिस्सिका, भिस्सिका. d Likewise विस्रावः. e Butter, curds, &c. f Also द्रप्यं and द्रप्सं. Some read सरं, and interpret it floating curds.

Butter of yesterday's milk. a		*n* (तत्तु) हैयंगवीनं (यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम्)
Butter-milk.	53.	*n* *n* b 1*n* *m* दण्डाहतं कालशेय मरिष्ट (मपि) गोरसः
—with proportions of water.		*n* c 2*n* d *n* e तक्रं (ह्य) दश्विन्मथितं (पादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलम्)
Whey of curds.	54.	*n* (मण्डं दधिभवं) मस्तु
Milk of a cow which lately calved. f		*m* g पीयूषोऽ (भिनवं पयः)
Hunger.		*f* *f* 3*f* h अशनाया बुभुक्षा क्षुद्
A mouthful.		*m* 4 *m* ग्रास (स्तु.) कवलोऽ (र्थकः)
Drinking together.	55.	*f* *n* सपीतिः (स्त्री) तुल्यपानं
Eating together.		*f* *n* सग्धिः (स्त्री) सहभोजनम्
Thirst.		*f* *f* 5*f* i *m* उदन्या (तु) पिपासा तृट् तर्षो
Food.		*f* *n* जग्धि (स्तु.) भोजनम्
	56.	*n* j *m* *m* *m* k *m* जेमनं लेप आहारो निघसो न्याद (इत्यपि)

---

1 अ—. 2 उ—तृ. 3—ध्. 4—ल. 5—स्.

a Some explain it butter from new milk. b Or कालसेयं. c Wi[...] a fourth part of water. d With an equal part of water. e Witho[...] water. f Within the first seven days. g Also पेयूषः—षं and पीयू[...] Some make the last signify milk after the seventh day from t[...] cow's calving. h क्षुत् (—ध्). Also क्षुधा. i Or तृषा. Also तृष[...] Or जमनं. k Likewise विघसः.

n *n* *f* सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः	Satiety.
f b *n* फेलाभुक्तसमुज्झितम्	Outs, leavings. a
57. *i* *i* *i* 1 *i* 2 *i* *i* कामं प्रकामं पर्य्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्	Voluntarily.
m *m* *m* *m* c 3 *m* d *m* गोपे गोपाल गोसंख्य गोधुगाभीर वल्लवाः	Herdsman.
58. *n* e (गोमहिष्यादिकं) पादबन्धनं	Stock of cattle.
m (द्वौ) गवीश्वरे	Owner of kine.
4 *m* 5 *m* गोमान् गोमी	
n *n* f *m* गोकुल (न्तु) गोधनं (स्याद्) गवां व्रजः	A herd.
59. 6 *m, f, n* g (त्रिष्वा) शितंगवीनं (तद्गावो यत्राशिताः पुरा)	Formerly grazed by cattle.
m *m* h *m* *m* *m* उक्षाभद्रो बलीवर्द्द ऋषभो वृषभो वृषः	A bull or ox.
60. 7 *m* i *m* 8 *m* अनड्वान् सौरभेयो गौर्	
n (उक्ष्णांसंहतिर्) औक्षकम्	A herd of oxen.
f *f* गव्या गोत्रा (गवां)	A herd of kine.
n *n* (वत्सधेन्वोर्) वात्सक धैनुके	—of calves, and milch-cows. j

1—र्मं. 2 ष्टं. 3 आ—. 4—तृ. 5—नृ.
6 आ—. 7—डुह्. 8 गो.

a Left at the meal; or, otherwise interpreted, dropped from the mouth. b And फेलिः. Also masc. फेलक. c गोधुक् (ह्). Also गोदुहः. d Or आभीरः. e Or, according to a different reading, यादवं. f Some add धनं, as a synonymous term. g आशितंगवीनः, ना, नं; or अशितंगवीनः, ना, नं. Also उषितंगवीनः, ना, नं, where cattle have dwelt. h And बलीवर्दः or बलीवर्द्दः. i Fem. अनड्वाही and अनडुही. j Respectively.

A large bull or ox.	61. (वृषो महान्) महोक्षः (स्यात्)
An old bull.	वृद्धोक्ष (स्तु.) जरद्गवः [a]
A bullock.	(उत्पन्न उक्षा) जातोक्षः
A new-born calf.	(सद्योजातस्तु) तर्णकः [c]
A calf.	62. शकृत्करि (स्तु.) वत्सः (स्यात्) [b]
A steer.	दम्य वत्सतरौ (समौ)
One fit to be set free.	आर्षभ्यः (षण्डतायोग्यः)
A bull at liberty.	षण्डो गोपति रिट्चरः [c] [1] [2] [d]
A bull's shoulder.	63. (स्कन्धप्रदेशस्तु.) वहः
His dewlap.	सास्ना (तु) गलकम्बलः
An ox, with a rein through his nose.	(स्यात्) नस्तित (स्तु.) नस्योतः
Young cattle in training.	प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः [c] [f]
Cattle yoked, &c. [g]	64. (युगादीनान्तु वोढारो) युग्य प्रासंग्य शाकटाः [3]
Ploughman; plough-cattle, &c. [h]	(खनति तेन तद्वोढा ऽस्येदं) हालिक सैरिकौ
Cattle for burden.	65. धुर्वहे धुर्य्य धौरेय धुरीणाः (स) धुरंधरः [i]

1—ति. 2 हृ—. 3—ट.

[a] Fem. जरद्गवी. [b] Or शकृत्करिः. [c] And षण्ढः or षण्डः. [d] Also ऋद्धुरः. [e] प्रष्ठवाट (ह्). [f] Or युगपार्श्वकः. [g] Respectively; one yoked, or one in training with a frame on his neck, or one trained to draught. [h] The third acceptation of both terms is 'of or belonging to a plough.' [i] Or धूर्धरः.

(उभाव्) एकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे [m] [1 m] [2 m]	Cattle for special burden.
66. (सतु) सर्व्वधुरीणः [m] (स्याद्योवै) सर्वधुरावहः [m]	—for any carriage.
माहेयी [f] सौरभेयी [f] गौरुस्रा [f] [3 f] माता [f] (च) शृङ्गिणी [f]	A cow.
67. अर्जुन्यघ्न्या [4 f] [5 f] रोहिणी [f] (स्याद्)	
(उत्तमा गोषु) नैचिकी [f a]	An excellent one.
68. (वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः) शबली [f b] धवला (दयः)	Cows brindle, white, &c.
द्विहायनी [f] द्विवर्षा [f] (गौर्)	A heifer two years old.
एकाब्दा [f] (त्वे) कहायनी [6 f]	—one year old.
69. चतुरब्दा [f] चतुर्हायणी [f]	—four years old.
(एवं) त्र्यब्दा [f] त्रिहायणी [f]	—three years old.
वशा [f] वन्ध्या [f]	A barren cow.
ऽवतोका [f c] (तु) स्रवद्गर्भा [f]	A cow miscarrying by accident.
(ऽथ) सन्धिनी [f]	One which has gone to the bull. d
70. (आक्रान्ता वृषभेण)	
(ऽथ) वेहद्गर्भोपघातिनी [7 f] [8 f]	Miscarrying from going unseasonably.

1 ए—र. 2 ए—. 3 उस्रा. 4 —नी. 5 घ्न—.
6 ए—. 7 —द्. 8 ग—.

a Also नैचिकी or नैचिका and निचिकी. b Likewise शबला and धवली. Also कृष्णा, black. कपिला, tawny. Or distinguished by other circumstances, as खर्वा and वामनी, short; लम्बकर्णी, with long ears; वक्रशृङ्गी, with crooked horns, &c. c And वतोका. d Some interpret it, a cow with calf.

Fit for the bull.	*f* *1f* काल्यापसर्य्या (प्रजने)
A pregnant heifer. a	*f* *f* प्रष्ठौही बालगर्भिणी
A tractable cow	71. (स्याद्) अचण्डी (तु) सुकरा *f* *f*
A cow bearing many calves.	*f* *f* बहुसूतिः परेष्टुका
	f *f b* चिरसूता वष्कयणी
One, which has lately calved.	*f* *f* धेनुः (स्यान्) नवसूतिका
Easily milked.	72. सुव्रता सुखसन्दोह्या *f* *f c*
With a large udder.	*f* *f* पीनोध्नी पीवरस्तनी
Yielding a *dróna* of milk.	*f* *f* द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा
Standing at the diary. d	*f* धेनुष्या (बन्धके स्थिता)
Calving every year.	73. *f* समांसमीना (सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते)
An udder	*2n e* *n* ऊध (स्तु. क्लीवम्) आपीनं
A pillar. f	*m* *m* (समौ) शिवक कीलकौ
A rope or cord. g	74. *3f n h* *n* (नपुंसि) दाम संदानं
A string or tie. i	*f* *f j* पशुरज्जु (स्तु.) दामनी

1 उ—. 2—स्. 3—नृ.

[a] Or a cow with calf for the first time. [b] Likewise वष्कयनी, and वष्कयिणी, or अवष्कयणी. Also बष्कयणी, &c. [c] सुखसंदुह्या. [d] Some interpret this a cow pledged. [e] Also ऊधः and ओधः. [f] For cows to rub themselves upon; or, otherwise interpreted, for tying cows or calves. [g] To which cows are tied; or a string to bind a cow's hind-legs when milked. [h] Fem. दामा (मनु) or दामा (मा). [i] For binding the legs of cattle, or for tying the cattle themselves. [j] Likewise सामनी and बंधनी.

m *m* a *m* *m* *m*
वैशाख मन्थ मन्थान मन्थानो मन्थदण्डके — A churning-stick.

m c *m*
75. कुठरो दण्डविष्कंभे — A post, round which its string winds. b

f *f*
मन्थनी गर्गरी (समे) — A churn.

m *m* *m* *m*
उष्ट्रे क्रमेलक मय महाङ्गा: — A camel.

m *m*
करभ: शिशु: — A young one. d.

1 *m*
76. (करभा: स्यु:) शृंखलका (दारवै: पादवंधनै:) — Young camels clogged. e

f *f*
अजा छागी — A she-goat.

m f *m* g *m* *m* h *m*
स्तुभ: च्छाग वस्त च्छगलका अजे — A he-goat.

m i 2 *m* 3 *m* 4 *m* *m* 5 *m* *m* j
77. मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेष वृष्णय एडका: — A ram.

n 6 *n* 7 *n*
(उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यात्) औष्ट्रकैारभ्रकाजकम् — Herd of camels ; flock of sheep and goats. k

8 *m* *m* *m* m *m* *m*
78. चक्रीवन्त (स्तु,) वालेया रासभा गर्द्दभा: खरा: — Asses. l

m n *m* *m* *m* o 9 *m*
वैदेहक: सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् — A trader.

m 10 *m* *m*
79. पुण्याजीवो*(न्त्या) पणिक: क्रयविक्रयिक (श्च स:)

1—क:. 2 उ—. 3 उ—. 4 ऊ—. 5—ष्णि.
6 औ—. 7 आ—. 8—त्. 9—ज्. 10 आ—.

[a] मन्था (—न्). [b] Or else the lid of the churn, contrived to support the stick. [c] Also कुटर:. [d] Or any young animal. [e] With wooden rings on their feet. [f] Also सभ: and स्तभ: or शुभ:. [g] छाग: or छग. [h] छगल and छागल:. [i] Or मेढ:. [j] Masc. एडक:. Fem. एडका:. [k] Respectively. [l] Sing. चक्रीवान्, वाले य:, &c. [m] Also रासभ:. [n] Or वैदेह:. [o] And वणिज: or वाणिजिक:. Also वाणिज:.

1 m m
A vender. विक्रेता (स्याद्) विक्रयिकः

m m
A buyer. क्रायक क्रयकौ (समौ)

n a f
Traffic. 80. वाणिज्यं (तु) वणिज्या (स्यान्)

n m 2 m
Price. मूल्यंवस्नो (प्य) वक्रयः

f b m n n
Capital; principal. नीवी परिपणं मूलधनं

m m
Gain, profit. लाभो (ऽधिकं) फलम्

n c m d m m e
Barter. 81. परिदानं परीवर्त्तो नैमेय निमया (वपि)

m 3 m
A deposit. (पुमान्) उपनिधि न्यासः

n f
The return of it. प्रतिदानं (तदर्पणम्)

m f n
Exposed for sale. 82. (क्रये प्रसारितं) क्रय्यं

m f n m f n
Purchasable. क्रेयं क्रेतव्य (मात्रके)

m f n m f n m f n g
Vendible. विक्रेयं पणितव्यं (च) पण्य (क्रय्यादयस्त्रिषु)

m h m f
Ratification of a bargain. 83. (क्लीबे) सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः (स्त्रियाम्)

1—क्र. 2 अ—. 3 न्या—.

a Or वणिज्यं. b And नीविः. c Some read प्रतिदानं. d And परिवर्त्तः. e Likewise नैमेयः, निमयः and विनिमयः. f Some read परिदानं. g The foregoing admit the three genders. h Also fem. सत्यापना.

m m
विपणो विक्रयः — Contract of sale.

a
(संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु — Numerals.

b
84. विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः

c
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः तासु चानवतेः स्त्रियः

d
85. पंक्तेः शतसहस्रादिक्रमाद्दशगुणोत्तरम्)

n e n n 1 n
यौतवं द्रुवयं पाय्य (मिति) माना (र्थकं त्रयम्) — Measure.

f f m
86. (मानं) तुला ऽङ्गुलिप्रस्थैर् — Of three sorts. f

2 m h
(गुञ्जाः पञ्चा) द्यमाषकः — A *Ma'sha.* g

m m n
(ते षोडशा) ऽक्ष कर्षो (ऽस्त्री) — Sixteen times as much.

n
पलं (कर्षचतुष्टयम्) — Four times the last.

m n m n
87. सुवर्णं विस्तौ (हेम्नो ऽक्षे) — A *karsha* of gold.

कुरुविस्त (स्तु तत्पले) — A *pala* of gold.

1—न. 2 आ—.

[a] Numerals, from 1 to 18, agree in gender with the subject numbered. [b] Other numerals, (19) 20, &c. are singular ; but may be dual or plural, if used distributively, Ex. विंशती, two scores. [c] The numerals, 20 to 90, are invariably feminine. [d] Numeration proceeds in decuple proportion. [e] Also यौवतं. [f] By weight, measure of length, and measure of capacity. [g] Equal to five rettis or seeds of the abrus precatorius. [h] Also माषः or मासः.

100 *Palas.* — तुला (स्त्रियां पलशतं)

Twenty times as much. — भारः (स्याद्विंशतिस्तुलाः)

Ten times the last. — 88. आचितं (दशभाराः स्युः)

A cartload. — (शाकटो भार) आचितः

A *karsha* of silver. b — कार्षापणः कार्षिकः (स्यात्)

A *pana* of copper. d — (कार्षिके ताम्रिके) पणः

Various measures of capacity. e — 89. (अस्त्रियाम्)आढक द्रोणौ खारी वाहो निकुंचकः
कुडवः प्रस्थ (इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्)

A quarter. — 90. पाद (स्तुरीयो भागः स्यात्)

A part, share, or portion. — अंश भागौ (तु) वण्टकः

Substance, thing or wealth. — द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु

Wrought and unwrought gold, &c. k — 91. हिरण्यं द्रविणं द्युम्न मर्थं रै विभवा (अपि)
(स्यात्) कोश (श्च) हिरण्यं(च हेमरूप्ये कृताकृते)

1 ऋ—. 2 अ—.

[a] Likewise भरः. [b] Same with पुराणः, equivalent to 16 *Panas* of cowries. [c] Some add कार्षापणकः. [d] Equivalent to 80 cowries. [e] Severally, viz. 4 *A'd'hacas* = 1 *Dróna*; and = 16 D. = 1 *C'hári.* Also 20 D. = 1 *Kumbha*; and 10 C. = 1 *Váha.* Some state $\frac{Ch.}{4}$ = 1 *Máni.* $\frac{M.}{4}$ = 1 *Dróna.* $\frac{D.}{4}$ = 1 *A'd'haca.* $\frac{A.}{4}$ = 1 *Prast'ha.* $\frac{P.}{4}$ = 1 *Kudava.* $\frac{C.}{4}$ = 1 *Nicunchaca.* [f] Also fem. आढकी and आढकिका. [g] Likewise खारिः and masc. खारः. [h] And कुडपः or कुटपः. [i] Or अंशः. [j] Masc. nom. राः (रै). [k] Some disjoin the terms; कोष, wrought gold; हिरण्यं, unwrought silver. [l] And कोषः or कोषं.

n a

92. (ताभ्यां यदन्यत्तत्) कुप्यं — Base metals.

n

रूप्यं (तद्द्वयमाहतम्) — Bullion.

n *n* 1 *n* *m*

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिन्मणिः — An emerald.

n *m* *m*

93. शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागो — A ruby.

n

(ऽथ) मौक्तिकम् — A pearl.

f

मुक्ता

m *m* a

(ऽथ) विद्रुमः (पुंसि) प्रवालं (पुंनपुंसकम्) — Coral.

n *m f* b

94. रत्नं मणि(र्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च) — Any gem.

n *n* *n* *n* 2 *n*

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् — Gold.

n *n* c *n* 3 *n* d *n* e

95. तपनीयं शातकुंभं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम्

n *n* *n* *n*

चामीकरं जातरूपं महारजत कांचने

f *n* *n* *n* 4 *n m*

96. रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदो (ऽस्त्रियाम्)

5 *m n* g

(अलंकार सुवर्णं यच्) छृङ्गीकनक (मित्यदः) — Gold for ornaments.

n *n* *n* *n* h *n*

97. दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेत(मित्यपि) — Silver.

---

1 श्म—. 2 —न्. 3 —न्. 4 ष्ट—. 5 शृ—.

[a] Or अकुप्यं. [b] Also fem. मणी. [c] Or शातकौंभं. [d] Also, भर्मं. [e] And कर्चूरं. Likewise कर्वुरं. [f] Or रुग्मं. [g] Some divide the terms: शृङ्गी or शृङ्गिः (also neut. शृङ्गि) and कनकं. [h] Or खर्ज्जुरं.

Brass.		*f* a *m n* b रीतिः (स्त्रियाम्) आरकूटो (न स्त्रियाम्)
Copper.		*m* (अथ) ताम्रकम्
	98.	*n* c *n* *n* d *n* *n* e शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टं वरिष्ठोदुम्बराणि (च)
Iron.		*m n* f *n* *n* *n* 1 *n* g *n* h लोहो(ऽस्त्री)शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा ऽयसी
	99.	*m n* अश्मसारो
Rust of iron.		*m n* *n* i (ऽथ) मण्डूरं सिंहाण (मपि तन्मले)
Any thing metallic.		*m* j (सर्वं स्यात्तैजसं) लौहं
Wrought iron; bar iron.		*f* (विकारस्त्वयसः) कुशी
Glass.	100.	*m* *m* क्षारः काचो
Quicksilver.		*m* *m* *m n* *m n* k (ऽथ) चपलो रसः सूत (श्च) पारदे
Buffalo's horn.		*n* गवलं (माहिषं शृङ्गम्)
Talc.		*n* 2 *n* *n* अभ्रकं गिरिजा ऽमले
Antimony.	101.	*n* *n* *n* l *n* स्रोतोञ्जन (न्तु) सौवीरं कापोताञ्जनयामुने
Blue vitriol.		*n* m *n* *n* *n* तुत्याञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नक मयूरके

1—स. 2 ल.

a Also रीती. And neut. रैत्यं. b Likewise आरः. c Or शुल्बं. d And द्विष्टं. e उदुम्बरं, उडुम्बरं or औदुम्बरं. f And लोहं or लोहः. g Likewise कृष्णायसं. h अयं (स). Also आयसं. i And सिंघाण, or सिंहाणं, सिंघाणं. j And लोहं. k Also पारतः, or पारः. l And कपोतांजनं. m Also तुत्थं.

f b *f* *n*
02. कर्परी दार्विका (कायोद्भवं) तुत्थं . — Collyrium.[a]

n
रसाञ्जनम् — Another sort.[c]

n *n*
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं

1 *n* *m* d
गंधाश्मनि (तु) गन्धकः — Sulphur.

m e
03. सौगंधिक (श्च)

f 2 *f* *f* g
चक्षुष्य कुलाल्यौ (तु) कुलत्थिका — A blue stone used as a collyrium.[f]

n *n* *n* h *n* i
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् — Calx of brass.

n *n* *n* *n* j *n*
04. पिञ्जरं पीतकं तालमालं (च) हरितालके — Yellow orpiment.

n 3 *n* *n* 4 *n* *n*
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मज (श्च) शिलाजतु — Red chalk.[k]

m *m* l *m* *m* *m* m *m* n
05. बोल गंधरस प्राण पिण्ड गोप रसाः (समाः) — Myrrh.

1—नृ. 2—स्त्री. 3 अ—. 4 अ—.

[a] Extracted from Amomum Zanthorhizon, Roxb. [b] Some grammarians include this in the synonyma of blue vitriol. Medical authors write it खर्परी or, खर्परं, and make it a distinct sort of collyrium. [c] Some join this article with the preceding, omitting कर्परी from the synonyma: this agrees with the medical books. [d] And गन्धिकः. [e] Or सुगंधिकः. [f] Some make these three terms synonymous with the following. [g] And कुलत्था. Likewise कुलं. [h] And पुष्पकं. [i] Also पुष्पांजन॑. [j] कालं or अलं. Also मालं. [k] According to a different explanation, bitumen. [l] Or रसगंधः. [m] And गोसः. Also पिण्डगोसः. [n] Or घघः. Also गोसघघः.

Cuttle fish bone. — हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः [m a, m b, m]

Minium, or red lead. — सिन्दूरं नागसंभवम् [n, n]

Lead. — 106. नाग सीसक योगेष्ट वप्राणि [n, n, n, 1 n c]

Tin. — त्रपु पिच्चटम् [n, n d]

रङ्गं वङ्गे [n, n]

Cotton. — (अथ) पिचुस्तूलो [m, 2 m e]

Safflower: carthamus. — (अथ) कमलोत्तरम् [n]

107. (स्यात्) कुसुम्भं वह्निशिखं महारजन (मित्यपि) [n, n, n]

A woollen blanket. — मेषकम्बल ऊर्णायुः [m, m]

Hare's or rabbit's hair. — शशोर्णं शशलोमनि [n, 3 n]

Honey. — 108. मधु क्षौद्रं माक्षिका (दि) [n, n, 4 n]

Wax. — मधूच्छिष्टं (तु) सिक्थकं [n, n]

Red arsenic. — मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका [f f, f, f g, f]

109. नैपाली कुनटीगोला [f, f h, f i]

Nitre: salt-petre. — यवक्षारो यवाग्रजः [m, m]

1—प्र. 2 तूल. 3—नू. 4—क्ष.

[a] डिण्डीरः or पिण्डीरः. Also हिण्डिरः. [b] Or समुद्रफेनः. [c] Some read वप्रं. Also त्रप्र. [d] Some include the two first terms with the preceding, as names of lead. [e] And पिचवः. Also पिचुतूलः or तूलपिचुः. [f] Likewise मनःसिला. Also masc. मनःशिलः. [g] And मनोह्वा. [h] Some read कुलटी or कनटी. [i] Some make the last term the name of a different species; and the two preceding terms, its explanation.

m
पाक्यो।

m a m m
(ऽथ) सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः — Nation; alkali.

n n b
10. सौवर्चलं (स्याद्) रुचकं

f f c
त्वक्क्षीरा वंशरोचना — Manna of bamboos.

n n
शिग्रुजं श्वेतमरिचं — Seed of morunga. d

n
मोरटं (मूलमैक्षवम्) — Root of sugarcane.

n n 1 n e
11. ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटिकाशिर (इत्यपि) — Root of long pepper.

f m
गोलोमी भूतकेशो (ना) — Root of sweet flag.

n n
पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् — Red-wood.

n n g n
12. त्रिकटुत्र्यूषणं व्योषं — Three spices. f

f h n
त्रिफला (तु) फलत्रिकम् — Three myrobalans.

1—स.

[a] Or स्वर्जिकाक्षारः. Also सर्जिका and क्षारः. [b] Some disjoin the two last terms, and make them names of Borax. [c] Or वंशलोचना. [d] Of Hyperanthera or Guilandina morunga. [e] And चटकाशिरः (स). Or masc. चटिकाशिरः (र). Also चटका and शिरः. [f] Black pepper, dry ginger and long pepper. [g] Or त्र्यूषणं. [h] And त्रिफली or त्रफला.

CHAPTER X.

Men of the fourth tribe. — 1. शूद्रा[m a] (श्चा) ऽवरवर्णा[m] (श्च) वृषला[m] (श्च) जघन्यजाः[m]

Men of mixed orgin. b — (आचण्डालात्तु) संकीर्णा[m] (अम्बष्ठ करणादयः)

A scride. c — 2. (शूद्राविशो स्तु) करणो[m]

A physician. d — ऽम्बष्ठो[m] (वैश्याद्विजन्मनोः)

An *Ugra*. e — (शूद्रा क्षत्रिययोर्) उग्रो[m]

A bard. f — मागधः[m] (क्षत्रियाविशोः)

A *Ma'hishya*. g — 3. माहिष्यो[m] (ऽर्याक्षत्रिययोः)

A *Kshattri*. h — क्षत्ता[1 m] (र्याशूद्रयोः सुतः)

A charioteer. i — (ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्) सूतः[m]

A trader. j — (तस्यां)वैदेहको[m] (विशः)

1—क्ष.

[a] Sing. शूद्रः, &c. [b] From the intermarriages of the other tribes. [c] Or man of a class which sprung from the 3d and 4th tribes. [d] Sprung from the 1st and 3rd tribes. [e] From the 2d and 4th. [f] From the 3d and 2d. [g] From the 2d and 3d classes. [h] From the 4th and 3d. [i] From the 2d and 1st. [j] From the 3d and 1st.

4. रथकार[m] (स्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य संभवः[a] — A car-maker.

(स्याच्)चाण्डाल[m b](स्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः) — A Chan-da'la. a

5. कारुः[m c] शिल्पी[1 m] — An artisan.

(संहतैस्तैर्द्वयोः) श्रेणिः[m f d] (सजातिभिः) — A company of artists.

कुलकः[m e] (स्यात्) कुलश्रेष्ठी[2 m f] — One eminent by birth.

मालाकार[m] (स्तु) मालिकः[m] — A florist.

6. कुंभकारः[m] कुलालः[m] (स्यात्) — A potter.

पलगण्ड[m] (स्तु) लेपकः[m] — A bricklayer or plaisterer.

तन्तुवायः[m g] कुविन्दः[m h] (स्यात्) — A weaver.

तुन्नवाय[m] (स्तु) सौचिकः[m] — A taylor.

7. रङ्गाजीव[m] श्चित्रकरः[3 m] — A painter.

शस्त्रमार्जो[m]ऽसिधावकः[m] — An armourer.

पादूकृच्च[4 m i]र्मकारः[5 m j] (स्याद्) — A shoemaker.

व्योकारो[m] लोहकारकः[m] — An iron-smith. k

8. नाडीन्धमः[m] स्वर्णकारः[m] कलादो[m l] रुक्मकारके[m] — A gold-smith.

1—नृ. 2—नृ. 3 चि— 4—तृ. 5 च—.

[a] Sprung from the 4th and 1st tribes. [b] Also चण्डालः. [c] Likewise fem. कारुः. [d] Also fem. श्रेणी. [e] Or कुलिकः. [f] Likewise कुलः and श्रेष्ठी. [g] And तन्त्रवायः or तन्त्रवायः. Also तन्त्रवापः. [h] Or कुपिन्दः. [i] Or पादुकृत्. [j] Also चर्मारः. [k] Some separate the terms as severally signifying a founder and a smith. [l] Or कणादः.

1 *m* *m*

A shell-cutter. — (स्याच्) छांखिकः काम्बविकः

m a 2 *n*

A copper-smith. — शौल्बिक स्ताम्रकुट्टकः

3 *m* *m* 4 *m* *m* 5 *m*

A carpenter. — 9. तक्षा (तु) वर्द्धकिस्त्वष्टा रथकार (श्च) काष्ठतट्

m

One working for the village. — (ग्रामाधीनो) ग्रामतक्षः

m

One independent. — कौटतक्षो (ऽनधीनकः)

6 *m* 7 *m* *m* *m* 8 *m*

A barber. — 10. क्षुरि मुण्डि दिवाकीर्त्ति नापिता ऽन्तावसायिनः

m *m* b

A washerman. — निर्णेजकः (स्याद्) रजकः

m *m*

A distiller. — शौण्डिको मण्डहारकः

m *m*

A goatherd. — 11. जाबालः (स्याद्) अजाजीवो

9 *m* c *m*

An attendant on an idol. — देवाजीवी (तु) देवलः

f *f* d

A female juggler. — (स्यान्) माया शाम्बरी

m e *m* f

A juggler. — मायाकार (स्तु) प्रातिहारिकः

10 *m* *m* *m* 11 *m*

Dancers and tumblers. — 12. शैलालिन (स्तु) शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः

m g *m* h

भरता (इत्यपि) नटाश्

m *m*

Dancers and mimics. — चारणा (स्तु) कुशीलवाः

---

1 शां—. 2 ता—. 3—न्. 4 त्वष्ट्. 5—क्ष्. 6—न्. 7—न्. 8—न्. 9—न्. 10—न्. 11—न्.

[a] And सौल्बिकः. [b] Fem. रजकी. [c] Or देवाजीवः. [d] And साम्बरी or शांबरी, &c. [e] And मायावी (न्) or मायी (न्). [f] And प्रतिहारः, प्रातिहारः or प्रातिहारकः. [g] And भारतः. [h] Sing. नटः.

m m
13. मार्दङ्गिका मौरजिकाः — Players on drums.

m m
पाणिवादा (स्तु,) पाणिघा — Striking with their hands only.

m m
वेणुध्माः (स्युर्) वैणविका — Players on the flute.

m m
वीणावादा (स्तु,) वैणिकाः — —on the lute.

m a m
14. जीवान्तकः शाकुनिको — A fowler or bird-catcher.

m m
(द्वौ) वागुरिक जालिकौ — A hunter using nets.

m m m
वैतंसिकः कौटिक (श्च) मांसिक (श्च समं त्रयम्) — A vender of flesh-meat. b

m 1 m 2 m m
15. भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिको (ऽपि सः) — A hireling; a servant or labourer.

m m c
वार्त्तावहो वैवधिको — A chandler.

m m d
भारवाह (स्तु,) भारिकः — A porter.

m m m m m
16. विवर्णः पामरो नीचः प्राकृत (श्च) पृथग्जनः — A low man. e

m m f m m g 3 m
निहीनो ऽपसदो जाल्मः क्षुल्लक (श्चे) तर (श्च सः)

m m m m h m i m j
17. भृत्ये दासेर दासेय दास गोप्यक चेटकाः — A servant or slave.

m m k m l m m
नियोज्य किंकर प्रैष्य भुजिष्य परिचारकाः

1—ज्. 2 क—. 3 इ—.

[a] Or जीवन्तिकः. [b] Selling the flesh of beasts or birds. [c] And वैवन्धिकः. [d] Likewise भारी (न्). [e] Following a degrading profession. [f] Or अपशदः. [g] Likewise खुल्लकः. [h] Or दाशः. Fem. दासी—शी. [i] And गोप्यः. [j] Or चेटः. Also चेडः, चेडकः. Fem. चेटिका, चेटी, चेडी. [k] Fem. किङ्करा or किङ्करी. [l] Also प्रैषः and प्रेष्यः.

One nourished by a stranger. a — 18. पराचित परिस्कन्द परजात परैधिताः

A lazy man. — 19. मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतको ऽलसो ऽनुष्णः

A dextrous person. — दक्षे (तु) चतुर पेशल पटवः सूत्थान उष्ण (श्च)

A *Chandala*. — 20. चण्डाल प्लव मातङ्ग दिवाकीर्त्ति जनङ्गमा
निषाद श्वपचावन्तेवासि चाण्डाल पुक्कसाः

Barbarians. j — 21. (भेदाः किरातशबरपुलिन्दा) म्लेच्छ (जातयः)

A hunter, or deer-killer. — व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धको (ऽपि सः)

A dog. — 22. कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः
शुनको भषकः श्वा (स्याद्)

A mad dog. — अलर्क (स्तु, स योगितः)

A dog trained for the chase. — 23. (श्वा) विश्वकद्रु मृगयाकुशलः)

A bitch. — सरमा शुनी

---

1 लु—. 2 पट. 3 अ—सिन्. 4 लु—. 5 श्वन्.

a Some include this line in the synonyma of slave. b Likewise परिष्कन्दः, परिस्कन्नः, परिष्कन्नः, पारस्कन्दः. c And परजितः. d Or तुन्दपरिमार्जः. e And पेसलः or पेषलः. f Also जलङ्गमः. g And निशादः. h Sing. श्वपचः. Likewise श्वपक् (च). i Also पुक्कशः, पुक्कषः. j Of various tribes, mountaineers, savages, &c. As किरातः, living in forests and armed with a bow. शबरः or शवरः, wearing feathers (a peacock's tail, &c). पुलिन्दः or पुलिन्दः, speaking no intelligible language. k And कुक्कुरः l Or शुन and शुनिः. m Also श्वानः. n Likewise अलर्कः.

m *m* *m* a
विट्चरः सूकरो ग्राम्यो — A village hog.

m c
बर्कर (स्तरुणः पशुः) — Any young animal. b

n *n* *m* *f*
24. आच्छोदनं मृगव्यं(स्याद्)आखेटो मृगया (स्त्रियाम्) — Chase; hunting.

1 *m*
(दक्षिणारुरु लुब्धयोगाद्) दक्षिणेर्मा (कुरङ्गकः) — A deer wounded on its right side.

2 *m* d 3 *m* e *m* f *m* *m* *m*
25. चौरैकागारिक स्तेन दस्यु तस्कर मोषकाः — A thief or robber.

4 *m* g 5 *m* *m* h *m*
प्रतिरोधि परास्कन्दि पाटच्चर मलिम्लुचाः

f i *n* *n* *n*
26. चौरिका स्तैन्य चौर्य्ये (च) स्तेयं — Theft, robbery.

n j
लोप्त्रं (तु तद्धनम्) — Booty.

m l
वीतंस (स्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्) — A net, chain, or cage.k

m *n*
27. उन्माथः कूटयन्त्रं (स्याद्) — A snare or trap. m

f *f*
वागुरा मृगबन्धिनी — A net. n

n o *m* p *f* *m f n* *m* q
शुल्वं वराटकः (स्त्री तु) रज्जु (स्त्रि,पु) वटी गुणाः — A cord, rope, or string.

1—नृ. 2—र. 3 ऐ—. 4—नृ. 5—नृ.

[a] Some make the first, others the second, term, explanatory. [b] Or a lamb in particular. [c] Fem. बर्करी. [d] Also चोरः. Fem. चौरः. [e] Fem. ऐकागारिकी. [f] Or स्तेनः. Also स्तैन्यः. [g] And प्रतिरोधकः. [h] Likewise पटच्चरः. [i] Also चोरिका. [j] And लोत्रं or लोप्त्रं. [k] Any instrument for confining birds or beasts. [l] Also वितंसः. [m] Some make the preceding term synonymous with these. [n] For confining deer. [o] Add शुल्बं or शुल्वं. Also masc. शुल्बः and fem. शुल्बा or शुल्बी. Likewise शुम्बं according to a different reading. [p] Or वराटः. But some read वटाकरः. [q] Likewise वटीगुणः.

Rope and bucket of a well. a — 28. उद्घाटनं[n] घटीयन्त्रं[n] (सलिलोद्वाहनं प्रहेः)

A loom. — (पुंसि) वेमा[1 m n b] वायदण्डः[m c]

Threads. — सूत्राणि[n d] (नरि) तन्तवः[m e]

Weaving. — 29. वाणि[f f] व्यूतिः[2 f g] (स्त्रियौ तुल्ये)

Plaistering. h — पुस्तं[n] (लेप्याऽदिकर्मणि)

A doll or puppet. i — पाञ्चालिका[f j] पुत्रिका[f] (स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता)

A basket. k — 30. पिटकः[m] पेटकः[m] पेटा[f l] मञ्जूषा[f m]

A pole for carrying burdens. — (ऽथ) विहङ्गिका[f n] भारयष्टिस्[3 f]

Its string. — (तदालम्बि) शिक्यं[n o] काचो[m]

A shoe. — (ऽथ) पादुका[f]

31. पादूः[f] उपानत्[4 f] (स्त्री)

A boot. — (सैवा) ऽनुपदीना[f] (पदायता)

A thong. — नध्री[f] वध्री[f p] वरत्रा[f] (स्याद्)

A whip. — (अश्वादेस्ताडनी) कशा[f q]

1—नु. 2 व्यू—. 3—ष्टि. 4 उ—ह.

a A rope and jar to drow water from a well; or any machine for raising water. b Likewise वेमः. c Or वापदण्डः. d Sing. सूत्रं e Sing. तन्तुः. Also सूत्रतन्तुः. f And वेणिः. g Or व्युतिः. h Or painting images, &c. i Or figure made of cloth, ivory, &c. j And पञ्चालिका k The two last of these four terms are by some separated, and made to signify a large basket. l And पेडा or पोडा. m Some add मञ्जूषा, erroneously. n Or विहङ्गमा. o Likewise शिक्(च). p And वार्ध्री or वाध्री q Also कषा or कमा.

f a *f* b *f*
32. चाण्डालिका (तु) कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी — A vulgar lute.

f *f*
नाराची (स्याद्) एषणिका — Goldsmith's scales.

m *m* *m* c
शाण (स्तु) निकषः कषः — A touch-stone.

n 1 *m*
33. व्रश्चनः पत्रपरशुर् — An iron chisel. d

f f *f* g
ईषिका तूलिका (समे) — A pencil or brush. e

f *f* h
तैजसावर्त्तनी मूषा — A crucible.

f *f* i
भस्त्रा चर्मप्रसेविका — Bellows.

f j *f*
34. आस्फोटनी वेधनिका — An gimlet or auger.

f *f*
कृपाणी कर्त्तरी (समे) — Scissors or shears. k

m 2 *m*
वृक्षादनो वृक्षभेदी — A carpenter's chisel.

m m *m*
टङ्कः पाषाणदारणः — A hatchet. l

m *n* n *n*
35. क्रकचो (ऽस्त्री) करपत्रं — A saw.

f *f*
(स्याद्) आरा चर्मप्रभेदिका — Shoemaker's knife.

1—शु. 2—नृ.

[a] And चण्डालिका. [b] Likewise कटोलवीणा. [c] Some read शानःनिकसः and कसः. [d] Or else a small saw. [e] Some explain this a fibrous stick; others a mould for ingots; or else what is thrown into a crucible to try whether the metal be melted. [f] Also इषीका and ईषीका or इषिका. [g] Likewise तूलिः, तूली. [h] Also मुषा and मूषी or मूषिका. [i] Or masc. चर्मप्रसेवकः. [j] And आस्फोटनी. [k] Also a dagger. [l] Likewise a stone-cutter's chisel. [m] Or तङ्कः. [n] And क्रकरः.

An image of iron.[a] — *f* स्तूर्मी[b] *f* स्थूणा *f* लोहप्रतिमा

An art. — *n* शिल्पं (कर्म कलादिकम्)

An image; statue or picture. — 36. *n* प्रतिमानं *n* प्रतिबिम्बं *f* प्रतिमा *f* प्रतियातना *f* प्रतिच्छाया *f* प्रतिकृतिर् [1]*f*अर्चा (पुंसि) [2]*m* प्रतिनिधिर्

Resemblance.[c] — *f* उपमा [3]*n*उपमानं (स्यात्)

Like, similar. — 37. (वाच्यलिङ्गाः) *mfn* समस् *mfn* तुल्यः *mfn* सदृक्षः *mfn* सदृशः [4]*mfn* सदृक्
mfn[d] साधारणः *mfn* समान (श्च)

(In composition) Like. — (स्युरुत्तरपदे त्वमी)[e]
38. *mfn* निभ *mfn* सङ्काश *mfn*[f] नीकाश *mfn*[g] प्रतीकाश [5]*mfn* उपमा (दयः)[h]

Wages or hire. — *f* कर्मण्या (तु) *f* विधा *f* भृत्या [6]*f* भृतयो [7]*n* भर्म *n* वेतनम्
39. *n*[i] भरण्यं *n* भरणं *n* मूल्यं *m* निर्वेशः *m* पण (इत्यपि)

Spirituous liquor. — *f* सुरा *f* हलिप्रिया *f* हाला [8]*f* परिस्रुद् [9]*f* वरुणात्मजा

---

1 अ—. 2—धि. 3 उ—. 4—श्. 5 उपमा.
6—ति. 7—न्. 8—त्. 9 व—.

[a] So most commentaries explain this: but one says an anvil. [b] Or सूर्मिः. Also स्तर्मी or स्तुर्मिः. And सूर्मी, सूर्मिः or सूर्मः. [c] Some include this with the preceding. [d] Fem. साधारणी. or साधारणा. [e] The following are used only in composition. Ex. पितृनिभः, like his father. [f] Also निकाशः. [g] And प्रतिकाशः, प्रतिकाशः, or प्रतीकाशः. [h] Besides other terms similarly employed in composition: as भूतःरूपःकल्पः. [i] Also fem. भरण्या.

f *f* 1 *f* a 2 *f* *f*

40. गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा कादम्बर्य्यः परिस्रुता

f *n* *n*

मदिरा कश्य मद्ये (चाप्य)

m

ऽवदंश (स्तु भक्षणम्) — Eating what excites thirst.

f *n*

41. शुण्डापानं मदस्थानं — A tavern.

m *m* b

मधुवारा मधुक्रमाः — Tippling.

m *m* d *m* *n* c

मध्वासवो माधवको मधु माध्वीक (मद्वयोः) — Spirit, distilled from Bassia. c

n 3 *m* 4 *m n* g

42. मैरेयमासवः सीधुर् — Rum. f

m *m*

मेदको जगलः (समौ) — Vinous liquor for distilling.

n *m*

सन्धानं (स्याद्) अभिषवः — Distillation.

m i *m* j

किण्वं (पुंसि तु) नग्नहूः — Ferment. h

m k *m*

43. कारोत्तरः सुरामण्ड — Yest, barm froth.

n *f*

आपानं पानगोष्ठिका — Place where people drink together.

m n *n* *m n* 5 *n* m

चषको (ऽस्त्री) पानपात्रं सरको (ऽप्य) नुतर्षणम् — A drinking vessel. l

---

1 इरा. 2 —री. 3 आ—. 4 —धु. 5 अ—.

[a] Also प्रसन्नेरा. [b] Sing. मधुवारः, मधुक्रमः. [c] From the blossoms of the Bassia latifolia. Some divide the synonyma, making the two last terms signify wine obtained from grapes. [d] And माध्वकं, or माद्वीकं. [e] Also मधुमाध्वीकं. [f] The three terms signify different kinds; the first distilled from blossoms of Lythrum-fruticosum, with sugar, &c. the second from the raw juice of suger-cane, the third from molasses. [g] Some connect the last term with the following article. [h] A drug used for that purpose. [i] Or कण्वं. [j] Also neut नग्नहु. [k] And कारोत्तमः. [l] Some separate the two last terms of this line, and interpret them the distribution of liquor. [m] Also masc. अनुतर्ष.

m 1m m m m

A gamester. 44. धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्त्तो द्यूतकृत् (समाः)

m m a

Sureties. (स्युर्) लग्नकाः प्रतिभुवः

m b m

Keepers of gaming houses. सभिका द्यूतकारकाः

m n f n m

Gaming. 45. द्यूतो (ऽस्त्रियाम्) अक्षवती कैतवं पणः (इत्यपि)

m m

पणो (ऽक्षेषु) ग्लहो

m m m

Dice. ऽक्षास्तु देवनाः पाशकाः (श्च ते)

m c

Moving a piece at play. 46. परिणाय (स्तु शारीणां समन्तान्नयने)

(ऽस्त्रियौ)

m n m n

A checkered board or cloth. अष्टापदं शारिफलं

n m

A match of cocks, &c. प्राणिद्यूतं समाह्वयः

47. (उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन् ये ऽत्र यौगिकाः

ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते)

1—नृ.

a Sing. लग्नकः, and प्रतिभूः. Some reckon these synonymous with the following. b Sing. सभिकः and द्यूतकारकः. c Also परीणायः.

BOOK III.

CHAPTER I.

1. विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः

2. स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ।

1 *m f n* 2 *m f n* *m f n*

3. सुकृती पुण्यवान् धन्यो — Fortunate, well-fated. [a]

m f n *m f n*

महेच्छ (स्तु) महाशयः — Magnanimous.

m f n *m f n* [b]

हृदयालुः सुहृदयो — Good-hearted.

m f n *m f n*

महोत्साहो महोद्यमः — Perseverant, diligent.

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

4. प्रवीणे निपुणाऽभिज्ञ विज्ञनिष्णात शिक्षिताः — Skilful, conversant.

m f n [c] *m f n* 3 *m f n* *m f n* [d]

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल (इत्यपि)

m f n *m f n*

5. पूज्यः प्रतीक्ष्यः — Venerable.

m f n *m f n*

सांशयिकः संशयापन्नमानसः — Dubious. [e]

1—न्. 2—वत्. 3—न्.

[a] Fem. सुकृतिनी, पुण्यवती, धन्या. [b] Or सहृदयः. Also हृदयी(—न्) हृदयिकः, हृदयवान् (—वत्). [c] Or विज्ञानिकः. [d] Likewise कुशलः. [e] Uncertain or questionable. Some refer this to the person; irresolute, unsettled in opinion.

Meriting a fee or reward.
m f n *m f n* *m f n* a
दक्षिणीयो दक्षिणार्ह (स्तत्र) दाक्षिण्य (इत्यपि)

Magnificent.
m f n b *m f n* c *m f n* *m f n*
6. (स्युर्) वदान्य स्थूललक्ष्य दानशौण्डा बहुप्रदे

Long-lived.
m f n d 1 *m f n*
जैवातृकः (स्याद्) आयुष्मान्

Skilled in sacred sciences.
m f n 2 *m f n*
अन्तर्वाणि (स्तु) शास्त्रवित्

Acutely investigating.
m f n *m f n*
7. परीक्षकः कारणिको

Granting a prayer. e
m f n *m f n*
वरद (स्तु) समर्द्धकः

Joyful, cheerful.
m f n *m f n* 3 *m f n* f *m f n*
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः

Sad, perplexed.
4 *m f n* 1 *m f n* 4 *m f n*
8. दुर्मना विमना अन्तर्मनाः (स्याद्)

Regretting.
m f n 5 *m f n*
उत्क उन्मनाः

Sincere, candid.
m f n *m f n* 6 *m f n*
दक्षिणे सरलो दारौ

Liberal in giving and using.
m f n
सुकलो (दातृभोक्तरि)

Diligent, attentive. g
m f n 7 *m f n*
9. (तत्परे) प्रसितासक्ताव्

Zealously active. h
m f n i *m f n*
इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः

1—तृ. 2—द्. 3—नस्. 4—स्. 5—द्.
6 द—. 7 आसक्त.

a And दक्षिण्यः. b Or वदन्यः. c And स्थूललक्षः. d Fem. जैवातृका. e As a deity, at the instance of a votary. f Also प्रमनाः (—स्). g Some include the two next terms in these synonyma; others, varying the reading, add आविष्टः, to this article. h Making exertions for a gratifying purpose. i According to another reading, उद्युक्तः.

m f n m f n m f n m f n m f n m f n
प्रतीते प्रथित ख्यात वित्त विज्ञात विश्रुताः — Known, celebrated, famous.
m fn 1 m f n a
10. (गुणैः प्रतीते तु) कृतलक्षणा आहतलक्षणौ — Noted for good qualities.
m m b 2 m
इभ्य आढ्यो धनी — Opulent, wealthy.
m 4 m c 5 m 6 m
स्वामी (त्वी) ईश्वरः पतिरीशिता — An owner or master.
m 7 m 8 m m m m
11. अधिभू र्नायको नेता प्रभुः परिवृढो धिपः
m f n m f n
अधिकर्द्धिः समृद्धः (स्यात्) — Every way happy.
m
कुटुम्बव्यापृत (स्तु यः) — Attentive to support his family.
m n m d
12. (स्याद्) अभ्यागारिक (स्तु स्मिन्) उपाधि (श्च पुमानयम्)
m
(वराङ्गरूपोपेतो यः) सिंहसंहननो (हि सः) — Handsome and well-shaped.
m f n e
13. निर्वार्य्यः (कार्य्यकर्त्ता यः सम्पन्नः सत्वसम्पदा) — Acting fearlessly.
m f n f m f n
अवाचि मूको — Dumb.
m f n g m f n
(ऽथ) मनोजवः (स) पितृसन्निभः — Fatherly.
m i
14. (सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स) कूकुदः — Giving a girl in marriage.[h]

---

1 आ—. 2—न्. 3—न्. 4 ई—. 5—ति. 6 ईषित. 7 ना—. 8—ह.

[a] Some read आहितलक्षणः. [b] Fem. इभ्या, आढ्या, धनिनी. [c] Fem. ईश्वरा or ईश्वरी. [d] Invariably masc.: even with a feminine or neuter substantive. [e] Some read निर्वार्यः. [f] अवाक् (च्). [g] Some erroneously read मनोजवसः [h] In due form; decorating her with ornamets. [i] Or ककुदः.

Prosperous, happy. — 1 *m f n* लक्ष्मीवान् *m f n* लक्ष्मणः *m f n* a श्रीलः 2 *m f n* श्रीमान्

Affectionate. — *m f n* स्निग्ध (स्तु) *m f n* वत्सलः

Compassionate. — 15. (स्याद्) *m f n* दयालुः *m f n* कारुणिकः *m f n* कृपालुः *m f n* b सूरतः (समाः)

Unrestrained. — *m f n* स्वतन्त्रो ऽ *m f n* पावृतः 3 *m f n* c स्वैरी *m f n* स्वच्छन्दो *m f n* d निरवग्रहः

Dependent. — 16. *m f n* परतन्त्रः *m f n* पराधीनः 4 *m f n* परवान् 5 *m f n* नाथवान् (अपि)

Docile. e — *m f n* अधीनो *m f n* निघ्न *m f n* आयत्तो ऽ *m f n* स्वच्छन्दो *m f n* गृह्यको (ऽप्यमी)

A sweeper. — 17. *m f n* खलपूः (स्याद्) *m f n* f बहुकरो

Dilatory, slow. — *m f n* दीर्घसूत्र 6 *m f n* चिरक्रियः

Acting inconsiderately. — *m f n* जाल्मो ऽ 7 *m f n* समीक्ष्यकारी (स्यात्)

Indolent. — *m f n* कुण्ठो (मन्दः क्रियासु यः)

Competent to an act. — 18. *m f n* कर्मक्षमो ऽ *m f n* लंकर्मीणः

Engaged in a business. — 8 *m f n* क्रियावान् *m f n* कर्मसूद्यतः

Laborious. — (स) *m f n* g कार्मः *m f n* कर्मशीलो (यः)

Finishing carefully. — *m f n* कर्मशूर (स्तु) *m f n* कर्मठः

1—त्. 2—त्. 3—न्. 4—त्. 5 था—त्.
6 चि—. 7—न्. 8—त्.

a And श्लीलः. b Also सुरतः. c And स्वैरः. d Also निर्बन्धः and निरंकुशः. e Some make the terms in this and the preceding line synonymous. f Fem. बहुकरी and बहुकरा. g Fem. कार्मी.

1 *m f n* a 2 *m f n*

19. भरण्यभुक्कर्मकरः — Working for hire.

m f n *m f n*

कर्मकार (स्तु.) तत्क्रियः — Working without wages.

m f n *m f n*

अपस्नातो मृतस्नात — Bathing after mourning. b

3 *m f n* *m f n* c

आमिषाशी (तु) शौष्कलः — Eating fish and flesh.

m f n *m f n* 4 *m f n* 5 *m f n*

20. बुभुक्षितः (स्यात्) क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः — Hungry.

m f n *m f n*

परान्नः परपिण्डादो — Feeding at another's cost.

m f n *m f n* *m f n*

भक्षको घस्मरो ऽद्मरः — Gluttonous.

m f n *m f n*

21. आद्यूनः (स्याद्) औदरिको (विजिगीषाविवर्ज्जिते) — Shamelessly voracious.

m f n *m f n*

(उभाव) आत्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः (स्वोदरपूरके) — Selfishly voracious. d

m f n 6 *m f n*

22. सर्वान्नीन (स्तु.) सर्वान्नभोजी — Eating every thing. e

m f n *m f n*

गृध्नु (स्तु.) गर्द्धनः — Covetous, greedy.

m f n *m f n* 7 *m f n* f

लुब्धो ऽभिलाषुक स्तृष्णक्

m f n *m f n*

(समौ) लोलुप लोलुभौ — Very covetous. g

1—ज्. 2 क—. 3—न्. 4—त्सु. 5 अ—.
6—न्. 7 तृष्णज्.

a Or कर्मण्यभुक् (—ज्). b Some interpret this, dying after ablutions before the ceremony is complete. c And याष्कलः or पुष्कलः. d With disregard to those, whom he is bound to support. e Eating all manner of food, or—food proper to various tribes. f Also तृष्णकः and तर्षितः or तर्षितः. g Some make these synonymous with the preceding.

m f n a   1 *m f n*
Mad; insane. — 23. उन्मद (स्तू) न्मदिष्णुः (स्यात्)

m f n   *m f n*
Misbehaving. — अविनीतः समुद्धतः

m f n *m f n* 2 *m f n*   *m f n*
Drunk. — मत्ते शौण्डोत्कट क्षीबाः

m f n   3 *m f n*   *m f n*
Lustful. — कामुके कमिता ऽनुकः

m f n   4 *m f n*   *m f n*   *m f n*   *m f n*   *m f n*
24. कम्रः कामयिता ऽभीकः कमनः कामनो ऽभिकः

m f n   5 *m f n* b   *m f n*   *m f n*
Compliant. — विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः

m f n   *m f n*
Governable. c — 25. वश्यः प्रणेयो

m f n   *m f n*   *m f n* e
Modest. d — निभृत विनीत प्रश्रिताः (समाः)

m f n   *m f n* f 6 *m f n*
Impudent, shameless. — धृष्टे धृष्णग्वियात (स्तु)

m f n   *m f n*
Bold, present. — प्रगल्भः प्रतिभान्वितः

m f n   *m f n*
Ashamed. — 26. (स्याद्) अधृष्टे (तु) शालीनो

m f n   *m f n*
Astonished. — विलक्षो विस्मयान्विते

m f n   *m f n* g
Confused. — अधीरे कातरस्

7 *m f n*   *m f n* h   *m f n*   *m f n*
Timid. — त्रस्नौ भीरु भीरुक भीलुकाः

---

1 उ—.   2 उ—.   3—ऋ.   4—ऋ.   5—नृ.
6 वि—.   7—स्नु.

[a] Or उन्मादः. Some read शोन्मादः or स्तून्मादः and सून्मदः. [b] Or वचनग्राही (न्). [c] Some make these synonymous with the preceding. [d] Having passions restrained: or else humble, nor arrogant. [e] Or समुद्धतः. [f] धृष्णक् (—ज्). Also धृष्णुः. [g] कातरः—रा —रं. [h] Also त्रस्तः, भीतः, &c.,

1 *m f n* 2 *m f n*

27. आशंसुराशंसितरि — Wishing blessings.

3 *m f n* *m f n* a

गृहयालुर्ग्रहीतरि — Disposed to take.

m f n

श्रद्धालुः (श्रद्धया युक्ते) — Faithful; believing.

m f n *m f n*

पतयालु (स्तु) पातुकः — Habitually falling.

4 *m f n*

28. (लज्जाशीले) ऽपत्रपिष्णु र् — Bashful.

5 *m f n* 6 *m f n*

वन्दारुरभिवादके — Civil; polite.

m f n 7 *m f n* *m f n*

शरारुर्घातुको हिंस्रः — Mischievous.

m f n *m f n*

(स्याद्) वर्द्धिष्णु (स्तु) वर्द्धनः — Thriving; growing.

m f n 8 *m f n*

29. उत्पतिष्णु (स्तू) त्पतिता — Jumping up.

m f n *m f n*

ऽलङ्करिष्णु (स्तु) मण्डनः — Inclined to ornament.

m f n 9 *m f n* 10 *m f n*

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता — Faring well.

m f n 11 *m f n*

वर्त्तिष्णुर्वर्त्तनः (समौ) — Stationary.

m f n *m f n* b

30. निराकरिष्णुः क्षिप्नुः (स्यात्) — Obstructive.

m f n *m f n*

सान्द्रस्निग्ध (स्तु) मेदुरः — Very smooth.

12 *m f n* *m f n* 13 *m f n*

ज्ञाता (तु) विदुरो विन्दुर् — Knowing; intelligent.

14 *m f n* c *m f n*

विकासी (तु) विकस्वरः — Expanding.

1—शु. 2 शा—तृ. 3—लु. 4—ष्णु. 5—रु. 6 श—. 7 शा—. 8 उ—तृ. 9 भ—. 10 भ—तृ. 11 व—. 12—तृ. 13—न्दु. 14—न्.

a ग्रहीता (—तृ) or गृहीता (—तृ). b Or क्षिप्णुः. c Also विकाशी (न्) and विकश्वरः or विकाषी (न्) and विकष्वरः

m f n *m f n* 1 *m f n* 2 *m f n*

Flowing or creeping. 31. विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी (च) विसारिणि

m f n *m f n* 3 *m f n* *m f n* 4 *m f n* 5 *m f n*

Patient, content. a — सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी

m f n *m f n* 6 *m f n* b

Passionate; wrathful. 32. क्रोधनो ऽमर्षणः कोपी

m f n 7 *m f n*

Very passionate. — चण्ड (स्त्व) ऽत्यन्तकोपनः

m f n 8 *m f n*

Wakeful. — जागरूको जागरिता

m f n *m f n*

Rolling, as in sleep. — घूर्णितः प्रचलायितः

9 *m f n* *m f n* 10 *m f n*

Sleepy, sluggish. 33. स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्

m f n c *m f n*

Asleep. — निद्राण शयितौ (समौ)

m f n *m f n*

Averting the face. — पराङ्मुखः पराचीनः

11 *m f n* e *m f n* f

Down-looked. d — (स्याद्) अवाङ् (ऽप्य) ऽधोमुखः

12 *m f n* h

Adoring deities. g 34. (देवानञ्चति) देवद्र्यङ्

13 *m f n* i

Going everywhere. — विष्वद्र्यङ् (विष्वगञ्चति)

14 *m f n* j

Accompanying. — (यः सहाञ्चति) सध्र्यङ् (स)

15 *m f n* k

Moving tortuously. — (स) तिर्यङ् (यस्तिरोऽञ्चति)

1—नृ. 2—रिन्. 3 चंतृ. 4—तृ. 5—नृ. 6—नृ.
7 च—. 8—तृ. 9—ज्. 10 नि—लु. 11—र्. 12—च्.
13—च्. 14—च्. 15—च्.

a Some distinguish the three first terms as signifying patient; and the other three, contented. b Also कोपनः. c Likewise निद्रितः. d Also headlong. e Fem. अवाची. f Fem. अधोमुखी. g The same term signifies approaching idols. h Fem. देवद्रीची. Neut. देवद्र्यक. i Fem. विष्वद्रीची. Neut. विष्वद्र्यक Also विश्वद्र्यङ् (—च),—द्रीची,—द्र्यक. j Fem. सध्रीची. Neut. सध्र्यक. Also सम्यङ् (—च). k Fem. तिरश्ची.

m f n m f n 1 m f n
35. वदो वदावदो वक्ता — Speaking sensibly. a

m f n m f n
वागीशो वाक्पतिः (समौ) — Eloquent.

m f n c 2 m f n d m f n 3 m f n
वचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूक (श्च) वक्तरि: — Speaking much. b

m f n f m f n g m f n 4 m f n
36. (स्यात्)जल्पाक(स्तु)वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् — Talking nonsense. e

m f n m f n m f n
दुर्मुखे मुखरा ऽबद्धमुखौ — Foul-mouthed, scurrilous.

m f n h m f n
शक्लुः प्रियम्वदे — Speaking civilly.

m f n 5 m f n
37. लोहलः (स्याद्) अस्फुटवाग् — Lisping.

6 m f n m f n
गर्ह्यवादी (तु) कद्वदः — Speaking ill.

m f n m f n
(समौ) कुवाद कुचरौ — Censorious, detracting.

m f n m f n
(स्याद्) असौम्यस्वरो ऽस्वरः — Having a bad voice.

m f n m f n
38. रवणः शब्दनो — Sonorous.

7 m f n m f n j
नान्दीवादी नान्दीकरः (समौ) — Speaker of a prologue. i

1—क्तृ. 2—न्. 3—क्तृ. 4—च्. 5—च्.
6—न्. 7—न्.

[a] Or knowing how to speak. Some interpret this simply, speaking or speaker. [b] Some separate the two first terms as signifying one who speaks as is fit; and the other two, as signifying loquacious. [c] Or वाचोयुक्तिः, and पटुः. [d] वाग्ग्मी (न्) or वाग्मी (न्). [e] Or simply, talkative: or else, saying much that is blamable. [f] Fem. जल्पाकी. [g] This term also occurs in a good sense. [h] Also शक्तः, शक्लः, and शक्त. [i] Some say player of the overture. The prologue of an Indian drama is a benediction joined with compliments to the audience. [j] Or नान्दिकरः.

Idiot, stupid. — *m f n* a *m f n*
जडो ऽज्ञ.

Deaf and dumb. — *m f n* b
एडमूक (स्तु. वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते)

Silent. — *m f n* *m f n*
39. तूष्णींशील (स्तु.) तूष्णीको

Naked. — *m f n* 1 *m f n* *m f n*
नग्नो ऽवासा दिगम्बरे

Expelled. — *m f n* c *m f n*
निःकासितो ऽवकृष्टः (स्याद्)

Cursed. — *m f n* *m f n*
अपध्वस्त (स्तु.) धिक्कृतः

Humbled: subdued. d — *m f n* *m f n* e
40. आत्तगर्वो ऽभिभूतः (स्याद्)

Condemned; or adjudged. f — *m f n* g *m f n*
दापितः साधितः (समौ)

Removed; set aside. — *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*
प्रत्यादिष्टो निरस्तः(स्यात्)प्रत्याख्यातो निराकृतः

m f n *m f n*
41. निकृतः (स्याद्) विप्रकृतो

Deceived, tricked. — *m f n* *m f n*
विप्रलब्ध (स्तु.) वञ्चितः

Disappointed. — *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हत (श्च सः)

Turned away. h — *m f n* *m f n*
42. अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो

Confined. i — *m f n* *m f n* *m f n*
बद्धे कीलित संयतौ

1—नस.

a Fem. जडा. b Also अनेडमूकः. c One reads निःकाशितः. d Some make the preceding synonymous with this. e Also अभिभूतः. f Either the person cast; or the thing awarded; some interpret this, amerced; others, the person, by whom, or to whom, payment is made. g Likewise दापितः. h Some explain it sent or despatched. i Bound; some say fettered or confined in stocks, &c. others say imprisoned.

m f n *m f n*
आपन्न आपत्प्राप्तः (स्यात्) Distressed. a

m f n *m f n*
कांदिशीको भयद्रुतः Put to flight.

m f n *m f n* *m f n*
43. आक्षारितः क्षारितो ऽभिशस्ते Calumniated. b

m f n *m f n*
सङ्कसुको ऽस्थिरे Unsteady. c

m f n 1 *m f n*
व्यसनार्त्तो परक्तौ (द्वौ) Afflicted. d

m f n *m f n*
विहस्त व्याकुलौ (समौ) Confounded, perplexed.

m f n *m f n*
44. विक्लवो विह्वलः Overcome by fear, &c. e

m f n *m f n*
(स्यात्तु) विवशो ऽरिष्टदुष्टधीः Apprehensive of death.

m f n *m f n*
कश्यः कशार्हे Deserving a whipping.

m f n 2 *m f n* *m f n* g
सन्नद्धे (त्वा) ततायी वधोद्यते Murderous; a felon. f

m f n *m f n*
45. द्वेष्ये (त्व) ऽक्षिगतो Hateful, detestable.

m f n *m f n*
वध्यः शीर्षच्छेद्य (इमौ समौ) Meriting beheading.

m f n
विष्यो (विषेणायो वध्यो) Meriting death by poison.

m f n h
मुसल्यो (मुसलेन यः) —by knocks of a pestle.

---

1 उ—क्त. 2 आ—नृ.

a Overtaken by calamity. b Especially by a false accusation of adultery: some explain it, accused of adultery; others say, guilty of a crime. c Some interpret this uncertain. d Suffering pain from a cause human or divine. e Unable to contain himself. f Including assassins, incendiaries, robbers, &c. g Most commentators exclude the last, others the first and last, of these terms, from the synonyma. h Or मुषल्यः.

Innocent. 46. अपि अविदानो ऽकृष्णकर्मा (m f n, 1 m f n a)

Inconsiderately guilty. b — चपल श्चिकुरः (समौ) (m f n, 2 m f n)

Malevolent and censorious. c — दोषैकदृक् पुरोभागी (3 m f n, 4 m f n)

Wicked; perverse. — निकृत (स्त्व.) ऽनृजुः शठः (m f n, m f n, m f n)

Informer. 47. कर्णेजपः सूचकः (स्यात्) पिशुनो (m f n, m f n, m f n d)

Mischief-maker. — दुर्जनः खलः (m f n, m f n)

Destructive, mischievous. — नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो (m f n, m f n, m f n, m f n)

Fraudulent; crafty. — धूर्त्त (स्तु.) वञ्चकः (m f n, m f n)

Idiot. 48. अज्ञ मूढ यथाजात मूर्ख वैधेय बालिशाः (m f n, m f n e, m f n, m f n, m f n f, m f n)

Miser; avaricious. — कदर्ये कृपण क्षुद्र किम्पचान मितम्पचाः (m f n, m f n, m f n, m f n, m f n g)

Poor; indigent. 49. निःस्व(स्तु.)दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो(ऽपि सः (m f n, m f n, m f n, m f n, m f n h)

Beggar; mendicant, — वनीयको याचनको मार्गणो याचका ऽर्थिनौ (m f n i, m f n, m f n, m f n, 5 m f n)

1—नु. 2 चि—. 3—षु. 4—नु. 5—नु.

[a] Many commentators read कृष्णकर्मा (नु); and expound that with the preceding term, sinful or criminal. [b] Committing a crime without considering the guilt. [c] Remarking only ill qualities. [d] Some include this in the next article; others make the five words synonymous. [e] Also मुग्धः. [f] Fem. वैधेयी. [g] Some read किम्पचः and अनमितपचः. [h] Likewise दुस्थः. [i] Or वनीपकः.

1 *m f n* a 2 *m f n*

0. अहङ्कारवानहंयुः (स्यात्) — Proud.

m f n *m f n* b

शुभंयु (स्तु.) शुभान्वितः — Happy.

m f n

दिव्योपपादुका (देवाः) — Of divine origin. c

m f n

(मृगवाद्या) जरायुजाः — Viviparous. d

m f n

1. स्वेदजाः (कृमिदंशाद्याः) — Engendered by damp. e

m f n

(पक्षिसर्पादयो) ऽण्डजाः — Oviparous. f

1—वत्. 2 अ—.

a Some make this to be only explanatory of the other term. b This o is by some made only explanatory. c Divine beings, produced hout any apparent cause. d Produced from a viviparous being; as n, horses, bulls, &c. e As worms and insects. f Produced from an ;: birds, serpents, &c.

CHAPTER II.

m

Vegetables.[a] 1. उद्भिद (स्तरुगुल्माद्या)

1 *m f n* *m f n* b 2 *m f n*

Sprouting; germinating. उद्भिदुद्भिज्ज मुद्भिदम्

m f n c *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Beautiful or pleasing. सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्

m f n *m f n* d *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* e

2. कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्

m f n f

Charming. (तद) ऽसेचनकं (तृप्ते र्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्)

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Beloved, desired. 3. अभीष्टे ऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्

m f n *m f n* 3 *m f n* *m f n* g *m f n* *m f n* h *m f n*

Inferior; low. निकृष्ट प्रतिकृष्टा र्वे रेफ याप्या ऽवमा ऽधमाः

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* i

4. कुपूय कुत्सिता ऽवद्य खेट गर्ह्या ऽणकाः (समाः)

m f n *m f n* j *m f n* *m f n* k

Foul, dirty. मलीमसं (तु) मलिनं कच्चरं मलदूषितम्

1—द्. 2 उ—. 3—न्.

[a] As trees, shrubs, &c. [b] उद्भिज्जं or उद्भिजं. [c] Fem. सुन्दरी and सुन्दरा. [d] Also मनोहरं, and मनोहारि (न्). [e] Some add सौम्यं, भद्रकं, रमणीयं, and रामणीयकं. [f] असेचनकं or आसेचनकं. [g] Or रेपः. Also रेफः (स्) and रेपः (स्). [h] Some read अरमः. [i] अणकः or आणकः, also अनकः. [j] Likewise म्लानं. [k] Some discriminate the two first terms as signifying simply dirty; and the other two spoiled by dirt.

m f n m f n m f n

5. पूतं पवित्रं मेध्यं (च) Purified.

m f n m f n

वीध्रं (तु) विमलार्थकम् Clean.

m f n m f n m f n m f n [1] *m f n*

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् Cleansed.

m f n m f n

6. असारं फल्गु Pithless.

m f n a m f n m f n m f n

शून्यं (तु) वशिकं तुच्छं रिक्तके Void, empty.

n c m f n m f n m f n 2 *m f n*

(क्लीबे) प्रधानं प्रमुख प्रवेका ऽनुत्तमोत्तमाः Chief; principal. b

m f n d *m f n m f n m f n m f n*

7. मुख्य वर्य्य वरेण्या (श्च) प्रवर्हो ऽनवरार्ध्य (वत्)

m f n m f n m f n m f n m f n m f n e 3 *m f n*

पराद्ध्याग्र्य प्राग्रहर प्राग्र्या ऽग्र्या ऽग्रीयमग्रियम्

4 *m f n m f n m f n m f n m f n*

8. श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः (स्यात्) सत्तम (श्चा) ऽतिशोभने Excellent. f

m m 5 *m m*

(स्युरुत्तरपदे) व्याघ्र पुङ्गवर्षभ कुञ्जराः Pre-eminent g (in comp.)

m m m h

9. सिंह शार्दूल नागा (द्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः)

---

1 श—. 2 उ—. 3 श्र—. 4—यम्. 5—स्र.

a Or मुख्यं. b Some restrict the synonyma to the first line; others to the first eight terms: while others extend them to three lines, or even to four. c Invariably neuter. Instances of this word used in the masculine and in the feminine gender, are poetical licenses. Also प्रमुखः. e Also अपराध्यः—र्ध्यो—र्ध्य. f Some join this with the preceding article; others take in the two last lines; or the last line and a half including fourteen terms. g Ex. पुरुषव्याघ्रः, an eminent man. मुनिपुङ्गवः, a pre-eminent sage. h Besides other terms as मुखः, चन्द्रः, &c.

m f n *n* 1 *n*

Secondary, subordinate. अप्राग्र्यं (द्वयहीने द्वे) अप्रधानोपसर्जने

m f n a *m f n* 2 *m f n* 3 *m f n* *m f n* 4 *m f n*

Great. 10. विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत्

m f n b 5 *m f n* *m f n*

वड्रोरु विपुलं

m f n 6 *m f n* c *m f n* *m f n*

Fat; large. पीन पीव्नी (तु) स्थूल पीवरे

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Little, small. d 11. स्तोकाऽल्प क्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु

f e *f* f *m* g *m* *m* h 7 *m*

(स्त्रियां) मात्रा त्रुटी (पुंसि) लव लेश कणाऽणवः

m f n *m f n* 8 *m f n* 9 *m f n* j 10 *m f n*

Very small. i 12. अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कणीयोऽणीय (इत्यपि)

m f n *m f n* *m f n* 11 *m f n* *m f n* *m f n*

Much, many. प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु

m f n k *m f n* *m f n* *m f n* 12 *m f n* l *m f n*

13. पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूय (श्च) भूरि (च)

m f n

Countless. m परःशताः (द्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्)

---

1 उ—. 2—हृ. 3 वि—. 4—हृ. 5 उ—. 6—वृ. 7—णु. 8 अ—स. 9—स. 10—स. 11 अ—. 12—स.

a Fem. विशङ्कटा, or—टी. b Also बभ्रं. c Fem. पीवरी. d One author divides this article into four, making the three first terms signify small; the five next minute; the two terms following very minute; and the four last atom-like. e This and the following are invariably feminine. f Or त्रुटिः. g This and the following are invariably masculine. But some make them vary the gender. Others restrict the three first of them to the abstract sense. h Also fem. कणी or कणीका. i Some omit this line. j Also कनीयः (स्). k Likewise पुरुहू. l Also भूम (न्). m In this compound term, the first word is indeclinable. Ex. परःशतः, —ता,—तं. But others make it vary with the gender. Ex. Neut. परंशतं, more than a hundred. So परःसहस्राः (परंसहस्रं), above a thousand; परोलक्षः, above a hundred thousand.

m f n *m f n*

14. गणनीये (तु) गणेयं — Numerable.

m f n *m f n*

संख्याते गणितम् — Numbered, counted.

m f n *m f n*

(अथ) समं सर्वम् — All; entire.

m f n [1] *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* [2] *m f n* *m f n*

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाऽखिलानि निःशेषम्

m f n *m f n* *m f n* [a] [3] *m f n* *m f n* [b]

15. समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं (स्याद्) अनूनके

m f n *m f n* *m f n*

घनं निरन्तरं सान्द्रं — Coarse grass. [c]

m f n *m f n* *m f n*

पेलवं विरलं तनु — Delicate, fine. [d]

m f n *m f n* [4] *m f n* *m f n* *m f n*

16. समीपे निकटाऽऽसन्न सन्निकृष्ट सनीड (वत्) — Near, proximate.

m f n *m f n* [e] *m f n* *m f n* *m f n* [f]

सदेशाऽभ्याश सविधः समर्याद सवेश (वत्)

m f n *m f n* *m f n* *m f n* [i]

17. उपकण्ठाऽन्तिकाऽभ्यर्णाऽभ्यग्रा (अप्य) ऽभितो (ऽव्ययम्)

m f n *m f n* [5] *m f n* [g]

संसक्ते (त्व) ऽव्यवहितमपदान्तर (मित्यपि) — Adjoining, contiguous.

m f n *m f n* [h]

18. नेदिष्ठमन्तिकतमं — Very near.

m f n *m f n* [i]

(स्याद्) दूरं विप्रकृष्टकम् — Distant.

---

[1] अ—. [2] अ—ल. [3] अ—. [4] आ—. [5] अ—.

[a] Likewise पूर्णं°. [b] Or अनूनं. [c] Without interstices. [d] With interstices. [e] Or अभ्यासः. [f] Also सवेशः. [g] Likewise अपदान्तरं. [h] Also अन्तिकं. [i] And विप्रकृष्ट°.

Very remote. — 1 *m f n* *m f n* *m f n*
दवीय (श्च) दविष्ठं (च) सुदूरं

Long. — *m f n* 2 *m f n*
दीर्घमायतम्

Round. a — *m f n* *m f n* *m f n*
19. वर्त्तुलं निस्तलं वृत्तं

Uneven, wavy. b — *m f n* c 3 *m f n*
बन्धुरं (तू) न्नतानतम्

High, tall. d — *m f n* *m f n* 4*m f n* 5*m f n* 6*m f n* 7*m f n* e
उच्च प्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे

Short. — *m f n*
(ऽथ) वामने

m f n f 8*m f n* *m f n* g *m f n*
20. न्यङ्नीच खर्व ह्रस्वाः (स्युर्)

Bending, stooping. — *m f n* *m f n* 9 *m f n* h
अवाग्रे ऽवनतानतम्

Crooked. i — *m f n* *m f n* *m f n* 10 *m f n* *m f n* *m f n*
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम्

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*
21. आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्र (मित्यपि)

Strait. — 11 *m f n* 12 *m f n* *m f n*
ऋजावजिह्म प्रगुणौ

Confounded. — *m f n* 13 *m f n* 14 *m f n*
व्यस्ते (त्व) प्रगुणाकुलौ

Eternal. — *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*
22. शाश्वत (स्तु,) ध्रुवो नित्य सदातन सनातनाः

1—सु. 2 आ—. 3 उ—. 4 उ—. 5 उ—. 6 उ—. 7 तु—. 8 नीच. 9 आ—. 10 ऊ—तृ. 11—जु. 12 अ—. 13 अ—. 14 आ—.

a Either circular or globular. b Some interpret this, naturally even, but factitiously depressed in some place. c Or बन्धूर. d Some make the preceding terms synonymous with these. e Also उत्तुङ्ग. f न्यञ्च्, fem. नीची, nent. न्यक्. g Or खर्वः. h Also नतं. i Some make the preceding article synonymous with this.

m f n *m f n* 1 *m f n* स्थास्नु: स्थिरतर: स्थेयान्	Permanent, firm. a
(एकरूपतया तु य:)	
m f n 23. (कालव्यापी स) कूटस्थ:	Uniform : perpetually the same. b
m f n स्थावरो (जङ्गमेतर:)	Immovable.
m f n 2 *m f n* *m f n* *m f n* 3 *m f n* *m f n* चरिष्णुजङ्गम चर त्रस मिङ्ग चराचरम्	Movable.
m f n d *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* 24. चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम्	Shaking, moving. c
m f n *m f n* *m f n* *m f n* चञ्चलं तरलं (चैव) पारिप्लव परिप्लवे	
m f n *m f n* 25. अतिरिक्त: समधिको	Exceeding.
m f n *m f n* दृढसन्धि (स्तु) संहत:	Strong knit. e
m f n f *m f n* *m f n* *m f n* g *m f n* *m f n* कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्	Hard, solid.
m f n h 26. जठरं	
4 *m f n* 5 *m f n* मूर्त्तिमन्मूर्त्तं	Material, corporeal. i
m f n *m f n* 6 *m f n* प्रवृद्धं प्रौढमेधितम्	Full-grown.
m f n j *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* पुराणे प्रतनं प्रत्न पुरातन चिरन्तना:	Old, ancient.

1—स्नु. 2 ज—. 3 इं—. 4—त्. 5 मू—. 6 ए—.

[a] Some make these synonymous with the preceding. [b] As the soul, the etherial expanse, &c. [c] Some interpret the three first terms, tremulous ; and the seven last trembling : others, the three first moving, and the seven last quaking. [d] Also चपलं and चटलं. [e] Some apply this to a man whose limbs are strongly knit; others to any thing, which has no interstices. [f] Also खक्खटं. [g] Or कठोलं. [h] Fem. जठरा. Also जरठ:,—ठा,—ठं. [i] Some join these with the preceding synonyma. [j] Fem. पुराणा,—णी.

New. — *m f n m f n m f n m f n m f n m f n*
27. प्रत्यग्रो ऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः
m f n
नूत्न (श्च)

Soft. — *m f n m f n m f n m f n*
सुकुमारं (तु) कोमलं मृदुलं मृदु

Following. — 1 *m f n* a 2 *m f n* 3 *m f n* i
28. अन्वगन्वक्षमनुगे ऽनुपदं क्लीवमव्ययम्)

Perceptible. b — *m f n* c *m f n*
प्रत्यक्षं (स्याद्) ऐन्द्रियकम्

Imperceptible. d — *m f n* e 4 *m f n*
अप्रत्यक्षमतीन्द्रियम्

Closely attentive. f — *m f n m f n* 5 *m f n* 6 *m f n*
29. एकतानो ऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनो (ऽपि)
7 *m f n m f n* 8 *m f n*
(अप्ये) कसर्ग एकाग्र्यो (ऽप्ये) कायनगतो (ऽपि च

Prior; first; initial. — 9 *m* g *m f n m f n m f n* 10 *m f n* h
30. पुंस्यादिः पूर्व पौरस्त्य प्रथमाद्या
Last, ultimate. — (अथास्त्रियाम्)
m n i *m f n m f n* 11 *m f n m f n* j *m f n* k
अन्तो जघन्यं चरममन्त्य पाश्चात्य पश्चिमाः

Vain, useless. — *m f n m f n*
31. मोघं निरर्थकं

Apparent, evident. — *m f n m f n m f n* 12 *m f n*
स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम्

1—पृ. 2 अ—. 3 अ—. 4 अ—. 5 ए—. 6 ए—नृ.
7 ए—. 8 ए—. 9 आदि. 10 आद्य. 11 अ—. 12 उ—.

a अन्वक्, अन्वीची, अन्वक्. b Or perceived: present. c Likewise समक्षं. d Or unperceived: absent. e Also अनध्यक्षं. Likewise परोक्षं. f With the mind fixed attentively on one object. g Invariably masculine. h Also आदिमः and अग्रिमः. i Even with a feminine noun, it remains masculine or neuter. j Some write पाश्चात्त्यः. k Also अन्तिमः.

m f n a *n*
साधारणं (तु) सामान्यम् . — Common.

1 *m f n* 2 *m f n* *m f n*
एकाकी (तु) क एककः — Alone, solitary.

m f n *m f n* b *m f n* *m f n* c *m f n* *m f n*
32. भिन्ना (र्थका) अन्यतर एकस्त्वो ऽन्येतरा (वपि) — Other different.

m f n 4 *m f n*
उच्चावचं नैकभेदम् — Various.

m f n 5 *m f n* d
उच्चण्डमविलम्बितम् — Quick, expeditious.

m f n 6 *m f n*
33. अरुन्तुद (स्तु) मर्मस्पृक् — Sharp, corrosive.

m f n *m f n*
अबाधं (तु) निरर्गलम् — Unobstructed.

m f n *m f n* *m f n* 7 *m f n*
प्रसव्यं प्रतिकूलं (स्याद्) अपसव्यमपष्ठु (च) — Contrary.

m f n *m f n*
34. वामं (शरीरं) सव्यं (स्याद्) — Left.

m f n e *m f n*
अपसव्यं (तु) दक्षिणम् — Right.

m f n *m f*
सङ्कटं (ना तु) सम्बाधः — Narrow.

m f n *m f n*
कलिलं गहनं (समे) — Impervious.

m f n h *m f n* *m f n*
35. सङ्कीर्णं संकुलाकीर्णे — Crowded, confused. g

m f n *m f n*
मुण्डितं परिवापितम् — Shaved.

---

1 —मु. 2 एक. 3 द्व—र. 4 च—. 5—ष. 6 च—. 7 चा—.

[a] Fem. साधारणी—णा. [b] Some read एकतरः. [c] त्वः (resulting from two radical pronouns, त्व and त्वद्, which differ in accent). [d] Or अविलम्बनं. [e] Or अपसव्यं. Some make one term explanatory of the other. [f] Invariably masculine. [g] Some make this and the preceding article synonymous. [h] Also सङ्कीर्णं.

Strung; tied.		*mfn* a *mfn* b *mfn* ग्रन्थितं सन्दितं दृब्धं
Spread; diffuse.		*mfn* *mfn* *mfn* विसृतं विस्तृतं ततम्
Forgotten.	36.	*mfn* *mfn* अन्तर्गतं विस्मृतं (स्यात्) c
Placed. e		*mfn* d *mfn* प्राप्तप्रणिहिते (समे)
Shaken.		*mfn* *mfn* 1 *mfn* *mfn* 2 *mfn* *mfn* वेल्लितं प्रेङ्खिताधूत चलिताकम्पिताधुते
Thrown, cast, sent.	37.	*mfn* *mfn* *mfn* *mfn* 3 *mfn* *mfn* 4 *mfn* नुत्त नुन्नाऽस्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः (समाः)
Intrenched.		*mfn* *mfn* परिक्षिप्तं (तु) निवृतं
Stolen.		*mfn* 5 *mfn* मूषितं मुषिता (थकम्)
Expanded; dispersed.	38.	*mfn* *mfn* प्रवृद्ध प्रसृते
Deposited.		*mfn* *mfn* न्यस्त निसृष्टे
Multiplied.		*mfn* 6 *mfn* गुणिताहते
Plaistered.		*mfn* 7 *mfn* निदिग्धोपचिते
Hidden.		*mfn* *mfn* गूढ गुप्ते
Pounded.		*mfn* e *mfn* गुण्डित रूषिते
Melted.	39.	*mfn* *mfn* द्रुताऽवदीर्णे
Raised, held up.		*mfn* 8 *mfn* उद्गूर्णोद्यते
Suspended n a swing.		*mfn* *mfn* काचित शिक्यिते

1 आ—. 2 आ—. 3 आ—. 4 ई—. 5—म
6 आ—. 7 उ—. 8 उ—.

a Or ग्रथितं. Also गुम्फितं and गुफितं. b Or सर्दितं. Likewise सितं. c Also, obtained. d And व्याप्तं. e Or गण्ठितं.

m f n m f n
घ्राण घ्राते — Smelled.

m f n m f n
दिग्ध लिप्ते — Smeared, anointed.

m f n 1 m f n
समुदक्तोद्धृते (समे) — Drawn: raised from a deep place.

m f n m f n m f n m f n 2 m f n
40. वेष्टितं (स्यात्) बलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् — Surrounded. a

m f n m f n
रुग्न भुग्ने — Bent, crooked.

m f n m f n 3 m f n b m f n
(ऽथ) निशित क्ष्णुत शातानि तेजिते — Sharpened, whetted.

m f n m f n
41. (स्याद्) विनाशोन्मुखं पक्वं — Mature.

m f n m f n m f n
ह्रीण ह्रीतौ (तु) लज्जिते — Ashamed.

m f n m f n m f n c
वृते (तु) वृत्त वावृत्तौ — Chosen; appointed.

m f n d m f n
संयोजित उपाहितः — Joined; annexed.

m f n m f n m f n
42. प्राप्यं गम्यं समासाद्यं — Attainable.

m f n m f n m f n m f n
स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् — Flowing, dropping.

m f n m f n
सङ्गूढः (स्यात्) सङ्कलिते — Arranged; or heaped. e

m f n m f n
ऽवगीतः ख्यातगर्हणः — Detested.

---

1 उ—. 2 आ—. 3 शात.

a Some restrict the two first terms to signify encompassed; and the other three, secured from access. b Also निशातं. c Some, disallowing the root of this word, read व्यावृत्तः. Also आवृत्तः. d Or संयोगितः. e Or, as otherwise interpreted, brought in contact.

Various, multiform.	43. विविधः (स्याद्) बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः
Censured, blamed.	अवरीणो धिक्कृत (श्चाप्य.)।
Coarsely pounded.	ऽवध्वस्तो ऽवचूर्णित
Diluted decoction. b	44. अनायासकृतं फाण्टं
Sounded; making a noise.	स्वनितं ध्वनितं (समे)
Bound.	बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितम्
Decocted.	45. निष्पक्वे क्वथितं
Boiled. e	(पाके क्षीराज्यपयसां) श्रृतम्
Departed. f	निर्वाणो (मुनिवह्न्यादौ)
Become calm. g	निर्वात (स्तु, वाते ऽनिले)
Mature, ripe.	46. पक्वं परिणते
Passed (as ordure).	गूनं हन्ने
Passed (as urine).	मीढ (न्तु) मूत्रिते
Nourished.	पुष्टे (तु) पुषितं
Borne. h	सोढे क्षान्तम्
Vomited.	उद्वान्तमुद्गते

1 उ—. 2 उ—.

a Also अपध्वस्तः. b Made by an extemporary and simple preparation. c And श्रृणं. d उद्दितं. e Water, milk, or liquid butter. f As a saint who has attained beatitude, a fire which is extinguished, a beast which is infirm, &c. g Wind no longer blowing. h Also patient. 1 Likewise उद्वानं and उद्धानं or उद्धान्तं.

m f n *m f n*
47. दान्त (स्तु.) दमिते — Tamed, subdued or trained.

m f n *m f n*
शान्तः शमिते — Pacified, appeased.

m f n *m f n*
प्रार्थिते ऽर्द्दितः — Asked, requested.

m f n *m f n*
ज्ञप्त (स्तु.) ज्ञपिते — Made known.

m f n 1 *m f n*
छन्नश्छादिते — Covered.

m f n *m f n* a
पूजिते ऽञ्चितः — Worshipped revered.

m f n *m f n*
48. पूर्ण (स्तु.) पूरिते — Filled, full.

m f n *m f n*
क्लिष्टः क्लिशिते — Tired, fatigued.

m f n *m f n*
ऽवसिते सितः — Finished.

m f n *m f n* 2 *m f n* *m f n*
प्रुष्ट प्लुष्टोषिता दग्धे — Burnt.

m f n *m f n* *m f n*
तष्ट त्वष्टौ तनूकृते — Pared; made thin.

m f n 3 *m f n* *m f n*
49. वेधितच्छिद्रितौ विद्धे — Pierced.

m f n *m f n* *m f n*
विन्न वित्तौ विचारिते — Judged, discussed.

m f n *m f n* *m f n*
निःप्रभे विगता ऽरोकौ — Gloomy, obscured.

m f n *m f n* *m f n*
विलीने विद्रुत द्रुतौ — Liquid.

m f n *m f n* *m f n*
50. सिद्धे निर्वृत्त निष्पन्नौ — Accomplished.

m f n *m f n* *m f n*
दारिते भिन्न भेदितौ — Split.

m f n *m f n* 4 *m f n*
ऊतं स्यूतमुतं (चेति त्रितयं तन्तुसन्तते) — Woven

1 छा—. 2 उ—. 3 छि—. 4 उ—.

a And अर्चित.

m f n *m f n* *m f n* 1*m f n*

Saluted, honoured. — 51. (स्याद्) अर्हिते नमस्थितं नमसितमपचायित-
m f n *m f n*
ऽर्चिता ऽपचितम्

m f n *m f n* 2*m f n* 3*m f n*

Served, adored. — वरिवसिते वरिवस्थितमुपासित (श्चो) पचरितं (

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Suffering pain. — 52. सन्तापित सन्तप्तौ धूपित धूपायितौ (च) दून (

m f n *m f n* 1*m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Pleased, glad, content. — हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Cut. — 53. छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम्

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

Fallen. — स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्

m f n *m f n* *m f n* *m f n* 5*m f n* *m f n*

Obtained. — 54. लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं (च) भूतं (

m f n *m f n* 6*m f n* *m f n* *m f n*

Sought. — अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम्

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* 7*m f n*

Wet; moistened. — 55. आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं (

m f n *m f n* *m f n* 8*m f n* *m f n* *m f n*

Preserved, saved, guarded. — त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं (च) गुप्त (

m f n 9*m f n* *m f n* *m f n* *m*

Disregarded, despised. — 56. अवगणितमवमता ऽवज्ञाते ऽवमानितं(च)परिभ

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* 10*m f n*

Abandoned, left. — त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम्

m f n *m f n* 11*m f n* *m f n* 12*m f n* 13*m f n* *m f*

Spoken, said. — 57. उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितंलपित

---

1 अ—. 2 उ—. 3 उ—. 4 हृ—. 5 आ—. 6 अ-
7 उ—. 8 अ—. 9 अ—. 10 उ—. 11 उ—. 12 आ-
13 अ—.

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* 1 *m f n* *m f n*

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते Known, understood.

m f n a 2 *m f n* 3 *m f n* 4 *m f n* *m f n*

58. ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् Promised.

m f n *m f n* *m f n* b *m f n* 5 *m f n* 6 *m f n*

सङ्गीर्णं संविदितं संश्रुतं समाहितोपश्रुतोपगतम्

m f n *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* *m f n* 7 *m f n*

59. ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि Praised.

m f n c *m f n* *m f n* 8 *m f n* 9 *m f n*

अपिगीर्णं वर्णिता ऽभिष्टुतेडितानि स्तुता(ऽर्थानि)

m f n *m f n* *m f n* d *m f n* *m f n* e *m f n* *m f n*

60. भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् Eaten.

m f n *m f n* *m f n* f *m f n* *m f n* *m f n* *m f n*

अभ्यवहृता ऽन्नजग्ध ग्रस्त ग्लस्ता ऽशितं भुक्तं

m f n g *m f n* h *m f n* i *m f n* j *m f n* k *m f n* l

61. क्षेपिष्ठ क्षोदिष्ठ प्रेष्ठ वरिष्ठ स्थविष्ठ बंहिष्ठाः Certain irregular superlatives.

(क्षिप्र क्षुद्रा भीप्सित पृथु पीव बहुल प्रकर्षार्थाः)

m f n m *m f n* n *m f n* o *m f n* p *m f n* q *m f n* r

62. साधिष्ठ द्राघिष्ठ स्फेष्ठ गरिष्ठ ह्रसिष्ठः वृन्दिष्ठाः

(बाढ व्यायत बहु गुरु वामन वृन्दारकातिशये)

---

1 अ—. 2 उ—. 3 अ—. 4 आ—. 5 उ—.
6 उ—. 7 —त. 8 ईडित. 9 स्तुत.

[a] And उरीकृतं. [b] Also प्रतिश्रुतं. [c] And गीर्णं. [d] Likewise लीढ. [e] And गिरितं. [f] Also अद्यं. [g] Most quick. [h] Most small. [i] Most dear. [j] Most large. [k] Most corpulent. [l] Most numerous. [m] Most hard. [n] Most long. [o] Most firm. [p] Most heavy. [q] Most short. [r] Most abundant.

CHAPTER III.

1. (प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैः सङ्कीर्णे लिङ्गमुन्नयेत्)

Action.	कर्म क्रिया	1 *n* a, *f*
Continual. b	(तत्सातत्ये गम्ये स्युर्) अपरस्पराः	*m f n*
Totality.	2. (साकल्यासङ्गवचने) पारायणं	*n* d
Adherence, attachment.	परायणं	*m f n* e
Wilfulness, independence.	यदृच्छा स्वैरिता	*f*, *f* f
Vain and causeless state.	(हेतुशून्या त्वास्था) विलक्षणम्	
Quiet. g	3. शमथ (स्तु) शमः शान्तिर्	*m*, *m*, 2 *f*
Self-command. h	दान्ति(स्तु) दमथो दमः	*f*, *m*, *m*
Approved occupation. i	अवदानं (कर्मवृत्तं)	*n* j
A desirable gift.	काम्यदानं प्रवारणम्	*n*, *n* k

1—नृ. 2—न्ति.

[a] One authority makes this term masc. and neut. in both its acceptations, of action and of act. Others add, in both genders, कर्मः and कर्म. [b] In respect of action. [c] Adjectively अपरस्पराः, राः, रं. Adverbially,—रं. [d] Invariably neuter even with nouns of other genders. [e] Some read तुरायणं or त्वरायणं. [f] Also स्वैरता. [g] Absence of passion. [h] Endurance of the pain of austerities. [i] Some interpret this an act accomplished. [j] Also अपदानं. [k] Likewise प्रचारणं.

f *n* b 4. वशक्रिया संवदनं	Subduing by charms. a
1*n* *n* मूलकर्म (तु) कार्म्मणम्	Magic.
n *n* c विधूननं विधुवनं	Tremour.
n *n* *n* तर्प्पणं प्रीणना ऽवनम्	Satisfaction. d
f *n* *n* e 5. पर्य्याप्तिः (स्यात्) परित्राणं हस्तवारण (मित्यपि)	Warding of a blow.
n *n* 2*f* सेवनं सीवनं स्यूतिर्	Sewing.
m *n* f *f* विदरः स्फुटनं भिदा	Tearing, rending.
n 3 *m* g 6. आक्रोशनमभीषङ्गः	Curse, imprecation.
m *f* *n* संवेदो वेदना (न ना)	Sensation, perception.
n 4 *f* सम्मूर्छनमभिव्याप्तिर्	Co-extending, pervading.
f *f* *f n* *f n* याञ्चा भिक्षा ऽर्थना ऽर्द्दना	Begging.
n *n* 7. वर्द्धनं छेदने	Cutting.
n i *n* j (ऽथ द्वे) आनन्दन सभाजने	Courtesy; welcome or adieu. h
n आप्रच्छनम्	
5 *m* *m* (अथा) म्नायः सम्प्रदायः	Received doctrine. k
m *f* क्षये क्षिया	Loss.

1—नू. 2—ति. 3 षा—. 4—प्ति. 5 आ—.

a Bringing into one's power by drugs, charms or incantations; or the drugs and charms by which that is effected. b Or संवदना. Also ?वननं. c And विधवनं. d Whether the act of pleasing or the state of being pleased. e Or हस्तधारणं. f And स्फोटनं. g Likwise अभिषङ्गः. h Civility in receiving a friend, or in taking leave of him: embracing, friendly inquiry, adieu. i And आमन्त्रनं. j Also सभाजनं. k Traditional and right.

Meaning	Text	Gender / notes
Taking.[a]	8. ग्रहे ग्राहो	m m
Wish, desire.	वशः कान्तौ	m 1f
Protection, defence.	रक्ष्णस्त्राणे	m b 2n
Sound, noise.	रणः क्वणे	m c m
Perforation, piercing.	व्यधो वेधे	m m
Maturity.	पचा पाके	f m
Calling; challenging.	हवो हूतौ	m 3f
Engaging; appointing.[d]	वरो वृतौ	m 4f
Combustion, burning.	9. ओषः प्लोषे	m m e
Guiding, directing.	नयो नाये	m m
Wearing, growing old.	ज्यानिर्जीर्णौ	f 5f
Whirling, going round.	भ्रमो भ्रमौ	m 6f
Increase, growth.	स्फातिर्वृद्धौ	f 7f
Fame, notoriety.	प्रथा ख्यातौ	f 8f
Touch, contact.	स्पृष्टिः पृक्तौ	f 9f
Oozing, dripping.	स्नवः स्रवे	m f [f]

1—ति. 2 त्रा—. 3—ति. 4—ति. 5 जीर्णि. 6—मि. 7 वृधि. 8—ति. 9—क्ति.

[a] Whether by seizure or acceptance. [b] Some read रक्षा. [c] Also क्वणः. [d] Prevailing on a person to undertake a business. Both terms also signify requesting, and encompassing. [e] Also प्रोषः. [f] And स्राव. Also स्रवः

10. एधा [f, a] समृद्धौ [1 f]	Thriving.
स्फुरणं [n, b] स्फुरणे [n, c]	Throbbing.
प्रमितौ [2 f] प्रमा [f]	True knowledge.
प्रसूतिः [f] प्रसवे [m]	Bringing forth (as young).
श्च्योते [m, d] प्राघारः [m]	Pouring forth ; aspersion.
क्लमथः [m] क्लमे [m]	Fatigue.
11. उत्कर्षो [m] ऽतिशये [m]	Excellence.
सन्धिः [f] श्लेषे [m]	Union, junction.
विषय [m] आश्रये [m, e]	Refuge ; asylum.
क्षिपायां [3 f] क्षेपणं [n]	Sending ; directing. f
गीर्णि [f] र्गिरौ [4 f, g]	Swallowing.
गुरण [n, h] मुद्यमे [5 m]	Effort, exertion.
12. उन्नाय [m] उन्नये [m]	Raising.
श्रायः [m] श्रयणे [n]	Reliance ; taking refuge.
जयने [n] जयः [m, i]	Conquest, victory.

1—द्धि. 2—ति. 3—पा. 4 गिरि. 5 उ—.

[a] Some read विधा. [b] And स्फुलनं or स्फोरणं. Also स्फुरः and स्फुरणा. [c] Likewise स्फारणं. [d] And श्च्योतः. [e] Or आश्रयः. [f] Also interpreted passing away time. [g] Also गिलिः and गिलनं. [h] Likewise घूरणं and गोरणं. [i] According to another reading, जपनं, जपः, inaudible repetition.

Discourse, speech. — निगादो निगदो (m m)

Pride. a — मादो मद (m m)

Regret. — उद्वेग उद्भ्रमे (m m)

Trituration of perfumes. — 13. विमर्द्दनं परिमले (m m)

Conferring of a benefit. b — ऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः (1 m 2 m)

Disfavour. — निग्रह स्तद्विरुद्धः स्याद् (m c)

Attack, onset. d — अभियोग (स्त्व)भिग्रहः (m 3 m)

Clinching of the fist. — 14. मुष्टिबन्ध (स्तु) संग्राहो (m m)

Affray, assault. e — डिम्बे डमर विप्लवौ (m m f m)

Ligament, fetters. — बन्धनं प्रसितिश्चारः (n f 4 m g)

Morbid heat. h — स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि (m i 5 m j 6 m)

Injury. k — 15. निकारो विप्रकारः (स्याद्) (m m)

Hint, sign, token. l — आकारस्त्विङ्ग इङ्गितः (m 7 m m)

1—त्ति. 2 अ—. 3 अ—. 4 चार. 5—ष्ट.

6 उ—मृ. 7 इ—.

a Also joy. b By doing good, or by preventing ill. c Or विग्रहः. Also, according to a varied reading, निरोधः and विरोधः; but here a different acceptation is intended: viz. restraint or confinement. d Some explain this, a challenge to fight. e A conflict without weapons. Also terrifying the enemy by shouts or gestures. Likewise devastation and predatory or irregular war. And डामरः. g Some read चारः, and connect it with the next article. h The line is by some divided into three articles, instead of two: viz. ligament; business of a scout or spy (चारः स्पशः); morbid heat. i Also स्पर्शः. j Or स्प्रष्टृ (ऋ). k Also wickedness. l Indication of sentiment.

Gender marks	Sanskrit	English
m m f 1f	परिणामो विकारो (द्वे समे) विकृति विक्रिये	Change of form. a
m 2m	16. अपहार (स्त्व) पचय:	Loss.
m m	समाहार: समुच्चय:	Assemblage. b
m n	प्रत्याहार उपादानं	Abstraction. c
m m	विहार (स्तु) परिक्रम:	Walking for pleasure.
m e n	17. अभिहारो ऽभिग्रहणं	Robbery. d
m n	निर्हारो ऽभ्यवकर्षणम्	Extraction.
m m	अनुहारो ऽनुकार: (स्याद्)	Imitation.
m	(अर्थस्यापगमे) व्यय:	Expenditure.
m f	18. प्रवाह (स्तु) प्रवृत्ति: (स्यात्)	Stream. f
m	प्रवहो (गमनं वहि:)	Going forth, issuing.
m m m m m m	वियामो वियमो यामो यम: संयाम संयमौ	Forbearance. g
3n m	19. हिंसाकर्मा ऽभिचार: (स्याज्)	Incantation to destroy.
f h m f	जागर्य्या जागरा (द्वयो:)	Waking, watching.

1—या. 2 अ—. 3—नु.

[a] Some distinguish the terms, making the two first signify a total change, and the other two a partial or temporary alteration. [b] Gathering together in fact, or in thought. [c] Restraining the organs of sense. Also abridgment. [d] Or seizure in one's presence. [e] Likewise अभ्याहार:. [f] Or continual flow. Likewise commencement of action. [g] This line is by some divided into three articles: the two first terms signifying various distress; the two next decease; and the two last forbearance. [h] Also जागरिया and जागर्त्ति:. Likewise जागरणं.

Obstacle, impediment. — विघ्नो[m] ऽन्तरायः[m] प्रत्यूहः[m]

Contiguous support.[a] — (स्याद्) उपघ्नो[m] ऽन्तिकाश्रये[m]

Enjoyment. — 20. निर्वेश[m] उपभोगः[m] (स्यात्)

Encompassing; surrounding. — परिसर्पः[m] परिक्रिया[m]

Separation. — विधुर[n] (न्तु.) प्रविश्लेषो[m]

Meaning, intention. — ऽभिप्रायश्[m] छन्द[1 m b] आशयः[m]

Abridgment. — 21. संक्षेपणं[n] समसनं[n]

Contradiction. — पर्य्यवस्था[f c] विरोधनम्[n]

Perambulation.[d] — परिसर्य्या[f e] परीसारः[m]

Stay. — (स्याद्) आस्था[f] (त्वा) सना[2 f] स्थितिः

Diffusion. — 22. विस्तारो[m f] विग्रहो[m] व्यासः[m]

Prolixity. — स च (शब्दस्य) विस्तरः[m]

Rubbing of the person. — (स्यान्) मर्द्दनं[n] सम्बाहनं[n]

Disappearance. — विनाशः[m] (स्याद्) अदर्शनम्[n]

Acquaintance. — 23. संस्तवः[m] (स्यात्) परिचयः[m]

Spreading. — प्रसर[m] (स्तु.) विसर्पणम्[m]

Scarcity. — नीवाक[m] (स्तु.) प्रयामः[m] (स्यात्)

Proximity. — सन्निधिः[m g] सन्निकर्षणम्[n]

1 छ—. 2 चा—.

[a] As a tree, of a creeper. [b] Also neut. छन्दः (स्). [c] And प्रत्यवस्था. [d] Moving about, on the ground: some interpret it near approach. [e] Or परीसर्य्या. [f] And विस्तरः. [g] Also सन्निधं.

24. लवो ऽभिलावो लवने (m m n)	Reaping.
निष्पावः पवने पवः (m n m)	Winnowing, cleaning.
प्रस्तावः (स्यात्) अवसरः (m m)	Occasion, opportunity.
त्रसरः सूत्रवेष्टनम् (m b n)	A shuttle. a
25. प्रजनः (स्यात्) उपसरः (m m)	First pregnancy of cows. c
प्रश्रय प्रनयौ (समौ) (m d m)	Affectionate solicitation.
धीशक्तिर्निष्क्रमो (f 1 m)	Intellectual faculty. e
(ऽस्त्री तु) संक्रामो दुर्गसञ्चरः (m n g m h)	Difficult progress. f
26. प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः (m i m j)	Act tending to a main object.
प्रक्रमः (स्यात्) उपक्रमः (m m)	Beginning. k
(स्यात्) अभ्यादानमुद्घात आरम्भः (n 2 m l m)	
संभ्रमस्त्वरा (m 3 f m)	Haste, hurry.

[1] नि—. [2] उ—. [3] त्व—.

[a] Also act of weaving. [b] Or त्रसरः. [c] Some interpret it, the eason of impregnation. Others explain it, the first going of a cow o a bull; or the first impregnation; or simply her impregnation by he bull, or her pregnancy. [d] Also प्रजरः. [e] Power of the undertanding: as attention, comprehension, reasoning, &c. [f] Towards a l..e scarcely accessible. [g] And संक्रमः. [h] Likewise सञ्चारः. [i] Or प्रत्युत्क्रान्तिः. [j] Some read प्रयुक्तार्थः; and explain this article, beginning of battle: others interpret it, war or combat. [k] Some divide this article; making the two first terms signify a first beginning, and the three last a commencement in general: others explain the two first, beginning; and the three last, a thing begun. [l] Also उपोद्घातः [2] Add त्वरिः.

Impediment.i — 27. प्रतिबन्धः[m] प्रतिष्टम्भो[m a]

Causing to descend. — ऽवनाय (स्तु.)[m b] निपातनम्[n c]

Apprehension. d — उपलम्भ (स्त्व)[m] ऽनुभवः[m]

Smearing. e — समालम्भो[m] विलेपनम्[m]

Separation of lovers. f — 28. विप्रलम्भो[m] विप्रयोगो[m]

Liberality. g — विलम्भ (स्त्व)[m] ऽतिसर्जनम्[1 n]

Celebrity. — विश्राव (स्तु)[m] प्रविख्यातिर्[2 f h]

Attention. — अवेक्षा[f] प्रतिजागरः[m]

Reading; lecture. — 29. निपाठ[m] निपठौ[m] पाठे[m]

Wetness. i — तेमस्तेमौ[m m] समुन्दने[n]

Distress, from disease, &c. — आदीनवास्रवौ[m 3 m j] क्लेशे[m]

Meeting; union. — मेलके[m] सङ्ग[m] सङ्गमौ[m k]

Research. — 30. सम्वीक्षणं[n l] विचयनं[n] मार्गणं[n] मृगणा[n] मृगः[m m]

Embrace. — परिरम्भः[m n] परिष्वङ्गः[m] संश्लेष[n] उपगूहनम्[n]

Sight; seeing; looking. — 31. निर्वर्णनं (तु)[n] निध्यानं[n] दर्शनालोकनेक्षणम्[4 n o, 5 n, 6 n]

---

1 अ—. 2—ति. 3 आ—. 4—न. 5 आ—. 6 ई—.

a Likewise विष्टंभः. b And अवनयः. c Or नियातनं. d Conception otherwise than from memory. e With saffron, sandalwood, &c. f Also solitude, and disagreement. g Some explain it, appointing, engaging. h Also प्रतिख्यातिः. i One explains this, wet. j Or आस्रवः. k Also सङ्कमं and साङ्कमः. l Likewise अन्वीक्षणं and अन्वेषणं, or गवेषणं. m Some read मृगया. n Or परीरम्भः. o According to another reading, आलोकः and लक्षणं.

n n m f
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः — Rejection; disallowance.

m m
32. उपशायो विशाय (श्च पर्य्यायशयनार्थकौ) — Watching alternately.

n f b f c f
अर्त्तनं (च) ऋतीया(च)हृणीया(च) घृणा (र्थके) — Censure, reproach. a

m m m m e
33. (स्याद्) व्यत्यासो विपर्य्यासो व्यत्यय(श्च) विपर्य्यये — Contrariety; opposition. d

m g m m m
पर्य्ययो ऽतिक्रम (स्तस्मिन्न) ऽतिपात उपात्ययः — Transgression. f

n
34. (प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्) प्रतिशासनम् — Mission after calling. h

m
(स) संस्तावः (क्रतुषु या स्तुतिभूर्मिर्द्विजन्मनाम्) — Place where the priests stand. i

m
35 (निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स) उद्घनः — A carpenter's work-bench.

m m k
स्तम्बघ्न(स्तु) स्तम्बघनः (स्तम्बो येन निहन्यते) — Tool for cutting corn and grass. j

m
36. आविधो (विध्यते येन तत्र) — An auger. l

m
(विष्वक्समे) निघः — Round, circular.

m m
उत्कार (श्च) निकार(श्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ) — Winnowing of corn. m

---

[a] One commentator remarks, that two of these terms, ऋतीया and हृणीया, which properly signify shame, are here inserted by mistake. [b] Also रोज्या. [c] Likewise हृणिया and हिणीया or हृणीया. [d] One interprets this, misapprehension. [e] And विपर्य्यायः. [f] Some make the four terms, others the two first of them, synonymous with the preceding. [g] And पर्य्यायः. [h] Sending of a servant on an errand after calling him. [i] At a solemn act of religion; reciting hymns and prayers. [j] For eradicating clusters of gramineous plants: some say for cutting the stalks: others explain the term a basket to receive heads of Indian corn, &c. [k] Also संबहनम्,—नी. [l] Turned by a string. [m] Or piling it up.

m 1m m 2m

Swallowing, &c. a — 37. निगारोद्गार: विक्षावोद्ग्राहा (स्तु, गरणादिषु)

3f 4f 5f m b

Stopping, ceasing. — आरत्यवरति विरतय उपरामे

m f c

Spitting. — (वा स्त्रियां तु)निष्ठेव:

f 6n n

38. निष्ठ्यूति निष्ठेवनं निष्ठीवन (मित्यभिन्नानि)

n f d

Speed. — जवने जूति:

f n

Conclusion. e — साति (स्तु) ऽवसाने (स्याद्)

m f

Fever. — (अथ) ज्वरे जूर्त्ति:

m n

Driving of cattle. — 39. उदज (स्तु,) पशुप्रेरणम्

m f

Curse. — अकरणि (रित्यादय: शापे)

7n

Aggregate patronymic. g — (गोत्रान्तेभ्य स्तस्य वृन्दमित्यौ) पगवका (दिकम्)

m m

Multitude of loaves and pies. h — 40. आपूपिकं शाष्कुलिक (मेवमाद्यमचेतसाम्)

1 उ—. 2 उ—. 3—ति. 4 अ—. 5—ति.
6 नि—. 7 औ—क.

a The four terms, here exhibited, differ in signification. निगार:, swallowing. उद्गार:, vomiting. क्षिवाव:, cough; some say, sound. उद्ग्राह:, taking up: also, replying in argument. b Or उपरम:. c Fem. निष्ठेवा. Some say, also neuter निष्ठेवं. d Likewise जुति:. Some add जति: and जवन. e End of action. f So similar terms of imprecation. As अजननि:, अजीवनि:, अवग्राह:, निग्राह:, &c. Ex. तस्याजीवनिरेवास्तु, May he not live! g Instanced in the text; औपगवकं, a multitude of descendants of Upagu So गार्गकं, a multitude of descendants of Garga. दाक्षकं,—of Daksha. h Respectively: stated as instances of nouns of multitude of inanimate things.

m

(पशवोऽपि) मृगाः — Cattle. a

m

वेगः (प्रवाहजवयोरपि) — 1 Stream. 2 Speed. b

m

22. परागः (कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि) — 1 Pollen of flowers. 2 Dust. c

m *m*

(गजेऽपि) नागमातङ्गाव् — An elephant. d

m

अपाङ्गः (तिलकेऽपि च) — A circlet on the forehead. e

m

23. सर्गः (स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु) — 1 Nature. 2 Relinquishment. f

m

योगः (सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु) — 1 Armour. 2 Means g

m

24. भोगः (सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः) — 1 Enjoyment. 2 Hire. h

m j

(चातके हरिणे पुंसि) सारङ्गः (शबले त्रिषु) — 1 Sort of bird. 2 A deer. i

---

[a] Likewise 2 Deer. 3 An elephant with white marks on his forehead. 4 A constellation (the head of Orion). 5 Search. [b] Also 3 Rapid transition, as of mind or wind. 4 Call of nature. [c] And 3 Fragrant powder. Also 4 Eclipse. 5 Coral. [d] Also नागः. 2 A snake (Coluber naja: and a sort of demigod shaped as a serpent). 3 A cruel person. 4 Name of a country. 5 In comp. 'Pre-eminent. 6 Mesua ferrea. 7 Rottlera tinctoria, R. 8 Cyperus pertenuis, R. Likewise मातङ्गः. 2 A race of mountaineers. 3 The sacred fig-tree (Ficus religiosa). [e] Also 2 Corner of the eye. 3 A lame or maimed person. [f] Likewise 3 Certainty. 4 A chapter or section. 5 Creation. Also 6 Perseverance. [g] And 3 Meditation. 4 Union. 5 Junction. Also 6 Keeping a fixed posture. 7 Lucky conjuncture. 8 In astrology, A mode of reckoning the moon's longitude. [h] And 3 Expanded head of a serpent. 4 Body of a serpent. Also 5 Eating. 6 Nurture. [i] And m. f. n. 3 Variegated. Also m. 4 An elephant. 5 A bee. 6 A peacock. [j] Or सारङ्गः.

An ape. a — 25. (कपौ च) प्लवगः *m*

1 Curse. 2 Defeat. b — (शापे त्व) ऽभिषङ्गः (पराभवे) *m*

1 A yoke. 2 A pair. 3 An age. c — (यानाद्यङ्गे) युगः (पुंसि) *m*

युगं (युग्मे कृतादिषु) *n*

1 Heaven. 2 An arrow 3 A bull. 4 Speech. d — 26. (स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि) गौर् *m f* e

1 A mark. 2 Privy part f — लिङ्गं (चिह्नशेफसोः) *n*

1 Preferableness. 2 Summit. g — 27. शृङ्गं (प्राधान्यसान्वोश्च) *n*

1 The head. 2 Privy part. h — वराङ्गं (मूर्द्धगुह्ययोः) *n*

1 Prosperity. i — भगं (श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिषु) *n*

---

[a] Also 2 A frog. 3 Sort of bird (a diver). 4 The dawn: the charioteer of the sun. [b] Also 3 Oath. 4 Groundless imputation. 5 Embrace. [c] The *Krita*, *Tréta*, *Dwápara*, and *Kali*. Also 4 A measure of four cubits. [d] And 5 The thunderbolt. 6 A region or quarter. 7 An eye. 8 A ray of light. 9 The earth. 10 Water. Likewise 11 The sun. [e] Masc. in some senses; and fem or even neut. in others. [f] Membrum virile. Also 3 A sign or token. 4 The Symbol of SIVA. [g] Of a mountain. Likewise 3 A horn. Also fem. 4 A sort of fish (Silurus pungentissimus). 5 A poisonous plant. [h] Pudendum muliebre. [i] Or 2 Beauty. And 3 Love, desire. 4 Pudendum muliebre. 5 Excellence (virtue, knowledge, &c.) 6 Strength, Vigour. 7 Care. 8 Glory, fame. And m. n. 9 One of the twelve suns. Also 10 The Moon.

SECTION IV.

m

28. परिघः (परिघातेऽस्त्रेऽप्य) — 1 Destruction. 2 An iron club. a

m

ओघो (वृन्देऽम्भसां रये) — 1 Multitude. 2 A current. b

m

मूल्ये पूजाविधाव्) ऽर्घो — 1 Price. 2 Mode of adoration. c

n

(ऽंहो दुःखव्यसनेष्व्) ऽघम् — 1 Sin. 2 Pain. 3 Passion.

m f n

29. (त्विष्विष्टे ऽपि) लघुः — Pleasing. d

SECTION V.

m

काचाः (शिक्यमृद्भेदद्दग्रुजः) — 1 A swing. e 2 Glass. f

m

विपर्यासे विस्तरे च) प्रपञ्चः — 1 Reverse. 2 Copiousness. g

m

(पावके) शुचिः — 1 Fire. 2 A tried minister. 3 A month. h

30. (मास्यमात्ये चाप्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु)

f

(अभिषङ्गे स्पृहायाञ्च गभस्तौ च) रुचिः (स्त्रियाम्) — 1 Passion. 2 Desire. i

---

[a] Or 3 A club armed with iron. 4 In astrology, One of the Yógas. [b] Of water. Also 3 Succession. [c] Or of showing respect. [d] Also 2 Small. 3 Light. And n. 4 Quick. [e] For suspending a load. [f] And 3 A disease of the eye. [g] And 3 Error or illusion. 4 Prolixity. 5 Abundance. Also 6 Delusion. [h] That of A'shád'ha or of Jyaisht'ha. Or 4 The Hot season. 5 The sentiment of love. And m. f. n. 6 Pure. 7 White. [i] And 3 A ray of light. Or 4 Intentness. 5 Splendour. 6 Beauty.

SECTION VI. a

1 Clear. 2 A bear. b — 31. (प्रसन्ने भल्लुकेप्य) ऽच्छो *m*

1 A cluster. 2 Sort of necklace. c — गुच्छः (स्तबकहारयोः) *m f n*

1 Hem of a garment. d — (परिधानाञ्चले) कच्छो (जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः) *m*

SECTION VII.

1 A peacock. 2 VISHNU's bird. — 32. (केकितार्क्ष्याव) ऽहिभुजौ *m*

1 A tooth. 2 A regenerate man. e — (दन्तविप्राण्डजा) द्विजाः *m*

1 VISHNU. 2 SIVA. 3 A goat. f — अजा (विष्णुहरच्छागा) *m*

1 A cowpen. 2 A road. g — (गोष्ठाध्वनिवहा) व्रजाः *m*

1 A deified saint. 2 YAMA. h — 33. धर्म्मराजौ (जिनयमौ) *m*

An elephant's tooth. i — कुञ्जो (दन्तेऽपि न स्त्रियाम्) *m n*

---

a The stanza, constituting this section, is omitted by most commentators. b Also 3 Crystal. c Likewise 3 A clump. 4 A multitude or assemblage. d And m. f. n. (some say m.) 2 Bank or shore. Also m 3 Sort of tree (Hibiscus Populneoides). e Of the three first tribes And 3 An oviparous animal: a bird, &c. f Also 4 *Brahmá*. 5 Cupid. 6 A sheep. 7 Proper name; Son of RAGHU. g And 3 A multitude h Also 3 Title of YUD'HIST'HIRA. i Likewise 2 An arbour.

n बलजे (क्षेत्रपूर्द्वारे) *f* बलजा (वल्गुदर्शना)	1 A field. 2 A city gate. a 3 A pretty woman.
1 *f* 34. (समे क्ष्मांशे रणे ऽप्या) जिः	1 Even ground. 2 War.
f प्रजा (स्यात्सन्ततौ जनेः)	1 Progeny. 2 People.
m अब्जौ (शङ्खशशाङ्कौ च)	1 A conch. 2 The moon. b
m f n (स्वके नित्ये) निजं (त्रिषु)	1 Own. 2 Perpetual.

SECTION VIII.

m 35. (पुंस्यात्मनि प्रवीणे च) क्षेत्रज्ञो (वाच्यलिङ्गकः)	1 Soul. c
f संज्ञा (स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना)	1 Thought. 2 Name. 3 Hint. d
m 36. दोषज्ञौ (वैद्यविद्वांसौ)	1 A physician. 2 A wise man.
m ज्ञो (विद्वान्सोमजो ऽपि च)	1 A wise man. 2 BUD'HA. e

1 आजि.

[a] Also 3 War. [b] Also 3 *Dhanwantari.* 4 A tree (Eugenia acutangula). And n. 5 A Lotos. [c] And m. f. n. 2 Skilful. [d] Also 4 Proper name: the wife of the sun. [e] First of the lunar race.

SECTION IX.

A crow. a	m (काकेभगण्डौ) करटौ
An elephant's cheek. 2 The hip. b	m c (गजगण्डकटी) कटौ
1 Bald. 2 Without prepuce. d	m e 37. शिपिविष्ट (स्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे)
1 divine artist. f	1 m g (देवशिल्पिन्यपि) त्वष्टा
Destiny. h	n दिष्टं (दैवे ऽपि न द्वयोः)
Pungency.	m 38. (रसे) कटुः
Improper act. i	2 n कटु (कार्य्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः)
1 Happiness. 2 Ill luck. j	n रिष्टं (क्षेमाशुभाभावेषु)
Happiness. 2 Misery. k	n ऽरिष्टे (तु शुभाशुभ)
1 Illusion. 2 Fraud.	39. (मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु

1—ष्टृ. 2 कटु.

[a] And 2 An elephant's cheek. Also 3 A person speaking nonsense. 4 One following a blamable profession. [b] Also 3 A mat. 4 A dead body. And f. (कटी). 5 Long pepper. [c] Nom. कटः. But some, by a slight variation of the reading and interpretation, make कटिः the term in both acceptations ; or else कटिः and कटः. [d] Naturally so. Or 3 A leper. 4 Title of SIVA. 5 KRÎSHN'A. [e] And शिपविष्टः or शिविपिष्टः. [f] VIS'WAKARMA'. Also 2 A carpenter. 3 In mythology, One of the twelve suns. [g] Or तष्टा (ष्टृ). [h] Also m. 2 Time. [i] And m. f. n. 3 Envious. 4 Fierce. 5 Displeasing. Also f. 6 Mustard. 7 A medicinal plant. vulg. *Catucí*. [j] And 3 The reverse of ill luck. Also 4 Destruction. 5 Sin. [k] Also 3 Sign of death. 4 Spirituous liquor. Likewise m. Garlic. 6 Melia azadderekht. 7 A crow.

m n
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे) कूट (मस्त्रियाम्) — 2 Lie. 4 Assemblage. 5 Summit. a

f
40.(सूक्ष्मैलायां)त्रुटिः(स्त्रीस्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा) — 1 Small cardamum. 2 An instant. b

1 f
(अत्युत्कर्षाश्रयः) कोट्यः — 1 End of a bow. 2 Eminence. c

f
(मूले लग्नकचे)जटा — 1 A root. 2 Clotted hair. d

f
41. व्युष्टिः (फले समृद्धौ च) — 1 Consequence. 2 Opulence. e

f
दृष्टि (र्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने) — 1 Knowledge 2 An eye. 3 Sight.

f
इष्टि (र्यागेच्छयोः) — 1 A sacrifice. 2 Desire. f

f h
सृष्ट (निश्चिते बहुले त्रिषु) — 1 Certain. g

m f n
42. कष्टे (तु कृच्छ्रगहने) — 1 Painful. 2 Difficult. i

(दक्षामन्दागदेषु तु)

m f n
पटु (र्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च) — 1 Diligent. 2 Skilful. j

1—टि.

[a] Of a mountain. And 6 Ploughshare. 7 Body of a plough. 8 Uniform substance (as the etherial element, &c.). 9 A trap for deer. 10 A hammer. Likewise 11 A jar. 12 Name of a plant. [b] And 3 An atom. 4 Doubt. [c] And 3 Edge of a weapon. 4 A corner or angle. 5 In numeration, Ten millions. [d] Also 3 Spikenard. [e] Also 3 Praise. [f] Likewise 3 A memorial verse. [g] The subject of ascertainment. And m. f. n. 3 Much. Also f. 4 Creation. [h] Or सृष्ट. Likewise Created, fabricated. [i] Not easily attainable. [j] And 3 Fierce. 4 Cruel. 5 Hale. Also m. 6 A plant (Trichosanthes dioica) n. 7 Salt.

SECTION X.

SIVA. a	*m*	नीलकण्ठः (शिवे ऽपि च
1 The stomach. 2 A granary. b	*m*	43. (पुंसि) कोष्ठो (ऽन्तर्जठरं कुसूलो ऽन्तर्गृहन्तथा)
1 Confirmation. c	*f*	निष्ठा (निष्पत्तिनाशान्ताः)
1 Excellence. 2 Limit. 3 Region. d	1 *f*	काष्ठो (त्कर्षे स्थितौ दिशि)
Pre-eminent. e	*m f n*	44. (त्रिषु) ज्येष्ठो (ऽतिशस्ते ऽपि)
1 Very young. 2 Small. f	*m f n*	कनिष्ठो (ऽतियुवाल्पयोः)
A staff. g	*m n*	दण्डो (ऽस्त्री लगुडे ऽपि स्याद्)
1 A globe or ball. 2 Raw suger. h	*m*	गुडो (गोलेक्षुपाकयोः)
1 A serpent. 2 A carnivorous beast. i	*m*	45. (सर्पमांसात्पशू (व्याडौ

1 काष्ठा.

[a] Also 2 A peacock. 3 A blue jay (Coracias Indica, &c.) 4 A gallinule. [b] And 3 An apartment. Also 4 Own. [c] And 2 Disappearance. 3 Destruction. Or 4 Stop. 5 Steady practice. [d] Or quarter. Also 4 A measure of time; 18 twinklings of an eye. 5 A place. 6 A plant (Amomum Anthorhiza). Likewise n. 7 Wood. [e] Also 2 Eldest. 3 Very old. Likewise m. 4 The month so called. And f. 5 The constellation. [f] Also 3 Youngest. And f. 4 The little finger. [g] Likewise 2 A measure of four cubits. 3 A churning stick. 4 A measure of time: 24 minutes. 5 Punishment. 6 YAMA; the Judge of the next world. 7 A companion of the sun. 8 A column of troops. 9 A stem or trunk. [h] Also f. 3 Euphorbia Tirucalli, &c. [i] As a tiger, &c. Also 3 A wicked man.

1f *f* b गोभूवाचस्त्विडा इला:	1 A cow. 2 The earth. 3 Speech. a
f क्ष्वेडा (वंशशलाकापि)	A bambu rod. c
f नाडी (कालेऽपि षट्क्षणे)	An Indian hour d
m n 46 काण्डोऽ (स्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु)	1 A stem. 2 An arrow. e
n (स्याद्) भाण्ड (मश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने)	Trappings of a horse. f

SECTION XI.

n 47. (भृशप्रतिज्ञयोर्) बाढं	1 Much. 2 Promise. g
n प्रगाढं (भृशकृच्छ्रयोः)	1 Much. 2 Difficult. h
m f n (शक्तस्थूलौ त्रिषु) दृढौ	1 Able. 2 Bulky. i
m f n व्यूढौ (ऽविन्यस्तसंहतौ)	1 Arranged. 2 Compact. j

---

1 इडा.

[a] And 4 Wife of Budha and daughter of Ikshwáku. [b] The word is written both ways. [c] Likewise 2 A war whoop. And m. 3 Venom. [d] Equivalent to 24 minutes. Also 2 A pipe or tube. 3 A vein or artery. 4 The guts. 5 A fistulous sore. 6 The hollow stalk of a lotos, &c. [e] And 2 Bad. 3 A chapter. Or 4 A horse. 5 Multitude. Likewise 6 Opportunity. 7 Water. Also 3 A Cluster ; or a shrub. 9 A branch of a tree. [f] Some say, his saddle. And 2 A vessel. 3 Stock or capital. Also 4 An ornament. [g] Some make the term indeclinable. [h] Or 3 Pain. 4 Firm [i] Also 3 Strong. 4 Firm. 5 Confirmed. 6 Much. [j] Likewise 3 Large.

1 Child. 2 Human fœtus.

48. भ्रूणो[m] (ऽर्भके स्त्रैणगर्भे)

1 Son of BALI. 2 An arrow.[a]

बाणो[m] (बलिसुते शरे)

1 A particle. 2 Eye of corn.[b]

कणो[m] (ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे)

1 Multitude.[c]

(संघाते प्रमथे) गणः[m]

1 A stake at play. 2 Wages[d]

49. पणो[m] (द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च)

1 A bow string. 2 Quality.[e]

(मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्वशुक्लसन्ध्यादिके) गुणः[m]

1 State of being unemployed.[f]

50. (निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः) क्षणः[m]

1 Tribe. 2 Colour.[g]

वर्णो[m] द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ।

वर्णं[m n] (न्तु वाक्षरे)

1 The Sun.[h]

51. अरुणो[m] (भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु)

1 SIVA.[i]

स्थाणुः[m] (शर्वेऽप्य)

1 A raven.[j]

(ऽथ) द्रोणः[m] काकेऽपि च)

1 Sound.[k]

(रवे रणः[m] [l]

---

[a] Also 3 Sound. And m. f. 4 A plant (blue Barleria). 5 Wages of weaving. [b] Also 3 A spark of any gem. And f. 4 Long pepper. 5 Cuminum cyminum. [c] And 2 S'IVA's attendants. [d] And 3 Price. 4 Wealth. 5 A commodity. 6 Business. 7 A weight; two *tólas*. 8 In tale, twenty *gandás* of cowries. [e] And 3 Epithet. 4 A rope. 5 A cook. [f] And 2 A minute of time (the 6th part of a *ghat'í*; some say the 12th part of a *muhurta*). 3 A moment. 4 A festival. 5 Dance and song. [g] Also 3 Praise. 4 Narration. m. n. 5 A letter of the Alphabet. [h] And m. f. n. 2 Dark red. Also m. 3 The Charioteer of the sun. 4 The dawn. And f. 5 Madder. [i] And m. n. 2 A pollard, or trunk of a lopped tree. 3 A spear. 4 A nest of termites. [j] And 2 A measure of capacity. 3 Proper name; the military preceptor of the *Pán'davas*. [k] And m. n. 2 War, battle. [l] This stanza is omitted by many commentators.

52. ग्रामणी *m* (नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु)	1 A barber. [a]
ऊर्णा *f* [c] (मेषादिलोम्नि स्यादावर्त्ते चान्तराभ्रुवोः)	1 Wool, felt, &c. [b]
53. हरिणी *f* (स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या)	1 A doe. 2 A golden image. [d]
(त्रिषु पाण्डौ च) हरिणः *m f n*	Yellowish white. [e]
स्थूणा *f* (स्तम्भेऽपि वेश्मनः)	A house post. [f]
54. तृष्णे *f* (स्पृहापिपासे द्वे)	1 Desire. 2 Thirst.
(जुगुप्साकरुणे) घृणे *f*	1 Blame. 2 Pity
(वणिक्पथे ऽपि) विपणिः *f*	1 A market. [g]
(सुराप्रत्यक् च) वारुणी *f*	1 Spirituous liquor. 2 The west.
55. करेणु *f* [i] (रिभ्यां स्त्रीनेभे)	A female elephant. [h]
द्रविणं *m n* (तु बलं धनम्)	1 Strength. 2 Wealth. [j]
शरणं *n* (गृहरक्षित्रोः)	1 A house. 2 Preserver. [k]
श्रीपर्णं *n* (कमले ऽपि च)	A lotos. [l]

---

[a] And m. n. 2 Excellent. 3 A superintendent of a village. [b] And 2 A circle of hair between the eye-brows: esteemed a token of greatness. [c] Or उर्णा. [d] And 3 Green. Also 4 Sort of metre. 5 A description of women. [e] Also m. 2 A deer. [f] Likewise 2 An iron image. [g] Also 2 A stall or shop. See Book II. ch. 2. 2. 3 A commodity for sale. [h] And m. A male elephant. [i] Or fem. करेणू. [j] Also 3 Gold. [k] Likewise 3 Preservation. 4 Killing. [l] Nelumbium speciosum. Also 2 Premna spinosa and longifolia.

1 Poison. 2 War. a — 56. (विषाभिमरलोहेषु) तीक्ष्णं *n* (क्लीबे खरे त्रिषु)

1 Proof. 2 Limit. b — प्रमाणं *n* (हेतुमर्य्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु)

1 Instrument. 2 Field. c — 57. करणं *n* (साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि)

1 Birth. 2 Unresisted march of troops. d — (प्राण्युत्पादे) संसरणं *n* (मसम्बाधचमूगतौ
58 घण्टापथे)

1 Food vomited. 2 Raising. e — (ऽथ वान्तान्ने) समुद्गिरणं *n f* (मुन्नये)

(अतस्त्रिषु) *g*

1 A horn. 2 Elephant's tooth. — विषाणं *m f n* (स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः)

1 Declivity. 2 Humble. h — 59. प्रवणः *m f n* (क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे)

1 Miscellaneous. 2 Impure. i — सङ्कीर्णो *m f n* (निचिताशुद्धयोः)

1 Desert. 2 Salt and barren soil. — इरिणं *m f n j* (शून्यमूषरम्)

---

[a] Or 3 Death. 4 Iron. 5 A weapon. 6 Any thing metallic. 7 Haste. 8 Sea salt. And m. f. n. 9 Sharp. 10 Hasty. Also m. 11 Nitre. [b] And 3 Sacred ordinance. 4 Quantity. 5 Authority. [c] And 3 Body. 4 Organ of sense. Also 5 Cause. m. 6 A tribe sprung from the third and fourth classes. [d] Or 3 Beginning of war. And 4 A highway. Or 5 A resting place. [e] As of water from a well. Or 3 Eradicating of a tree, &c. [f] And उद्गिरणं. [g] The following admit the three genders. [h] And m. 3 A place where four roads meet. Also m. f. n. 4 Generous. 5 Principal. [i] Or 3 Mixed. 4 Of an impure or mixed tribe. [j] And इरणं.

SECTION XII.

60. (देवसूर्यौ) विवस्वन्तौ (1 *n*)	1 A god. 2 The sun.
सरस्वन्तौ (नदार्णवौ) (2 *n*)	1 A river. 2 The sea. a
(पक्षितार्क्ष्यौ) गरुत्मन्तौ (3 *m*)	1 A bird. 2 VISHNU'S bird.
शकुन्तौ (भासपक्षिणौ) (4 *m*)	1 The Indian vulture. 2 A bird. b
61. (अग्न्युत्पातौ) धूमकेतू (5 *m*)	1 Fire. 2 A comet. c
जीमूतौ (मेघपर्वतौ) (*m*)	1 A cloud. 2 A mountain. d
हस्तौ (तु पाणिनक्षत्रे) (*m*)	1 A hand. 2 The asterism. e
मरुतौ (पवनामरौ) (6 *m* g)	1 Wind. 2 A deity. f
62. यन्ता (हस्तिपके सूते) (7 *m*)	1 An elephant driver. 2 A charioteer. h
भर्त्ता (धातरि पोष्टरि) (8 *m f n*)	1 A holder. 2 A nourisher. i
(यानपात्रे शिशौ) पोतः (*m*)	1 A boat. 2 A young animal. j
प्रेतः (प्राण्यन्तरे मृते) (*m*)	1 A departed soul. k

1—त्. 2—त्. 3—त्. 4—न्त. 5—तु.
6—त or —त्. 7—न्तृ. 8—र्तृ.

[a] Also m. f. n. 3 Juicy. f. 4 Goddess of speech. 5 A river. [b] Likewise 3 An insect. [c] Also 3 A falling star. [d] Likewise 3 The plant called *Deōtàr*. [e] Corvus. Also 3 An elephant's trunk. 4 A cubit. 5 (In composition with केश) multitude; pre-eminence. [f] Of a particular order. Also n. 4 Medicago esculenta. [g] मरुत् or मरुतः. [h] Likewise m. f. n. 3 Any person who restrains. [i] And m. 3 A husband. [j] Also 3 Site of a house. [k] And m. f. n. 2 Dead.

Gloss	Gender	Text
1 The moon's descending node. a	m	63. (ग्रहभेदे ध्वजे) केतुः
1 A king. 2 A son. b	m	(पार्थिवे तनये) सुतः
1 An architect. c	m	स्थपतिः (कारुभेदे ऽपि)
1 A mountain. 2 A king.	1 m	भूभृद् (भूमिधरे नृपे)
1 A king. d	m	64. मूर्द्धाभिषिक्तो (भूपे ऽपि)
A woman's courses. e	m	ऋतुः (स्त्रीकुसुमे ऽपि च)
VISHNU. f	m, 2 m	(विष्णावप्य) ऽजिता ऽव्यक्तौ
1 A Cartwright. 2 A charioteer. g	m	सूत (स्त्वष्टरि सारथौ)
Wise, learned. h	m f n	65. व्यक्तः (प्राज्ञे ऽपि)
1 A science. 2 An example. i	3 m	दृष्टान्ताव् (उभे शास्त्रनिदर्शने)
1 Charioteer. 2 A porter. j	4 m	क्षत्ता (स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे)
1 Topic. 2 Mode. k	m	66. वृत्तान्तः (स्यात्प्रकरणे प्रकारे कार्त्स्न्यवार्त्तयोः

1—त्. 2—क्ता. 3—न्त 4—त्तृ.

[a] Reckoned as the ninth planet. 2 A flag or standard. 3 A mark or symbol. 4 A comet. 5 An enemy. [b] Or 3 A king's son. And 4 fem. सुता, a daughter. [c] Or 2 A head carpenter. Also 3 A person performing a sacrifice to the planet Jupiter. And m. f. n. 4 Chief. [d] Or 2 A man of the military tribe. 3 A mixed class sprung from the 1st and 2d. 4 A chief minister. [e] And 2 A season; spring, summer, &c. [f] Also अजितः. 2 One of the *Jinas*. m. f. n. 3 Unconquered. And अव्यक्तः. 2 *Siva*. n. 3 The Supreme soul. 4 Any invisible principle. m. f. n. 5 Indistinct. [g] Likewise 3 A mixed class sprung from the 2d and 1st. 4 Quicksilver. m. f. n. 5 Generated. [h] Also 2 Evident. 3 Ascertained. [i] Likewise 3 Death. [j] And 3 A mixed class sprung from the 4th and 2d. 4 One sprung from the 4th and 3d. Likewise 5 Son by a female slave. [k] And 3 Whole. 4 Rumour. Story.

m आनर्त्तः (समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः)	1 War. 2 A stage. a
67. *m* कृतान्तो (यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु)	1 YAMA.' 2 Right conclusion. b
(श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः	
68. इन्द्रियाण्यश्मविकृति शब्दयोनिश्च) *1 m* धातवः	1 Principle of the body. c
(कक्षान्तरेऽपि) *m* शुद्धान्तो (नृपस्यासर्वगोचरे)	The seraglio. d
69. (कासूसामर्थ्ययोः) *f* f शक्तिर्	1 An iron spear. 2 Power. e
f मूर्त्तिः(काठिन्यकाययोः)	1 Matter. 2 Body. g
(विस्तारवल्ल्योर्) *f* h व्रततिर्	1 Expansion. 2 A creeping plant.
(वसती) *2 f* रात्रिवेश्मनोः	1 Night. 2 A house. i
70. (क्षयार्चयोर्) *f* अपचितिः	1 Loss. 2 Worship. j
f k साति (दानावसानयोः)	1 Gift. 2 Destruction.

1—तु. 2—ति or —ती.

a Or 3 A theatre. 4 Name of a Country on the N. W. coast of India. 5 Inhabitant of that country. b Demonstrated doctrine. And 3 Destiny. 4 Sinful act. c Viz. phlegm, wind and bile. 2 Constituent part: as blood, flesh, marrow, &c.. 3 The primary elements; earth, water, fire, air, and ether. 4 Their qualities, odour, flavour, colour, touch, and sound. 5 The organs of sense, nose, tongne, eye, skin and ear. 6 Fossil. 7 Metal. 8 Root of words; crude verb. d The king's private palace, or apartments of his women. Also 2 The king's wife, or concubine. e Likewise 3 Energy of a divinity: as GAURI of SIVA. f शक्तिः or शक्ती. g Or a definite form. h ब्रततिः or व्रततिः. i Also 3 Stay, abode. j Likewise 3 Expense. 4 Exclusion. k Some add सतिः and सन्तिः.

1 Pain. 2 End of a bow.	*f* a अर्त्तिः (पीडा धनुष्कोट्योर्)
1 Kind or sort. 2 Birth. b	*f* जातिः (सामान्यजन्मने
1 Usage. 2 Oozing. c	71. (प्रचारस्यन्दयोः) रीतिर् 1 *f*
1 Calamity of season. d	*f* ईतिः डिम्बप्रवासयोः
1 Gain. 2 Obtaining. e	(उदये ऽधिगमे) प्राप्तिः *f*
1 Three sacrificial fires. f	*f* त्रेता (त्व ऽग्नित्रये युगे)
A harp. g	72. (वीणाभेदे ऽपि) महती *f*
1 Ashes. 2 Success. h	*f* भूति (र्भस्मनि सम्पदि)
1 River of snakes. 2 City of serpents. i	(नदीनगर्यौर्नागानां) भोगवत्य, 2 *f*
	(ऽथ सङ्गरे
1 Combat. 2 Company. 3 Assembly.	73. संगे सभायां) समितिः *f*
1 Wane, loss. 2 Abode. j	(क्षयवासावपि) क्षितिः *f*
1 Sun-beam. 2 Weapon. 3 Flame.	(रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च) हेतयः 3 *f*
1 The world. 2 Sort of metre. k	74. जगती (जगति च्छन्दोविशेषे ऽपि क्षितावपि) *f*

1—ति. 2—ती. 3—ति.

[a] Or आर्त्तिः. [b] Also 3 Sort of metre. 4 Jasmin. 5 Nutmeg. 6 Lineage. [c] Likewise 3 Brass. 4 Scoria of metals. [d] And 2 Travelling abroad. [e] Or 3 Rise. 4 Improvement, success. [f] And 2 Second age of the world. [g] NA'RADA's lute with 100 (some say seven) strings. 2 Solanum melongena. [h] Also 3 Super-human power, as rendering oneself invisible, &c. 4 Production. [i] Both situated in the infernal regions. Also m. भोगवान् (—वत्). A serpent. [j] Also 3 The earth. 4 Period of general destruction. [k] And 3 The earth.

f		
पंक्ति (छन्दो ऽपि दशमं)		1 A metre. 2 Ten. a
	1 f (स्यात्प्रभावे ऽपि चा)यतिः	Majesty or dignity. b
f		
75. पत्ति (गतौ च)		Motion. c
	f (मूले तु) पक्षतिः (पक्षभेदयोः)	1 Root of a wing. d
f		
प्रकृति (योनिलिङ्गे च)		1 Origin. 2 Sex. e
	2 f (कौशिक्याद्याश्च) वृत्तयः	Style of composition. f
f pl. h		
76. सिकताः (स्युर्वालुकापि)		Sand. g.
	f (वेदे श्रवसि च) श्रुतिः	1 Holy scripture. 2 An ear. i
f		
वनिता (जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति)		Beloved woman. j
f		
77. गुप्तिः (क्षितिव्युदासे ऽपि)		A cavern. k
	f धृति (र्धारणधैर्ययोः)	1 Holding. 2 Steadiness. l
f		
बृहती (क्षुद्रवार्त्ताकीच्छन्दोभेदे महत्यपि)		1 An egg-plant. 2 A metre. m

---

1 चा—. 2—त्ति.

[a] Also 3 A row. [b] Likewise 2 Breadth. 3 Future time. 4 Restraint of mind. [c] Also 2 A platoon. And m. 3 A foot soldier. And 2 First day of a lunar month. [e] Or 3 Pudendum muliebre. And 4 Natural disposition. 5 Material nature. 6 Original matter. 7 Root of a word. [f] And 2 Livelihood or profession. 3 Exposition or gloss. [g] Also 2 Sandy ground. 3 Stony nodules. [h] Some admit the singular number. [i] Likewise 3 Listening. 4 A rumour. 5 A quarter of a musical tone. [j] Or 2 A woman in general. 3 m. f. n. Solicited, begged. [k] Or 2 A hole in the ground. 3 A sink. Also 4 A prison. 5 Concealment. [l] Likewise 3 Satisfaction. 4 One of the astrological *Yogas*. And m. 5 A religious ceremony. [m] And 3 A large lute. 4 A mantle.

1 A woman. 2 A female elephant.[a]	78. वासिता *f* (स्त्रीकरिण्योश्च) [b]
1 Livelihood. 2 Rumour.[c]	वार्त्ता *f* (वृत्तौ जनश्रुतौ)
1 Chaff. 2 Health.[d]	वार्त्तं *n* (फल्गुन्यरोगे च त्रिषु)
Water.[e]	(ऽप्सु च) घृता *n* ऽमृते *n*
1 Silver. 2 Gold.	79. कलधौतं *n* (रूप्यहेम्नोः)
1 Cause. 2 Token.	निमित्तं *m* (हेतुलक्ष्मणोः)
1 Science.[f]	श्रुतं *n* (शास्त्रावधृतयोः)
1 The golden age. 2 Enough.[g]	(युगपर्य्याप्तयोः) कृतम् *n*
1 Great dread. 2 Valiant act.	80. अत्याहितं *n* (महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षि च)
An element.[h]	(युक्ते क्ष्मादावृते) भूतं *n* (प्राण्यतीते समे त्रिषु)
1 Verse. 2 Conduct.[i]	81. वृत्तं *n* (पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले)
Realm.[j]	महद् *n* (राज्यं च)
1 Calumny.[k]	ऽवगीतं *n* (जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु)

[a] Also n. 3 The cry of birds. m. f. n. 4 Perfumed. [b] Or वाशिता. [c] Or 3 A profession. 4 News. [d] And m. f. n. 3 Healthy. [e] And 2 Liquid butter. Also अमृतं. 3 Nectar. 4 Residue of a sacrifice. 5 Unsolicited alms. 6 Exemption from transmigration. [f] And m. f. n. 2 Heard. 3 Understood. [g] Also m. f. n. 3 Done. 4 Hurt. [h] And m. f. n. 2 Right. 3 True. 4 Past. 5 (in conposition) Like. 6 Been. Also n. 7 A living being. m. n. 8 A demon. And m. 9 A class of demi-gods. [i] And m. f. n. 3 Past. 4 Firm. 5 Round. 6 Studied. 7 Covered. Also n. 8 Profession. [j] Also m. 2 The intellectual principle. 3 m. f. n. Great. f. 4 A harp or large lute. [k] And m. f. n. 2 Blamed, censured. 3 Wicked.

82. श्वेतं (रूप्ये, ऽपि)	*n*	Silver. a
रजतं (हारे रूप्ये सिते त्रिषु)	*n*	1 A necklace. 2 Silver. b
त्रिष्वितो	c	
जगद् (इङ्गे ऽपि)	1 *m f n*	Movable, locomotive. d
रक्तं (नील्यादिरागि च)	*m f n*	Died, tinged. e
83. अवदातः (सिते पीते शुद्धे)	*m f n*	1 White. 2 Yellow. 3 Clean.
(बद्धार्ज्जुनौ) सितौ	*m f n*	1 Bound. 2 White. f
(युक्ते ऽतिसंस्कृते मर्षिण्य,) ऽभिनीतो	*m f n*	1 Fit. 2 Excellent. g
(ऽथ) संस्कृतम्	*m f n*	1 Wrought, finished. h
84. (कृत्रिमे लक्षणोपेते ऽप्य)		
ऽनन्तो (ऽनवधावपि)	*m f n*	Infinite, endless. i
(ख्याते हृष्टे) प्रतीतो	*m f n*	1 Famous, 2 Glad. j
ऽभिजात (स्तु कुलजे बुधे)	*m f n*	1 Noble. 2 Learned. k

1—तृ.

a And m. f. n. 2 White. m. 3 Name of an island. 4 Name of a mountain. f. 5 A cowry. b Or, according to a different reading, 3 Gold (Ex. महारजतं). And m. f. n. 4 White. c The following admit the three genders. d Also n. 2 The world. m. 3 Air. e Also 2 Red. 3 Fond. And n. 4 Blood. 5 Copper. 6 Saffron. f Also 3 Destroyed. And f. 4 Clayed sugar. g Or 3 Much ornamented. And 4 Patient. Or 5 Impatient. h Or 2 Adorned. 3 Excellent. 4 Prepared. And n. 5 Language grammatically correct. i Likewise m. 2 VISHNU. 3 The king of serpents (*Sèsha*). f. 4 The earth. 5 The goddess PÁRVATI. 6 A grass (Agrostis linearis). 7 A myrobalan. n. 8 The sky or atmosphere. j Also 3 Known. 4 Respectful. k Likewise 3 Fit.

1 Pure. 2 Desert. a	85. विविक्तौ (पूतविजनौ) *m f n*
1 Foolish. 2 High, tall. b	मूर्छितौ (मूढसोच्छ्रया) *m f n*
1 Sour; Vinegar. 2 Harsh.	(द्वौ चाम्लपरुषौ) शुक्तौ *m f n*
1 White. 2 Black.	शितौ (धवलमेचकौ) *m f n* c
1 True. 2 Right. d	86. (सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च) सन् [1]*m f.*
1 Revered. 2 Distrest by foes. e	पुरस्कृत: (पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते) *m f n*
1 Secure. f	87. निवातौ (आश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्) *m f n*
1 Produced. 2 High. g	(जातोन्नद्धप्रवृद्धा: स्युर्) उच्छ्रिता *m f n*
	उत्थिता (स्त्वमी *m f n*
1 Increased. h	88. वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना)
1 Respectful. 2 Respected.	आदृतौ (सादरार्चितौ) *m f n*

---

[1] सत्.

[a] Or Lonely. Also 3 Discriminated. [b] And 3 Insensible. [c] शितिः—ती.—ति. Also सितिः. [d] And 3 Being, existing. 4 Excellent. 5 Respected, venerable. Fem. (सती). 6 A faithful wife. 7 The goddess PÁRVATÍ. [e] Or 3 Facing the enemy and endeavouring to overcome him. 4 Placed in front. [f] *As an abode. 2 Calm, free from wind. 3 Safe,* as strong armour. [g] And 3 Grown large. [h] And 2 Endeavouring. 3 Born or produced.

SECTION XIII.

m
अर्थो (ऽभिधेयो रैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु) — 1 Meaning. 2 Wealth. a

n
89. (निपानागमयोस्) तीर्थम् (ऋषिजुष्टजले गुरौ) — 1 Piece of water. b

m f n
समर्थ (स्त्रिषु शक्तिस्थे सम्बन्धार्थे हिते ऽपि च) — 1 Powerful. c

m
90. दशमीस्थौ (क्षीणरागवृद्धौ) — 1 Impotent. 2 Very old.

f
वीथी (पद्व्यपि) — A road. d

f
(आस्थानीयत्नयोर्) आस्था — 1 Assembly. 2 Care. e

m n
प्रस्थो (ऽस्त्रीसानुमानयोः) — 1 Side of a hill. f

SECTION XIV.

1 m
91. (अभिप्रायवशौ) छन्दाव् — 1 Meaning, opinion. 2 Subjection.

m g
अब्दौ (जीमूतवत्सरौ) — 1 A cloud. 2 A year.

1—न्द.

a And 3 Thing. 4 Purpose. 5 Prohibition. 6 Object. 7 Cause. 8 Request. b And 2 Sacred science. 3 Holy spot visited by pilgrims ; especially sacred water. 4 Holy instructor. 5 Sacrifice. c And 2 Connected in sense. 3 Benevolent. d Also 2 A line. 3 Terrace in front of a house. 4 A shop. 5 Sort of drama. e Likewise 3 Consideration, regard. 4 State. f And 2 A measure of quantity. g Some write अब्दः in both acceptations ; others in the last.

m a
1 Defamation. 2 Command. — अपवादौ (तु निन्दाज्ञे)

m
1 Son. 2 Kinsman. — दायादौ (सुतबान्धवौ)

m
1 A ray of light. 2 A foot. b — 92. पादा (रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः)

1 m
1 The moon. 2 Fire. 3 The sun. — (चन्द्राग्न्यर्काः तमोनुदः)

m
Ill report. c — निर्वादो (जनवादेऽपि)

m
1 Mud. 2 Young grass. — शादो (जम्बालशष्पयोः)

2 m
1 Cry. d — 93. (आरावे रुदिते त्रातर्या) क्रन्दो (दारुणे रणे)

m
Favour. e — (स्यात्) प्रसादो (ऽनुरोधेऽपि)

m
Sauce or condiment. f — सूदः (स्याद्व्यञ्जनेऽपि च)

m
A cowherd. g — 94. (गोष्ठाध्यक्षेऽपि) गोविन्दो

3 m m
Joy. h — (हर्षेऽप्या) मोद (वन्) मदः

m n j
1 Chief. 2 Royal insignia. i — (प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे) ककुदो (ऽस्त्रियाम्

1—दु, or —द. 2 आ—. 3 आ—.

a Or अववादः. b And 3 A fourth part. Also 4 A root. 5 A measure of a verse, or one verse of a stanza. c Likewise 2 Disregard. 3 A controversy decided. 4 Absence of contest. d Exclamation in pain, or simply a cry. And 2 Lamentation, with or without noise 3 A defender in general, or 4 An abetter of an enemy who attacks in the rear of the army. 5 Terrific war. e Also 2 Brightness. 3 Cleanness. f Likewise 2 Split pease. 3 A cook. g Also 2 Krîshn'a. h Likewise आमोदः. 2 Fragrancy; delightful odour. And मदः. 2 Intoxication. 3 Inebriating liquor. 4 Insanity. 5 Pride. 6 The juice exuding from the temples of a rutting elephant. i And 3 Hump of a bull. 4 Summit of a hill. j Or fem. ककुद् (—द्).

95. (स्त्री) सम्विज् (ज्ञानसम्भाषा क्रियाकाराजिनामसु) 1 f	1 Knowledge. 2 Cry. a
(धर्मे रहस्यु) पनिषत् 2 f	1 Religious and moral merit b
(स्याद् तौ वत्सरे) शरत् 3 f	1 The sultry season. 2 A year.
96. पदं (व्यवसिति त्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु) n	1 Industry. 2 Defence. c
गोष्पदं (सेविते माने) n	1 Spot frequented by kine. d
(प्रतिष्ठाकृत्यम्) आस्पदम् n	1 Dignity. 2 Business. e
97 (त्विष्टमधुरौ) स्वादु 4 m f n	1 Desired. 2 Sweet.
मृदू (चातीक्ष्णकोमलौ) 5 m f n	1 Blunt. 2 Soft. f
(मूढाल्पापटूनिर्भाग्या) मन्दाः (स्युर्) 6 m f n	1 Foolish, dull. 2 Little. g
(द्वौ तु) शारदौ m f n	1 New. 2 Diffident. h
98. (प्रत्यग्राप्रतिभौ)	
(विद्वत्सुप्रगल्भौ) विशारदौ m f n	1 Learned. 2 Confident.

1—द्व. 2 ख—द्व. 3—द्व. 4—द्व. 5—द्व. 6—बह.

[a] As in battle. And 3 Agreement, contract. 4 War, combat. 5 Name. [b] And 2 Privacy. Also 3 The theological portion of scripture. 4 Principle. [c] And 3 Place. 4 Mark. 5 Token. 6 Foot. 7 Footstep. 8 Thing. 9 Word. 10 Sound. [d] And 2 A mesaure of quantity; as much as a cow's footstep will hold. [e] And 3 A place. [f] And 3 Gentle. [g] And 3 Slow. 4 Unlucky. 5 Low (a tone). Also m. 6 The planet Saturn. [h] Also 3 Produced in the sultry season. And m. 4 A year. f. 5 A title of DURGA.

SECTION XV.

1 A fathom. a 2 The Indian fig tree.

1 *m*

(व्यामो वटश्च) न्यग्रोधाव्

I Body. 2 Height.

m

उत्सेधः (काय उन्नतिः)

1 A yoke for burdens. 2 A highway. b

m *m* c

99. (पर्य्याहारश्च मार्गश्च) विवधौ वीवधौ (च तौ)

1 A branch of a tree at a sacrifice. d

m

परिधि (र्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्य्यके)

1 A pledge. 2 A calamity. e

2 *m*

100. (बन्धकं व्यसनं चेतः पीडाधिष्ठानम्) आधयः

1 A reconciling of differences. f

3 *m*

(स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च) समाधयः

1 Offence or guilt. g

m

101. (दोषोत्पादे) ऽनुबन्धः (स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने)

1 VISHNU. 2 The moon. h

m

102. विधु (र्विष्णौ चन्द्रमसि)

1 Limit. 2 A hole. i

m

(परिच्छेदे बिले) ऽवधिः

1—ध. 2—धि. 3—धि.

[a] Measured by the extended arms. [b] Or 3 Storing of corn, &c. 4 A load. [c] Spelt both ways. [d] Stuck in the ground, to tie the victim to it. And 2 The sun's image. [e] And 3 Mental agony. 4 Site or place. 5 Expectation. [f] And 2 Silence. 3 Promise or vow. 4 Collecting grain on account of a dearth. 5 Deep meditation. 6 Perseverance in a difficult undertaking. [g] And 2 An element of language; root, affix, augment or permutation. 3 In grammar, an indicatory letter not sounded. 4 A person following an example. 5 A child. Or 6 A child following example. 7 Continuation. [h] And 3 Camphor. [i] Also 3 Period. 4 Situation, place.

m विधि (विधाने दैवे च) — 1 Rule, form. 2 Fate [a]

m प्रणिधिः (प्रार्थने चरे) — 1 Request. 2 A spy. [b]

103. *m m* बुधवृद्धौ (पण्डितेऽपि) — Learned. [c]

m स्कन्धः (समुदयेऽपि च) — Multitude. [d]

m (देशे नदविशेषेऽब्धौ) सिन्धु (र्ना सरिति स्त्रियाम्) — 1 Name of a country. 2 — of a river [e]

104. *f* [g] विधा (विधौ प्रकारे च) — 1 Form or rule. 2 Manner, sort. [f]

[1] *mfn* साधु (रम्येऽपि च त्रिषु) — Handsome, pleasing. [h]

f वधु (जाया स्नुषा स्त्री च) — 1 A wife. 2 Daughter-in-law. [i]

f सुधा (लेपोऽमृतं स्नुही) — 1 Plaster 2 Nectar. [j]

105. *f* सन्धा (प्रतिज्ञा मर्य्यादा) — 1 Promise. 2 State.

f श्रद्धा (सम्प्रत्ययः स्पृहा) — 1 Belief, confidence. 2 Fondness.

1—धू.

[a] Likewise 3 BRAHMA´, or providence. 4 Command, injunction. [b] Also 3 Situation, place. [c] Likewise बुधः. 2 The regent of the planet Mercury. Or बुद्धः. 2 A deified saint. 3 Known or understood. वृद्धः. 2 Old. 3 Grown or increased [d] Also 2 A shoulder. 3 The fork of a tree; or its principal branch. 4 Part of an army. [e] And 3 The sea. 4 The juice exuding from the temples of a rutting elephant. f. 5 A river. [f] Also 3 Fodder. 4 Prosperity, thriving. 5 Piercing. [g] Some state विधः as a separate term with the same acceptations. [h] Likewise 2 Right, fit. 3 Good, virtuous. m. 4 An usurer. [i] And 3 Any woman. 4 A sister-in-law. 5 A bride. [j] And 3 Euphorbia Tirucalli, &c.

1 Ardent spirit. 2 Nectar of flowers. a — *n* मधु (मद्ये पुष्परसे क्षौद्रे चा)

Dark ss. b — *n* ऽन्धं (तमस्यपि)

106. *c* (अतस्त्रिषु)

1 Conceited of learning. d — *m* समुन्नद्धौ (पण्डितंमन्यगर्वितौ)

A reproachful appellative. e — *m f n* f ब्रह्मबन्धु (रधिक्षेपे निर्देशे)

1 Relied on. 2 Near. g — (ऽथावलम्बित:

107 *m f n* अविदूरो ऽप्य) ऽवष्टब्ध:

1 Notorious. 2 Adorned. — *m f n* प्रसिद्धौ (ख्यातभूषितौ)

SECTION XVI.

1 The Sun. 2 Fire. — *1 m* (सूर्य्यवह्नी) चित्रभानू

1 Ray of light. 2 The sun. — *2 m* भानू (रश्मिदिवाकरौ)

1—नु. 2—नु.

[a] And 3 Honey. 4 Water. 5 Milk. Also m. 6 Bassia latifolia. 7 The season of spring. 8 The month of *Chaitra*. 9 Name of a demon slain by VISHNU. f. 10 Liquorice. [b] And m. f. n. 2 Blind. [c] The following admit the three genders. [d] And 2 Proud. 3 Elevated. [e] Indicating that the man neglects his duty, and is only a *Bráhmana*. So क्षत्रबंध: in speaking of a *Kshatriya*. 2 An indefinite appellation to avoid the use of a name. [f] Fem. ब्रह्मबन्धू: or न्धु:. [g] Also 3 Wrapt up. 4 Bound. 5 Surrounded; assailed on all sides.

08. भूतात्मानौ (धातृदेहौ) [1 m] — 1 BRAHMA. 2 Body. [a]

(मुर्खनीचौ) पृथग्जनौ [m] — 1 An ignorant man. 2 One of a low tribe.

ग्रावाणौ (शैलपाषाणौ) [2 m] — 1 A mountain. 2 A rock or stone.

पत्रिणौ (शरपक्षिणौ) [3 m] — 1 An arrow. 2 A bird. [b]

09. (तरुशैलौ) शिखरिणौ [4 m] — 1 A tree. 2 A mountain. [c]

शिखिनौ (वह्निबर्हिणौ) [5 m] — 1 Fire. 2 A peacock. [d]

प्रतियत्नाव् (उभौ लिप्सोपग्रहाव्) [6 m] — 1 Desire. 2 Making prisoner. [e]

(अथ) सादिनौ [7 m] — 1 Charioteer. 2 Horseman. [f]

110. (द्वौ सारथिहयारोहौ)

वाजिनो (ऽश्वेषु पक्षिणः) [8 m] — 1 A horse. 2 An arrow. 3 A bird.

(कुले ऽप्य्) ऽभिजनो (जन्मभूम्यामप्य्) [m] — 1 Family 2 Native spot. [g]

(ऽथ) हायनाः [m] — 1 A year. 2 Ray of light. [h]

1—त्मन्. 2—वन्. 3—न्. 4—न्. 5—न्.
6—त्न. 7—न्. 8—न्.

[a] Or, according to another reading. 3 Component part of an animated body, as blood, flesh, &c. [b] Also 3 A falcon. 4 A carriage. [c] Likewise 3 Clitoria ternatea. f. 4 शिखरिणी, sort of metre. [d] Also 3 A gallinaceous fowl. 4 A tree. 5 An arrow. m. f. n. 6 Crested. [e] Also 3 Comprehension. [f] Or 3 A person riding on an elephant. [g] Or 3 Head of a family. 4 Place where the family is. [h] And m. 3 Red rice. 4 Wild rice.

111. (वर्षार्चि व्रीहिभेदाः स्युः)

1 The moon. 2 Fire. 3 The sun. a — m (चन्द्राग्न्यर्काः) विरोचनाः

Hair. b — m (केशे ऽपि)वृजिना

1 The sun. 2 The artist of the gods. c — 1 m विश्वकर्मा (ऽर्कसुरशिल्पिनोः)

1 Care. 2 Firmness d — 2 m 112. आत्मा (यत्नोधृतिर्बुद्धिः स्वभावोब्रह्मवर्ष्म च)

1 INDRA. 2 A vicious elephant. e — m (शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा) घनाघनाः

1 Pride of wealth, &c. 2 Knowledge. f — m 113 अभिमानो (ऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः)

1 A cloud. 2 Solidity. g — m घनो (मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तरे)

1 The sun. 2 A master. h — m 114 इनः (सूर्ये प्रभौ)

1 The moon. 2 A soldier by tribe. i — 3 m राजा (मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे)

1—मन्. 2—त्मन्. 3—जन्.

[a] Also 4 A proper name : the son of PRAHLA´DA and father of BALI. [b] Likewise n. 2 Sin. m. f. n. 3 Crooked, bent. [c] Also 3 Name of a sage. [d] And 3 Intellect. 4 Natural disposition. 5 The supreme BRAHMA. 6 Body. 7 Vivifying soul. 8 Sentient soul. 9 Mind. [e] Or 3 Mischievous. 4 A rutting elephant. 5 A rainy cloud. 6 Collision. [f] And 3 Affection. 4 Request. 5 Killing. [g] And m. f. n. 3 Solid, material. 4 Uniformly extended. 5 Smooth. Also m. 6 Extension. 7 Assemblage. 8 An anvil. 9 Cyperus rotundus. n. 10 Cymbal, bell, &c. 11 Mode of dancing. [h] Or 3 A king. 4 A husband. [i] And 3 A king. 4 A master. 5 INDRA. 6 A *Yaksha* or attendant of KUVE´RA.

1 *f* b
वाणिन्यौ (नर्त्तकीमत्ते) — 1 A dancing girl. a

f
(स्रवन्त्यामपि) वाहिनी — A river. c

2 *f*
115. ह्रादिन्यौ (वज्रतडितौ) — 1 The thunderbolt. 2 Lightning.

f
(वन्दायामपि) कामिनी — A climbing plant. d

f
(त्वग्देहयोरपि) तनुः — 1 The skin. 2 Body. e

f
सूना (ऽधोजिह्विकापि च) — The uvula. f

m n
116. (क्रतुविस्तारयोरस्त्री) वितानं (त्रिषु तुच्छके मन्दे) — 1 A sacrifice. 2 Expansion. g

n
(ऽथ) केतनं (कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे) — 1 Indispensable act. h

3 *n*
117. (वेदस्तत्त्वं तपो) ब्रह्म — 1 Holy writ. 2 True knowledge. i

4 *m*
ब्रह्मा (विप्रः प्रजापतिः) — 1 A priest by birth. 2 The creator. j

---

1—नी. 2—नी. 3—न्. 4—न्.

a And 2 A woman intoxicated. 3 A woman fond of gratification. Or वाणिनी. c Also 2 An army. d Likewise 2 A loving woman. And ı. कामी—न्. 3 An amorous man. 4 A dove. 5 A ruddy goose (Anas Casarca). e And m. f. n. 3 Thin. 4 Small. 5 Separate. f Also 2 Place f execution. 3 Place of slaughter (as the kitchen hearth, &c. of a ouseholder. Manu 3. 69.) 4 Daughter. And n. 5 Bringing forth oung. 6 A flower. m. f. n. 7 Blossoming. g And m. f. n. 3 Empty, acant. 4 Bad. Or 5 Dull, stupid. Also n. 6 A sort of metre. m. n. 7 A anopy. h Or 2 Business. 3 A standard, or a symbol. 4 An invitation. 5 An abode. i Or 3 The supreme being. 4 Devotion. j Likewise 3 A superintending priest at religious rites. 4 One of the astrological *Yogas*.

1 Perseverance. 2 Destruction. [a] — (उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि) गंधनम् *n*

1 Calcining. [b] — 118. आतञ्चनं *n* (प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम्)

1 A mark or token. 2 A beard. [c] — व्यञ्जनं *n* (लाञ्छनं श्मश्रु निष्ठानावयवेष्वपि)

1 Detraction. [d] — 119. (स्यात्) कौलीनं *n* (लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्

1 Going forth, exit. [e] — (स्याद्) उद्यानं *n* (निःसरणे वनभेदे प्रयोजने)

1 Leisure. 2 Place. [f] — 120. (अवकाशे स्थितौ) स्थानं *n*

1 Sport, play. [g] — (क्रीडादावपि) देवन *n*

1 Manly exertion. 2 An army. [h] — उत्थानं *n* (पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च)

1 Turning away. 2 Opposition. [i] — 121. व्युत्थानं *n* (प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च)

---

[a] And 3 Intimation. Or 4 Hint to kill. 5 Manifestation. [b] B casting a powder into melted gold, &c. Or 2 A powder adapted t that purpose. 3 Casting any thing, for example buttermilk, int fresh milk to turn it. 4 Danger, calamity; as a pestilence or epi demic. 5 Speed. 6 Gratifying. [c] And 3 Sauce or condiment. 4 Privat part of male or female. Also 5 A consonant. 6 A day. [d] Or 2 Rumou report. 3 Combat of animals, whether quadrupeds, birds, serpents, &c 4 Cockfight or other match of animals for a bet. 5 High birt [e] And 2 A garden. 3 Purpose, motive. [f] Also 3 Stay, or continuanc without increase or diminution. [g] And 2 Emulation, desire to surpas 3 Splendour. 4 Praise. 5 Motion. 6 Affair, business. 7 Grief. Also n 8 A die. [h] Or 3 Business of a family or of a realm, as the care dependants and subjects. [i] Also 3 Independence.

(मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्ये ऽर्थदापने — 1 Killing. 2 Obsequies. 3 Motion. a

n

122. निर्वर्त्तनोपकरणानुव्रज्यासु च) साधनम्

n

निर्यातनं (वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणे ऽपि च) — 1 Revenge. 2 Gift. b

n

123. व्यसनं (विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे) — 1 Calamity. 2 Fall. 3 Fault. c

1 *n*

पक्ष्म (ऽक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशे ऽप्यणीयसि) — 1 Eyelash. 2 Filament of a flower. d

2 *n*

124. (तिथिभेदे क्षणे) पर्व — 1 Certain days of the lunar month. e

3 *n*

वर्त्म (नेत्रच्छदे ऽध्वनि) — 1 Eyelid. 2 A road.

n

(अकार्य्ये गुह्ये) कौपीने — 1 Wrong or unfit act. f

n

मैथुनं (सङ्गतौ रतौ) — 1 Union. 2 Copulation. g

n

125. प्रधानं (परमात्माधीः) — 1 The supreme soul. 2 Intellect. h

n

प्रज्ञानं (बुद्धिचिह्नयोः) — 1 Knowledge. 2 A mark, token.

---

1 पक्ष्मन्. 2—न्. 3—न्.

a And 4 Substance. 5 Enforcement of delivery of any thing. 6 Accomplishing. 7 Materials ; or instrument. 8 Following. Also 9 An army. 10 Means. 11 Cause. 12 Generative organ of a male. b And 3 Delivery of a deposit. 4 Payment of a debt. c Arising from desire (as hunting, gaming, drinking, wenching), or from aversion (as calumny, battery, or pecuniary injury). Also 4 Sin. 5 Ill destiny. 6 Fated consequence. 7 Vain effort. d And 3 A short thread. 4 Any thing small. 5 A wing. e Viz. the full and change of the moon, and the 6th, 8th and 10th of each half month. 2 A festival. 3 The day of the equinox, solstice, &c. 4 A book or chapter. 5 A knot or joint. f And 2 Privy part. 3 Covering of it. g Or 3 Marriage. h Also 3 Nature. 4 An elephant-driver. And (invariably sing.) 5 Chief.

1 A blossom. 2 A fruit.	*n* प्रसूनं (पुष्पफलयोर्)
1 A family. 2 Disappearance. a	*n* निधनं (कुलनाशयोः)
1 Weeping. 2 Lamenting.	126. *n* क्रन्दने (रोदनाह्वाने)
1 Body. 2 Measure. b	1 *n* वर्ष्म (देहप्रमाणयोः)
1 A house. 2 Body. 2 Light. c	2 *n* (गृहदेहत्विट्प्रभावा) धामन्य्
1 Meeting of four roads. d	(ऽथ चतुष्पथे
	127. *n* सन्निवेशे च) संस्थानं
1 A mark, token. 2 Chief.	3 *n* लक्ष्म (चिह्नप्रधानयोः)
1 Covering, clothing. e	*n* आच्छादने (सन्धिानमपवारणमित्युभे)
1 Accomplishment. f	128. *n* आराधनं (साधने स्यादवाप्तौ तोषणे ऽपि च)
1 A wheel. 2 A town. g	*n* अधिष्ठानं (चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि)
Excellent of its kind. h	129. *n* रत्नं (स्वजातिश्रेष्ठे ऽपि)
1 Water. 2 A forest. i	*n* वने (सलिलकानने)

1—न्. 2—धामन्. 3—न्.

[a] Or 3 Head of a family. 4 Death. [b] Also 3 A handsome form. 4 Weight, elevation. [c] And 4 Dignity or majesty. [d] And 2 Fabrication or construction. 3 Form. 4 Death. [e] And 2 Concealment. 3 Deception. [f] And 2 Attainment, acquisition. 3 Gratifying. [g] And 3 Dignity or majesty. 4 Approach. 5 Fixing. 6 Adjustment. [h] Also 2 A gem. [i] Likewise 3 Abode. 4 A house or dwelling.

m f n
तलिनं (विरले स्तोके) — 1 Separate. 2 Small. a

b
(वाच्यलिङ्गास्त्वयोत्तरे)

m f n
130. समानाः (सत्समैके स्युः) — 1 Virtuous. 2 Similar. 3 Same. c

m f n
पिशुनौ (खलसूचकौ) — 1 Wicked. 2 A whisperer. d

m f n 1 m f n
हीनन्यूनाव् (ऊनगर्ह्यौ) — 1 Deficient. 2 Blamable.

2 m f n
(वेगिशूरौ) तरस्विनौ — 1 Swift. 2 Valiant.

m f n
131. अभिपन्नो (ऽपराद्धो ऽभिग्रस्तव्यापन्नतावपि) — 1 Guilty. 2 Subdued. e

SECTION XVII.

m
कलापो (भूषणे बर्हे तूणीरे संहते ऽपि च) — 1 An ornament. 2 A string of bells. f

m
132. (परिच्छदे) परीवापः (पर्युप्ते सलिलस्थितौ) — 1 Furniture. 2 Sowing around. g

m
(गोधुग्गोष्ठपती) गोपौ — 1 A herdsman. 2 The head of a cowpen. h

3 m
(हरविष्णू) वृषाकपी — 1 Siva. 2 Vishnu. i

m
133. वाष्पाव् (ऊष्माश्रु) — 1 Vapour. 2 A tear.

4 m n
कशिपू (त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्) — 1 Food. 2 Clothing. j

1—नृ. 2—नृ. 3—पि. 4—पु.

[a] Also 3 Clear, transparent. 4 Inferior, situated beneath. [b] The following are adjectives agreeing in gender with the subject. [c] Likewise m. One of the five breaths. [d] Also 3 A crow. [e] And 3 Involved in calamity. 4 Fugitive. 5 Seeking refuge. [f] Worn by women round their waist. 3 The eye in a peacock's tail. 4 A quiver. 5 Multitude; assemblage. [g] And 3 Standing water. 4 A piece of water. [h] Also 3 A superintendent of a district. 4 A king. [i] Likewise 3 Fire. [j] Also du. 3 Food and apparel.

1 A bed. 2 An upper story. a

m n
तल्पं (शय्याट्टदारेषु)

1 A clump or cluster b

m n
(स्तम्बेऽपि) विटपो (ऽस्त्रियाम्)

1 Learned. 2 Pleasing.

m f n *m f n* *m f n*
134. प्राप्तरूप स्वरूपो ऽभिरूपो (बुधमनोज्ञयोः भेद्यलिङ्गा अमी)

1 A female turtle. 2 A sort of lute. c

f
(कूर्मी वीणाभेदश्च) कच्छपी

SECTION XVIII.

1 The letter R. d

m
135. (रवर्णे पुंसि) रेफः (स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः)

SECTION XIX

1 Spirit after death. e

m
(अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे) गन्धर्वो (दिव्यगायने)

1 A ring. 2 A conch or shell.

m
136. कम्बु (र्ना वलये शंखे)

1 A serpent. 2 A whisperer or informer.

m
द्विजिह्वौ (सर्पसूचकौ)

---

[a] Likewise 3 A wife. [b] Also 2 A branch above the principal one 3 Expansion. [c] SARASWATI's lute. Likewise 3 A disorder of the spleen. [d] And m. f. n. 2 Vile, bad. [e] And previous to its being born again. Also 2 A horse. 3 A celestial quirister. 4 Spirits frequenting the sky. 5 A black cuckoo. 6 Sort of deer.

m f n b पूर्वा (ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुम्बहुत्वे ऽपि पूर्वजान्)	1 Eastern. 2 Prior. a
m f n 137. कुम्भौ (घटेभमूर्द्धांशौ)	1 A jar. c
m डिम्भौ (तु शिशुबालिशौ)	1 A child. 2 An ignorant man.
m स्तम्भौ (स्थूणाजडीभावौ)	1 Post or pillar 2 Insensibility.
1 *m* शंभू (ब्रह्मत्रिलोचनौ)	1 BRAHMA. 2 SIVA. d
m 138. (कुक्षिभ्रूणार्भकाः) गर्भाः	1 The belly. 2 A fetus. A child. 3
m विस्रंभः (प्रणये ऽपि च)	Acquaintance. e
m *f* (स्याद्भेर्यां)दुन्दुभिः(पुंसिस्याद्अक्षे)दुन्दुभिः(स्त्रियाम्)	1 A large drum. f
n 139. (स्यान्महारजनं क्लीवं) कुसुम्भं (करके पुमान्)	1 Safflower. g
m (क्षत्रिये ऽपि च) नाभि (ना)	A *Kshatriya.* h
m सुरभि (गवि च स्त्रियाम्)	A cow. i

१—भ.

[a] And m. pl. 3 Forefather. [b] पूर्वः or पूर्वाः. [c] And 2 Frontal globe of an elephant's head. Also 3 The sign aquarius. 4 Proper name, the nephew of RA'VANA. 5 The paramour of a prostitute. n. 6 Bdellium. f. 7 Bignonia chelonoides. [d] Also 3 A deified saint or JINA. 4 VISHNU. [e] Or 2 Amorous solicitation. 3 Playful dispute. 4 Trust, confidence. [f] Also 2 VARUN'A. 3 Name of a demon. And f. 4 A die. 5 A stake at play. [g] And 2 Gold. m. 3 A water-pot. 4 A pomegranate. [h] Also 2 An emperor. 3 The nave of a wheel. m. f. 4 The navel. f. 5 Musk. [i] Or 2 The cow which, being milked, yields every wish. m. 3 Spring. 4 Nutmeg. 5 Michelia champac. m. f. n. 6 Fragrant. 7 Pleasing.

1 An assembly. 2 One of a company. a — 140. सभा (संसदि सभ्ये च)

A superintendent. b — (त्रिष्वध्यक्षे ऽपि) वल्लभः *m f n*

1 A ray of light. 2 A rein. — (किरणप्रग्रहौ) रश्मी *1 m*

1 An ape. 2 A frog. — (कपिभेकौ) प्लवङ्गमौ *m*

1 Desire. 2 Love, Cupid. c — 141. (इच्छामनोभवौ) कामौ *m*

1 Power. 2 Exertion. d — (शक्त्युद्योगौ) पराक्रमौ *m*

1 Moral and religious merit. e — धर्माः (पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः) *m*

1 Deliberate undertaking. f — 142. (उपायपूर्व आरंभ उपधा चाप्यु) पक्रमः *2 m*

1 A market. 2 A town 3 Holy writ. g — (वणिक्पथः पुरम्वेदो) निगमो *m*

1 A citizen, a towns-man. 2 A trader. h — (नागरो वणिक्)

1—त्रिम. 2 च—.

[a] Likewise 3 A house. 4 Gaming. [b] Or 2 A chief herdsman. Also 3 Beloved. 4 A horse with good marks. [c] Likewise n. 3 Independent. 4 Semen genitale. 5 Desirable [d] To subdue the foe. 3 Valour. [e] And 2 YAMA. 3 Fitness, propriety. 4 Nature, character. 5 Usage, practice 6 One who drinks the juice of acid asclepias at a sacrifice. 7 Any sacrifice. 8 Resemblance. 9 Innoxiousness. 10 A bow. 11 A theological treatise from the *Véda*. 12 Virtue personified; the father of YUD'HISHT'HIRA. [In some of its acceptations the word admits the neuter gender.] [f] With knowledge of means. 2 A stratagem. 3 Valour. [g] Also 4 Trade. [h] Likewise 3 A theological portion of the *Véda*.

43. नैगमौ (द्वौ) m

(बले) रामो (नीलचारुसिते त्रिषु) m — 1 BALARA´MA. a

(शब्दादि पूर्वो वृन्दे ऽपि) ग्रामः m — In comp. A multitude. b

(क्रान्तौ च) विक्रमः m — Walking. c

44. गुल्मा (रुक्स्तंबसेनाश्च) m — 1 A disease of the spleen. d

जामिः (स्वसृकुलस्त्रियोः) f e — 1 A sister. 2 A chaste woman.

(क्षितिक्षान्त्योः) क्षमा (युक्ते) क्षमं (शक्ते हिते त्रिषु) f, n — 1 The earth. 2 Patience. f

145 (त्रिषु) श्यामौ (हरित्कृष्णौ) श्यामा (स्याच्छारिवा निशा) m f n, f — 1 Green. 2 Black. g

ललामं (पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु) n i — 1 A tail. h

146. सूक्ष्म (मध्यात्ममप्यणु) n — The supreme soul. j

(आदौ प्रधाने) प्रथम (स्त्रिषु) m f n — 1 First. 2 Chief.

---

[a] Also 2 PARAS´URA´MA. 3 RA´MACHANDRA. 4 Sort of deer. m. f. n. 5 Black. 6 Pleasing. 7 White. [b] Likewise 2 A village or township. 3 An octave in music. [c] Also 2 Power. 3 Valour. [d] And 2 A clump of grass, &c. 3 Body of troops consisting of 9 platoons. [e] Or यामिः. [f] And n. 3 Right, propriety. m. f. n. 4 Able. 5 Benevolent. 6 Patient. [g] Also m. 3 A black cuckoo. 4 A cloud. 5 A sacred fig-tree at *Prayága*. 6 A sort of pot-herb: Convolvulus argenteus. n. 7 Black pepper. f. 8 A plant; vulgarly *Syámlatá*. 9 Night. 10 Indigo. 11 A description of women. [h] Also 2 A mark on the forehead of a horse, bull, &c. 3 A horse. 4 An ornament. Or 5 Ornament of a horse. 6 Chief. 7 A flag or symbol. 8 A horn. 9 Mane. [i] Or ललामं (—न्). [j] Also m. 2 An atom. m. f. n. 3 Little.

1 Pleasing. 2 Reverse, contrary. a — *m f n* वामौ (वल्गुप्रतीपौ द्वाव्)

1 Low. 2 Vile. — *m f n* अधमौ (न्यूनकुत्सितौ)

1 Old. 2 Used. — 147. (जीर्णं च परिभुक्तं च) *m f n* यातयाम (मिदं द्वयम्)

SECTION XX.

1 A horse. 2 VISHNU'S bird. b — (तुरङ्ग गरुडौ) *m* तार्क्ष्यौ

1 A house. 2 Less. c — (निलयापचयौ) *m* क्षयौ

1 Husband's brother. 2 Wife's brother. — 148. *m* श्वशुर्य्यौ (देवरश्यालौ)

1 A brother's son. 2 An enemy. — *m* भ्रातृव्यौ (भ्रातृजद्विषौ)

1 A thunder-cloud. 2 INDRA. d — *m* पर्जन्यौ (रसदब्देन्द्रौ)

1 A master. 2 A man of the 3d tribe. e — (स्याद्) *m* अर्य्यः (स्वामि वैश्ययोः)

1 The 8th asterism. 2 The 4th age. f — 149. *m* तिष्यः (पुष्ये कलियुगे)

1 Opportunity. 2 Succession. g — *m* पर्य्यायो (ऽवसरे क्रमे)

1 Subjected. 2 Oath, ordeal. h — *m* प्रत्ययो (ऽधीनशपथज्ञान विश्वासहेतुषु

---

[a] Likewise 3 Left, not right. m. 4 An udder. 5 Cupid. 6 SIVA. n. 7 Wealthy f.—मा. 8 A woman—मी. 9 A mare. 10 A she-ass. 11 A female shakal. 12 A young female elephant. [b] Also 3 The dawn. n. 4 A collyrium. [c] Likewise 3 A phthisis or consumption. 4 General destruction. [d] Also 3 Any cloud. 4 Thunder. [e] Likewise m. f. n. 3 Excellent. [f] Also f. 3 The Emblic myrobalan. [g] Likewise 3 Mode, manner, form. [h] And 3 Knowledge, apprehension. 4 Trust, confidence. 5 Cause. 6 A hole. 7 An affix. Also 8 Celebrity. 9 Practice, usage.

150. रंभे शब्दे)

(ऽथा) ऽनुशयो (दीर्घद्वेषानुतापयोः)	1 An old enmity. 2 Repentance.
स्थूलोच्चय (स्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते)	1 Incompleteness. a
151. समयाः (शपथाचारकालसिद्धान्तसम्विदः)	1 An oath. 2 Usage. 3 Time. b
(व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्य) ऽनया (स्त्रयः)	1 Vice. 2 Ill fortune. 3 Calamity.
152. अत्ययो (ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डे ऽप्य)	1 Transgression. 2 Distress c
(ऽथापदि युद्धायात्योः) सम्परायः	1 Calamity. 2 War. 3 Futurity.
पूज्य (स्त श्वशुरे ऽपि च)	A father-in-law. d.
153. (पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च) सन्नयौ	1 Rear guard. 2 Multitude.
(संघाते सन्निवेशे च) संस्त्यायः	1 Assemblage. 2 Vicinity e
प्रणया (स्त्वमी 154. विस्रम्भ याच्ञा प्रेमाणो)	1 Acquaintance. 2 Solicitation. f
(विरोधे ऽपि) समुच्छ्रयः	Enmity. g
विषयो (यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि)	1 Frequented and known. h

[a] And 2 An elephant's middle pace, neither quick nor slow. 3 A hill at the foot of a mountain. [b] And 4 Demonstrated conclusion. 5 Agreement, bargain. 6 Hint. 7 Leisure. [c] And 3 Fault, guilt. 4 Punishment by fine, &c. [d] Also 2 A teacher. m. f. n. 3 Worthy of respect. [e] Likewise 3 A house. [f] And 3 Affection. [g] Also 2 Elevation, height. [h] And 2 Object of sense, as sound, &c. 3 Country, province.

Infusion, extract. a	155. (निर्यासे ऽपि) कषाये (ऽस्त्री)	*m n*
Assembly. b	(सभायां च) प्रतिश्रयः	*m*
1 Abundance, frequency. c	प्रायो (भून्म्यन्तगमने)	*m*
1 Distress. 2 A sacrifice. 3 Anger. d	मन्यु (र्दैन्ये क्रतौ क्रुधि)	*m*
1 A secret. 2 Privy part. c	156. (रहस्योपस्थयोर्) गुह्यं	*n*
1 An oath. 2 Truth. f	सत्यं (शपथतथ्ययोः)	*n*
1 Animal strength. 2 Dignity. g	वीर्य्यं (बले प्रभावे च)	*n* h
1 Right, fit. 2 Substance. i	द्रव्यं (भव्ये गुणाश्रये)	*n*
1 A place. 2 A house. j	157. धिष्ण्यं (स्थाने गृहे भेऽग्नौ)	*n* k
1 Destiny. 2 Goodluck. 3 Ill fate.	भाग्यं (कर्म्मशुभाशुभम्)	*n*
1 A pignut. 2 Gold. l	(कशेरुहेम्नोर्) गाङ्गेयं	*n*
A plant. m	विशल्या (दन्तिकापि च)	*f*

---

[a] Or 2 Exudation of a tree 3 Astringent taste. 4 Perfume rubbed on the body. [b] Also 2 Refuge. 3 House. [c] And 2 Starving oneself to death. 3 (In composition) Similar, like. [d] Also 4 Grief, sorrow. [e] Likewise m. 3 A tortoise. 4 Pride. [f] Also 3 The first age of the world. m. f. n. 4 True. [g] Likewise 3 Semen virile. 4 Splendour. 5 Valour. [h] Or वीर्य. [i] The substratum of qualities. Likewise 3 Wealth. 4 Drug. 5 Brass. [j] And 3 An asterism. 4 Strength. m. n. 5 Fire. [k] Or धिष्ण्यः and धिष्ण्य. [l] Also m. 3 Bhishma son of *Gangá.* [m] Named *Dantí.* Also certain other plants, as Menispermum glabrum, &c.

58. *f* वृषाकपायी (श्रीगौर्य्योः)	1 The goddess LAKSHMI′. 2 GAURI′. a
f अभिख्या (नामशोभयोः)	1 A name. 2 Beauty. b
(आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम्	1 Beginning, undertaking. 2 Atonement. c
159. उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव) *f* क्रियाः	
f छाया (सूर्य्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः)	1 Wife of the sun. 2 Beauty. d
160. *f* कक्ष्या (प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने)	1 Enclosure of an edifice. e
f कृत्या (क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः)	1 An act. 2 A certain deity. f
161. *m f n* जन्यः (स्याज्जनवादे ऽपि)	A rumour. g
m f n जघन्यो (ऽन्त्ये ऽधमे ऽपि च)	1 Last, ultimate. 2 Low, vile.
(गर्ह्याधीनौ च) *m f n* वक्तव्यौ	1 Reprehensible. 2 Subject, dependent. h
m f n कल्यौ (सज्जनिरामयौ)	1 Ready, prepared. 2 Healthy. i

---

[a] Likewise 3 *Swáhá,* wife of the regent fire. 4 SACHI′, wife of INDRA. [b] Also 3 Glory. [c] And 3 Study. 4 Worship. 5 Disquisition. 6 Means, expedient. 7 Act. 8 Bodily action. 9 Remedy. 10 Instrument. 11 A religious initiatory ceremony. 12 Obsequies. [d] And 3 A reflected image. 4 Shade. [e] Or 2 The gate of such an inclosure. 3 A string of bells, worn by women. 4 A rope round an elephant's body. 5 Effort, exertion. m. 6 The armpit. [f] To whom sacrifices are offered for destructive and magical purposes. Or 3 Pestilence m. f. n. 4 Seduced from an alliance. 5 Any thing to be done. [g] Neuter in the sense exhibited. m. f. n. 2 To be produced. 3 A relation of a bride. 4 Her attendant. 5 The companion of a bridegroom. n. 6 A market. 7 War. 8 A meteor. m. 9 A father. f. 10 A mother. 11 A mother's female companion. [h] Likewise 3 Fit to be said. [i] Also 3 Skilful. m. f. 4 One deaf and dumb. n. 5 Morning. f. 6 Auspicious speech.

1 Intelligent. 2 Wealthy. a	162. (आत्मवाननपेतोथौंदू) अर्थ्यः	m f n
Pleasing. b	पुण्यं (तु चार्व्वपि)	m f n
Beautiful. c	रूप्यं (प्रशस्तरूपे ऽपि)	m f n
Eloquent. d	वदान्यो (वल्गुवाग्पि)	m f n
Just, reasonable. e	163. (न्याय्ये ऽपि) मध्यं	m f n
1 Handsome, 2 Sacred to the moon. f	सौम्यं (तु सुन्दरे सोमदैवते)	m f n

SECTION XXI.

1 Multitude. 2 Occasion. g	(निवहावसरौ) वारौ	m h
1 A bed of grass or bark. 2 A sacrifice.	संस्तरौ (प्रस्तराध्वरौ)	m
1 VRIHASPATI. 2 A parent. i	164. गुरू (गीष्पतिपित्राद्यौ)	m
1 The 3d age. 2 Doubt.	द्वापरौ (युगसंशयौ)	m
1 Difference. 2 Similitude.	प्रकारौ (भेदसादृश्याय्)	m

[a] Or 3 Right, reasonable. n. 4 Red chalk. [b] Also n. 2 A good action. 3 Virtue, moral or religious merit. [c] Likewise n. 2 Silver. 3 Wrought silver and gold. [d] Also 2 Generous, munificent. [e] Likewise 2 Middle. 3 Low. And n. 4 The middle. [f] Also 3 Mild. m. 4 Patronymic of *Budha*, or Mercury. [g] And 3 A day of the week. n. 4 A vessel for spirituous liquor. [h] वारः or वारः. [i] Or other venerable relative. And 3 A spiritual teacher. m. f. n. 4 Heavy. 5 Great.

[1 m] आकाराव् (इङ्गिताकृती)	1 Hint. 2 Form.
165. [m] किंशारू (धान्यशूकेषु)	1 Beard of corn. 2 An arrow.
[m] मरू (धन्वधराधरौ)	1 A country void of water. 2 A mountain.
[2 m] अद्रयो (द्रुमशैलार्काः)	1 A tree. 2 A mountain. 3 The Sun.
[m] (स्त्रीस्तनाब्दौ) पयोधरौ	1 A woman's breast. 2 A cloud. a
166. [m] (ध्वान्तारिदानवा) वृत्रा	1 Darkness. 2 A foe. 3 A demon. b
[m] (बलिहस्तांशवः) कराः	1 Tax. 2 Hand. 3 Ray of light. c
[m] प्रदरा (भङ्गनारीरुग् बाणा)	1 Splitting. d
[m] अस्राः (कचा अपि)	Hair. e
167. [m] (अजातशृङ्गो गौः काले ऽप्यश्मश्रु र्ना च) तुवरः	1 A hornless bull. 2 A beardless man. f
[3 m] (स्वर्णे ऽपि) राः	Gold. g
[m] परिकरः (पर्यङ्कपरिवारयोः)	1 A bed. 2 A dependent. h
168. [m] (मुक्ताशुद्धौ च) तारः (स्याच्)	1 Elegance of a pearl. i

---

1—रः. 2—द्रि. 3 रै.

[a] Also 3 Coconut. [b] Who was slain by INDRA. [c] Likewise 4 An elephant's trunk. 5 Hair. [d] Or 2 Fracture. 3 A feminine disease (excess of menstruation). 4 An arrow. [e] Also 2 A corner. n. 3 A tear. 4 Blood. [f] Although of an age to have a beard; and, in the instance of the bull, of an age to have horns. 3 Astringent taste. [g] Likewise 2 Wealth. 3 A cloud. [h] Also 3 Commencement. 4 Multitude. 5 Girding (as for battle). [i] Or 2 A beautiful pearl. 3 The pupil of the eye. 4 A high note. m. f. n. 5 High, as a note in music. n. 6 Silver. f. n. 7 A star. f. 8 The wife of VRIHASPATI. 9—of SUGRÍVA. 10 A goddess of the *Baudd'has.*

1 Air. a	1 m क्षारो (वायौ स तु त्रिषु कर्बुरे)
1 Promise. 2 War. 3 Bargain. b	m (ऽथ प्रतिज्ञाजिसम्विदापत्सु) सङ्गरः
1 The prayers of the *Védas*. c	m 169. (वेदभेदे गुप्तिवादे) मन्त्रो
The sun. d	m मित्रो (रवावपि)
1 A sacrifice. 2 An arrow. e	m f (मखेषु यूपखण्डे ऽपि) स्वरुः
Part to be concealed. g	m (गुह्ये ऽप्य) ऽवस्करः
1 Charge sounded by trumpets. h	m 170. आडम्बर (स्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते)
1 A brisk assault. 2 Robbery. i	m अभिहारो (ऽभियोगे च चौर्य्ये सन्नहने ऽपि च)
1 An attendant 2 A scabbard. j	k 171. (स्यान्जङ्गमे) परीवारः (खड्गकोशे परिच्छदे)
1 A tree. 2 A handful of sacred grass. l	m विष्टरो (विटपीदर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनं)
1 A door. 2 A porter.	m 172. (द्वारिद्वाःस्थे) प्रतीहारः
A female porter.	2 f प्रतीहार्य्य (ऽप्यनन्तरे)

1 क्षार. 2—री (न्).

[a] And m. f. n. 2 Variegated. Also m. 3 Tables for playing. [b] And 4 Calamity, distress. [c] And 2 Secret consultation; private advice. 3 Incantation or charm. [d] Also n. 2 A friend. [e] And 3 Shavings of the wood of which a sacrificial post is made. [f] स्वरुः (रु or रुस्). [g] And 2 Ordure, excrement. 3 Sweepings. [h] And 2 Roaring of large elephants. 3 Beginning. 4 Making a show. [i] And 3 Arming; taking arms. [j] And 3 The insignia of dignity. [k] Or परिवार. [l] And 3 A stool or cushion.

m

(विपुले नकुले विष्णौ) बभ्रुः (स्यात्पिङ्गले त्रिषु) — 1 A large ichneumon. 2 VISHNU. a

m

173. सारो (बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु) — 1 Strength. 2 Essence. b

m n d

दुरोदरो (द्यूतकारे पणे द्यूते) दुरोदरम् — 1 A gamester. 2 A stake. c

m n

174. (महारण्ये दुर्गपथे) कान्तारः (पुन्नपुंसकम्) — 1 A forest. 2 A difficult road. e

m

मत्सरो (ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु) — 1 Envy. f

m h

175. (देवाद्वृते) वरः (श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक् प्रिये) — 1 A boon. g

m n

(वंशाङ्कुरे) करीरो (ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना) — 1 Shoot of a bambu. i

m

176. (ना चमूजघने हस्तसूत्रे) प्रतिसरो (ऽस्त्रियाम्) — 1 Rear-guard j

(यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु — 1 YAMA. 2 Wind. 3 INDRA. k

---

[a] Also 3 SIVA. 4 Fire 5 Proper name ; a sage m. f. n. 6 Tawny. 7 Large. [b] Likewise 3 Marrow. n. 4 Propriety. 5 Water. 6 Wealth. m. f. n. 7 Excellent. [c] And n. 3 Play, gaming. [d] Or दुरोदरः—रं. [e] Also m. 3 A sort of sugarcane. [f] And m. f. n. 2 Envious. 3 Avaricious, niggardly. f. 4 A gnat. [g] And m. f. n. 2 Excellent n. (some say indecl.) 3 A little approved. Likewise m. 4 A son-in-law. 5 Appointment. n. 6 Saffron. f. 7—रा. The three myrobalans.—री. 8 Asparagus racemosus. [h] Or बरः. [i] And m. 2 Sort of plant (common in dry deserts). 3 A jar. [j] And m. n. 2 A string worn on the wrist at nuptials, &c. Also m. 3 Counsel. 4 A bracelet. 5 A wreath. m. n. 6 Territory. m. f. n. 7 Fit to be employed. [k] And 4 the Moon. 5 The sun. 6 VISHNU. 7 A lion. 8 A ray of light. 9 A horse. 10 A parrot. 11 A serpent. 12 An ape. 13 A frog. m. f. n. 14 Tawny. 15 Green. Or 16 Yellow.

m
177. शुकाहिकपिभेकेषु) हरि (र्ना कपिले त्रिषु)

A potsherd. a — *f* शर्करा (कर्परांशेऽपि)

1 Passing away time. b — *f* यात्रा (स्याद्यापने गतौ)

1 The earth. 2 Speech. 3 Ardent spirit. c — *f* 178. इरा (भूवाक्सुराप्सु स्यात्)

1 Drowsiness. 2 Lassitude. — *f* d तन्द्री (निद्राप्रमीलयोः)

1 A nurse. 2 The earth. e — *f* धात्री (स्यादुपमाताऽपि क्षितिरप्यामलक्यपि)

1 Wanting a limb. 2 A dancing girl. f — *f* 179. क्षुद्रा (व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका

m f n त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि) क्षुद्रं।

1 Requisites, materials. 2 A little g — *f* मात्रा (परिच्छदे

n 180. अल्पे च परिमाणे सा) मात्रं (कार्त्स्न्येऽवधारणे)

1 Painting, delineation. 2 Wonder. h — *n* (आलेख्याश्चर्ययोश्) चित्रं

---

[a] Also 2 A stony nodule. 3 A country abounding in such. 4 A disease (the gravel). 5 Clayed sugar. [b] Or 2 Livelihood. And 3 Travelling. 4 Festival; procession. [c] And 4 Water. [d] Or तन्द्रा or तन्द्रिः. [e] Also 3 A mother. 4 An emblic myrobalan. [f] And 3 A courtesan. 4 A bee. 5 An egg-plant. m. f. n. 6 Cruel. 7 Low 8 Small. Also 9 Miserly. 10 Poor. And f. A fly. [g] And 3 Quantity n. 4 The whole. 5 Only; (exclusive and identical). Also f. 6 An earring. 7 An instant. 8 Half a short syllable. [h] Also 3 A circlet or mark. 4 Variegated colour. m. f. n. 5 Variegated. 6 Wonderful f. चित्रा. 7 A star in the Virgin's spike. 8 Title of SUBHADRA.

n
कलत्रं (श्रोणिभार्य्ययोः) — 1 The hip and loins. 2 A wife. a

n
181. (योग्यभाजनयोः) पात्रं — 1 Fit, capable. 2 A vessel. b

n
पत्त्रं (वाहनपक्षयोः) — 1 A vehicle. 2 A wing. c

n
(निदेशग्रन्थयोः) शास्त्रं — 1 Command. 2 Institutes of a science.

n
शस्त्रम् (आयुधलोहयोः) — 1 A weapon. 2 Iron. d

n
182. (स्याज्जटांशुकयोर्) नेत्रं — 1 Root of a tree. 2 Wove silk bleached. e

n
क्षेत्रं (पत्नीशरीरयोः) — 1 A wife. 2 Body. f

n
(मुखाग्रे क्रोडहलयोः) पोत्रं — 1 Snout of a hog. 2 Fore-part of a plough. g

n
गोत्रं (तु नाम्नि च) — Name. h

n
183. सत्रम् (आच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च) — 1 Vesture. 2 A sacrifice. 3 Constant alms. i

n
अजिरम् (विषये कायेऽप्य्) — 1 Object of perception. 2 A body. j

n
ऽम्बरं (व्योम्नि वाससि) — 1 Ether; the sky. 2 Apparel. k

---

a Likewise 3 A fastness or strong hold. b Also 3 A king's minister. 4 The channel of a river, or space between the banks. 5 A vessel used in sacrifice; as a ladle, &c. 6 A leaf. 7 A person of a drama. c Likewise 3 A leaf. 4 The feather of an arrow. d Also f. शस्त्री. 3 A knife. e Likewise 3 An eye. 4 The rope of a churn. 5 A car. m. f. n. 6 A guide. f Also 3 A field. 4 A holy spot. 5 A geometrical figure. g Likewise 3 Sort of cloth. h Also 2 Family, race, line. 3 Wealth. m. 4 A mountain. f. 5 The earth. 6 A herd of kine. i And 4 A forest, or 5 Wealth. j Likewise 3 A court-yard. 4 Wind. k Also 3 Ambergris.

A realm. a — 184. चक्रं (राष्ट्रे ऽप्य्) [m]

Exemption from transmigration. b — ऽक्षरं (तु मोक्षे ऽपि) [n]

Water. c — क्षीरम् (अप्सु च) [n]

Gold. d — (स्वर्णे ऽपि) भूरिचन्द्रौ (द्वौ) [m m]

A door. e — (द्वारमात्रे ऽपि) गोपुरम् [n]

1 A cavern. 2 Pride. f — 185. (गुहादम्भौ) गह्वरे (द्वे) [n]

1 Solitude. 2 Near. — (रहो ऽन्तिकम्) उपह्वरे [n]

1 Front, fore-part. g — (पुरोधिकमुपर्य्) ऽग्राण्य् [1 n]

1 A house. 2 A town. h — (आगारे नगरे) पुरम् [n]

186. मन्दिरं (च) [n]

1 A country, or realm. 2 Calamity. — (ऽथ) राष्ट्रो (ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे) [m n]

---

1 अप.

a Likewise 2 A wheel. 3 A circular missile weapon : a sharp discus. 4 A potter's wheel. 5 A mill. 6 A multitude. 7 An army. 8 A whirlpool. 9 Pride. m. 10 A ruddy goose, (Anas Casarca). b Also 2 A letter, or written character. 3 Brahma, m. 4 Siva. m. f. n. 5 Unalterable. c Likewise 2 Milk. d Also भूरिः m. f. n. 2 Frequent, numerous. m. 3 Brahma. 4 Vishnu. 5 Siva, And चन्द्रः 2 The Moon, 3 Camphor. 4 Water. m. f. n. 5 Pleasing. e Also 2 A town gate. 3 Sort of grass : Cyperus ? f Likewise 3 A forest. m. 4 An arbour. g And m. f. n. 2 More, much. n. 3 Top, summit. 4 Point, extremity. 5 Assemblage, multitude. 6 Resting place, end of a journey. 7 Quantity of a *pala*. 8 Limited alms (four mouthfuls) m. f. n. 9 Chief, principal. 10 First, prior. h Also पुरं. 3 A body. 4 City of Patna. m. 5 Bdellium. And मन्दिरः m. 3 The sea.

m

दरो (ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे) — 1 Fear, dread 2 A hole in the ground. a.

m n

वज्रो (ऽस्त्री हीरके पवौ) — 1 A diamond. 2 The thunderbolt. b

187. तन्त्रं (प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे) — 1 Chief. 2 Right conclusion. c

m *1 n*

औशीर (श्चामरे दण्डे ऽप्यौ) शीरं (शयनासने) — 1 Handle of a fan of cow's hair. d

n

188. पुष्करं (करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले
व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः) — 1 Tip of an elephant's trunk. e

n

189. अन्तरम् (अवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्ये ऽन्तरात्मनि च) — 1 Interval. 2 Period. 3 Clothing. 4 Covering. f

n

190. (मुस्ते ऽपि) पिठरं — Fragrant root of grass. g

---

1 श्री—.

[a] Likewise indec. 3 A little. And f. दरि. 4 A cavern. [b] Also m. 3 One of the 28 astrological *yógas.* [c] And 3 A weaver's lay or batten. 4 Raiment. 5 Care of a realm. 6 Dependence. 7 A sacred book. 8 An excellent medicament. [d] And n. 2 A bed. 3 A chair or stool. Likewise 4 Fragrant root of grass (Andropogon muricatum.) [e] And 2 Head of a drum, or place where any musical instrument is struck. 3 Water. 4 The sky. 5 Edge of a scimitar, or 6 A scabbard. 7 A lotos. 8 Name of a place. 9 A drug (Costus Arabicus.) 10 One of the *Dwípas* or continents. m. 11 The Indian Crane. [f] And 5 Difference. 6 Sake. 7 A hole or rent. 8 Own. 9 Without, except. 10 Outside. 11 Opportune time. 12 Midst. 13 Supreme soul. 14 Similar. 15 Other. *This term is a pronoun in the 3d and 10th acceptations.* [g] Cyperus rotundus. Also 2 A churning stick. m. 3 A seether or boiler.

Another sort. a — *n* (राजकशेरुण्यपि) नागरम्

1 Very dark. 2 Mischievous, destructive. b — *m f n* शार्वरं (त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकः)

1 Pale red. 2 White. 3 Yellow. c — 191. *m f n* गौरो (ऽरुणे सिते पीते)

Sharp, corrosive. d — *m f n* (व्रणकार्य्ये ऽप्य्) ऽरुष्करः

Hard. e — *m f n* जठरः (कठिने ऽपि स्याद्)

Inferior, low. f — *m f n* (अधस्तादप्यधो) ऽधरः

Unperplexed. g — 192. (अनाकुले ऽपि चै) काग्रो [1]*m f n*

1 Distracted. 2 Perplexed. h — *m f n* व्यग्रो (व्यासक्त आकुले)

1 Superior, high. 2 Northern. i — (उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्य्) त्तरः [2]*m f n* (स्याद्)

1 Inferior. 2 Southern. j — *m f n* अनुत्तरः

---

1 ए—. 2 उ—.

[a] Cyperus pertenuis. Likewise 2 Ginger. m. f. n. 3 Of or belonging to a city. 4 Sagacious. [b] According to another reading. m. 3 A vicious elephant. [c] Likewise 4 Clean. m. 5 White mustard. 6 The moon. n. 7 Filament of a lotos. f. 8 The goddess, wife of SIVA. 9—of VARUN'A. 10 The earth. 11 Name of a river. 12 A young girl. 13 Turmeric. [d] Also m. 2 Semecarpus Anacardium. [e] Likewise 2 Old. m. n. 3 The belly. [f] Also 2 Less, worse. m. 3 The lip. 4 The nether lip. [g] Likewise 2 Intent, attentive. [h] Or 3 Frightened. [i] And 3 Excellent. Also n. 4 An answer. m. 5 Proper name, the son of VIRA'TA. f. 6 The wife of ABHIMANYU. 7 The north. [j] And 3 Worse. Likewise 4 Excellent. 5 Silent, unable to answer.

193. (एषां विपर्य्यये श्रेष्ठे)

m f n
(दूरानात्मोत्तमाः) पराः — 1 Distant, remote. 2 Other. a

m f n
(स्वादुप्रियौ तु) मधुरौ — 1 Sweet. 2 Pleasing. b

m
क्रूरौ (कठिननिर्द्दयौ) — 1 Hard. 2 Pitiless; cruel. c

m f n e
194. उदारो (दातृमहतोर्) — 1 Generous. 2 Great. d

m f n
इतर (स्त्वन्यनीचयोः) — 1 Other. 2 Low, vile.

m f n
(मन्दस्वच्छन्दयोः) स्वैरः — 1 Indolent. 2 Independent, uncontrolled.

m f n
शुभ्रम् (उद्दीप्तशुक्लयोः) — 1 Splendid. 2 White. f

SECTION XXII.

1 *m f*
195. (चूडाकिरीटं केशाश्च संयता) मौलयस् (त्रयः) — 1 Lock on the crown of the head. g

2 *m*
(द्रुमप्रभेदमातङ्ग काण्डपुष्पाणि) पीलवः — 1 The tree *Pilu.* 2 An elephant. h

---

1—लि. 2—स्त्र.

a And 3 Pre-eminent. Or 4 Subsequent. 5 Inimical, enemy. n. (some say indec.) 6 Only. b Also m. 3 A sweet taste. n. 4 Poison. f. 5 Anise. c Likewise 3 Terrible. 4 Destructive. d Also 3 Gentle. 4 Unperplexed. e Fem. उदारा,—री. f And n. Talc. g And 2 A diadem. 3 Hair tied on the head. 4 Head. m. 5 Jonesia Asoca. 6 The earth. h And 3 An arrow. 4 A flower (Or 5 Blossom of the Saccharum Sara). Also 7 An atom.

1 YAMA. 2 Measured time. a — 196. (कृतान्तानेहसोः) कालश् [1 m]

The fourth age. b — (चतुर्थे ऽपि युगे) कलिः [m]

A deer. c — (स्यात्कुरङ्गे ऽपि) कमलः [m]

A blanket. d — (प्रावारे ऽपि च) कम्बलः [m]

1 Tax, revenue. 2 An oblation. e — 197. (करोपहारयोः पुंसि) बलिः [m] (प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्)

1 Bulkiness. 2 Strength. 3 Army, forces. f — (स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु) बलं [n] (ना काकसीरिणोः)

1 A whirlwind. g — 198. वातूलः [m h] (पुंसि वात्यायामपि वातसहे त्रिषु)

1 Wicked. — (भेद्यलिङ्गः शठे) व्यालः [m f n j] (पुंसि श्वापदसर्पयोः)

---

1 काल.

[a] Likewise 3 Death. 4 Time (infinite). 5 Black colour. f. काला 6 Madder. 7 Indigo. काली. 8 The goddess GAURI´. 9 One of the MA´TRIS. 10 Heavy clouds. [b] Likewise 2 Quarrel, strife. 3 War, battle. 4 Bellerick myrobalan. 5 An unblown flower. [c] Also n. 2 A Lotos. 3 Water. 4 Copper. f. 5 The goddess LAKSHMI´. 6 An excellent woman. [d] Also 2 A dewlap. 3 A fabulous chief of serpents. n. 4 Water. [e] And f. बलिः—ली (or वलिः). 3 A wrinkle. Also m. 4 Proper name; a giant. 5 Handle of a flyflapper. f. 6 Ridge of a roof. [f] And m. 4 A crow. 5 Proper name; BALARA´MA. Also 6 Name of a demon slain by INDRA. m. f. n. 7 Strong. f. 8 Sida cordifolia, &c. [g] And 2 Gouty, Rheumatic. 3 Insane. [h] Or वातुलः. [i] And m. 2 A beast of prey; tiger, &c. 3 A serpent. 4 A vicious elephant. 5 A king. [j] Fem. व्याली.

m n
199. मलो (ऽस्त्री पापविट्किट्टान्य) — 1 Sin. 2 Filth. 3 Excretion. a

m n
(ऽस्त्री) शूलं (रुगायुधम्) — 1 Colic. 2 A weapon. b

m f
(शङ्कावपि द्वयोः) कीलः — A lance. c

f
पालिः (स्त्र्यश्र्यङ्कपंक्तिषु) — 1 A corner. 2 The hollow above the hip. d

f
200. कला (शिल्पे कालभेदे ऽप्य्) — 1 A mechanical art. 2 A measure of time. e

1 *f*
आली (सख्यावली अपि) — 1 A companion. 2 A row. f

f h
(अब्ध्यम्बुविकृतौ) वेला (कालमर्यादयोरपि) — 1 Tide. 2 Time. 3 Limit. g

f j   *m*
201. बहुलाः (कृत्तिकागावो) बहुलो (ऽग्निः शितौ त्रिषु) — 1 The Pleiades. 2 A cow. i

f
लीला (विलासक्रिययोर्) — 1 Sport. 2 Gesture.

f
उपला (शर्करापि च) — A stony nodule. k

1—लि or —ली.

[a] As sweat, snot, earwax, &c. 4 Dregs. 5 Rust. m. f. n. 6 Niggardly. [b] A trident or a pike. Also f. 3 A courtesan. [c] Likewise 2 A gnomon. 3 A stake. 4 A post. 5 Flame. 6 The elbow. 7 A thump on the breast. 8 A punch with the elbow. f. 9 A blow. [d] Or 3 Sharp edge. 4 A mark. 5 A row or string. Also 6 Delineation with sandal, &c. on the ear. 7 Contiguity. 8 Allowance to a dependant. 9 A masculine woman (who has a beard). 10 A handful. 11 Praise. [e] Likewise 3 A digit of the moon. 4 Interest on a capital sum. 5 A part. 6 Collection. [f] Also 3 A bridge. m. f. n. 4 Intelligent, wise. [g] Likewise 4 Seashore. 5 Easy and sudden death. [h] Or बेला. [i] In the first acceptation, invariably plural. And m. 3 Fire. m. f. n. 4 Black. Also 5 Cardamum. m. 6 The dark half of the month. n. The sky. [j] Or बहुलाः. [k] Also 2 Manufactured sugar. m. 3 A stone. 4 A gem.

f

1 Blood. 2 Water. — 202. (शोणिते ऽम्भसि) कीलालं

n

1 Origin. 2 Root. a — मूलम् (आद्ये शिफाभयोः)

n

1 A multitude. 2 A net. b — जालं (समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि)

n

1 Disposition. 2 Good conduct. — 203. शीलं (स्वभावे सद्वृत्ते)

n

1 Fruit. 2 Result. c — (सस्ये हेतुकृते) फलम्

n

1 A roof. 2 A film over the eye. d — (छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे) पटलं (न ना)

n

1 Bottom. 2 Essential character. e — 204. (अधःस्वरूपयोरस्त्री) तलं

n

Flesh. f — (स्याच्चामिषे) पलम्

n

Submarine fire. g — (और्वानले ऽपि) पातालं

n

1 Clothes, vesture. h — चेलं (वस्त्रे ऽधमे त्रिषु)

n

1 A hole filled with stakes. i — 205. कुकूलं (शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले)

---

[a] And m. n. 3 An asterism (the Scorpion's tail). Or n. 4 Principal, capital. [b] And 3 A window, a lattice. 4 An unblown flower. 5 Magic, illusion. 6 Pride. f. जाली. 7 Trichosanthes dioica. [c] Likewise 3 Edge of a weapon. 4 A nutmeg. 5 A Pearl. 6 Profit. 7 A shield. [d] And f. n. (—ली, ला or लं.). 3 A multitude. n. 4 Retinue. [e] Likewise f. n. 3 A guard for an archer's arm. m. 4 A span. 5 The palm with extended fingers. [f] Also 2 A measure, consisting of four *Karshas*. [g] Likewise 2 The infernal regions. 3 A hole. [h] And m. f. n. 2 Inferior, low in situation. Fem. चेली. [i] And m. 2 Conflagration of chaff.

	n (निर्णीते) केवलम् (इति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः)	1 Absolute, certain. a
206.	*n* (पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु) कुशलं (शिक्षिते त्रिषु)	1 Adequacy. 2 Safety. 3 Virtue. b
	m n प्रवालम् (अंकुरे ऽप्यस्त्री)	1 A shoot or sprout. c
	m f n (त्रिषु) स्थूलं (जडे ऽपि च)	Stupid. d
207.	*m f n* करालो (दन्तुरे तुङ्गे)	1 Having projecting teeth. 2 High. e
	m f n g (चारौ दक्षे च) पेशलः	1 Beautiful. 2 Expert. f
	m f n (मूर्खे ऽर्भके ऽपि) बालः (स्यात्)	1 Ignorant. 2 Young, a child. h
	m f n लोल (श्चलसतृष्णयोः)	1 Tremulous. 2 Thirsty. i

SECTION XXIII.

208.	*m m* दवदावौ (वनारण्यवह्नी)	1 A forest. 2 Fire in a forest. j
	m (जन्महरौ) भवौ	1 Birth. 2 SIVA. k

[a] And m. f. n. 2 Alone, sole. 3 Entire, all. Fem.—ला, ली. [b] And m. f. n. 4 Skilfull, expert. [c] Or 2 A new leaf. Also 3 Coral. 4 The neck of a lute. [d] Likewise 2 Bulky. [e] Likewise 3 Terrible. [f] Also 3 Soft. [g] Or पेसलः [h] Likewise m. 3 Hair. 4 Tail of a horse. 5—of an elephant. m. n. 6 Andropogon Schœnanthus. [i] Also f.—ला. 3 The tongue. 4 The goddess LAKSHMI. Likewise 3 Fire in general. [k] Also 3 Existence. 4 Acquisition. 5 This world. 6 Safety, well being.

1 A counsellor. 2 A companion.	(मन्त्री सहायः) सचिवौ *m*
1 A husband. 2 Lythrum fruticosum. a	(पतिशाखिनराः) धवाः *m*
1 A mountain. 2 A sheep. 3 The sun. b	209. अवयः[1] (शैलमेषार्काः) *m*
1 Command. 2 Call. 3 Sacrifice.	(आज्ञाह्वानाध्वराः) हवाः *m*
1 A living being. c	भावः (सत्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु) *m*
1 Production. 2 Fruit. 3 Blossom. d	210. (स्यादुत्पादे फले पुष्पे) प्रसवो (गर्भमोचने) *m*
1 Distrust. 2 Denial. 3 Concealment.	(अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि) निह्नवः *m*
1 Elevation. 2 Impatience. e	211. (उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह) उत्सवः *m*
1 Dignity, authority. 2 Firm opinion. f	अनुभावः (प्रभावे स्यात्सतां च मतिनिश्चये) *m*
1 Generative cause. 2 Origin. g	212. (स्याज्जन्महेतुः) प्रभवः (स्थानं चाद्योपलब्धये) *m*
1 Son of a *Brahmana* by a *Sudra* woman. h	(शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे) पारशवः (पुमान्) *m*

1 अपि.

[a] And 3 A man. 4 A cheater. [b] Also 4 The shawl goat. [c] Or (varying the reading.) 2 Existence, state. 3 Nature, disposition. 4 Meaning, intention. 5 Gesture, movement. 6 Soul. 7 Birth. 8 Thing. 9 Venerable. 10 (in dramatic language.) Learned. 11 State, condition. [d] And 4 Bringing forth. 5 Offspring. [e] And 3 Formation of a wish. 4 Festival, jubilee. [f] Or 3 Certainty. 4 Indication, hint. [g] Or 3 Source. 4 Place where a thing is first perceived. 5 Strength. [h] And 2 Battle-axe. 3 A son born in adultery.

m

213. ध्रुवो (भभेदे क्लीवं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु) — 1 The polar star. a

m mfn mn

स्वो (ज्ञातावात्मनि) स्वं (त्रिष्वात्मीये) स्वो (ऽस्त्रियां धने) — 1 A kinsman. 2 The soul. b

f d

214. (स्त्रीकटीवस्त्रबन्धे ऽपि) नीवी (परिपणे ऽपि च) — Cloth round a woman's waist. c

f

शिवा (गौरीफेरवयोः) — 1 GAURI'. 2 A jackal. e

n

द्वन्द्वं (कलहयुग्मयोः) — 1 Dispute, quarrel. 2 A pair. f

n h

215. (द्रव्यासुव्यवसायेषु) सत्त्वम् (अस्त्री तु जन्तुषु) — 1 Substance. 2 Breath. g

n j

क्लीबं (नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे) — 1 Neuter gender. 2 An eunuch. i

SECTION XXIV.

1 m

216. (द्वौ) विशौ (वैश्यमनुजौ) — 1 Man of the commercial tribe. k

1 श—.

[a] And n. 2 Certainty. m. f. n. 3 Perpetual, constant. Also m. 4 A stake. 5 An axis, or pole. 6 S'IVA. f.—वा. 7 Burden of a song. 8 A ladle or spoon. n. 9 Reasoning. m. f. n. 10 Immovable. [b] And m. f. n. 3 Own. m. n. 4 Wealth. *It is a pronoun in the 3d acceptation.* [c] And 2 Mercantile stock. 3 A stake at play. [d] Or नीविः. [e] Also m. 3 MAHA'DE'VA. 4 One of the astrological *Yógas*. 5 The *Védas*. n. 6 Pleasure, ease. 7 Auspiciousness; well being. 8 Water. f. 9 The yellow myrobalan. [f] Likewise 3 Union of the sexes. [g] Or other unconscious function. 3 Vigour. m. n. 4 An animal. Also n. 5 A quality. 6 Nature. 7 Strength. 8 A demon. 9 Existence. 10 Essence. 11 Self-command. [h] सत्वं or सत्वं. [i] And m. f. n. 3 Weak. 4 Idle. [j] Or क्लीवं. [k] And 2 Man in general f. 3 Entrance, Sing. विट्.

1 A spy. 2 War. a — (द्वौ चराभिमरौ) स्पशौ ᵐ

1 A heap. 2 A sign of the zodiac. — (द्वौ) राशी ¹ᵐ (पुञ्जमेषाद्यौ)

1 Family, race. 2 A bambu. b — (द्वौ) वंशौ ᵐ (कुलमस्करौ)

1 Solitude. 2 Display. — 217. (रहः प्रकाशौ) वीकाशौ ᵐ ᶜ

1 Wages, hire 2 Enjoyment. d — निर्वेशो ᵐ (भृतिभोगयोः)

1 YAMA. e — (कृतान्ते पुंसि) कीनाशः ᵐ (क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु)

1 A place or spot. 2 A butt. 3 A cause. — 218. (पदे लक्ष्ये निमित्ते) ऽपदेशः ᵐ

water. f — (स्यात्) कुशम् ⁿ (अप्सु च)

Age, as youth, &c. g — दशा ᶠ (वस्थानेक विधाप्य्)

1 Hope, desire. 2 Breadth. h — आशा ᶠ (तृष्णापि चायता)

1 A woman. 2 A female elephant. i — 219. वशा ᶠ (स्त्री करिणी च स्याद्)

1 Knowledge. — दृग् ²ᶠ (ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु)

1—षि. 2—श्.

ᵃ Also. 3 Conflict with a dangerous animal in hopes of reward. ᵇ Likewise 3 The back bone. 4 A multitude. ᶜ Or विकाशः. ᵈ Or 3 Eating. ᵉ And m. f. n. 2 Small. Or 3 Niggardly. 4 A cultivator. Also 5 slayer of cattle. m. 6 An ape. ᶠ Also m. 2 Proper name: Son of RA'MA. 3 Sacrificial grass (Poa Cynosuroides). 4 One of the continents. 5 A yoke. f.—शी. 6 Share of a plough. ᵍ Likewise 2 Wick of a lamp. 3 (Invariably pl.) Border or edge of cloth. ʰ Also 3 Region; quarter. ⁱ Likewise 3 A barren cow. 4 A daughter. n. 5 Subjection. 6 Desire, wish. m. f. n. 7 Subject, dependent. And m. f. n. 2 One who sees or knows. Also f. 3 Sight. 4 An eye.

m f n (स्यात्) कर्कशः (साहसिकः कठोरामसृणावपि)	1 Violent. 2 Hard. 3 Intangible. a
m f n 220. प्रकाशो (ऽतिप्रसिद्धे ऽपि)	Notorious. b
m f n (शिशावज्ञे च) बालिशः	1 Young. 2 Ignorant.

SECTION XXV.

m (सुरमत्स्यावु) अनिमिषौ	1 A god. 2 A fish.
m पुरुषाव् (आत्ममानवौ)	1 The soul. 2 A man.
m 221. (काकमत्स्यातखगौ) ध्वांक्षौ	1 A crow. 2 Any bird which preys on fish. c
m कक्षौ (तु तृणवीरुधौ)	1 Grass. 2 A climbing plant. d
m e अभीषुः (प्रग्रहे रश्मौ)	1 A halter or rein. 2 A ray of light.
प्रैषः (प्रेषणामर्द्दने)	1 Despatch, sending. 2 Paining. f

---

[a] Or 4 Harsh. 5 Cruel. 6 Unmerciful. 7 Miserly. [b] Also 2 Light. 3 Display. 4 Loud laugh. [c] Likewise 3 A beggar. [d] Also 3 The armpit. 4 A forest of dead trees. 5 A wall. 6 The side. m. f. n. 7 End of a cloth fixed in the waistband. f. 8 The string round an elephant's neck. 9 Objection in argument. 10 Emulation. [e] Or अभीशु. [f] Likewise 3 Fatigue.

Partisan. a	222. पक्षः (सहायेऽप्यु) *m*
1 A turban. 2 A diadem.	उष्णीषः (शिरोवेष्टकिरीटयोः) *m n*
1 Lustful. 2 A rat. b	(शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे) वृषः *m*
1 A bud. 2 A sheath. 3 Treasure. c	223. कोषो (ऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः) *m n* d
1 Gaming with dice. 2 A die. e	(द्यूतेऽक्षे सारिफलकेऽप्यु) आकर्षो *m*
	(ऽथा) ऽक्षम् (इन्द्रिये) *n*
1 An organ of sense. f	224. (ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे)
1 Agriculture. 2 Fire with cowdung. g	कर्षू (वार्त्ता करीषाग्निः) *m* कर्षू. *f* (कुल्याभिधायिनी)

---

[a] Also 2 Side. 3 Alternative. 4 Half of the lunar month. 5 Army, forces. 6 Friends. 7 Wing. 8 Thesis, doctrine to be maintained. 9 Contradiction. 10 Subject of an inference. 11 (In composition with केश) Great quantity. [b] In composition. 3 Chief, pre-eminent. 4 Virtue, personified in the shape of a bull. 5 A bull. 6 The sign of the Zodiac (Taurus). 7 Proper name; title of KARN'A. f. —षा. 8 Cowich (Dolichos or Carpopogon pruriers)—षी. 9 Cushion used by ascetics. [c] And 4 Oath or ordeal. 5 A vessel used at sacrifices. 6 A cocoon of silk. 7 Eye ball. 8 Testicle. 9 Dictionary. [d] Or कोशः. [e] And 3 A board for playing. 4 An organ of sense. 5 Attraction. 6 Drawing the bow. [f] And m. 2 A die. 3 A measure (a *Karsha* or 16 *máshas*). 4 A wheel. 5 A lawsuit. 6 The belleric myrobalan. Also 7 Wood of a car. 8 Business, transaction. 9 Propor name, son of RA'VANA. n. 10 Kind of salt. [g] And f. 3 A river. 4 A canal.

25, (पुम्भावे तत् क्रियायां च) पौरुषं *n* — 1 Virility. 2 Manly act.[a]

विषम् (अप्सु च) *n* — Water.[b]

(उपदाने ऽप्य्) आमिषं (स्याद्) *m n* — A bribe.[c]

(अपराधे ऽपि) किल्बिषम्[1] *n* — An offence.[d]

226. (स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे) वर्षम् (अस्त्रियाम्) *m n* — 1 Rain. 2 A country. 3 A year.[e]

प्रेक्षा (नृत्येक्षणं प्रज्ञा) *f* — 1 Dancing. 2 View.[f]

भिक्षा (सेवा ऽर्थना भृतिः) *f* — 1 Service. 2 Begging. 3 Hire, wages.[g]

227. त्विट् (शोभा ऽपि) *1 f* — Splendour.

(त्रिषु परे)[i]

न्यक्षं (कार्त्स्न्यनिकृष्टयोः) *m f n* — 1 Entire. 2 Inferior.

(प्रत्यक्षे ऽधिकृते) ऽध्यक्षो *m f n* — 1 Perceptible. 2 Superintendent.

रूक्ष (स्त्वप्रेम्ण्यचिक्कणे) *m f n* — 1 Unfriendly. 2 Rough.

1—ष.

[a] Also 3 Semen. m. f. n. 4 Measured by the human stature, by the height to which a man reaches. [b] Likewise 2 Poison. f.— 3 A plant (sort of Betula ?) [c] Also 2 Flesh. 3 Food. [d] Likew 2 Disease. [e] Also 4 A cloud. f. pl. वर्षाः. 5 Rainy season. [f] Or 3 Vie ing an exhibition of dancing. 4 Intellect. [g] Likewise 4 Alms. [h] A 2 Ray of light. [i] The following admit the three genders.

SECTION XXVI.

1 The sun. 2 A goose. a — 228. (रविश्वेतच्छदौ) हंसौ (m)

1 The sun. 2 Fire. — (सूर्य्यवह्नी) विभावसू (1 m)

1 A calf. 2 A year. b — वत्सौ (m) (तर्णकवर्षौ द्वौ)

A bird: Cuculus. c — (सारङ्गाश्च) दिवौकसः (2 m d)

1 Taste or sentiment in dramas. e — 229. (शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे) रसः (m)

1 An earring. 2 A crest. — (पुंस्य्) उत्तंसा (m n) ऽवतंसौ (m n f) (द्वौ कर्णपूरे ऽपि शेखरे)

1 A class of deities. 2 Fire. g — 230. (देवभेदे ऽनले रश्मौ) वसू (3 m) (रत्ने धने) वसु (n)

1—सु. 2—स. 3—सु.

[a] Likewise 3 VISHNU. 4 The Supreme Being. 5 The soul 6 Breath. 7 A sort of ascetic life. 8 A person devoid of covetousness 9 Unenvious. 10 A king. 11 The horse sacrificed by YUD'HISH'THIRA [b] Also 3 An endearing appellation of a son or grand-child. n. 4 The breast. [c] Likewise 2 A god. 3 A bee. 4 An antilope. [d] दिवौका or दिवोकाः. [e] Amatory, heroic, tender, pathetic, &c. And 2 Poison or 3 Water. 4 Semen virile, or 5 Quicksilver. 6 Quality of taste; savour as sweet, sour, &c. 7 Zeal, ardour, passion. 8 Juice, a liquid. 9 Juice of the body. 10 Myrrh. f. 11 The tongue. 12 The earth. [f] Or वतंस [g] And 3 A ray of light. Or 4 A rein, or halter. n. 5 A gem. 6 Wealth Also 7 Gold. m. 8 Tie of the yoke. 9 A plant (*Bakapushpa*).

1 *m* (विष्णौ च) वेधाः	VISHNU. a
2 *f* (स्त्रीत्वा) शी (र्हिताशंसा ऽहिदंष्ट्रयोः)	1 Benediction. 2 Fang of a serpent.
3 *f* 231. लालसे (प्रार्थनौत्सुक्ये)	1 Request. b
f हिंसा (चौर्य्यादिकर्म्म च)	Injury, mischief, as robbery, &c. c
f प्रसू (रश्वापि)	A mare. d
4 *f* 5 *n* (भूद्यावौ) रोदस्यौ रोदसी (च ते)	Earth and sky. e
6 *f n* 232. (ज्वालाभासोर्नपुंस्य) ऽर्च्चिर्	1 Flame. 2 Light.
7 *n* ज्योतिर् (भद्योतदृष्टिषु)	1 A star. 2 Light. 3 Pupil of the eye. f
8 *n* (पापापराधयोर्) आगः	1 Sin. 2 An offence.
9 *n* (खगबाल्यादिनोर्) वयः	1 A bird. 2 Age. g
10 *n* 233. (तेजः पुरीषयोर्) वर्च्चो	1 Splendour. 2 Ordure. h
n i महस् (तूत्सवतेजसोः)	1 A festival. 2 Light.
11 *n* k रजो (गुणे स्त्रीपुष्पे च)	1 Quality of passion. 2 Woman's menses. j

1—स. 2 आशीस्. 3—सा. 4—सी. 5—स. 6—स्. 7—स्. 8—स्. 9—स्. 10—स् 11—स्.

[a] Also 2 BRAMHA. 3 Intelligent, wise. [b] Likewise 3 Thirst, desire. [c] Also 2 Slaughter. [d] Likewise 2 A mother. [e] And 2 The earth. 3 The sky. Collectively, dual; severally, singular. Ex. रोदः. [f] Also m. 4 The sun. 5 Fire. [g] Likewise 3 Youth. [h] Also 3 Colour. [i] Or m. महः (स). [j] Likewise 3 Dust. 4 Farina of flowers, pollen. [k] Or m. रजः (स).

1 Moon's ascending node. 2 Darkness. a		(राहौ ध्वान्ते गुणे) तमः [n]
1 Poetical metre. 2 Desire. b	234.	छन्दः [n] (पद्ये ऽभिलाषे च)
Austerity, penance. c		तपः [n] (कृच्छ्रादिकर्म च)
1 Strength. 2 Month of *Agraha'yana.* d		सहो [1 n] (बलं) सहा [1 m] (मार्गे)
1 The sky. e		नभः [2 n] (खं श्रावणे) नभाः [2 m]
1 A house. f	235.	ओकः [n g] (सद्माश्रयश्चौ) काः [3 m]
1 Milk. 2 Water.		पयः [n] (क्षीरं) पयो [n] (ऽम्बु च)
1 Splendour. 2 Strength.		ओजो [n h] (दीप्तौ बले)
1 Organ of sense. 2 Stream of a river.		स्रोत [4 n i] (इन्द्रिये निम्नगारये)
1 Dignity. 2 Splendour. 3 Strength. j	236.	तेजः [n] (प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे ऽप्य)
		(ऽतस्त्रिषु) [k]

1—स्. 2—स्. 3—ओकस्. 4—स्.

[a] And 3 The third quality, according to the *Sán'khya* system of philosophy : darkness or illusion, contrasted to truth and passion. 4 Grief. [b] Also 3 The *Véda.* 4 Uncontrolled conduct. Likewise, in the second acceptation, छन्द(न्द्). [c] Also 2 Virtue, moral merit. 3 One of the superior worlds. m. तपाः (स्). 4 The month of *Mágha.* 5 The cold season. [d] सहः (—स्) or सहं (ह्). 1 Strength. And m. सहाः (स्) or सहः (ह्). 2 The month of *Agraháyana.* Also 3 The winter. n. 4 A luminary. [e] And m. 2 The month of *Srávan'a.* 3 Rain. 4 A cloud. [f] And m. 2 An asylum. [g] Or ओकं. [h] Or ओजं. [i] Or स्रोतं. [j] And 4 Semen virile. [k] The following admit the three genders.

1 *m f n*
विद्वान् (विदंश्च) — Intelligent. a

m f n
बीभत्सो (हिंस्रे ऽप्य्) — Mischievous, cruel. b
(अतिशये त्वमी)

2 *m f n* c
(वृद्धप्रशस्ययोर्) ज्यायान् — 1 Very old. 2 Very excellent.

3 *m f n* d
कनीयाँस्तु (युवाल्पयोः) — 1 Very young. 2 Very small.

4 *m f n* e
वरीयाँ (स्तूरुवरयोः) — 1 Very great. 2 Very excellent.

5 *m f n* f
साधीयान् (साधुबाढयोः) — 1 Very right. 2 Very firm.

SECTION XXVII

m n
238. (दले ऽपि) बर्हं — A leaf. g

m
(निर्बन्धोपरागार्कादयो) ग्रहाः — 1 Seizure. 2 An eclipse. 3 A planet h

---

1 विद्वस्. 2 ज्यायस्. 3—यस्. 4—यस्. 5—यस्.

[a] Also 2 Learned. 3 Having a true knowledge of the soul. [b] Like wise 2 Envious. n. 3 Arjuna. Fem. बीभत्सा. [c] Fem. ज्यायसी. [d] Fem. कनीयसी. [e] Fem. वरीयसी. [f] Fem. साधीयसी. [g] Or 2 Retinue. 3 A peacock's tail. [h] Also 4 The moon's node. 5 Seizure, caption. 6 Effort in battle 7 A class of imps.

1 A door. 2 A chaplet. a — (द्वार्य्यापीडे क्वाथरसे) निर्य्यूहो (नागदन्तके) *m*

1 The string suspending a balance. b — 239. (तुलासूत्रे ऽश्वादिरश्मौ) प्रग्राहः *m* प्रग्रहो *m* (ऽपि च

1 A wife. 2 Family; dependent. c — (पत्नीपरिजनादानमूलशापाः) परिग्रहाः *m*

A wife. d — 240. (दारेष्वपि) गृहाः *m pl.*

A woman's waist. e — (श्रोण्याम्प्या) रोहो[1] *m* (वरस्त्रियाः)

A multitude. f — व्यूहो *m* (वृन्दे ऽप्य)

The demon *Vritra*. g — अहि *m* (वृत्रे ऽप्य)

1 Fire. 2 The moon. 3 The sun. h — (अग्नीन्द्वर्कास्) तमोपहाः *m*

1 Retinue. 2 Insignia of Royalty. i — 241. (परिच्छदे नृपार्हे ऽर्थे) परिबर्हो *m*

(ऽव्ययाः परे) j

---

1 श्रा—.

a Or 3 A piece of wood jutting out of a wall. 4 Extracted juice. 5 Wood placed in a wall (for doves to build nests on). b And 2 A rein or halter for horses, &c. 3 Prisoners. 4 Restraint. 5 An arm. 6 A ray of light. c And 3 Acceptance. 4 Origin; or 5 Root. 6 Oath; or 7 Quarrel. Also 8 The sun near the moon's node. d And 2 A house. Invariably plural; but in the 2d acceptation also neuter sing. e Likewise 2 Ascent as a climbing plant. 3 Rider of an elephant or horse. 4 Length. 5 Height. f Likewise 2 Array of troops. 3 Fabrication. 4 Reasoning. g Also 2 A serpent. h Likewise 4 A deified saint or prophet. i Or 3 A thing. j The following are indeclinable.

SECTION XXXIII.

INDECLINABLES.

1. आङ्[b] (ईषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे)	1 A little. 2 Untill. a
आ[d] (प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये ऽप्य्)	1 Oh (remembering). e
आस् (तु स्यात्कोपपीडयोः)	1 Ah ! (angrily). 2 Alas (sorrowfully).
2. (पापकुत्सेषदर्थे) कु	1 Small. 2 Bad. 3 A little.
धिङ्[1] (निर्भर्त्सननिन्दयोः)	1 Fy ! (menacingly). 2 Fy ! (reproachfully.)
चा[2] (ऽन्वाचये समाहारेतरेतरसमुच्चये)	1 Moreover. 2 And. 3 Mutually. 4 Also. e
3. स्वस्त्या[3] (शीः क्षेमपुण्यादौ)	1 Well (a benidiction.) 2 Safe. f

1 धिक्. 2 च. 3 स्वस्ति.

a Including the limit. Or 3 Exclusive of the bound or limit.. 4 Preposition joined to verbs, and altering their sense, or giving intensity to it. b आ (for the final consonant is expunged). c And 2 But (indicating a change). 3 And (collective). d Unalterable in orthography even before vowels. e In the first acceptation, the particle connects a secondary with a primary object ; in the second it conjoins equal objects ; in the third it indicates reciprocation : in the fourth it connects different acts with the same subject. It has other acceptations, as 5 But, (indicating a converse proposition). 6 But (excusingly). 7 Forthwith. 8 Expletive. f And 3 Right. 4 Auspicious.

1 Very. 2 Surpassing. — (प्रकर्षे लंघनेऽप्यु) ऽति

1 What? (interrogative). 2 (Doubtingly). — स्वित् (प्रश्ने च वितर्के च)

1 But (indicating difference). 2 Indeed. a — तु (स्याद्भेदेऽवधारणे)

1 Together. 2 Once. b — 4. सकृत् (सहैकवारे स्याद्)

1 Far. 2 Near. — आराद्[1] (दूरसमीपयोः)

1 Westward. 2 Behind. — (प्रतीच्यां चरमे) पश्चाद्[2]

1 Also. 2 What? c — उता[3] (प्यर्थविकल्पयोः)

1 Again, often. 2 Always. d — 5. (पुनः सदार्थयोः) शश्वत्[e]

1 In presence, before. 2 As, like. — साक्षात् (प्रत्यक्षतुल्ययोः)

1 Also! (Sorrow). 2 (Compassion). f — (खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे) बत

1 Oh (joy). 2 (Pity). 3 (Inceptive). 4 Alas! g — 6. हन्त (हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः)

1 Instead. 2 Each, respectively. 3 Towards. h — प्रति (प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः)

1—तृ. 2—तु. 3 उत or उतृ.

[a] Also 3 And. 4 Again. 5 Expletive. [b] Likewise. 3 Always. [c] Interrogatively. 3 What! doubtingly. 4 Either, or 5 Expletive. [d] Or 3 Together. 4 Perpetually. [e] Or सश्वत्. [f] And 3 Indicating joy. 4 Indicating surprise. 5 Oh! (vocative). [g] Also 5 Certainly; indeed. 6 Gift. Ex. हन्तकारः, generous. [h] Likewise 4 For. 5 Belonging to (as a portion). 6 In exchange. 7 A little.

7. इति (हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु)	1 Therefore. 2 Thus. [a]
[b] (प्राच्यां) पुरस्तात् (प्रथमे पुरार्थे ऽग्रत इत्यपि)	1 Eastward. 2 Prior, first. 3 Formerly. 4 In front.
8. [1] यावत् तावत् (च साकल्ये ऽवधौ माने ऽवधारणे)	1 As much as (the whole). 2 Until. [c]
(मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्व) ऽथो अथ	1 Auspicious particle. 2 After. [d]
9. वृथा (निरर्थकाविध्योर्)	1 In vain. 2 Wrong.
नाना (ऽनेकोभयार्थयोः)	1 Many. 2 Both. [e]
नु (पृच्छायां विकल्पे च)	1 What ? (interrogative). 2 Or. [f]
(पश्चात्सादृश्ययोर्) अनु	1 After. 2 Like. [g]
10. (प्रश्नावधारणानुज्ञा ऽनुनयामन्त्रणे) ननु	1 Interrogative particle. [h]

1—वृ.

[a] Indicating a sort or set. 3 So : well known as such. 4 Etcœtera. 5 Even so : exactly thus. 6 Indicating the preceding sound to be meant. 7 Indicating the sense to be intended. 8 So ; of this opinion. 9 Finis : marking a close. 10 So ; of this form. [b] Or पुरः (स). [c] And 3 As many as (number). 4 As many as there are. 5 So much (affirmative). [d] And 3 Now (inceptive). 4 What ? (interrogatively). 5 All (comprehensively). 6 Now (premising). 7 Imperative particle. 8 And. [e] Also 3 Without, except. [f] Likewise 3 An indication of doubt. [g] Also 3 Along. 4 Under, inferior to. 5 With. 6 Near. 7 Towards. 8 In regard to. 9 A share. 10 Severally, respectively. [h] And 2 Certainly. 3 Indicating assent. 4 A consolatory and kind expression. 5 Vocative particle. 6 A conciliatory vocative particle. 7 Inceptive, 8 Reproachful. 9 Responsive.

1 Reprehensive particle.[a] (गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्व) ऽपि[c]

1 As, like. 2 Or, either.[b] 11. (उपमायां विकल्पे) वा

1 Half. 2 Blamably. सामि (त्वर्द्धे जुगुप्सने)

1 With, together. 2 Near. अमा (सह समीपे च)

1 Water. 2 Head.[d] कम् (वारिणी च मूर्द्धि च)

1 Like, as. 2 Thus.[e] 12. (इवेत्थमर्थयोर्) एवं

1 Perhaps. 2 Certainly.[f] नूनं (तर्के ऽर्थनिश्चये)

1 Silently. 2 At ease. (तूष्णीमर्थे सुखे) जोषं

1 What ? (interrogative). Bad ; ill.[g] (किम् पृच्छायां जुगुप्सने)

1 Evidently. 2 Possibly.[h] 13. नाम (प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने)

1 Ornament. 2 Enough. 3 Able.[i] अलम् (भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्)

---

[a] And 3 Interrogative particle. 4 Earnest inquiry. 5 Doubt, or suspicion. 6 Possibility and likelihood. 7 Pursuit or seeking. 8 Corroborative of an affirmation. 9 Even. 10 Although. [b] Likewise 3 And. 4 Expletive. 5 Only ; no other. 6 Indication of doubt and consideration. [c] More properly वा. [d] Also 3 Ill ; bad. 4 Ease, pleasure. 5 Expletive. [e] Also 3 Indicative of consent. 4 Certainly. 5 Command. [f] Likewise 3 Indicating recollection. 4 Expletive. [g] Also 3 Indicating doubt or consideration. 4 Prohibition. [h] Or 3 Indicating recollection. 4 Wrath. 5 Indignant consent. 6 Reproach. 7 Pretence. 8 Surprise. [i] And 4 Prohibition. Also 5 Uselessness.

14. ऽम् (वितर्के परिप्रश्ने) — 1 Indicative of doubt and reflection. a

समया (ऽन्तिकमध्ययोः) — 1 Near. 2 Within, midst.

पुनर् (अप्रथमे भेदे) — 1 Again. 2 But, on the contrary. b

निर् (निश्चयनिषेधयोः) — 1 Certainly. 2 Negation.

15. (स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके) पुरा — 1 Ancient story. 2 Old. 3 Past. c

ऊरर्य्यूरी[1][2][d] (चो) ररी[3] (च विस्तारे ऽङ्गीकृतौ त्रयम्) — 1 Expansion. 2 Assent.

16. (स्वर्गे परे च लोके) स्वर् — 1 Heaven. 2 The next world. e

(वार्त्तासम्भाव्ययो) किल — 1 News · so reported. 2 Probably. f

(निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये) खलु — 1 Prohibition. 2 Expletive. g

17. (समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखे) ऽभितः[4] — 1 Near 2 Both. 3 Quickly. 4 Entirely. 5 In front.

(नामप्रकाशयोः) प्रादुर्[5] — 1 Name. 2 Appearance.

मिथो[6] (ऽन्योऽन्यं रहस्यपि) — 1 Mutually. 2 In private.

18. तिरो[7] (ऽन्तर्द्धौ तिर्य्यगर्थे) — 1 Concealment. 2 Awry. h

---

1 ऊररी. 2 ऊरी. 3 उररी. 4 —तस्. 5 —स्.
6 मिथस्. 7 तिरस्.

[a] And 2 Interrogative particle. 3 Yes. 4 Indicating fear. 5 Wrath 6 Aversion, dislike. 7 Reaproach. [b] Also 3 Indicating change of subject. [c] Or 4 Long since past. 5 Near. 6 Future. Or 7 Proximate future. [d] Or ऊरी. Also उररी. [e] Also the sky or atmosphere. [f] Likewise 3 Conciliatory expression. 4 Indeed. 5 Falsely indicating displeasure. [g] And 3 Indicating inquiry. 4 A conciliatory expression. 5 Indeed, certainly. [h] Also 3 Contempt, disregard.

1 Alas ! (sorrow). 2 (Regret).

हा (विषादशुगर्त्तिषु)

1 Indication of wonder. 2 Of pain or fatigue.

अहह (त्यद्भुते खेदे)

1 Because, for. 2 Indeed. a

हि (हेतावबधारणे)

CHAPTER V.

Long time.

1. चिराय चिररात्राय चिरस्या (द्या श्चिरार्थकाः)

Again and again; frequently.

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत् (समाः)

Soon; instantly.

2. स्रागझटित्यञ्जसा ऽह्नाय सपदि द्राङ्मंक्षु(च द्रुते)

Much; very.

बलवत् सुष्ठु किमुत स्व ऽत्यतीव (च निर्भरे)

Without; except.

3. पृथग्विना ऽन्तरेणर्त्ते हिरुङ्नाना (च वर्ज्जने)

1—ह or —हा. 2—स्य. 3—स. 4—र. 5—त्.
6 ष—. 7 ष—. 8—क. 9—ति. 10ष—.
11—क. 12 सु. 13 अति. 14 ष—. 15—क
16 विना. 17 ऋते. 18—क् 19 नाना.

[a] Likewise 3 Interrogative. 4 Expletive. 5 Indicating difference.
[b] Also चिरं, चिरेण, चिरात्, चिरे. [c] This term is also declinable. [d] One adds, but erroneously, मंक्षु. [e] Also अन्तरा.

यत्तद्यतस्ततो (हेतौ)	Because; therefore [a]
(असाकल्ये तु) चिच्चन[1,2]	Some. [b]
4. कदा[3]चिज्जातु[4]	Sometimes
सार्द्धं (तु) साकं[c] सत्रा समं सह[d]	Together with
(आनुकूल्यार्थकं) प्राध्वं	Conformity
(व्यर्थके तु) वृथा मुधा[e]	In vain.
5 आहो[f] उताहो किमुत (विकल्पे) किं[5] किमूत[6] च	Either, or (indicating deliberation)
तु हि च स्म ह वै (पादपूरणे)	Expletives
(पूजने) स्वति[7,8]	Particles of praise and reverence
6 दिवा (ऽह्नीत्य)	By day [g]
(ऽथ) दोषा (च) नक्तं (च रजनाविति)	By night
(तिर्य्यगर्थे) साचि[h] तिरो[9] (ऽप्य्)	Crooked, bent; awry
(ऽथसम्बोधनार्थकाः	Vocative particles.

1—तृ. 2 च—. 3—तु. 4 आ—. 5 किम्. 6 उत. 7 सु. 8 अति. 9 तिरस्.

[a] Correlatives; यत्, यतः or येन, because, तत्, ततः, तेन, therefore. [b] In composition with the pronoun किम् and its derivatives. Ex. किञ्चित्, something; कश्चन, somebody; a certain person. [c] One commentator adds साकं; but erroneously. [d] Also सजूः (—जुष्). [e] Some read मृषा. [f] Or अहो. Also आहोस्वित् and उताहोस्वित्. [g] Likewise the day, generally. [h] This term is also declinable and is fem.

7. स्वः) स्यात् पाङ्ग है हे भोः

1 Near. 2 Midst. a — समया निकषा हिरुक्

Inconsiderately, suddenly. — (अतर्किते तु) सहसा

Before, in front. — (स्यात्) पुरः पुरतो ऽग्रतः

Oblations to the gods or manes. b — 8. स्वाहा (देवहविर्दाने) श्रौषड् वौषड् वषट् स्वधा

A little. — किञ्चिदीषन्मनाग् (अल्पे)

In the next life. — प्रेत्या ऽमुत्र (भवान्तरे)

As, like. — 9. वद्वा यथातथा वैवं (साम्ये)

Ah! (indicating surprise). — ऽहो ही (च विस्मये)

Silently. — (मौने तु) तूष्णीं तूष्णीकां

Instantly. — सद्यस् सपदि (तत्क्षणे)

Indication of joy. — 10. दिष्ट्याऽद्यमुपजोषं (चेत्यानन्दे)

Between; amidst. — (ऽथा) ऽन्तरे ऽन्तरा

[1] पाट्. [2] श्रङ्ग. [3] —ग्र. [4] —ट्. [5] —त्. [6] इषत्. [7] —क्. [8] —त्य. [9] वा. [10] तथा. [11] इव. [12] एवं. [13] द्य.

[a] The terms are synonymous in both acceptations. [b] The terms are used as invocations with such offerings: the first peculiar to an oblation presented to a god; the last to one offered to the manes. Ex. इन्द्राय स्वाहा, this oblation to INDRA. पितृभ्यःस्वधा, this oblation to the manes. [c] In a different acceptation this term is declinable and fem. B. II. Ch. 7. v. 21. [d] वत. One commentator reads व. [e] Also एव. [f] Also समुपजोषं. Some read उपयोषं.

अन्तरेण (च मध्ये स्युः)

प्रसह्य (तु हठार्थकम्) Forcibly, violently.

11. (युक्ते द्वे) साम्प्रतंस्थाने Properly.

ऽभीक्ष्णं शश्वद् (अनारते) Continually, perpetually.

(अभावे) नह्यनोना ऽपि No, not

मास्म मा ऽलं (च वारणे) Negative and prohibitive.

12. (पक्षान्तरे) चेद्यदि (च) If

(तत्वेत्व) ऽद्धा ऽञ्जसा (द्वयम्) Truly.

(प्राकाश्ये) प्रादुराविः (स्याद्) Apparent.

ओमेवं परमं (मते) Yes.

13. समन्ततस् (तु) परितः सर्व्वतो विष्वग् (इत्यपि) Every way, all around.

(अकामानुमतौ) कामम् Willingly. d

(असूयोपगमे) ऽस्तु (च) Be it so. e

---

[1]—तृ. [2] नह्नि. [3] अ. [4] न, or ना. [5] चेत्. [6] यदि. [7]—स्. [8] आविस्. [9]—म्. [10] एवं. [11] क्. (च्.)

[a] नो or अनो Also अन. [b] Likewise आं. [c] Also विश्वतः, समन्तात्, &c. [d] Implying previous disinclination, but ultimate acquiescence. Also, according to a different reading, 2 Willing compliance; and (synonymous with the next.) 3 Acquiescing with reluctance [e] Implying regret in the acknowledgment or acquiescence.

Indicating contradiction.	14. ननु[a] च (स्याद्विरोधोक्तौ)
Introductory of a kind question.[b]	कच्चित् (कामप्रवेदने)
Improperly; unseasonably.	निःषमन्दुःषमं (गर्ह्ये)
As thereto appertaining	यथास्वं (तु) यथायथम्
Falsely.	15 मृषा मिथ्या (च वितथे)
Properly, suitably	यथार्थं (तु) यथायथम्
Indeed	(स्युर्) एवं तु पुनर्[1] वै[2] वे[3][c] (त्यवधारणवाचकाः)
Before, anterior	16 प्राग्[4] (अतीतार्थकं)
Certainly, necessarily.	नूनमवश्यं[5] (निश्चये द्वयम्)
A year.	सम्वद्[6] (वर्षे)
Former, prior	(ऽवरे त्व) ऽवाग्[7]
Assent, consent, promise	आम्[8] एवं[9]
Self, of himself.	स्वयम् (आत्मना)
Little, low	17. (अल्पे) नीचैः[10]
Great, high, loud.	(महत्यु) च्चैः[11]
Frequently, generally	प्रायो[12] (भूम्नि)
Slowly	(अद्रुते) शनैः

1—र्. 2 वै. 3 वा. 4—क्. (च). 5 अ—. 6—द्.
7—क् (च). 8 आं. 9 एवं. 10—स. 11 उच्चैस., 12—स

[a] Or ननु [b] Wishing that it may be so. [c] Or, according to another reading, एव and च.

सना[i a] (नित्ये) — Perpetually, ever.

बहिर्[1 i] (बाह्ये) — External; out.

स्म[2] (ऽतीते) — Formerly.[b]

ऽस्तम्[i] (अदर्शने) — Disappearance

18 अस्ति[i] (सत्त्वे) — Present; now, being

(रुषोक्तौ) ऊम्[i] — Interjection, expressive of wrath.

उं[i] (प्रश्ने) — Interrogative particle.

(ऽनुनयेत्व्) ऽयि[i c] — Encouraging vocative.

हूं[i d] (तर्के स्यात्) — Particle indicating reflection.

उषा[i e] (रात्रेरवसाने) — Close of the night; morn, break of day.

नमो[3 i] (नतौ) — Hail! salutation, bow.

19 (पुनरर्थे) ऽङ्ग[i] — Again.[f]

(निन्दायां) दुष्ठु[i] — Ill.

सुष्ठु[i] (प्रशंसने) — Well.

सायं[4 i] (साये) — Evening, close of the day.

प्रगे[i] प्रातः[5 i] (प्रभाते) — Morning.

निकषा[i] (ऽन्तिके) — Near.

1—स. 2 स. 3—स. 4—स. 5—र.

[a] Also समात्. and सनत्. [b] This particle, indicating past time, nverts the present tense into the preterite. [c] Some say, indicating ger also. [d] Also हुं. Some read नु. [e] Likewise उषः (स). [f] Imying, however, a difference: "the rather."

Last year; penult, and present years. a	20. परुत्परार्य्यैषमो (ऽब्दे पूर्व्वे पूर्व्वतरे यति)
To-day.	अद्या (ऽत्राह्न)
A former day, &c. b	(ऽथ पूर्व्वे ऽह्नीत्यादौ पूर्व्वोत्तरापरात्
	21. तथा ऽधरा ऽन्या ऽन्यतरेतरात्)पूर्व्वेद्युर् (आदय:)
Both days. c	उभयद्यु (श्चो) भयेद्युः
Next day.	(परे त्वह्नि) परेद्यवि
Yesterday.	22. ह्यो (गते)
To-morrow.	(ऽनागते ऽह्नि) श्वः
The day after to-morrow.	परश्वस् (तत्परे ऽहनि)
Then, at that time.	तदा तदानीं
At once; at the same time.	युगपद् एकदा
Always; at all times.	सर्व्वदा सदा

1 अद्य. 2 उ—स्. 3—स्. 4—स्. 5—स्. 6—तु 7—ए.

a परुत्, last year ; परारि, year before the last ; ऐषमः (स्), current year. b पूर्व्वेद्युः, a former day ; yesterday. उत्तरेद्युः, a subsequent day ; to-morrow. अपरेद्युः, another day ; the day after to-morrow. अधरेद्युः, a past day ; the day before yesterday. अन्येद्युः, another day. अन्यतरेद्युः, either day ; one of two days. इतरेद्युः, a different day. c The past day and the day to come. d परश्वः or परःश्वः (—स्).

23. एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं (तथा) — Now; at this time.
(दिग्देशकाले पूर्वादौ) प्रागुदक्प्रत्यग् (आदयः) — East, North, West, &c. [a]

CHAPTER VI.

SECTION I.

1. सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं सङ्कीर्णवदिहोन्नयेत्

1—ति. इ—मृ. 2 अ—. 3—क् (च). 4 उ—च.
5—क् (च).

[a] प्राक् (च) the east; from or in the east: or eastern (country). or prior time. उदक् (च), North; northern, or subsequent. प्रत्यक् (च,) West, western, or subsequent. Besides other terms, as अवाक् (च) South: Southern or former. दक्षिणात्—णतः—णेन, Southward. उत्तरात्—रतः—रेण, Northward. अधरात्—रतः—रेण—स्तात्, underneath. पुरस्तात्, before. उपरि उपरिष्टात्, above. अधस्तात्, behind.

The following are feminine, viz. Monosyllables in ई or ऊ. [a]

2. लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित:

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्

Names of female beings. [b]

सयोनिप्राणिनाम च

Terms signifying lightning. [c]

3. नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियां

A compound in अ with a numeral. [d]

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न च पात्रयुगादिभि:

A noun ending in the affixes तल्, &c.

4. तल्वृन्दे ये निकठ्यत्रा वैरमैथुनकादिवुन्

---

[a] Example, श्री:, prosperity. भ्रू:, eyebrow. [b] Except कलत्रं and भ्टहं, neut. and दारा: masc. pl. signifying a wife. [c] Viz. lightning; night; any creeping plant; a lute; (some read वाणी, speech;) space, quarter; earth; river; modesty (some read धी intellect). [d] Provided the sense be singular (Ex. त्रिलोकी, the aggregate of three worlds;) except such compound term, formed with the words पात्रं, युग:, &c. (Ex. चतुर्युगं, Total of four ages). [e] Viz. तल्, which imports state of being, and multitude, or is pleonastic, (Ex. देवता, God, deity): य, इनि, कठ्यच् and त्र signifying multitude, as पाश्या assemblage of chains or bonds; पद्मिनी, a pond (abounding in lotuses); रथकठ्या, a crowd of carriages; गोत्रा, a herd of kine: वुन्, (or वु with वुण् or वुज्, all convertible into अक, and finally into इका;) signifying enmity, nuptial union, &c. (including the distributive import, and gift and amercement). Ex. काकोलूकिका, enmity of crows and owls.

स्त्रीभावादावनिक्तिन्ण्वुन्णच्क्यप्युजिञङ्न्यशाः Or in अनि, &c. a

5. उणादिषुनिरूरीश्च Or, in certain *un'ádi* affixes b

ङ्याबन्तं चरं स्थिरम् Or in a feminine termination. c

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् Or in ण, &c. d

---

a Nouns ending in these eleven affixes, which import the state of being, &c. are feminine: viz. अनि, signifying an imprecation. क्तिन् (ति) for the abstract sense (Ex. स्मृतिः, recollection): ण्वुन् (convertible into इका) denominating a disease; or implying the import of the verb (as जीविका, livelihood); also ण्वुच्; णच् (आ ई) implying reciprocity; as व्यावक्रोशी, mutual imprecation: क्यप् (या) conveying the abstract sense; as ब्रह्महत्या, sacrilege: युच् (अना) with the abstract sense; as मण्डना, decoration: इञ् (इ) indicating question and reply: अङ् (आ आ) for the abstract sense; Ex. पचा, cookery: नि with the abstract import; Ex. ग्लानिः, fatigue: श also in the abstract sense; as चिकीर्षा, desire to act: (but some omit this affix; others interpose it after क्यप्; others transpose some of the latter affixes:) श (आ आ) with the same abstract import: Ex. क्रिया, action. b Viz. नि; as श्रेणिः, a string or row.. Some read अनिः; as अवनिः, the earth; ऊ as चमूः, an army. ई as लक्ष्मी, prosperity. c Terminated by an affix denoting the feminine gender (ङी, आप् or आङ्) whether the noun signify any thing locomotive or fixed, or whether it vary the gender, or be ristricted to the feminine. d Indicating play in which the thing is used as a weapon. Ex. मौष्टा, boxing, playing at fisty cuff.

Or in अञ् following यञ्. a

6. यञोञः साक्रियास्यां चेद्दाण्डपाता ह्रि फाल्गुनी
श्येनम्पाता ह्रि मृगया तैलम्पाता स्वधेति दिक्

Diminutives. b

And the particular nouns here enumerated. b

7. स्त्रीस्याल्का चिन्मृणाल्यादिर्विवक्षा ऽपचये यदि
c d e f g 1h
लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाढकी
i j k l 2m n
8. सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका
o p q r s 3t
तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गा सूचि माढयः
u v 4w x y z aa
9. पिच्छावितण्डाकाकिण्यचूर्णिः शाणी द्रुणी दरत्

---

1 धा—. 2 उ—. 3 माढि. 4 णी or नी.

[a] And implying, that such act takes place at such time or in such circumstance. Ex. श्येनपातामृगया. [b] Formed by giving the feminine termination to a masculine noun : as मृणाली, a small fibre of a water lily. [c] The city of the name. [d] Nyctanthes arbortristis. [e] A commentary : annotations. [f] Grislea tomentosa. [g] 1 A perpetual commentary. 2 A book of accounts ; a journal. 3 A calendar or almanac. [h] Cytisus Cajan [i] The plant. [j] A sort of bird : Turdus Salica. Buch. MS. [k] Hiccough. [l] A sort of bird : others say, a gadfly. [m] A firebrand. [n] An ant. [o] Diospyros melanoxylon. [p] 1 An atom. 2 A spark. [q] 1 Fracture. 2 Deception. 3 Wave. 4 Irony. [r] A winding hole in the ground, a mine ; an opening by sap, such as house-breakers make. [s] A needle. [t] The gem of leaves : young leaves undisplayed. [u] Gum of the Bombax heptaphyllum. 2 Scum of boiled rice, &c. [v] Criticising. [w] The quarter of a *pana* ; some say of a *másha*. [x] चूर्णिः or चूर्णी, selection of an unanswerable argument. [y] 1 A grindstone. 2 A curtain made of rushy Crotalaria. [z] A centipede. [aa] A tribe of barbarians.

a b 1 c d e
क्षाति कन्था(तथा)सन्दी नाभी राजसभा(ऽपि च)
f g h i j k
10. झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा (च) सिध्मला
l m n o p q
लाक्षा लिक्षा (च) गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी

---

1 ख—.

[a] Extreme pain. 2 Destruction. [b] A rag: a quilt of rags. [c] A small bed or couch; a chair, or stool. [d] नाभी or नाभिः, the navel. It is also masculine. [e] The royal court. [f] Cymbals. [g] Rejoicing: celebration by song, &c. According to another reading कर्करी, a small jar. [h] A drinking vessel; a cup or goblet. According to another reading, वारी, 1 A vessel for milking. 2 A rope for binding an elephant. [i] 1 Rising of a zodiacal sign. 2 Half a sign. 3 A sign of the zodiac. 4 Astrology. [j] 1 Name of a plant. 2 Name of a bird. 3 Lock of hair on the forehead. 4 — on the side of the face. [k] 1 Blotch of the skin. 2 Sort of leprosy. [l] Lac. [m] Nit, egg of a louse. [n] A mouthful of water to rinse the mouth. [o] Gout or rheumatism affecting the thigh. [p] 1 A small ladle or spoon. 2 Lentils ground to meal. [q] Ink. Also masc. मसिः.

SECTION II

The following are masculine viz. Nouns signifying gods, &c. a

11. पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्य्यायाः सुरासुराः

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः

12. करगण्डौष्ठदोर्दण्ड कण्ठकेशनखस्तनाः

Terms ending in अह्न or अह. b

अह्नाहान्ताः

Names of poisons c

क्षुडभेदा

Compound terms in रात्र. d

रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः

---

a Viz. Gods of various orders with their attendants (under some exceptions). Demons with their attendants (under some exceptions). Likewise the following (under certain exceptions), viz. heaven, and particular heavens ; sacrifice, and its varieties ; a mountain, and particular mountains ; a cloud, or particular descriptions of clouds ; a sea, and particular seas ; a tree, and particular species ; time, and the measures of time ; a sword, and sorts of swords ; an arrow, and varieties of arrows ; an enemy, and descriptions of enemies. Also, Revenue or tax. A ray of light. A hand. A cheek. A lip. An arm. A tooth. The throat. Hair. A nail. A pap. [The exceptions are stated in their places.] b As पूर्व्वाह्णः, forenoon. द्व्यहः, a couple of days. c With certain exceptions. d As वर्षारात्रः, a rainy night. Except in composition with a numeral. Ex. पञ्चरात्रं.

[b]

3\. श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा | Resins and gums. a

असन्नन्ता अवाधिताः | Nouns in अस or अन्. c

कशेरु जतुवस्तूनि हित्वा तुरुविरामकाः | Nouns in तु or रु. d

14\. क ष ण भ म रोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ | In अ with a penult क, &c. e

प थ न य स टोपान्ता | Or with a penult प, &c. f

गोत्राख्याः | Names of families. g

चरणाह्वयाः | Names of portions of the *Véda.*

15\. नाम्न्यकर्त्तरि भावे च घञ ज प न ङ् ण घाथुचः | Nouns in घञ्, &c. h

---

[a] Or other exudations of trees ; and any vegetable extracts. According to another reading श्रीपिष्टः. [c] With many exceptions. Some erroneously read उस or अस. [d] Except कशेरु, root of Scirpus maximus ? which is neuter and masc. (some say fem.); जतु, lac ; वस्तु, a thing : both neuter : besides other exceptions. [e] Viz. क, ष, ण, भ, म, र. [f] Viz. प, थ, न, य, स, ट. Some understand this not to be limited to a final अ, but the better opinion so restricts it. Even with that restriction, the rule admits numerous exceptions. [g] Denominated from a patriarch. [h] Viz. Nouns denominative, terminated by the affixes घञ्, अच्, अप्, (all convertible into अ,) नङ् (न), घ, क, (both convertible into अ,) and अथुच् (अथु), with the abstract sense, or denoting the import of any case except the agent ; or even this import, if the noun be not denominative. The rule admits exceptions.

In ल्यु, &c. [a] — ल्युः कर्त्तरीमनिज्भावे को घोः किः प्रादितो ऽन्यतः

The compound term अश्ववडव. [b] — 16. द्वन्द्वे ऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते

कान्त in composition [c] — कान्तः सूर्य्येन्दुपर्य्याय पूर्वो ऽयः पूर्व्वको ऽपि च

The nouns here enumerated. — 17. वटकः [d] (स्त्री) ऽनुवाक [e] (स्त्री) रल्लक [f] (स्त्री) कुटङ्गकः [g]

पुङ्खो [h] न्युङ्खः [i] समुद्ग [j] (स्त्री) विट [k] पट्ट [l] घटाः [m] खटः [n]

---

[a] Viz. Terminated in ल्यु (convertible into अन) with the active import; in इमनिच् (इमन्) with the abstract sense (some say the passive also); in क (convertible into अ), with the abstract sense; and in कि (इ) affixed to the verbs termed घु (viz. दा, &c.) with a preposition or noun prefixed. [b] Du. अश्ववडवौ, a horse and mare. pl. अश्ववडवाः, horses and mares: but अश्ववडवं, a stud of horses and mares. [c] With names of the sun and moon, or with the word अयस्. Ex. सूर्य्यकान्तः, a crystal lens. [d] Pulse ground and fried with oil and butter. [e] A hymn in the *védas*. [f] 1 Sort of deer. 2 Eyelid. [g] Or कुटङ्गकः. 1 An arbour formed by creeping plants overrunning a tree. 2 A roof or thatch. 3 A house or hut. [h] Feathered part of an arrow. [i] Or न्यूङ्खः. 1 Sixfold repetition of the triliteral name of God. 2 The *Sámavéda*. 3 Pleasing. [j] A box with a cover or lid. [k] A sodomite. [l] 1 Cloth. 2 Wove silk. 3 A royal patent. 4 A stone for grinding with a mullar. [m] A balance. [n] 1 Grass. 2 A blind well.

a b c d e f
18. कोट्टारघट्टहट्टा (श्च) पिण्डगोण्डचिपिण्ड (वत्)
g h i j k l
गडुः करण्डोलगुडोवरण्ड (श्च) किणोघुणः
m n 1o p 2q r
19. इति सीमन्त हरितोरोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः
s t u v w x
कासमर्द्दोऽर्बुदः कुन्दस्फेनस्तूपौ (स) यूपकौ

1—तृ. 2 उ—.

[a] कोट्टः, a fort. According to another interpretation कोट्टारः, 1 The town well. 2 The stairs of a pond. [b] अरघट्टः, machine for drawing water. According to another interpretation, घट्ट, a wharf: stairs. [c] हट्टः, a market. [d] 1 A lump of food. 2 A lump of flesh? 3 A body. 4 An oblation of food to the manes of ancestors. [e] 1 A tribe of mountaineers 2 A person having the navel prominent. Some read गोण्डः, others गोण्डः ; and interpret a lump of flesh on the navel. [f] The Abdomen. [g] 1 A goitre. 2 Hump on the back. [h] 1 A box with a lid or cover. 2 A basket. [i] 1 A staff. 2 A club armed with iron, or made of it. [j] 1 A multitude. 2 Pimples on the face. 3 A portico. [k] 1 A wart. 2 A scar. [l] An insect which eats wood. [m] Bellows. [n] Dressing of hair ; separating the hair, so as to leave a line on the top of the head. [o] Green colour. [p] Chewing the cud. [q] 1 Designation of the triliteral name of God. 2 A portion of the *Sámavéda*. [r] Bubble of water. [s] Or कासमर्द्दः. 1 The plant (Cassia esculenta). 2 An acid preparation of tamarind and mustard. [t] 1 In numeration ; a hundred millions. 2 In medicine, An indolent swelling. Some read अर्द्दनिः : 1 Fire. 2 Disease. [u] 1 The plant (Jasminum multiflorum). 2 A turner's lathe. [v] Froth. [w] A mound of earth [x] यूपः, a sacrificial post to which a victim is bound. According to another reading पूपः, bread.

a b c d e

20. आतपः (क्षत्रिये) नाभि कणप क्षुरकेन्दराः

f g h i j k

पूरक्षुरप्रचक्रा (श्च) गोल हिङ्गुलपुद्गलाः

l m n o p

21. वेताल मल्लभल्ला (स्युः) पुरोडाशो (ऽपि) पट्टिशः

q r s t

कुल्माषो रभस (श्चैव स) कटाहः पतद्ग्रहः

---

[a] Sunshine [b] A soldier or man of the military tribe. [c] A spear or lance. According to another reading कुणपः, 1 A dead body. 2 A stink. 3 A spear. [d] Or क्षुरः. 1 A razor. 2 Barleria (or Ruellia) longifolia. [e] Name of a plant. [f] A wave. [g] Or क्षुरप्रः, sort of arrow. [h] चुक्रः, 1 Acid sauce. 2 Sorrel. [i] 1 A globe. 2 A widow's bastard. [j] हिङ्गुलुः, m. n. or हिङ्गुलः, m. Vermilion. [k] Or पुद्गलः, 1 Soul. 2 Body. [l] A dead body, occupied by an evil spirit. [m] A wrestler or boxer. [n] 1 A bear. m. f. 2 Sort of arrow. [o] Or पुरोडाः (स्). 1 The residue of an oblation. 2 Sort of oblation. [p] Or पट्टिसः, a battle axe. [q] Or कुल्मासः, a dish consisting of half boiled rice with pulse; or half boiled barley, &c. [r] 1 Joy 2 Mental exertion. [s] 1 A shallow boiler. 2 A turtle's shell. 3 A young buffalo. [t] A spitting pot.

SECTION III.

The following are neuter, viz. Nouns signifying sky, &c. [a]

22. द्विहीने ऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम्

शीतोष्णमांसरुधिर मुखाक्षिद्रविणम्बलम्

23. फलहेमशुल्बलोह सुखदुःखशुभाशुभम्

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम्

Dissyllables in अस इस उस or अन्. [b]

24. कोट्याः शतादिसंख्यान्या वा लक्षानियुतं च तत्

द्व्यच्कमसिसुसन्नन्तं

यदनान्तमकर्त्तरि

Nouns in अन. [c]

---

[a] Viz. (Under various exceptions). The sky or atmosphere, or he etherial element ; an organ of sense ; a forest ; a leaf ; a hole ; rost ; water ; cold ; heat ; flesh ; blood ; the face ; an eye ; wealth, ubstance ; force, strength ; forces, army ; fruits of various sorts (or ccording to another reading हल, a plough) ; gold ; copper ; iron ; netal ; pleasure ; pain ; good luck ; ill luck ; aquatic flowers ; salts of arious kinds ; sauce or condiment ; and various sorts of condiments ; erfumes of various kinds ; numerals from 100 upwards, except कोटि, en millions, which is fem. and लक्ष fem. and neut. and नियुत nasc. and neut. both signifying a hundred thousand. [b] Example यशः स), glory. हविः (स्), oblation of butter. वपुः (स्), body. नामः (न्), name. With that termination bearing any import but that of agent. गमनं, movement, going.

In त्र, ल and स्त्र. a — 25. त्रान्तं सलोपधं शिष्टं

In रात्र with a numeral. b — रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्

Compounds in पात्र, &c. c — पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः

Nouns compounded copulatively or adverbially. d — 26. द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ

पथिन्, with a numeral or particle. e — पथः संख्याव्ययात्परः

छाया, with a word in the 6th case. f — षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं

सभा in composition with the 6th case. g — संहतौ सभा

---

[a] Ex. मित्रं, a friend, बुसं chaff, कुलं, a family. The rule is subject to many exceptions. Some read न for ल, and interpret the rule as restricted to nouns in त्र with स्, or न् prefixed. Ex. वस्त्रं, cloth. यन्त्रं, a machine. [b] Ex. त्रिरात्रं, the duration of three nights. [c] Compound terms in अ formed of पात्र and certain other nouns with numerals; and signifying one whole. Ex. चतुर्युगं, entire period of the four ages. [d] The first implying one whole. Ex. शिरोग्रीवं, head and neck. The second joining a noun with a particle. Ex. यथाशक्ति, as much as able. [e] कापथं, a bad road. [f] Provided such word be plural. Ex. विच्छायं, shadow of a flock of birds. [g] Provided it signify an assembly. Ex. दासीसभं, a multitude of female slaves. Or whether it signify an assembly or a house, if the term to which it is joined signify king, (except the word राजा), or a demon, or similar being, (neither man nor god) Ex. नृपसभं, a king's palace, or a meeting of kings. रक्षःसभं a multitude of demons.

27\. ग्रालार्थापि पराराजा ऽमनुष्यार्थाद्राजकात्

दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिश:

28\. उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने — So उपज्ञा, and उपक्रम. a

कोपज्ञं कोपक्रमादि

कन्योशीनरनामसु — Also कन्या. b

29 भावेनणा कचिड्ढो ऽन्ये समूहे भावकर्मणो: — Nouns in affixes having an abstract sense, c

अदन्तप्रत्यया:

पुण्यसुदिनाभ्यां त्वह:पर: — In अह्न, with certain terms, d

30 क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वे ऽप्य् — Adverbs and epithets of indeclinables.

e f

उक्थतोटके — The nouns here specified.

---

[a] In composition with the sixth case, provided the import be commencement. Ex कोपज्ञं, and कोपक्रमं, the creation by *Brahmá*. [b] Provided the compound term be the name of a town in the province of *Us'ínara*. Else it is feminine. Ex. सौसमिकन्थं and दाक्षिकन्या, names of towns; the first situated in *Us'ínara*, the other out of that province. [c] Being terminations in अ, forming verbal derivatives. Except (नङ्); ण, क, (as well as घञ,) reducible to अ; and such as are distinguished by an indicatory च (as अच्, &c.) Also affixes in अ, with the abstract or the passive import, or with the sense of multitude, forming derivatives from nouns [d] Viz. With पुण्य, or सुदिन. Ex. पुण्याह्नं, holiday. [e] 1 A portion of the *Sámavéda* 2 A monosyllabic verse. [f] 1 Name of a metre. 2 Species of drama

a b c d e f
चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजने

g h i j
31. राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये (कृतौ कवेः)

k l m n o p
माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम्

q r s t u
32. लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाह्लिकम्

---

[a] 1 Half-eaten fruit. 2 Fruit of the palm. 3 A cocoanut. Or मोचं, a plantain. Also, according to another reading, खेटं, chase; hunting. [b] A peacock's tail: some say m. f. a monosyllabic verse. Also, according to different readings, उक्तं (vide उक्थं); and मुक्तं, released. [c] Pillar of a house. [d] 1 A turban. 2 A diadem. [e] A joint, or place of junction of parts of the body. [f] A long measure: 4 *Krósa*. [g] A grand sacrifice by an emperor attended by tributary kings. It is also masc. [h] Name of a sacrifice. [i] Prose. [j] Verse. [k] A gem. [l] 1 Commentary. 2 Sort of building. [m] Minium. [n] 1 Bark. 2 Rag. 3 Dress of a priest of the sect of *Budd'ha*. [o] Dress of a mendicant. 2 Dress of priest of the sect of *Budd'ha*. [p] Or पिञ्जरं, 1 A cage. 2 The ribs. It is also masc. [q] System of atheistical philosophy taught by Charva'ca. [r] Yellow orpiment. [s] A basket made of split bamboos. 2 Bark of pomegranate. 3 Split peas. [t] A caldron. [u] 1 Name of a country. 2 Production of that country. Also बाह्लिकं, sort of saffron.

SECTION IV.

a b c d

(पुंनपुंसकयोः) शेषो ऽर्द्धर्चपिण्याककण्टकाः

c 1f g h i j

33. मोदकस्तण्डकष्टङ्कश्शाटकः कर्वटो ऽर्बुदः

k 2l m n o p

पातको द्योगचरकतमाला ऽमलका नडः

The nouns here specified are masculine and neuter.

---

1 त—. 2 उ—.

[a] Some include this among the terms exhibited : m. n. in the sense of remainder ; but masc. as a name of the eternal serpent *Séshandga*. [b] Half a verse of the *ve'das*. [c] An oil cake. [d] 1 A thorn or prickle. 2 A fault or defect. 3 Horripilation. [e] Sort of sweetmeat. [f] Performance. Right preparation. According to another reading दण्डकः, sort of metre. [g] टङ्कः, a hatchet, or a stone-cutter's chisel. Or, according to another reading, तङ्कः. 1 Grief at separation from a beloved object. 2 Terror. [h] A petticoat. [i] Capital of a district (of two or four hundred villages): not a city nor a village ; but partakin ; of both. Some write खर्वटः. But, according to another reading, कर्पटः, cloth. [j] 1 In numeration, a million. 2 In medicine, Ophthalmia. [k] Sin. [l] Exertion, endeavour. [m] Name of a book on medicine : (so dinominated from its author). Or चरकः, sewn cloth. [n] 1 Name of a tree. 2 Bark of bambu. [o] Emblic myrobalan. Or आमालकः, an inhabited place on a hill or mountain. [p] A hollow reed.

a b c d e f g

34. कुष्ठं मुण्डं शीधुबुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमम्

h i j k l m

सङ्गमं शतमाना ऽर्मं शम्बला ऽव्ययताण्डवम्

n o p q r s

35. कवियं कन्दकार्पासं पारा ऽवारं युगन्धरम्

t u v w x y

यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ

---

[a] 1 Leprosy. 2 Costus. [b] 1 The head, m. f. n. 2 Shaved or shorn. [c] Rum. [d] 1 Forcemeat. 2 Fried meat. Some read चुस्तं. Also, according to various readings, पुस्तं plaster. तुस्तं, dust. शस्तं, excellence. [e] Warwhoop. [f] Well-being. [g] 1 A mine of gems. 2 Ground smoothed and plastered. 3 A poor man's abode, a cottage. [h] Confluence of rivers, &c. [i] 1 A *pala* of silver 2 An *ád'haca.* [j] A disease of the eye. [k] शम्बलं or सम्बलं, stock for travelling expenses. [l] An indeclinable word. [m] Dancing with violent gesticulation. [n] A bridle. [o] A bulbous or tuberous root. Or कर्म, act. [p] Cotton cloth. Or कर्पासं, cotton. [q] The opposite bank or shore. [r] The near bank or shore. According to another reading, वारं, 1 Multitude. 2 Opportunity. 3 Succession. 4 Going forth to spy. [s] 1 A yoke. 2 Name of a mountain. [t] A post to which a victim is tied at a sacrifice. Or पूयं, Pus. [u] 1 A window. 2 A house for recreation. 3 Top of a tree. [v] पात्रीरं or पात्रीबं, sort of vessel used at religious ceremonies. [w] Or जूषं, Pease-porridge : the water of boiled pulse (Phaseolus mungo, &c.) [x] A spoon : a vessel for drinking the extract of acid asclepias. [y] Barley meal.

36. अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम्[a]
तन्नोक्तमिह लोके ऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत्

SECTION V.

37. स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता — The following are masculine and feminine, viz. Patronymics.

द्विचतुःषट्पदोरगाः जातिभेदाः — Generic names of animals.[b]

पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह — Names of males, and by association, of females.[c]

मल्लकः[d] — The terms here specified.

---

[a] Certain other terms, as घृतं, &c. which are m. and n. in the *Vedas*, are exclusively neuter in popular speech. Other terms, employed in both genders, must be learnt from practice. [b] As bipeds, quadrupeds, insects, reptiles; also fish; &c. This rule is however subject to exceptions. Ex: मक्षिका, a fly. शिवा, a jackal. लूता, a spider. पिपीलिका, an ant. All which are feminine whatever sex be intended. [c] Ex. गोपः, a cowherd गोपी, a cowherd's wife. [d] A vessel holding oil: a cruet.

a b c 1d e f
38. मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको ज्ञार्टलिर्मनुः
g h i 2j k l m
मूषा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटिः

SECTION VI

The following are feminine and neuter, viz. Nouns in ष्यञ् or वुञ्, sometimes. n Compounds in सेना, &c. o

39. स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ्
औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः
40. षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेना छायाशालासुरानिशाः
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक्

---

1 व—. 2 य—.

a A devotee or ascetic. b A cowry. c The star: Arcturus. d A pigment, as indigo, orpiment, &c. But m. f. n. a perfume, as sandal wood. e Name of a tree. Some read पाटलिः, Bignonia chelonoides. f Name of MANU, or of his wife. g A crucible. h A measure: masc. सृपाटः, fem. सृपाटी. Also असृपाटी,—टः, A stream of blood. i A jujube. j A staff. k A petticoat. l M. कटिः, and f. कटिः, कटी. The hollow above the hip. Or m. कटः, f. कटी, a mat. m A hut. n Nouns in ष्यञ्, (य), or वुञ् (अक), with the abstract or the passive import, are commonly fem. and neut. but sometimes fem. only; and sometimes neut. Ex. औचित्यं—ती, Propriety. मैत्र्यं, मैत्री, Friendship. वार्द्धकं,—का, Old age. o With a term in the sixth case. As नृसेनं, an army of men. श्वनिशं, a night during which dogs bark and howl. गोशालं, a cowpen.

41. आवन्नन्तोत्तरपदो दिगुश्चापुंसि नश्च लुप्
त्रिखट्वं त्रिखट्वी च त्रितक्षं त्रितक्ष्यपि

Numerals with nouns in आप or अन्. [a]

SECTION VII

42. (त्रिषु) पात्री[b] पुटी[c] वाटी[d] पेटी[e] कुवलदाडिमौ

The nouns here specified admit the three genders.

---

[a] Compound terms ending in nouns terminated by आप्, (आ, denoting the feminine) or by अन् ; joined with numerals and denoting a single whole. The final न् is in such compounds expunged. Ex. त्रिखट्वं, or—ट्वी, aggregate of three beds. त्रितक्षं, or—क्षी, a party of three carpenters. [b] पात्रः,—त्री,—त्रं, a vessel. [c] पुटः, टी, टं ; 1 A lid or cover. 2 A plate made of leaves. Or पटः,—टी,—टं, covering ; cloth. [d] वाटः, टी, टं, 1 An enclosed piece of ground : a yard. 2 An orchard, or place for planting Arecas, &c. 3 A road. [e] पेटः, टी or टा, टं ; 1 A multitude : an assembly. 2 A basket. 3 Retinue. [f] कुवलं,—लो,—लं ; 1 Jujube. 2 The jujube tree (some distribute the genders, m. f. the tree ; n. the fruit). [g] दाडिमः,—मी, मं, pomegranate : (or else m. f. the tree ; n. the fruit.)

SECTION VIII.

The gender of the final is retained. a That of another term is followed in certain compounds. b

परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषे ऽपि तत्

43. अर्थान्ताः प्राद्यलं प्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः

तद्धितार्थो द्विगुः

Numerals and pronouns. c Compound epithets. d Epithets expressing a quality, thing, or action. e

संख्या सर्वनाम तदन्तकाः

44 बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नां उन्नेया तदुदाहृतिः

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः

---

[a] In certain compound terms, viz. Conjunctive compounds in which the several terms are principal; and compound terms formed of a principal one with a modification of it. Ex. (fem.) कुक्कुटमयूर्यौ, a dunghill cock and a peahen. (masc.) मयूरीकुक्कुटौ, a peahen and a dunghill cock. (m.) कुलविप्रः, the priest of the family. (n.) विप्रकुलं, the family of the priest. [b] Viz. Those ending in the word अर्थ (as ब्राह्मणार्थः,—र्था,—र्थं, intended for a *Bráhman'a*) : and compound terms beginning with प्र and certain other terms. (Ex. अलञ्जीविकः,—का,—कं, competent to a livelihood) : and compound terms containing a numeral, and terminated by an affix peculiar to derivatives from nouns : (Ex. पञ्चकपालः,—ला,—लं, prepared in five posts). They agree in gender with another term. [c] And terms ending in numerals and pronouns. However, most numerals must be excepted : and the rule applies only to those from one to four, which agree in gender with the subject. [d] As बहुधनः,—ना,—नं, opulent. Except names of regions of space. [e] Example, m. f. n. शुक्लः (पटः) शुक्ला, शुक्लं, white cloth, &c. But शुक्लः, the white colour. दण्डी, दण्डिनी, दण्डि, one who bears a staff. याचकः,—का,—कं, one who begs.

45. कृतः कर्त्तर्य्यसंज्ञायां कृत्याः कर्त्तरि कर्म्मणि — Verbal active nouns. a

अणाद्यन्तास्तेनरक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः — Adjectives derived from nouns. b

46. षट्संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम् — Some numerals, &c. do not vary. c

परंविरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः d

47. इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने

सामान्यस्तृतीयः काण्डः साङ्ग एव समर्थितः।

---

[a] Derivatives from verbs, terminated by affixes named कृत्, and denoting the agent, but not forming denominatives. Ex. कर्त्ता,—र्त्री, र्त्तृ, agent. कुर्वन्, ती, त्, acting. Or terminated by affixes named कृत्य, with the active or passive, (not the neuter and abstract sense.) Ex. भव्यः (तरुः)—व्या,—व्यं, a tree, that is to be. गन्तव्यः (ग्रामः),—व्या, —व्यं, a village which may be approached or travelled to. [b] That is, according to the literal sense of this rule, Derivatives from nouns with the termination अण्, &c. (among the affixes named तद्धित), and which are epithets of various subjects, or of which the subjects are various. Ex. कौसुमः,—मी,—मं, dyed with safflower. हैमः, मी, मं, made of gold. ऐन्द्रः,—न्द्री,—न्द्रं, sacred to INDRA. [c] The numerals denominated षट्, viz. from 5 to 10, do not vary in gender: nor the personal pronouns; nor inflected verbs; nor indeclinable particles. [d] In instances where any of the preceding rules are at variance, the last is an exception to the first: and what has been left unsaid, must be learnt from the practice of good writers.

ALPHABETICAL INDEX.

N. B. p *stands for page. And* n. *for note. The English figures point out the couplets in which the word is to be found.*

एका—ऐका.

ऐका—ओज.

ओड़—और्द्ध.

झाटा—डुलि.

ढक्का—तत.

तथा—तन्द्र.

नन्दी—नर्म्म.

नल—नाक.

नाकु—नाना.

नान्दि—नार्य

नाल—निक.

निक—निगा.

निगा—निध.

निधि—निया.

निया—निर्ज.

पूत—पूर्वा.

पूर्वे—पृष.

पृष—पैशा.

प्रया—प्रति.

प्रति—प्रति.

प्रति—प्रती.

लक्षा —लट्वा

लता —लशु

लस्त —लिकु

वित—विद्रु.

विद्रु—विना.

विना—विपु.

व्यूढ—व्रीहि.

वैहे—शक्त

शक्ती—शत.

शर्व्व—शश्व.

शष्प—शाटी.

शाठ्य—शार.

शिला—शिश्न.

शिश्वि—शुक.

शुक्ति—शुभ्र.

सन्धा—सभ.

सभा—सम.

सम—समा.

FINIS.

अभिधानचिन्तामणिः ।

(सङ्क्षिप्तटीकासहितः)

आचार्य्य श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः ।

वेदान्तवागीशोपनामक-श्रीकालीवर शर्म्मणा

ब्रह्मपुर-वास्तव्येन

श्रीरामदास सेनेन च संस्कृतः ।

कलिकातानगरे

श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक-संस्थापितसंवाद

ज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे तद्द्वारैव

१९३४ संवत्सरे

मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

विज्ञापनम् ।

प्रबन्धचिन्तामण्यादि-जैनेतिहासग्रन्थेषु तुङ्गनाथाचार्य्यप्रभृतिभिर्जैनैरेवमाख्यायते, विक्रमार्कसमयात् प्रगतेषु ११९९ नवनवत्यधिकैकादशसम्वत्सरेषु राजा कुमारपालो राज्यञ्चकार । तदा च तदीयदेशिकः श्रीहेमचन्द्राभिधः सूरीत्युपनामको विदग्धशिरोमणि-राचार्य्यो बभूव । तेनैवाचार्य्येणाऽभिधानमिदं निर्माय राज्ञे कुमारपालायोपढौकितमासीत् । अपरमप्येकमभिधानमनेकार्थशब्दसंग्रहाख्यं सिद्धशब्दानुशासन-नामकञ्च व्याकरणमेतस्मादेवाचार्य्यादेतस्याभिधानचिन्तामणेः प्रागुदयं लेभे । राजा कुमारपाल-स्तत्तद्ग्रन्थगुणानवगन्तु प्रचयेषु च शिष्यप्रशिष्येषु गमयितुं नानादेशीयान् पण्डितान् सबहुमानमाहूय तेभ्यस्तत्तद्ग्रन्थान् निवेदयामास । ते च सर्व्वे पद-वाक्य-प्रमाणनिपुणाः पण्डितास्तांस्तान् ग्रन्थान् सयत्नमालोच्य सहर्षमाहू राजन् सर्व्वमवदातं सर्व्वं चतुरस्रं सर्वं सर्व्वतः शुद्धं विशेषतोऽयमभिधानचिन्तामणिः सर्व्वेष्वपि कोषेषु समीचीन इति मतिरस्माकम् । तस्मादेतस्याभिधानचिन्तामणेः समीचीनताख्यातिः सर्व्वत्र प्रचरति । तदेतादृशस्य समीचीनकोषस्य दुर्लभतानिराकरणमतीवावश्यकमिति मत्वा पञ्चनवत्यधिकसप्त-

द्वयधिकशतधिकसम्वत्सरेऽस्माकमेतन्मुद्रणे मतिरभूत्। तत आरभ्यास्माभिर्बहुयत्नतो नानादेशानि पुस्तकान्याहृत्य पाठशुद्धिं विधाय सम्प्रदायपरम्परागतखण्डटीप्पन-वाक्यानि च सङ्कलयन् यथास्थानं सन्निवेश्य सर्व्वतः संशो-ध्याऽस्य मुद्राङ्कनविधिः समर्थितः। तत्कृतनाममालायाः शिलोञ्छनामकश्चापरः परिशिष्टात्मकग्रन्थोऽप्यत्र पुस्तकशेषे संयोजितः।

ये च श्रीहेमचन्द्रसूरिनामकाचार्य्यस्य राज्ञश्च कुमार-पालस्य जीवनवृत्तान्तजिज्ञासवस्तैः सर्वैं ब्रह्मपुरवास्तव्येन सुप्रसिद्धभूम्यधिकारिणा श्रीमता रामदास सेनेन कृतमैति-हासिक रहस्याख्यं वङ्गभाषा पुस्तकं द्रष्टव्यम्। तत्र तेन महोदयेन राज्ञः कुमारपालस्य हेमचन्द्राचार्य्यस्य च सर्वं जीवनवृत्तं सुनिपुणं व्यलेखि।

इदानीन्त्वियं प्रार्थना विद्वज्जनसकाशे।
विमृष्य मुद्रितोऽयं मे यथाशक्ति यथामति।
यदत्र दृष्टं किमपि विद्वांसः शोधयन्तु तत्॥

इत्यलम्पल्लवितेन।
वेदान्तवागीशोपनामक-
श्रीकालीवरशर्म्म भट्टाचार्य्यस्य।

श्रीगणेशायनमः ।

अभिधानचिन्तामणौ ।

देवाधिदेव काण्ड ।

प्रथमः ।

[1] प्रणिपत्याऽर्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।
रूढ़यौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यऽहम् ॥१॥
[2] व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढ़ा आखण्डलादयः ।
योगोऽन्वयः स तु गुणक्रियासम्बन्धसम्भवः ॥ २ ॥
गुणतो नीलकण्ठाद्याः क्रियातः स्रष्टसन्निभाः ।
स्वस्वामित्वादि सम्बन्ध स्तता ऽऽङ्गनीम तद्वताम् ॥३॥
स्वात् पाल-धन-भुग्-नेतृ-पति-मत्वर्थका-ऽदयः ।
भूपालो भूधनो भूभुग् भूनेता भूपति स्तथा ॥४॥
भूमांश्चेति कविरूढ्या।[3] ज्ञेयोदाहरणावली ।

(१) अहं हेमचन्द्राचार्य्यः नाम्नां मालान्तनोमीति क्रिया संटङ्कः, नामच नाम्नीच नामानिच नामानि, तेषां नाम्नां, स्यादावसंख्येय इत्येकशेषः, किं िष्टानां नाम्नां ? रूढ़ानिच कविपरम्परागतत्वात् प्रसिद्धानि, यौगिकानिच गुणक्रिया स्वस्वामित्वादि सम्बन्धलक्षण योगात् जातानि । किं ष्टोऽहं ? सिद्धं निष्पन्नं प्रतिष्ठां प्राप्तं साङ्गं लिङ्गानुशासन धातुपारायणादिभि रङ्गैःसहितं शब्दानुशासनं श्रीसिद्ध हेमचन्द्राभिधानं व्याकरणं यस्य स सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।

(२) रूढाञ्छब्दान् व्याख्याति व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्त्या धातुप्रत्यय-विभागेन रहिताः अन्वर्थवर्ज्जिताः शब्दा नामानि रूढाः अव्युत्पन्नाः कविजनप्रसिद्धाः उच्यन्ते इति शेषः, ते के ? इत्याह आखण्डलादय इति ।

(३) कवीनांरूढिः परम्परायाता प्रसिद्धिः तया नतु कविरूढ्याति

(४)जन्यात्कृत्-कर्त्तृ-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ-कर-सू-समाः ॥५॥
(५)जनकाद् योनि-ज-रुह-जन्म-भू-सूत्य ऽयादयः(६)।
(७)धार्य्यात् ध्वजा-ऽस्त्र-पाण्य-ऽङ्क-मौलि-भूषण-भन्निभाः॥६॥

क्रमेण, यथा कपालीत्यादौ सत्यपि स्वामिसम्बन्धे कपालीतिमत्वर्थी-यान्त एव भवति नतु कपालपालः कपालधनः कपालभुक् इत्यादि।

(४) जन्यजनकभावसम्बन्धो यथा जन्यात् कार्य्यात्परे कृदादय स्तद्वतां जनकानां कारणानां नामाङ्कः,यथा, विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वधाता विश्वकरः विश्वसूः ब्रह्मा, तस्माद्धि विश्वं जन्यमितिरूढिः,समशब्द आद्यर्थःतेन विश्वकारकःविश्वजनक इत्याद्यपि कविरूढेरत्येव न हि यथा चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसूरिति भवति।

(५) तथा जनकात्परे योन्यादयःशब्दाः तद्वतां कारणवतां कार्य्याणां नामाङ्कः,यथा, आत्मयोनिःआत्मजः आत्मरुहःआत्मजन्मा आत्मभूः आत्मसूतिः ब्रह्मा, तस्य ह्यात्माकारणमिति रूढिः,वक्ष्यमाणस्यादि शब्दस्याभिसम्बन्धात् सम्भवादयोपि गृह्यन्ते।

(६) अणादयस्तु भृगोरपत्यं भार्गवःदितेरपत्यं दैत्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यायन,इत्यादि अत्रापि, भार्गवादीनां भृग्वादयोजनका इतिरूढिः कविरूढेरत्येव, नहि आत्मयोनि वदात्मजनकः आत्मकारकः इति भवति।

(७) धार्य्यधारकभावसम्बन्धे यथा धार्य्यात्परे ध्वजादयः शब्दाः धारकस्य नामाङ्कः, यथा,वृषध्वजः शूलास्त्रः पिनाकपाणिः वृषाङ्कः चन्द्रमौलिः शशिभूषणःशूलभृत् ,निभग्रहणात् तल्लक्षणाः गृह्यन्ते यथा-वृषकेतनः शूलायुधः वृषलक्ष्मा चन्द्रशिराः चन्द्राभरणादयः, तथा पिनाकशाली शशिशेखरः शूली पिनाकमाली पिनाकभर्त्ता गङ्गाधरः कविरूढेरत्येव, तेन, सत्यपि धार्य्यधारकभावसम्बन्धे न सर्व्वेभ्यो ध्वजा-द्यर्थाः शब्दाः संयोज्याः, न हि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वजः शूलास्त्र-वच्चन्द्रास्त्रः पिनाकपाणिवदहिपाणिः वृषाङ्कवच्चन्द्राङ्कः चन्द्रमौलिवत् गङ्गामौलिः शशिभूषणवत् शूलभूषणः।

पिनाकं बिभर्त्ति धारयतीतिकृत्वा पिनाकभर्त्ता इत्यपि

आलि-प्रेष्ठ-मत्वर्थ-आलि-भर्तृ-धरा अपि । ॥७॥

(८)भोज्यात् भुग-न्धो-व्रत-लिट्-पायि-पा-ऽशा-ऽशना-ऽदय

पत्युः कान्ता-प्रियतम-वधू-प्रणयिनी-निभाः(९) ।

कलत्रात् वर-रमण-प्रणयी-श-प्रिया-ऽदयः ॥ ८ ॥

(१०)सख्युः सखिसमाः(११) वाह्यात् गामि-यान-ऽसनादयः ।

(१२)ज्ञातेः स्वसृ-दुहिता-ऽऽत्मजा-ऽग्रजा-ऽवरजा-ऽदयः ॥९॥

(१३)आश्रया त्वन्नपर्याय-श्रय-वासि-सदा-ऽदयः ।

(१४)वध्यात् भि-द्वेषि-जि-घाति-भुग-ऽरि-ध्वंसि-शासनाः॥१०

अप-ऽन्तकारि-दमन-दर्पच्छित्-मथना-ऽदयः ।

विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतो ऽपि पदान्ततः ॥ ११ ॥

---

(८) भोज्यभोजकभावसम्बन्ध अत्र मधुव्रतादयो ज्ञेयाः ।

(९) निभग्रहणात्-रमणी,वल्लभा,'प्रिया प्रभृतयो गृह्यन्ते कविरूढेरेव ।

(१०) सखिवाचकात् शब्दात् परे सखिसमानार्थाः शब्दाः तद्वतां ख्यवतां नामाङ्कः, यथा,श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसखः कुबेरः, मधुसखः कामः,समग्रहणात् सुहृदादयो गृह्यन्ते कविरूढेरेव,नहि भवति यथा श्रीकण्ठसखा धनदस्तथा धनदसखः श्रीकण्ठ इति ।

(११) वाह्यवाहकसम्बन्धो यथा,वृषगामी वृषयानः वृषासनः शम्भुः, आदिशब्दाद्वृषवाहनादयो गृह्यन्ते ।

(१२) यमस्वसा यमुना,हिमवद्दुहिता गौरी,दशरथात्मजो रामः गदाग्रजः कृष्णः,रामावरजः लक्ष्मणोऽनुजः,आदिशब्दात् रामानुजादयो ऽपि गृह्यन्ते ।

(१३) आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धे,द्युसद्मानो देवाः द्युगयाः द्युवासिनः द्युसदः ।

(१४) वध्यवधकभावसम्बन्धो यथा, पुरशब्दादग्रे 'भिदादयो योजिताः शिवनामानि स्युः, यथा,पुरभित् पुरद्वेषी पुरजित् पुरघातिः पुरभुक् पुरारिः पुरध्वंसी पुरशासनः पुरान्तकारी पुरदमनः पुरदर्पच्छिद् पुरमथनः ।

प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धि शब्दा योज्या यथोचितम्।
दृश्यते खलु वाच्यत्वे दृषस्य दृषवाहनः ॥१२॥
स्वत्वे पुन र्वृषपति र्धार्य्यत्वे दृषलाञ्छनः।
अंशो धार्य्यत्वे ऽंशुमाली स्वत्वे ऽंशुपति रंशुमान्॥१३॥
वध्यत्वे ऽहेर ऽहिरिपु र्भोज्यत्वे वा ऽहिभुक् शिखी।
चिह्ने व्यक्तौ भवेत् व्यक्तौ ज्योतिशब्दो ऽपि वाचकः ॥१४॥
तथा[15] ह्यऽगस्तिपूतादिग् दक्षिणा-ऽशा निगद्यते।
अयुग्-विषमशब्दौ त्रि-पञ्च-सप्ता-दिवाचकौ॥ १५ ॥
[16] त्रिनेत्र पञ्चेषु सप्त पलाशा-ऽदिषु योजयेत्।
[17] गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञा ऽदि इतरो-त्तरः॥१६॥
अभिधत्ते यथा कृष्णः स्याद ऽसितः सितेतरः।
[18] वार्ध्यादिषु पदे पूर्व्वे वडवाग्न्यादिषु त्तरे[19] ॥१७॥
[20] द्वये ऽपि भृद्दा-ऽद्यैः पर्य्यायपरिवर्त्तनम्।
एवं परादृत्तिसहा योगात् स्यु रिति यौगिकाः॥१८॥

(१५) तथा सप्तर्षिपुतादिक् उत्तराशाः।

(१६) अयुङ्नेत्रो विषमनेत्रश्च शम्भुः, अयुगिषु विषमेषुश्च कामः, अयुक्पलाशो विषमपलाशश्च सप्तार्णी नाम वृक्षः, आदिशब्दात् नवशक्तिः अयुक्शक्तिः विषमशक्तिश्च शम्भुः।

(१७) गुणशब्दो गुणवाचकः शब्दो नञादिभि वितरोत्तरश्च वरोधिनमर्थं अभिधत्ते बोधयतीत्यर्थः।

(१८) वार्द्धिःजलधिःतोयधिः आदिशब्दात्-जलदः तोयदः नीरद इत्यादि।

(१९) वडवाग्निःवडवानलः वडवावह्निः आदिनासरोज सरोरुहमित्यादि। वन वा इत्यत्र वाड़वा इति केचित्।

(२०) भूभृत् उर्व्वीभृत् भूधरः उर्व्वीधरः आदिनासुरपतिः देवराज इत्यादि।

[21] मिश्राः पुनः परावृत्त्य-ऽसहा गीर्वाण सन्निभाः[22]।
प्रवक्ष्यन्ते ऽत्र लिङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात्॥ १८॥
देवाधिदेवाः प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके।
नरा स्तृतीये तिर्य्यञ्च स्तुर्य्य एकेन्द्रियादयः॥ २०॥
एकेन्द्रियाः पृथिव्य-ऽम्बु-तेजो-वायु-महीरुहः।
कृमि-पीलक-लूता-ऽद्याः स्यु र्द्वि-त्रि-चतु-रिन्द्रियाः॥ २१।
पञ्चेन्द्रिया स्त्रे भ-केकि-मत्स्या-ऽद्याः स्थल-खा-ऽम्बुगाः।
पञ्चेन्द्रिया एव-देवा-नरा नैरयिका-अपि॥ २२॥
नारकाः पञ्चमे साङ्गाः षष्ठे साधारणाः स्फुटम्।
प्रस्तोष्यन्ते ऽव्यया श्चा-ऽत्र त्वन्ताथादी न पूर्व्वगौ॥ २३।

[23] अर्हन्[1] जिनः[2] पारगत[3] ऽस्त्रिकालवित्[4]
क्षीणाष्टकर्म्मा[5] परमेष्ठ्य[6] धीश्वरः[7]।
शम्भुः[8] स्वयम्भू[9] र्भगवान्[10] जगत्प्रभु[11]
स्तीर्थङ्कर[12] स्तीर्थकरो[13] जिनेश्वरः[14]॥ २४॥
स्याद्वाद्य[15] ऽभयद[16] सार्व्वाः[17]
सर्व्वज्ञः[18] सर्व्वदर्शि[19] केवलिनौ[20]।

---

(२१) मिश्रान् व्याख्यति। गीर्वाणादयः शब्दाः परावृत्तिं पर्य्यायाणां परिवर्त्तनं न सहते न क्षमन्ते इति परावृत्त्यसहाः, पूर्व्वत्र उत्तरत्र उभयत्र पदे परावृत्ति र्भवति पर्यायाणामित्यर्थः।

(२२) सन्निभग्रहणात् दशरथः कृतान्त इत्यादि।

(२३) सुरेन्द्रादिकृतां पूजामर्हतीत्यर्हन्, जयति रागद्वेष मोहादीन् इति जिनः, संसारस्य पारं पर्य्यन्तं गत इति पारगतः, त्रीन् कालान् (भूतं भवन्तं भविष्यन्तञ्चेति) वेत्ति इति त्रिकालवित्, क्षीणान्यष्टौ कर्म्माण्यस्य इति क्षीणाष्टकर्म्मा, परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी (इन् प्रत्ययान्तोऽयम्) अधीष्टे इत्येवं शीलोऽधीश्वरः, शं शाश्वतं सुखमस्मिन् भव-

(४१)समुद्रविजय[२२] आऽश्वसेनः[२३]सिद्धार्थ[२४] एव च(४२) ॥३८॥
(४३)मरुदेवा[१] विजया[२] सेना[३] सिद्धार्था[४] च मङ्गला[५],
ततः सुसीमा[६] पृथ्वी[७] लक्ष्मणा[८] रामा[९] ततः परम् ॥३९॥
नन्दा[१०] विष्णु[११] ज [ ]या[१२]

श्यामा[१३] सुयशाः[१४] सुव्रता[१५] ऽचिरा[१६]।

श्री[१७] देवी[१८] प्रभावती[१९] च

पद्मा[२०] वप्रा[२१] शिवा[२२] तथा ॥४०॥

वामा[२३] त्रिशला[२४] क्रमतः पितरो मातरो ऽर्हताम्।
(४४)स्या [द्गो]मुखो महायक्ष[२] स्त्रिमुखो[३]यक्षनायकः[४] ॥४१॥
तुम्बुरुः[५] कुसुम[६]श्चा ऽपि [मा]तङ्गो[७] विजयो[८]ऽजितः[९]।
ब्रह्मा[१०] यक्षट्[११] कुमार[ ] [ ]

[न्मु]ख[१३]पाताल[१४] किन्नराः[१५] ॥४२॥
गरुडो[१६] गन्धर्वो[१७] यक्षेट्[१८] कुबेरो[१९] वरुणो[२०] ऽपिच।
भृकुटि[२१] र्गोमेधः[२२]पार्श्वो[२३]

मातङ्गो[२४] ऽर्हदुपासकाः(४५) ॥४३॥
(४६)चक्रेश्वर्य्य (४७)ऽजितबला[२] दुरितारि[३]श्च कालिका[४]।
(४८)महाकाली[५] श्यामा[६] शान्ता[७]

भृकुटि[८]श्च सुतारका[९] ॥ ४४ ॥

---

(४१) गाम्भीर्य्येन समुद्रस्यापि विजेता इति समुद्रविजयः।

(४२) सिद्धाःअर्थाः पुरुषार्था अस्य इति सिद्धार्थः,चतुर्विंशति जिन पितृनामानि।

(४३) इत आरभ्य मातृणामेकैकम्, मरुदेवीअपि क्वचित्पाठः।

(४४)जिनयक्षाणामेकैकम्। (४५)चतुर्विंशतिजिनयक्षिणीनामानि।

(४६) अर्हतांशासनदेवीनामेकैकम्।

(४७) अजितेत्यपि, च सुतरा इत्यपि क्वचित्।

(४८) महतीचासौकालीच, महाकालिकाच।

अशोका[10] मानवी[11] चण्डा[12]
विदिता[13]चाऽङ्कुशा[14] तथा ।
कन्दर्पा[15] निर्वाणी[16] बला[17]
धारिणी[18] धरणप्रिया[19] ॥४५॥
नरदत्ता[20]ऽथ गान्धार्य[21]म्बिका[22] पद्मावती[23] तथा[(1)] ।
सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥४६॥
[(2)]वृषो[1] गजो[2]ऽश्वः[3] प्लवगः[4]
क्रौञ्चो[5]ऽब्जं[6] स्वस्तिकः[7] शशी[8] ।
मकरः[9] श्रीवत्सः[10] खड्गी[11]
महिषः[12] शूकर[13]स्तथा ॥४७॥
श्येनो[14] वज्रं[15] मृग[16]श्छागो[17] नन्द्यावर्तो[18] घटो[19]ऽपि च ।
कूर्मो[20] नीलोत्पलं[21] शङ्खः[22] फणी[23] सिंहो[24]ऽर्हतां ध्वजाः[(3)] ॥४८॥
[(4)]रक्तौ च पद्मप्रभ-वासुपूज्यौ
शुक्लौ च चन्द्रप्रभ-पुष्पदन्तौ ।
कृष्णौ पुनर्नेमि-मुनी विनीलौ
श्रीमल्लि-पार्श्वौ कनकत्विषो ऽन्ये ॥४९॥
उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।
[(5)]केवलज्ञानी[1(6)] निर्वाणी[2] सागरो[3]ऽथ महायशाः[4] ॥५०॥

(१) पद्मं करेऽस्त्यस्या इति पद्मावती, मतुप् दीर्घश्च ।

(२) अर्हद्ध्वजानामेकैकम् ध्वजोपलक्षणम् ।

(३) अर्हल्लाञ्छननामानि चतुर्विंशतिः ।

(४) अर्हतां रूपवर्णनम् ।   (५) भूतार्हन्नामैकैकम् ।

(६) केवलं ज्ञानमस्यास्तीति केवलज्ञानी, निर्वाणमस्यास्तीति निर्वाणी, गाम्भीर्येण सागर इव सागरः, महद्यशोऽस्येति महायशाः ...

विमल[५]: सर्व्वानुभूति:[६] श्रीधरो[७] दत्ततीर्थकृत्[८]।
दामोदर:[९] सुतेजा[१०] श्च स्वाम्यथो[११] मुनिसुव्रत:[१२] ॥५१॥
सुमति: शिवगति श्चैवा ऽस्तागो ऽथ निमीश्वर:।
अनिलो[१७] यशोधराख्य:[१८] कृतार्थो[१९] ऽथ जिनेश्वर:[२०] ॥५२॥
शुद्धमति:[२१] शिवकर:[२२] स्यन्दनश्चाथ[२३] सम्प्रति।
भाविन्या[(१)] न्तु पद्मनाभ:[१] शूरदेव:[२] सुपार्श्वक:[३] ॥५३॥
स्वयंप्रभ[४] श्च सर्व्वानुभूति[५] र्देवश्रुतो[६]-दयौ[७]।
पेटाल:[८] पोट्टिल[९] श्चापि [(२)]शतकीर्त्ति[१०] श्च सुव्रत:[११] ॥५४॥
अममो[१२] निष्कषाय[१३] श्च[(३)] निष्पुलाको[१४]ऽथ निर्म्ममः[१५]।
चित्रगुप्त:[१६] समाधि[१७] श्च संवर[१८] श्च यशोधर:[१९] ॥५५॥

महायशा, वीतोमलोऽस्येति विमल:, सर्व्वत्र सर्व्वगत्वादनुभूतिरस्येति सर्व्वानुभूति:, मुक्तिश्रियं धरतीति श्रीधर:, दत्तं दानमस्येति दत्त:, साचासौ तीर्थकृच्च, जन्माभिषेके सुरै: क्षिप्तं दाममुदरे यस्य स दामोदर:, शोभनं तेजोऽस्य इति सुतेजा:, शोभना मतिरस्येति सुमति:,शिवे मोक्षे गतिरस्येति शिवगति:, न विद्यते गाम्भीर्यात्त्यागो-ऽम्बमध्यतास्येति अस्तागः (अन्नाग इत्यपि कश्चित्) (निमीत्यत्र मुनीति पाठान्तरं) अनिल इव महाबलत्वादनिल:, यशांसि धरतीति यशोधर:, कृतोऽर्थ: पूजाऽस्येति कृत:, सिद्धोऽर्थ: पुरुषार्थोऽस्येति कृतार्थ:, जिनस्यासा विश्वरश्चेतिजिनेश्वर:, शुद्धा निर्म्मला मतिरस्येति शुद्धमति:, शिवं मोक्षं मङ्गलं वा करोतीति, स्यन्दते देशनारूपमेव तत्व मितिस्यन्दन: ॥

(१) भाव्यर्हतामिदेकम् ॥

(२) शतं मह्याकीर्त्तयोऽस्येति शतकीर्त्ति: ॥

(३) निश्चितं पोलतिज्ञानेन मनुष्यान् धरतीति निष्पुलाक:, शूमि र्व्वीहि धिदि पुलि शुभ्यकिदित्याक: ॥

विजयो[२०] मल्लि[२१]देवौ चा[२२] ऽनन्तवीर्य[२३] श्च भद्रकृत्[२४]।
एवं सर्व्वावसर्पिण्युत्सर्प्पिणीषु जिनोत्तमाः ॥५६॥

तेषां[(१)] च देहो ऽद्भुतरूपगन्धो
निरामयः स्वेदमलोज्झित[१] श्च ।
श्वासो ऽब्जगन्धो[२] रुधिरा-मिष न्तु
गोक्षीर धारा धवलं ह्य विस्रम्[३] ॥५७।
आहार-नीहारविधिस्त्व दृश्य[४]-
श्चत्वार एते ऽतिशयाः सहोत्थाः ।
क्षेत्रे स्थिति र्योजन मात्रकेऽपि
नृ-देव-तिर्य्यग्जनकोटि-कोटेः ॥५८॥
वाणी नृ-तिर्य्यक्-सुरलोक-भाषा
संवादिनी योजनगामिनी[२] च ।
भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे
विडम्बिता-ऽहर्पतिमण्डलश्रि[३] ॥५९॥
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा[४]
वैरे[५] तयो[६] मा[७]र्य्य-ति दृष्य[८] दृष्ट[९] यः।
दुर्भिक्ष[१०] मन्यस्वकचक्रतोभयं[११]
स्यान्नै त एकादश कर्म्मघातजाः ॥६०॥
खे[(२)] धर्म्मचक्रं[१] चमराः[२] सपाद-
पीठं मृगेन्द्रासन[३] मुज्ज्वल-ञ्च ।

---

(१) तेषामिति-अर्हतां देहादिषु चतुस्त्रिंशदतिशयवर्णनम् ॥

(२) खे आकाशे धर्म्मप्रकाशे चक्रं धर्मचक्रं, खे चमराः, खे सपाद

छत्रत्रयं[४] रत्नमयो ध्वजो[५] ऽङ्घ्रि
न्यासे च चामीकर पङ्कजानि[६] ॥६१॥
वप्रत्रयं[७] चारु चतुर्मुखाङ्गता[८]
चैत्यद्रुमो[९] ऽधोवदना श्च कण्टकाः[१०]।
द्रुमानति[११] र्दुन्दुभिनाद[१२] उच्चकै
र्वातो ऽनुकूलः[१३] शकुनाः प्रदक्षिणाः[१४]॥६२॥
गन्धाऽम्बुवर्षं[१५] बहुवर्णपुष्प-
वृष्टिः[१६] कच-श्मश्रु-नखाप्रवृद्धिः[१७]।
चतुर्विधा मर्त्त्य-निकायकोटि-
र्जघन्यभावा-दपि पार्श्वदेशे[१८] ॥६३॥
ऋतूना-मिन्द्रियार्थाना-मनुकूलत्व[१९]मित्यमी।
एकोनविंशति र्दैव्या श्चतुस्त्रिंश च्च मीलिताः ॥६४॥
(१)संस्कारवत्त्व[१]-मौदात्त्य[२]-मुपचार-परीतता[३]।

पीठं सिंहासनं, खे च्छत्रत्रयं, खे रत्नमयो ध्वजः, चत्वारि मुखानि अङ्गानि गात्राणि यस्येति चतुर्मुखाङ्गता, शकुनाः पक्षिणः॥

(१) अथ वचनातिशयानाह संस्कारेति, संस्कारवत्त्वं संस्कृतादिलक्षणवत्त्वम्, औदात्यम् उच्चैर्वृत्तिता, उपचारपरीतता, उपचाररहितत्वं, मेघस्येव गम्भीरशब्दत्वं, प्रतिध्वनियुक्तत्वं, दक्षिणत्वमिति सरलत्वम्, उपनीतरागत्वमिति मालव-कौशिक्यादि ग्रामरागयुक्तत्वम्, एते शब्दाश्रयाः; अन्ये चार्थाश्रया ज्ञेयाः, महार्थता वृहदभिधेयता. पूर्वापरवाक्यार्था विरोधित्वादव्याहतत्वम्। शिष्टत्वमिति अभिमतसिद्धौ वक्तु र्मनोज्ञार्थ प्रयोजकत्वं शिष्टतासूचकत्वं वा, संशयाना मसम्भव इति असन्दिग्धता, परदूषणायिषयता, मिथः साकाङ्क्षता इति परस्परेण पदानां वाक्यानां वा सापेक्षत्वं, प्रस्तावौचित्यं देशकालाद्यनतीतत्वं.

मेघगम्भीरघोषत्वं[४] प्रतिनादविधायिता[५] ॥६५॥
दक्षिणत्व[६]-मुपनीतरागत्वं[७] च महार्थता[८] ॥
अव्याहतत्वं[९] शिष्टत्वं[१०] संशयाना-मसम्भवः[११] ॥६६॥
निराकृतान्योत्तरत्वं[१२] हृदयङ्गमतापि[१३] च ।
मिथः साकाङ्क्षता[१४] प्रस्तावौचित्यं[१५] तत्त्वनिष्ठता[१६]॥६७॥
अप्रकीर्णप्रसृतत्व[१७]मस्वश्लाघा-ऽन्यनिन्दता[१८] ।
आभिजात्यमतिस्निग्ध मधुरत्वं[२०] प्रशस्यता[२१] ॥६८॥
अमर्म्मवेधितौ[२२] दार्य्यं[२३] धर्म्मार्थप्रतिबद्धता[२४] ।
कारकाद्यविपर्य्यासो[२५] विभ्रमादिवियुक्तता[२६] ॥६९॥
चित्रकृत्त्व[२७] मद्भुतत्वं[२८] तथा-ऽनतिविलम्बिता[२९] ।
अनेकजातिवैचित्र्य[३०] मारोपित-विशेषता[३१] ॥७०॥
सत्त्वप्रधानता[३२] वर्णपदवाक्यविविक्तता[३३] ।
अव्युच्छित्ति[३४]रखेदित्वं[५] पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः[(१)] ॥७१॥
[(२)]अन्तराया दान[१]लाभ[२]वीर्य्य[३]भोगो[४]-पभोग[५]गाः ।
हासो[६] रत्य[७]रती[८] भीति[९] र्जुगुप्सा[१०] शोक[११] एव च ॥७२॥

निश्चित वस्तु स्वरूपानुसारिता तत्त्वनिष्ठता, सुसम्बन्धस्य सतः प्रसरणम् अप्रकीर्ण प्रसृतिः । स्वश्लाघेति आत्मोत्कर्ष परनिन्दा विप्रयुक्तत्वम्, आभिजात्यत्वं वक्तोः प्रतिपाद्यस्य अथवा वक्तो भूमिकानुसारिता, घृत गुडादिवत् सुखकारित्वे स्निग्धमधुरत्वं, प्राप्तश्लाघ्यता प्रशस्यता, परधर्म्मानुद्घाटनस्वरूपम् अमर्म्मवेधिता · इत्येवमन्येषामपिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुरूपा अर्था उन्नेयाः॥

(६१) पञ्चविंशति जिन वाणीगुण नामानि बोद्धव्यानि ।

(६२) अर्हद्दोषाभावानामेकैकम् बोद्धव्यं. न कारणमस्यं विना दोष नाम एव । अपि चान्तराया चतुर्धा, यथा दानगतोऽन्तरायः १ लाभगतो·

कामो[१२] मिथ्यात्व[१३]मज्ञानं[१४] निद्रा[१५]चाविरति[१६]स्तथा ।
रागो[१७] द्वेष[१८] श्च नो दोषास्तेषा-मष्टादशा-प्य-मी ॥७३॥
(१)महानन्दो[१] ऽमृतं[२] सिद्धिः[३] कैवल्य[४]मपुनर्भवः[५] ।
शिवं[६] निःश्रेयसं[७] श्रेयो[८] निर्व्वाणं[९] ब्रह्म[१०] निर्वृतिः[११]॥७४
महोदयः[१२] सर्व्वदुःखक्षयो[१३] निर्व्वाण[१४]मक्षरम्[१५] ।
मुक्ति[१६] र्मोक्षो[१७] ऽपवर्गो[१८] ऽथ (२)मुमुक्षुः[१] श्रमणो[२]यतिः[३] ॥७५॥
वाचंयमो[४]व्रती[५]साधु[६]रनगार[७]ऋषि[८]र्मुनिः[९] ।
निर्ग्रन्थो[१०]भिक्षु[११]रस्य स्व (३) तपो[१] योग[२]शमा[३]दयः ॥७६॥
मोक्षोपायो योगो[१] ज्ञानश्रद्धान-चरणात्मकः ।
(४)अभावस्य[१] पुनर्मौनं[२] गुरु[१] र्धर्मोपदेशकः[२](५) ॥७७॥
(६)अनुयोगकृ-दाचार्य्य[२] (७)उपाध्याय[१]स्तु पाठकः[२] ।
(८)अनूचानः[१] प्रवचने साङ्गे ऽधीती गणि[२] श्च सः ॥७८॥
(९)शिष्यो[१] विनेयो[२]ऽन्तेवासी[३] शैक्षः[१] प्राथमकल्पिकः[२](१०) ।

ऽन्तरायः२ वीर्य्यगतोऽन्तरायः ३ भोगगतोऽन्तरायः ४। भोगः स्रगादिः। उपभोगगतोऽन्तरायश्च ५। उपभोगोऽङ्गनादिः ॥

(१) महानन्देत्यादयः प्रत्येकं मोक्षस्य नाम ॥
(२) मुनिनामानि वा मुमुक्षुनामानि ॥
(३) मुमुक्षु साधनाना मेकैकम् ॥
(४) मौन्यनाम ॥ (५) गुरुनाम ॥
(६) द्वयं श्राचार्य्ये ॥ (७) एतौ उपाध्यायस्य ॥
(८) गुरुसकाशात्साङ्गसिद्धान्तमधीतवतो नाम्नि ॥
(९) शिष्यनामानि त्रीणि ॥
(१०) एतौ प्रथमशिक्षा ग्रहणयोग्यस्य ॥

(१)सतीर्थ्या[१]स्त्वेकगुरवो[२] विवेकः[१] पृथगात्मता[२] ॥७९॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः[१](२) ।

स्यात्पारम्पर्यमाम्नायः[२] सम्प्रदायो[४] गुरुक्रमः[२](३)॥८०॥

(४)व्रतादानं[१] परिव्रज्या[२] तपस्या[३] नियमस्थितिः[४] ।

(५)अहिंसा[१] सूनृता[२]ऽस्तेय[३]ब्रह्मा[४]ऽकिञ्चनता[५] यमाः॥८१॥

(६)नियमाः[१] शौच[१]सन्तोषौ[२] स्वाध्याय[३]तपसी[४] अपि ।

देवताप्रणिधान[५]ञ्च करणं[१] पुन-रासनम्[२](७) ॥८२॥

प्राणायामः[१] प्राणयमः[२] श्वासप्रश्वासरोधनम्(८) ।

प्रत्याहार[१]स्त्विन्द्रियाणां विषयेभ्यः समाहृतिः(९)॥८३॥

धारणा[१] तु क्वचि ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम्(१०) ।

ध्यान[१]न्तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्ततिः(११) ॥८४॥

समाधि[१]स्तु तदे[२]वार्थमात्राभासनरूपकम् ।

---

(१) सतीर्थ्येति द्वयमेकगुरवे, विवेकेति द्वयं विवेक नाम्नि ॥

(२) सदृशाचार प्रवर्त्तकस्य नाम ॥

(३) पञ्च सम्प्रदाय नामानि ॥

(४) चत्वारि प्रव्रज्या नामानि, प्रव्रज्या सन्न्यासः ॥

(५) योगस्याष्टाङ्गानामेकैकं, तत्राहिंसादीनां पञ्चानां, यमा इत्येकम्

(६) पञ्च नियम नामानि ॥

(७ करणेति द्वयम् आसनस्य नाम ॥

(८) चत्वारि प्राणायाम नामानि ॥

(९) प्रत्याहारस्य लक्षणं नाम च ॥

(१०) धारणाया अपि लक्षणं नाम च ॥

(११) ध्यानस्यापि लक्षणं नाम च ॥

(1)एवं योगो[1] यमाद्यङ्गै रष्टभिः सम्मतो ऽष्टधा ॥५॥

श्वःश्रेयसं[1] शुभ[2] शिवे[3] कल्याणं[4] श्वोवसीयसं[5] श्रेयः[6] ।
क्षेमं[7] भावुक[8] भविक[9] कुशल[10] मङ्गल[11] भद्र[12] मद्र[13] शस्ता-
नि[14](2) ॥८७॥

इत्याचार्य्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां देवाधिदेवकाण्डः प्रथमः ।

(1) समाधेरपि लक्षणम् ॥

(2) चतुर्दशकल्याणनामानि ॥

॥ देवकाण्डः ॥

द्वितीयः ।

स्वर्ग[१] स्त्रिविष्टपं[२](१) द्यौ[३]र्दिवौ[४]
भुवि[५] स्तविष[६]ताविषौ[७] नाकः[८]।
गौ[९] स्त्रिदिव[१०] मूर्द्ध लोकः[११]
सुरालय[१२](२) स्तत्सद(३)[१]स्त्वमराः[२] ॥१॥
देवाः[३] सुपर्व[४]-सुर-[५]निर्ज्जर[६]-देवत[७]र्भु-
बर्हिर्मुखा[८]-ऽनिमिष[१०]-दैवत-[११]नाकि[१२]-लेखाः[१३] ।
वृन्दारकाः[१४] सुमनस[१५] स्त्रिदशा[१६] अमर्त्त्याः[१७]
(४)स्वाहा-स्वधा-क्रतु-सुधा-भुज[२१] आदितेयाः[२२]॥ २॥

(१) त्रिपिष्टपमिति वा पाठः, द्योशब्दश्चतुर्थवर्ग तृतीयान्तस्यादि संयुक्तस्त्रयोदश-स्वरान्तः, रूपे गोशब्दवत्। दिव्शब्दो व्यञ्जनदन्तौष्ठ्यान्तः, एतस्यापि सौ द्यौरिति रूपम् । दिवौ दिवः - इत्यादि। अन्ये तु अभि-वास्या इति विकल्पेन आत्वे द्यां दिवमित्याहुः। दिवमित्यकारान्तोऽपि कुलवत् प्रायेण वृत्तिविषयेऽस्य प्रयोगः, यथा "नकेवलं सद्मनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामिति ।' भुविः इसन्तः स्त्रीलिङ्गः भुविषौ भुविषः इत्यादीनि रूपाणि।

(२) द्वादश स्वर्ग नामानि।

(३) तस्मिन् स्वर्गे सीदन्तीति तत्सदः। स्वर्गसदः यौगिकत्वात् दिवि-षदः त्रिदिवौकसः द्युसद्मानः इत्यादयो बोध्याः ।

(४) "स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभ्योऽद्येभुजः" तेन स्वाहाभुजः १ स्वधाभुजः २ क्रतुभुजः ३ सुधाभुजः ४ इति चत्वारि नामानि, अन्यान्यपीति किन्तु यौगिकत्वात् स्वाहाशनाः स्वधाशनाः यज्ञाशनाः अमृताशनाः इत्यादयो तथा समभ्यूह्याः ।

गीर्व्वाणा[२३] मरुतो[२४] ऽस्वप्ना[२५] विबुधा[२६] दानवार(१)यः[२७]।
(२)तेषां यानं[१] विमानो[२] ऽन्धः (३)पीयूष[१]ममृतं[२] सुधा[३](४) ॥३॥
असुरा[१]नागा[२]स्तडितः[३]सुपर्णका[४]वह्नयो[५]ऽनिलाः[६]स्तनिताः[७]।
उदधि[८]-द्वीप[९]-दिशो[१०]दश[१]भवनाधीशाः[२]कुमारान्ताः(५)॥४॥
(६)स्युः पिशाचा[१] भूता[२] यक्षा[३] राक्षसाः[४] किन्नरा[५] अपि।
किम्पुरुषा[६] महोरगा[७] गन्धर्वा[८] व्यन्तरा[१] अमी ॥५॥
(७) ज्योतिष्काः[१] पञ्च चन्द्रा[१]ऽर्क[२]-ग्रह[३]-नक्षत्र[४]-तारकाः[५]।
(८)वैमानिकाः[१] पुनः कल्पभवा द्वादश ते त्वऽमी ॥६॥

(९) सौधर्म्म[१]-शान[२]-सनत्कुमार[३]-
माहेन्द्र[४]-ब्रह्म[५]-लान्तक[६]-जाः।
शुक्र[७]-सहस्रारा[८]-नत[९]-
प्राणत[१०]-जा आरणा[११]-ऽच्युत[१२]-जाः ॥७॥

कल्पातीता नव ग्रैवेयकाः[१] पञ्च त्वऽनुत्तराः[१]।

---

(१) सप्तविंशतिर्देव नामानि।

(२) तेषां देवानां यानं देवयानमित्येकं नाम, अत्रापि यौगिकत्वात् सुरयानादयोपि ज्ञेयाः।

(३) तेषां देवानामन्धोऽन्नम् देवान्धः, यौगिकत्वात् देवान्नं देवाहारः देवभोज्यमित्यादि ज्ञेयम् ॥ पेयूषमित्यपि पाठः।

(४) जैनमते भवनपतीनाह---असुरादीनां दशानां भवनाधीशा इत्येकम् ॥ (५) कुमारशब्दोऽन्ते येषां ते कुमारान्ताः ॥

(६) पिशाचादीना मष्टानां व्यन्तरा इत्येकम् ॥

(७) चंद्रादीनां पञ्चानां ज्योतिष्का इत्येकम् ॥

(८) द्वादश सौधर्म्मजादीनां वैमानिका इत्येकम् ॥

(९) सौधर्म्मादिभ्यः षड्भ्यो जा इति योज्यते, सौधर्म्मे कल्पे जाताः सौधर्म्मजा इत्यादि। तथा शुक्रादिभ्यः। आरणाच्युताभ्यां च ॥

निकायभेदादेवं स्युर्देवाः किल चतुर्विधाः ॥८॥

[(१)]आदित्यः[१] सविता[२]ऽर्यमा[३]
खर[४][(२)]सहस्रो[५]-ष्णांशु[६]रंशू[७]रवि[८]- ।
र्मार्त्तण्ड[९][(३)]स्तरणि[१०]र्गभस्ति[११]
ररुणो[१२] भानु[१३]र्नभो-ऽह-र्मणिः[१५][(४)] ।
सूर्यो[१६]ऽर्कः[१७] किरणो[१८] भगो[१९]
ग्रहपुषः[२०] पूषा[२१] पतङ्गः[२२] खगो[२३] ।
मार्त्तण्डो[२४] यमुना-कृतान्त[२५]-
जनकः[२६][(५)] प्रद्योतन[२७]स्तापनः[२८] ।
ब्रध्नो[२९] हंस[३०]श्चित्रभानु[३१]र्विवस्वा[३२]न्
सूर[३३]स्त्वष्टा[३४] द्वादशात्मा[३५] च हेलिः[३६] ।
मित्रो[३७] ध्वान्ताराति[३८]रब्जां-शु-हस्त[४०]-
श्चक्रा-ऽब्जा-[(६)]ह-बान्धवः[४३]सप्तसप्तिः[४४] ॥१०॥

---

(१) अदितेरपत्यमादित्य इदं वृद्धि ॥

(२) खरादिभ्योऽप्यंशुः-खरांशुः सहस्रांशुः उष्णांशु, यौगिकत्वात् खररश्मिः तिग्मरश्मिः खरकिरणः दशशतरश्मिः उष्णांशुः शीतेतर-रश्मीत्यादयः ॥

(३) मृतमण्डमस्येति मृताण्डः, मृतमण्डमजायतेति श्रुतिः, तस्यापत्य मृष्यणि मार्त्तण्डः, मृताण्डस्यापत्यं मार्त्तण्डः ऋषीत्यादिनाऽण् ॥

(४) नभसश्च अह्नश्च नभोऽह्नी नभोऽह्नोभ्यां मणिः नभोऽहर्मणिः, नभोमणिः अहर्मणिरिति च ॥

(५) यमुनाजनकः कृतान्तजनकः ॥

(६) अब्जहस्तः अंशुहस्तः--चक्रादिभ्यो बान्धवः चक्रबान्धव इत्यादि ॥

(१) दिवा-दिना-ऽह-दिवस-प्रभा-विभा-
भासःकरः[५१] स्यान्मिहिरो[५२] विरोचनः[५३] ।
(२) ग्रहा-ऽब्जिनी-गो-द्यु-पति[५७] र्विकर्त्तनो[५८] ।
हरिः[५९] शुची[६०]-नौ[६१]-गगना ध्वगा[६२]-ऽध्वगौ[६३](३) ॥११॥
हरिदश्वो[६४] (४) जगत्कर्म-साक्षी[६६] भास्वान्[६७] विभावसुः[६८]
त्रयीतनु[६९] र्जगच्चक्षु[७०] स्तपनो[७१] ऽरुणसारथिः[७२](५) ॥१२॥
रोचि[१]-ऽरुस्[२]-रुचि[३]-शोचि[४]-रंशु[५]-गो[६]-
ज्योति[७]-रर्चि[८]-रुपस्त्य[९]-भीशवः[१०](६) ।
प्रग्रहः[११] शुचि[१२]-मरीचि[१३]-दीप्तयो[१४]
धाम[१५]-केतु[१६]-घृणि[१७]-रश्मि[१८]-पृश्नयः[१९] ॥१३॥
पाद[२०]-दीधिति[२१]-कर[२२]-द्युति[२३]-द्युतो[२४]
रु-ग्विरोक[२६]-किरण[२७]-त्विषि[२८]-त्विषः[२९] ।
भाः[३०]-प्रभा[३१], वसु[३२]-गभस्ति[३३]-भानवो[३४]
भा[३५] मयूख[३६]-महसी[३७] छवि[३८] र्विभा[३९] ॥१४॥
(७) प्रकाश[१] स्तेज[२] उद्योत[३] आलोको[४] वर्च्च[५] आतपः[६] ।
मरीचिका[१] मृगतृष्णा[२] मण्डलं[१] तूपसूर्यकम्[२] ॥१५॥
परिधिः[३] परिवेष[४] श्च सूरसूत[१] स्तु काश्यपिः[२] ।

---

(१) दिवादिभ्यः करः, दिवाकर इत्यादि ॥

(२) ग्रहादिभ्यः पतिः, ग्रहपतिरित्यादि ॥

(३) गगनशब्दादग्रे ध्वजशब्दोऽध्वगशब्दश्च, गगणध्वजः गगनाध्वगः ॥

(४) जगत्साक्षी कर्मसाक्षी च ॥

(५) द्विसप्ततिरादित्य नामानि । अथ किरण नामानि ॥

(६) अभीषवः मूर्द्धन्ययुगपि ॥

(७) आतप नामानि ॥

अनूरु[1] र्विनतासूनु[4] ररुणो[5] गरुडाग्रजः[6] ॥१६॥
देवज्ञ[1] स्य ऽर्करेतोजः[2] प्लवगो[3] हयवाहनः[4] ।
अष्टादश माठराद्याः[1] सवितुः पारिपार्श्विकाः ॥१७॥
चन्द्रमाः[1]कुमुदबान्धवो[2] दश
श्वेतवाह्य[4(1)]ऽमृतसू[5] स्तिथि-प्रणीः[6] ।
कौमुदी-कुमुदिनी-भ-दक्षजा-
रोहिणी-द्विज-निशौषधी-पतिः[14] ॥१८॥
जैवातृको[15]ऽब्ज[16]श्च कला-शशी-गो-
च्छाया[19]-भ[20]रिन्दु[21]र्विधुर[22]स्तिहग्नः[23] ।
राजा[24]निशो रत्न[25(2)]-करौ[26] च चन्द्रः[27]-
सोमो[28]ऽमृतश्वेत-हिम-द्युति[31]-ग्लौः[32(3)] ॥१९॥
षोडशों ऽशः कला[1] बिम्बं[1]लक्ष्मणं[2]लक्ष्म[3]लाञ्छनम्[4] ।
अङ्कः[5]कलङ्को[6]ऽभिज्ञानं[7(4)] चन्द्रिका[1]चन्द्रगोलिका[2]॥२०॥
चन्द्रातपः[3]कौमुदी[4] च ज्योत्स्ना[5(5)] बिम्बं[1]तु मण्डलम्[2] ।

---

(१) दशश्वेताश्वा यस्य वाजी, दशवाजी श्वेतवाजी ॥ कौमुद्यादि ध्योऽष्टभ्योऽपि पतिः, कौमुदीपतिरित्यादि । कलादिभ्योऽष्टभ्यश्च कला-भृदित्यादि ॥

(२) मासनिशाऽहसनस्यशसादौ लुप्वेत्यनेन आदन्तनिशाशब्दस्य शसादावाकारलोपे कृसिनिशः,ततोऽयमर्थः निशः आदन्त निशाशब्दादस्य रत्नकरौ शब्दौ योज्यौ । ततो निशारत्नम् "अजहल्लिङ्गोऽयम्" । निशा-करः । अमृत श्वेतहिमेभ्योऽपि द्युतिः अमृतद्युतिः ॥

(३) द्वात्रिंशच्चन्द्र नामानि ॥

(४) एतानि सप्तचन्द्रस्य कलङ्क नामानि ।

(५) पञ्च ज्योत्स्ना नामानि,ततो द्वे चन्द्रमण्डले ॥

नक्षत्रं[1] तारका[2] तारा[3] ज्योतिषी[4] भं[5] उडु[6] ग्रहः[7] ॥२१॥
धिष्ण्यं[8] ऋक्षं[9](1) अथाऽश्विन्य[1]श्विनी[2] दस्रदेवता[3]।
अश्वयुक्[4] वाजिनी[5](2) अथ भरणी[1] यमदेवता[2] ॥२२॥
कृत्तिका[1] बहुला[2] वह्निदेवा[3](3) ब्राह्मी[1] तु रोहिणी[2] ।
मृगशीर्षं[1] मृगशिरो[2] मार्गं[3] आग्रहायणी[4] मृगः[5] ॥२३॥
इल्वला[1]स्तु मृगशिरःशिरःस्था पञ्चतारकाः ।
आर्द्रा[1] तु कालिनी[2] रौद्री[3] पुनर्वसू[1](4) तु यामकौ[2] ॥२४॥
आदित्यौ[3] च पुष्य[1]स्तिष्यः[2] सिध्य[3]श्च गुरुदैवतः[4] ।
सार्पो[1]ऽश्लेषा[2] मघाः[1](5) पित्र्याः[2] फाल्गुनी[1] योनिदेवता[2] ॥२५॥
सा तू[1]त्तराऽर्यमदेवा[2] हस्तः[1] सवितृदैवतः ।
त्वाष्ट्री[1] चित्रा[2]ऽनिलो[1](6) स्वाति[2]र्विशाखे[1]न्द्राग्निदेवता[2] ॥२६॥
राधा[2]ऽनुराधा[1] तु मैत्री[2] ज्येष्ठै[1]न्द्री[2] मूलं[1] आश्रपः[2] ।
पूर्व्वाषाढा[1]ऽप्यो[2]ऽथोत्तरा[1]स्याद्वैश्वी[2] श्रवणः[1] पुनः ॥२७॥
हरिदैवः[2] श्रविष्ठा[1] तु धनिष्ठा[2] वसुदेवता[3] ।
वारुणी[1] तु शतभिषग्[2](7) अजा-ऽहिर्बुध्न[1]-देवताः[2] ॥२८॥

---

(१) नव नक्षत्र नामानि ॥ (२) पञ्च अश्विन्याम्, द्वे भरण्याम् ॥

(३) त्रीणि कृत्तिकायां, द्वे रोहिण्यां, पञ्च मृगशिरसि, त्रीणि आर्द्रायां, त्रीणि पुनर्व्वसु नक्षत्रे, चत्वारि पुष्यायां अत्र द्वयमश्लेषा नक्षत्रे, द्वे मघासु, द्वयं पूर्वफल्गुन्या मुत्तर फाल्गुन्याश्च द्वयम्, एवमित्यादीनि विभागतो ज्ञेयानि ॥

(४) अत्र पुनर्व्वसू नित्यद्विवचनान्तः पुंल्लिङ्गः ॥

(५) मघाः इत्ययं स्त्रीलिङ्गो नित्य बहुवचनान्तः ॥

(६) स्वातिरित्यत्र देवतानयनत्वादुक्तिः ॥

(७) अजदेवता १ पूर्व्वभाद्रपदा २ प्रौष्ठपदा ३ इति त्रीणि पूर्वा-

पूर्व्वो-त्तरा-भद्रपदा[2(1)] द्वय्यः प्रोष्ठपदाश्च[3] ताः ।
रेवती[1]तु पौष्णं[2] दास्रायण्यः[1] सर्व्वाः[(2)] शशिप्रियाः[2] ॥२९॥
राशीनां मुदयो लग्नं[1] मेषप्रभृतय स्तु ते ।
आरो[1]वक्रो[2]लोहिताङ्गो[3]मङ्गलो[4]ऽङ्गारकः[5] कुजः[6] ॥३०॥
आषाढाभू[7]र्नवार्च्चि[8(3)] श्च बुधः[1]सौम्यः[2] प्रहर्षुलः[3] ।
ज्ञः[4]पञ्चार्च्चिः[5]श्रविष्ठाभूः[6]श्यामाङ्गो[7]रोहिणीसुतः[8(4)] ॥३१॥
बृहस्पतिः[1] सुराचार्य्यो[2] जीव[3] श्चित्रशिखण्डिजः[4] ।
वाचस्पति[5]र्द्वादशार्च्चि[6]र्धिषणः[7] फाल्गुनीभवः[8] ॥३२॥
गी-र्बृहत्योः[9]-पति[10] रुतथ्याऽनुजा[11]-ऽङ्गिरसौ[12] गुरुः[13(5)] ।
शुक्रो[1] मघाभवः[2] काव्य[3] उशना[4] भार्गवः[5] कविः[6] ॥३३॥
षोड़शार्च्चि[7] र्दैत्यगुरु[8] र्धिष्ण्यः[9(6)] शनैश्चरः[1] शनिः[2] ।
छायासुतो[3]ऽसितः[4] सौरिः[5] सप्तार्च्चि[6] रेवतीभवः[7] ॥३४॥
मन्दः[8]क्रोड़ो[9]नीलवासाः[10]स्वर्भानु[1]स्तु विधुन्तुदः[2] ।
तमो[3]राहुः[4]सैंहिकेयो[5]भरणीभू[6(7)] रथाऽहिकः[1] ॥३५॥
अश्लेषाभू[2] शिखी[3] केतु[4] र्ध्रुव[1] स्तूत्तानपादजः[2(8)] ।

ाद्रपद नक्षत्रस्य,अहिर्बुध्नदेवता१ उत्तरभाद्रपदा २ प्रोष्ठपदा ३ इति
ीणि उत्तराभाद्रपदनक्षत्रस्य । भाद्रपदा इत्यपि ॥

(१) एकोक्त्या पूर्व्वोत्तरभाद्रपदयोः ॥

(२) सर्व्वा अश्विन्यादि रेवत्यन्ता नामद्वय वाच्याः ॥

(३) एते शब्दा वर्त्तन्ते ग्रहे ॥ (४) एते बुधपक्षे वर्त्तन्ते ॥

(५) त्रयोदश बृहस्पतौ ॥

(६) नव शुक्र नामानि,दश शनैश्चर नामानि ॥

(७) सप्त राहुपक्षे, चत्वारि केतुपक्षे ॥

(८) द्वयं ध्रुवे ॥

अगस्त्यो[1]ऽगस्तिः[2] पीताब्धि[3]र्वातापिद्विड्[4] घटोद्भवः[5] ॥३६॥
मैत्रावरुणि[6]राग्नेय[7] और्वशेया[8]ऽग्निमारुतौ[9] ।
(१)लोपामुद्रा[1] तु तद्भार्या कौशीतकी[2] वरप्रदा[3] ॥३७॥
मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षय[1] श्चित्रशिखण्डिनः[2] ।
पुष्पदन्तौ[1] पुष्पवन्ता[2]वेकोक्त्या शशिभास्करौ ॥३८॥
राहुग्रासो ऽर्केन्द्वो र्ग्रह[1] उपराग[2] उपप्लवः[3](२) ।
उपलिङ्गं[1] त्व ऽरिष्टं[2] स्यादु पसर्ग[3] उपद्रवः ॥३९॥
अजन्य[4] मीति[5]रुत्पातो[6](३) वह्न्युत्पात[1] उपाहितः[2](४) ।
स्यात् कालः[1] समयो[2] दिष्टा[3]ऽनेहसौ[4] सर्वमूषकः[5](५) ॥५०॥
कालो द्विविधो ऽवसर्पिण्यु त्सर्पिणी[1] विभेदतः ।
सागर-कोटि-कोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥४१॥
अवसर्पिण्यां षड ऽरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभि ररै-र्विवर्त्तते कालचक्रमिदम् ॥४२॥
(६)तत्रैकान्तसुषमा[1](७) ऽरश्च तस्रः-कोटिकोटयः ।
सागराणां सुषमा(८) तु तिस्र स्तत्कोटिकोटयः ॥४३॥

---

(२) नव नामानि अगस्त्यस्य । लोपेति त्रयं तद्भार्यायाः ॥
(४) उपेतित्रयं सूर्येन्दुमण्डलग्रहणे पर्यायाः ॥
(५) उपेति सप्त सामान्यत उपद्रवे ॥
(६) अग्निजातोपद्रवस्य द्वयम् ॥
(७) पञ्च सामान्यतः काल नामानि ॥
(८) षड्राणामाद्यस्मिन् एकान्तसुषमेति, एवम् प्रथमारस्य ॥
(९) सुषमेति सर्व्वारस्य नाम कोषकम् ॥
(१०) द्वितीयारस्य ॥

(१)सुषमदुःषमा ते द्वे (२) दुःषमसुषमा[१] पुनः ।
सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥
(३)अथ दुःषमै[१]कविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात् ।
(४)एकान्तदुःषमा[१]पि ह्येतत्सङ्ख्याः परेऽपि विपरीताः ॥४५॥
(५)प्रथमेऽरत्रये मर्त्त्यास्त्रि-द्व्ये-कपल्यजीविताः ।
त्रि द्व्ये-क-गव्यूतोच्छ्राया स्त्रि-द्व्येकदिनभोजनाः ४६॥
कल्पद्रुफलसन्तुष्टाश्चतुर्थे त्वऽरके नराः ।
पूर्व्वकोट्यायुषः पञ्चधनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥४७॥
पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः ।
षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥४८॥
एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्प्पिण्यामऽपीदृशाः ।
पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥४९॥
अष्टादशनिमेषाः स्युः काष्ठा[१]काष्ठाद्वयं लवः[१] ।
कला[१] तैः पञ्चदशभि र्लेश[१]स्तद्द्वितयेन च ॥५०॥
क्षणा[१]स्तैः पञ्चदशभिः क्षणैः षड्भिश्च नाडिका[१] ।
सा धारिका[२] घटिका[३] च मुहूर्त्तो[१] स्तद्द्वयेन च ॥५१॥
त्रिंशता तैऽरहोरात्र[१](६) स्तत्राह[१]र्दिवसो[२]दिनम्[३] ।
दिवं[४] द्यु[५]र्वासरो[६]घस्रः[७] प्रभातं[१] स्यादहर्मुखम्[२](७) ॥५२॥

(१) तृतीयारस्य ॥
(२) चतुर्थारस्य, दुःषमेत्यपि अरस्य नाम इत्यपि बोद्धव्यम् ॥
(३) पञ्चमारस्य ॥ (४) षष्ठारस्य ।
(५) अराणां फलमाह ॥
(६) अहरिति सप्त दिन नामानि । प्रभातेति त्रयं प्रभातकाले ॥
(७) प्रातःकालोऽहि सूर्योदयादारभ्य घटिका षट्कं यावद्-

व्युष्ट[२]विभात[४] प्रत्यूष[५] कल्य[६]-प्रत्युषसी[७] उषः[८] ।
काल्यं[९] मध्याह्नो[१] स्तु दिवामध्यं[२] मध्यन्दिनं[३] च सः[(१)] ॥५३॥
दिनावसानम्[१] उत्सूरो[२] विकाल[३] सबली[४] अपि ।
सायं[१(२)] सन्ध्या[१]तु पितृसूः[२] त्रिसन्ध्य[१]तु-पर्वेणावम्[२] ॥५४॥
[(३)]श्राद्धकाल[१]स्तु कुतपो[२]ऽष्टमो भागो दिनस्य यः ।
निशा[१]निशीथिनी[२]रात्रिः[३]शर्वरी[४]क्षणदा[५]क्षपा[६] ॥५५॥
त्रियामा[७]यामिनी[८]भौती[९]तमी[१०]तमा[११]विभावरी[१२] ।
रजनी[१३] वसतिः[१४]श्यामा[१५]वासतेयी[१६]तमस्विनी[१७] ॥५६॥
उषा[१८]दोषे[१९]न्दुकान्ता[२०(४)]ऽथ तमिस्रा[१] दर्शयामिनी ।
ज्यौत्स्नी[१] तु पूर्णिमारात्रि र्गणरात्रो[१] निशागणः ॥५७॥
पक्षिणी[१] पक्षतुल्याभ्या मह्नोभ्यां वेष्टिता निशा ।
गर्भकं[१] रजनीद्वन्द्वं[१] प्रदोषो[१] यामिनीमुखम् ॥५८॥

वति यद्विष्णुपुराणे "लेखा प्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तगतेऽत्र वै । प्रातस्तनं ततः कालो भागस्त्वाह्नः स पञ्चम" इति ॥

(१) त्रीणि मध्याह्न नामानि ।

(२) पञ्च सायंकाल नामानि, तत्र सन्ध्येति द्वयं दिवा रात्रिसन्धौ, त्रिसन्ध्यमिति प्रातर्मध्याह्नसायाह्नोपलक्षितकालविशेषेण ॥

(३) दिवसस्ययोऽष्टमो भागः स श्राद्धकालः कुतपश्च उच्यते इत्यर्थः, दिवसस्य हि पुराणोक्तानि रौद्रादीनि भगान्तानि पञ्चदशमुहूर्त्तानि, तन्मध्ये यो गणनाक्रमेण अष्टमो मुहूर्त्तः स कुतपो नाम उच्यते, तत्-प्रयोजनञ्च श्राद्धे अन्यकर्मणि अष्टमो मुहूर्त्तः अभिजिदाख्य एव ॥

(४) विंशतिनामानि रात्रिसामान्यस्य, तत्र विशेषमाह तमिस्रेति ॥

यामः¹ प्रहरो² निशीथ¹ स्त्वर्द्धरात्रो² महानिशा³ ।
उच्छृङ्¹ स्वपरराव² स्तमिस्र¹ तिमिरं² तमः³ ॥५८॥
ध्वान्तं⁴ भूच्छाया⁵ ऽन्धकारं⁶ तमसं⁷ सम-अवा-ऽन्धतः(१) ।
तुल्यनक्तन्दिने काले विषुवं¹ द्विषुवं² च तत् ॥६०॥
पञ्चदशा-ऽहोरात्रः स्यात् पक्षः¹ स बहुलो² ऽसितः ।
तिथिः¹ पुनः कर्म्मवाटी² ऽतिपत्¹ प्रतिपत्तिः² समे ॥६१॥
पञ्चदश्यौ¹ यज्ञकालौ² पक्षान्तौ³ पर्व्वणी⁴ अपि(२) ।
तत्पर्व्वमूलं भूतेष्टापञ्चदश्यो यदन्तरम् ॥६२॥
स पर्व्वसन्धिः¹ प्रतिपत्पञ्चदश्यो र्यदन्तरम् ।
पूर्णिमा¹ पौर्णमासी² सा राका¹ पूर्णे निशाकरे ॥६३॥
कलाहीने त्व ऽनुमति¹ मार्गशीर्ष्यौ¹ ऽग्रहायणी² ।
अमा¹ ऽमावस्य² ऽमावस्या³ दर्शः⁴ सूर्येन्दुसङ्गमः⁵ ।६४॥
अमावास्या⁶ ऽमावासी⁷ च सा नष्टेन्दु कुहूः¹ कुहू² ।
दृष्टेन्दु स्तु सिनीवाली¹ भूतेष्टा तु चतुर्द्दशी² ॥६५॥
पक्षौ मासो¹ वत्सरादि¹ मार्गशीर्षः² सहः सहा.⁴(३) ।
आग्रहायणिक⁵ श्चाथ पौषं¹ तैषः² सहस्य³ वत्(४) ॥६६॥

---

(१) सन्तमसं१ अवतमसं२ अन्धतमसं३ ॥

(२) चत्वारि अमावस्यायां पौर्णमास्यां च ॥

(३) पञ्च मार्गशीर्षनामानि, तत्र सहः अकारान्तोऽयं हे सत्, सहाः व्यञ्जनदन्त्यान्तः पुंसि, सहसौ सहसः इत्यादीनि रूपाणि ॥

(४) त्रीणि पौषनामानि, सहस्यवत् यथा सहस्यः पौषवाचो तथा तैषोपीत्यर्थः ॥

(१)माघ[१]स्तपाः[२] फाल्गुन[१]स्तु फाल्गुनिक[२]स्तपस्य[३]वत्(२) ।
चैत्रो[१]मधु[२]श्चैत्रिक[३]श्च वैशाखे[१] राध[२]माधवौ[३] ॥६७॥
(३)ज्येष्ठ[१]स्तु शुक्रो[२]ऽथाऽषाढः[१](४)शुचिः[२]स्याच्छ्रावणो[१]नभाः[२] ।
श्रावणिको[३]ऽथ नभस्यः[१] प्रौष्ठभाद्रपदः पदः[२] ॥६८॥
भाद्र[३]श्चाप्या ऽश्विने[१] त्वा ऽश्वयुजे[२]-षा[३]ऽवथ कार्त्तिकः[१] ।
कार्त्तिकिको[२] बाहुलो[३] र्ज्जौ[४] द्वौ द्वौ मार्गादिका ऋतुः[१] ॥ ६९ ॥
हेमन्तः[१]प्रशलो[२]रौद्रो[३] ऽथ शैशिर[१] शिशिरौ[२] समौ ।
वसन्त[१] पुष्पः[२] सुरभिः पुष्पकालो[४] बलाङ्गकः[५] ॥७०॥
उष्ण[१] उष्णागमो[२]ग्रीष्मो[३] निदाघ[४] स्तप[५](५) उष्मकः ।
वर्षा[१](६)स्तपात्ययः[२]प्रावृण्[३]मेघा(७)त्काला[४]-ऽगमौ[५]क्षरी[६]॥ ७१
शर[१]द्घनात्ययो[२] ऽयनं[१] शिशिराद्यै स्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अयने द्वे गति रुद[१] ग्दक्षिणा[२] ऽर्कस्य वत्सरः ॥७२॥

---

(१) इयं माघ नामनि, तत्र तपाः व्यञ्जनदन्त्यान्तः ॥

(२) त्रीणि फाल्गुणे, त्रीणि चैत्रे, त्रीणि वैशाखे च ॥

(३) इयं ज्येष्ठमासे, ज्येष्ठ इत्यत्र ज्यैष्ठोऽपि, यन्महेश्वर आह, "ज्येष्ठे ज्यैष्ठोपि दृश्यते" इति तत्पक्षे ज्येष्ठया चन्द्रयुक्तया युक्ता पौर्णमासी ज्यैष्ठी "चन्द्रयुक्तात्काले" इत्यण् साऽस्त्यस्य ज्यैष्ठः मासः पौर्णमासीत्यण् ॥

(४) द्वयमाषाढे, त्रयं श्रावणे, चत्वारि भाद्रे, त्रीण्याश्विने, चत्वारि कार्त्तिके च, तत्र प्रोष्ठेति प्रोष्ठपदो भाद्रपदश्च, आश्वयुजः अकारान्तो देववत् ।

(५) तपः अकारान्तो देव शब्दवत् ॥

(६) वर्षाः नित्य बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥

(७) मेघकालः१ मेघागमश्च२ ॥

(१)स[१]सं[२]-परि[३]-अनु[४]-इद्पूर्वो[५] वर्ष[६] हायनो[७]ऽब्दः[८] समा[९] शरत्[१०](२)
भवेत्पैत्रं[१] त्वहोरात्रं मासेनाऽब्देन दैवतम् ॥७३॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मं[१] कल्पौ तु ते नृणाम्(३) ।
मन्वन्तरं[१] तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥७४॥
कल्पो[१] युगान्तः[२] कल्पान्तः[३] संहारः[४] प्रलयः[५] क्षयः[६] ।
संवर्त्तः[७] परिवर्त्त[८]श्च समस्तुप्ति[९]र्जिहानकः[१०](४) ॥७५॥
तत्काल[१]स्तु तदात्वं[२] स्यात्तज्ज्यं सान्दृष्टिकं[१] फलम् ।
आयति[१]स्तूत्तरः काल उदर्क[१]स्तद्भवं फलम् ॥७६॥
व्योमा[१]ऽन्तरिक्षं[२] गगनं[३] घनाश्रयो[४]
विहाय[५] आकाश[६] मनन्त[७] पुष्करे[८] ।
अभ्रं[९] सुरा-ऽभ्रो-ऽडु-मरु-त्पथो[१३](५) ऽम्बरं[१४]
खं[१५] द्यौ[१६] दिवौ[१७] विष्णुपदं[१८] वियत्[१९] नभः[२०](६)॥७७॥
नभ्राट्[१] तडित्वान्[२] मुदिरो[३] घनाघनो[४]
ऽभ्रं[५] धूमयोनि[६] स्तनयितृ[७] मेघाः[८] ।

---

(१) स इति वत्सरः, संवत्सरः१ परिवत्सरः२ अनुवत्सरः३ इद्वत्सरश्च४ ॥

(२) दश वर्षस्य नामानि, तत्र समाः स्त्रियां भावतो विकल्पेन बहुवचनान्तश्च ॥

(३) ते द्वे युगसहस्रे नृणां कल्पावित्युच्येते ॥

(४) दशप्रलय नामानि ॥

(५) सुरपथः१ अभ्रपथः२ उडुपथः३ मरुत्पथः४ ॥

(६) विंशत्याकाशनामानि ॥

जीमूत[९]-पर्ज्जन्य[१०]-बलाहका[११] घनो[१२]

धाराधरो[१३] वाह[१४]-द[१५]-मुग्[१६]-धरा[१७] जलात्(१) ॥७८॥

कादम्बिनी[१] मेघमाला(२) दुर्द्दिनं[१] मेघजं तमः ।

आसारो[१] वेगवान् वर्षो(३) वातास्तं वारि शीकरः[१] ॥७९॥

वृष्ट्यां वर्षणं[२] वर्षं तद्विघ्ने ग्राह-ग्रहा[२] ऽववात्(४) ।

घनोपल[१] स्तु करकः[२](५) काष्ठा ऽऽशा[२] दिग्[३] हरि[४] त्ककुप्[६]

(७)पूर्व्वा[१] प्राची[२] दक्षिणा[१] ऽपाची[२] प्रतीची[१] तु पश्चिमा[२] ।

अपरा[३]ऽथो त्तरो[१]दीची[२]विदिक्[१] त्व ऽपदिशं[२]प्रदिक्[३] ॥८१॥

दिश्यं दिग्भववस्त्वन्य ऽपाग[१] ऽपाचीन[२] उद गुदीचीनम्[२] ।

प्राक्[१] प्राचीनं[२] च समे प्रत्यक्[१] तु स्या त्प्रतीचीनम्[२] ।८२॥

तिर्य्यग्दिशां तु पतय(८) इन्द्रा[१]-ग्नि[२]-यम[३]-नैर्ऋताः[४] ।

वरुणो[५] वायु[६]-कुवेरा[७] वीशान[८]श्च यथाक्रमम् ॥८३॥

(९)ऐरावतः[१] पुण्डरीको[२] वामनः[३] कुमुदो[४] ऽञ्जनः[५] ।

पुष्पदन्तः[६] सार्व्वभौमः[७] सुप्रतीक[८]श्च दिग्गजाः[९] ।८४।

---

(१) दशमेघ नामानि, अपि च, जलवाह १ जलदः२ जलमुग ३ जलधरः४ यौगिकत्वात् वारिवाहः वारिद इत्यादयो योज्याः ॥

(२) द्वे नामनी मेघघटायाः ॥ (३) वातेनास्तं क्षिप्तम् ॥

(४) अवग्राहः अवग्रहः इति द्वे नामनी वृष्टिविघाते ॥

(५) त्रिलिङ्गः करकशब्द, वर्षोपल इत्यपि घनशब्द सारूप्यात् ॥

(६) काष्ठादिपञ्चकं सामान्यतो दिशि ।

(७) पूर्व्वादिद्वयं प्राच्यां, दक्षिणस्यां दक्षिणादिद्वयं, प्रतीच्यादित्रयं पश्चिमायां, उत्तरादिद्वयमुत्तरस्यां, शेषत्रयं मध्यवर्त्तिन्याम् ॥

(८) दिक्पालानामेकैकम् ॥

(९) दिग्गजानामेकैकम् ॥

इन्द्रो[1] हरि[2] र्दुश्च्यवनो[3] ऽच्युताग्रजो[4]

वज्री[5] बिडौजा[6] मघवान्[7] पुरन्दरः[8] ।

प्राचीनबर्हि[9] पुरुहूत[10]-वासवौ[11]

संक्रन्दना[12] ऽऽखण्डल[13]-मेघवाहनाः[14] ॥८५॥

सुत्राम[15]-गोत्रभिद्[16]-वज्रि[17]-शक्रा[18]

वृषा[19] सुनासीर[20]-सहस्रनेत्रौ[21] ।

पर्जन्य[22]-हर्य्यश्व[23]-ऋभुक्षि[24]-बाहु-

दन्तेय[25] तुङ्गश्रवस[26] सुराषाट्[27] ॥८

सुरर्षभ[28] स्तपस्वी[29] जिष्णु[30] र्वरशतक्रतुः[32(1)] ।

कौशिकः[33] पूर्व्वदिक्-गृहेशा-ऽमरः-स्वर्ग-शची-पतिः[38(2)] ॥

पृतनाषा[39] ड्ग्रधन्वा[40] मरुत्वा[41]न्मघवा[42] ऽस्य तु(3) ।

(3)द्विषः पाको[1] ऽद्रयो[2] वृत्रः[3] पुलोमा[4] नमुचि[5] र्बलः[6] ॥८८॥

जम्भः[7] प्रिया शची[1] न्द्राणी[2] पौलोमी[3] जयवाहिनी[4] ।

तनयस्तु जयन्तः[1] स्यात् जयदत्तो[2] जय[3] श्च सः ॥८९॥

सुता जयन्ती[1] तविषी[2] ताविष्यु-च्चैःश्रवा[1] हयः ।

मातलिः[1] सारथि र्देवनन्दी[1] द्वाःस्थो गजः पुनः ॥९०॥

ऐरावणो[1] ऽभ्रमातङ्ग[2] श्चतुर्दन्तो[3] ऽर्कसोदरः[4] ।

ऐरावतो[5] हस्तिमल्ल[6] श्वेतगजो[7] ऽभ्रमुप्रियः ॥९१॥

वैजयन्तौ[1] तु प्रासाद-ध्वजौ पुर्य्य मरावती[1] ।

(1) वरक्रतुः १ शतक्रतुः २ ॥

(2) पूर्व्वदिक्पतिः १ देवपतिः २ अमरःपतिः ३ स्वर्गपतिः ४ शचीपतिः ५ ॥

(3) इन्द्रद्विषामेकैकम् ।

सरो नन्दीसरः[1] पर्षत्तु सुधर्म्मा[1] नन्दनं[1] वनम् ॥८२॥
वृक्षा[(1)] कल्पः[1] पारिजातो[2] मन्दारो[3] हरिचन्दनः[4] ।
सन्तान[5]श्च[(2)] धनु र्देवायुधं[1] तदृजु रोहितम्[1] ॥८३॥
दीर्घमैरावतं[1] वज्रं[1] त्वशनि[2] र्ह्रादिनी[3] स्वरुः[4] ।
शतकोटिः[5] पविः[6] शम्बो[7] दम्भोलि[8]र्भिदुरं[9] भिदुः[10] ॥८४॥
व्याधामः[12] कुलिशो[13]ऽस्याश्रि रतिभीः[2] स्याद्गुंधु[2] र्ध्वनिः ।
स्वर्वैद्या वश्विनी[(3)] पुत्रा[2]वश्विन्या[3] वडवासुतौ[4] ॥८५॥
नासिक्या[5] वर्कजौ[6] दस्रौ[7] नासत्या[8] वश्विनौ[9] यमौ[10] ।
विश्वकर्म्मा पुन स्त्वष्टा[2] विश्वकृ[3] द्देववर्द्धकिः[4] ॥
[(4)]स्व-स्वर्गि-वध्वो[2] ऽप्सरस[3] स्स्वर्वेश्या[4] उर्व्वशीमुखाः ।
[(5)]हाहाद्यस्तु गन्धर्व्वा गान्धर्व्वा[2] देवगायनाः ॥

यमः कृतान्तः[2] पितृ-दक्षिणाशा-
प्रेतात्पति[5(6)] र्दण्डधरो[6] ऽर्कसूनुः[7] ।
कीनाश[8]-मृत्यू[9] समवर्त्ति-कालौ
शीर्णाङ्घ्रि[2]-हर्य्य[3]-ऽन्तक[4]-धर्म्मराजाः ॥८८॥

---

(१) इन्द्रवृक्षाणामेकैकम् ।

(२) इन्द्रस्य धनुषो नामैकं देवायुधमिति, मेघप्रतिफलिता हि सूर्य्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते इति क्षीरस्वामी ॥ तदिति ऋजु अवक्रं सरलमित्यर्थः तस्य नामैकं रोहितमिति इदं तूत्पादे भवति ॥

(३) अश्वौ विद्यतेऽनयोरित्यश्विनौ सदाश्वाधिरूढा वित्यर्थः, इन्-प्रत्ययान्तोऽयम् । नित्य द्विवचनान्तश्च एते पुंसि ॥

(४) सर्व्वध्वः १ स्वर्गिवध्वः ॥

(५) उर्व्वश्याद्या इत्यर्थः ॥

(६) पितृपतिः १ दक्षिणाशापतिः २ प्रेतपतिः ३ ।

यमराजः[16] श्राद्धदेवः[17] शमनो[18] महिषध्वजः[19]।
कालिन्दीसोदर[20]श्चापि धूमोर्णा तस्य वल्लभा ॥९९॥
पुरी पुनः संयमनी[1(1)] प्रतीहारस्तु वैध्यतः[1]।
(२)दाण्डौ दण्ड[1]-महादण्डौ[2] चित्रगुप्तस्तु लेखकः ॥१००॥
स्याद्राक्षसः[1] पुण्यजनो[2] नैरृतो[3]
(३)यातु[4] रक्षः[5] कौणप[6] यातुधानौ[7]
रात्रिञ्चरो[8] रात्रिचरः[9] पलादः[10]
कीनाश[11] रक्षो[12] निकषात्मजा[13]श्च ॥१०१॥
(४)क्रव्या[14] त्कर्बुर[15] नैरृता[16] वसृक्पो[17]
वरुण[1] स्त्वर्णवमन्दिरः[2] प्रचेताः[3]।
जल-यादः-पति[4(5)]-पाशि[5]-मेघनादा[6]
जलकान्तारः[7] स्यात् परञ्जन[8]श्च ॥१०२॥
श्रीदः[1] सितोदर[2]-कुहे[3]-यक्षराः[4] पिशाचकी[5]
त्र्यम्बकसु[6] स्त्रिशिर[7]-ऐलविलै[8]कपिङ्गाः[9]।
पौलस्त्य[10]-वैश्रवण[11]-रत्नकराः[12] कुबेर[13]-
यक्षौ[14] ऽधर्म[15]-धनदो[16] नरवाहन[17]श्च ॥१०३॥
कैलासौ[18] यक्ष-धन-निधि-किम्पुरुषे-श्वरः[22(6)]।

---

(१) संयमनी इति परे पठन्ति।

(२) यमदाण्डयोरैक्यम् ॥

(३) यातु यातुनी यातूनि, पुंस्यपि सदाह धनपालः, क्रव्यादा यातवो यातुधाना इति ॥ क्रव्यात् क्रव्यादौ क्रव्यादः

(४) निकषामूर्द्धन्योपि ॥

(५) जलपतिः १ यादःपतिरित्यादि ॥

(६) यक्षेश्वर १ धनेश्वरः २ निधीश्वरः ३ किम्पुरुषेश्वरः प्रभृतयः ॥

५

विमानं पुष्पकं[१] चैत्ररथं[१] वनं पुरी प्रभा[१] ॥१०४॥

अलका[२] वस्वोकसारा[३] सुतोऽस्य नलकूबरः[१] ।

वित्तं[१] रिक्थं[२] स्वापतेयं[३] राः[४] सारं[५][(१)] विभवो[६] ।

द्युम्नं[८] द्रव्यं[९] पृक्थं[१०] ऋक्थं[११] स्व[१२]मृक्णं[१३] द्रविणं[१४] धनम्[१५]

हिरण्या[१६]-र्थौ[१७] निधानं[१] तु कुनाभिः[२] शेवधि[३]र्निधिः[४][(२)] ॥

महापद्म[१]श्च पद्म[२]श्च[(३)] शङ्खो[३] मकर[४]-कच्छपौ[५] ।

मुकुन्द[६]-कुन्द[७]-नीला[८] खर्वा[९]श्च निधयो नव[(४)] ॥१०७॥

यक्षः[१] पुण्यजनो[२] राजा[३] गुह्यको[४] वटवास्य[५]पि ।

किन्नर[१]स्तु किम्पुरुष[२]स्तु रङ्गवदनो[३] मयुः[४] ॥१०८॥

शम्भुः[१] शर्वः[२] स्थाणु[३]रीशान[४] ईशो[५]

रुद्रो[६]-ड्डीशौ[७] वामदेवो[८] वृषाङ्कः[९] ।

कण्ठेकालः[१०] शङ्करो[११] नीलकण्ठः[१२]

श्रीकण्ठो[१३]-ग्रौ[१४] धूर्जटि[१५] र्भीम[१६]-भर्गौ[१७] ॥१०९॥

मृत्युञ्जयः[१८] पञ्चमुखो[१९]ऽष्टमूर्त्तिः[२०]

श्मशानवेश्मा[२१] गिरिशो[२२] गिरीशः[२३] ।

शिवः[२४] कपर्द्दी[२५] स्वर[२६] ऊर्द्ध्वलिङ्ग[२७]

एक-त्रि-दृक्[२८][(५)] भालदृगे[३०] कपालः[३१] ॥११०॥

---

(१) पुंस्यपि यदाह धनपालः “सारोऽस्त्रीवाङ्कविषं धनम्” ।

(२) निधीनामेकैकम् ।

(२) निधिः शेवधिरस्त्रियामिति वाचस्पतिः ॥

(३) पद्मोऽस्त्रियामिति वाचस्पतिः ॥

(४) खर्वाः खर्वशौ द्वौ । इत्येवं रूपाणि ।

(५) एकदृक् त्रिदृक् इत्यादि ॥

मृडो[३२] ऽट्टहासी[३३] घनवाहनो[३४] ऽहि-
र्बुध्नो[३५] विरूपाक्ष[३६] विषान्तको[३७] च ।
महाव्रती[३८] वह्नि-हिरण्य-रेताः[४०(१)]
शिवो[४१] ऽस्थिधन्वा[४२] पुरुषास्थिमाली[४३] ॥१११॥
स्याद् व्योमकेशः[४४] शिपिविष्ट[४५]-भैरवौ[४६]
दिक्-कृत्ति-वाससौ[४८(२)] भव[४९]-नीललोहितौ[५०] ।
सर्वज्ञ[५१]-नाट्यप्रिय[५२]-खण्डपर्शवो[५३]
महा-परा-देव[५४]-नटेश्वरा[५६] हरः[५७(३)] ॥११२॥
(४)पशु-प्रमथ-भूतो-मा-पतिः[६१] पिङ्ग-जटे[६२]क्षणाः[६३] ।
नाक-शूल-खट्वाङ्ग-गङ्गा-ऽही-न्दु-कपाल-भृत्[७०] ॥११३॥
(५)गज-पूष-पुरा-नङ्ग-काला-न्धक-मखा-सुहृत् ॥
पर्दो[१] ऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्ग[१] स्तु(६) सुखं सुणः[२] ॥११४॥
पनाकं[१] स्यादाजगवम्[२] अजकावं[३] च तद्धनु ।
ाह्म्याद्या मातरः[१] सप्त प्रमथाः[१] पार्षदा[२] गणाः[३] ॥११५॥

---

(१) वह्निरेताः हिरण्यरेता इति ।

(२) दिग्वासाः१ कृत्तिवासाः२ ।

(३) महादेवः१ महानटः२ महेश्वरः३ ॥

(४) पशुपतिः१, अत्र पशुशब्देन सुरनरतिर्यञ्चो गृह्यन्ते, "आब्रह्मान्तं लोकाः पशव" इति स्मृतेः । प्रमथपतिः१ भूतपतिः३, भूतशब्दो रुद्रानुचरपर्यायः । उमापतिः४ । पिङ्गजटः१ पिङ्गेक्षणः२ । पिनाकभृत्१ शूलभृत्२ खट्वाङ्गभृत्३ गङ्गाभृत्४ अहिभृत्५ इन्दुभृत्६ कपालभृत्७ ॥

(५) गजादिभ्यः सप्तभ्योऽप्यसुहृत्, गजासुहृदित्यादि ।

(१) लघिमा[१] वशिता[२]ऽऽशित्वं[३] प्राकाम्यं[४] महिमा[५]ऽणिमा[६] ।
यत्रकामावसायित्वं[७] प्राप्ति[८]रैश्वर्य्य[९]मष्टधा ॥११६॥

गौरी[१] काली[२] पार्वती[३] मातृमाता[४]ऽ
पर्णा[५] रुद्राण्य[६]म्बिका[७] त्र्यम्बकस्त्री[८] ।
दुर्गा[१०] चण्डी[११] सिंहयाना[१२] मृडानी[१३]
कात्यायन्यी[१४] दक्षजा[१५]ऽऽर्या[१६] कुमारी[१७] ॥११७॥

सती[१८] शिवा[१९] महादेवी[२०] शर्वाणी[२१] सर्वमङ्गला[२२] ।
भवानी[२३] कृष्णा[२४](२)-मैनाक-स्वसा[२५]-मेनाद्रिजे[२७]-श्वरा[२८](३) ॥११८॥
निशुम्भ-शुम्भ-महिषमथनी[२९](४) भूतनायिका[३२] ।
तस्याः सिंहो महानादः[१] सख्यौ तु विजया[१] जया[२](५) ॥११९॥
चामुण्डा[१] चर्चिका[२] चर्ममुण्डा[३] मार्जारकर्णिका[४] ।
कर्णमोटी[५] महागन्धा[६] भैरवी[७] च कपालिनी[८] ॥१२०॥
हेरम्बो[१] गण-विघ्ने-शः[२](६) पर्शुपाणि[४] र्विनायकः ।
द्वैमातुरो[६] गजास्यै[७] कदन्तौ[८] लम्बोदरा[९]-ऽऽखुगौ[१०](७) ॥१२१॥
स्कन्दः[१] स्वामी[२] महासेनः[३] सेनानीः[४] शिखिवाहनः[५] ।
षाण्मातुरो[६] ब्रह्मचारी[७] गङ्गो-मा-कृत्तिका-सुतः[१०](८) ॥१२२॥

(१) ऐश्वर्य्याणामेकैकम् ॥

(२) कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा इत्येवम् ।

(३) मेनाजा१ अद्रिजा२ ईश्वरा३ प्रायन्तो गङ्गावत् परप्रत्ययाक्त-त्वात्, ईश्वरीति तु गौरादि ङित्वात्, मयवोमात्वाङ्गो भवतामङ्गनदीवत् ॥

(४) निशुम्भमथनी१ शुम्भमथनी२ महिषमथनी३ ॥

(५) गौरीसख्योरेकैकम् ॥

(६) गणेशः१ विघ्नेशः इत्येवम् ॥

(७) दशगणेश नामानि ॥

(८) एतानि पूर्व्वपदानि ॥

द्वादशाक्षो[११] महातेजाः[१२] कुमारः[१३] षण्मुखो[१४] गुहः[१५]।
विशाखः[१६] शक्तिभृत्[१७] क्रौञ्चतारकारिः[१८] शराग्नि-भूः[१९](१)॥
भृङ्गी[१] भृङ्गिरिटि[२]र्भृङ्गिरीटि[३]र्नाड्य-स्थि-विग्रहः[५](२)॥
कूष्माण्डके[१] केलिकिलो[२] नन्दीशो[३] तण्डु-नन्दिनौ[३](३)॥१२४॥

द्रुहिणो[१] विरिञ्चि[२]र्द्रुघणो[३]-विरिञ्चः[४](४)
परमेष्ठ्य[५]जो[६]ऽष्टश्रवाः[७] स्वयम्भूः[८]।
कमनः[९] कविः[१०] सात्त्विको[११] वेदगर्भः[१२]
स्थविरः[१३] शतानन्दः[१४]-पितामहो[१५] कः[१६] ॥१२५॥
धाता[१७] विधाता[१८] विधि[१९]र्वेधसौ[२०] ध्रुवः[२१]
पुराणगो[२२] हंसग[२३]-विश्वरेतसौ[२४]।
प्रजापति[२५]र्ब्रह्म[२६]-चतुर्मुखो[२७] भवा-
न्तकृ[२८]ज्जगत्कर्ता[२९] सरोरुहासनो[३०] ॥१२६॥
शम्भुः[३१] शतधृतिः[३२] स्रष्टा[३३] सुरज्येष्ठो[३४] विरिञ्चनः[३५]।
हिरण्यगर्भो[३६] लोकेशो[३७] नाभि-पद्मा-त्म-भूरपि[४०](५)॥१२७॥
विष्णु[१] र्जिष्णु[२]-र्जनार्दनो[३] हरि[४]-र्हृषीकेशा[५]-च्युतः[६] केशवो[७]

---

(१) क्रौञ्चारिस्तारकारिः शरभूरग्निभूः। यौगिकत्वात् क्रौञ्चदारणः शरजन्मा इत्येवमादयः शब्दाः॥

(२) भृङ्ग्याद्यास्त्रयो प्रतिहाराः। नाडिविग्रहः। अस्थिविग्रह-कूष्माण्डकादीनाम सेवकौ॥

(३) नन्दी इन्नन्तः इकारान्तोऽपि हरिवत्, अयं महादेवगणना-मनि।

(४) विरिञ्चिर्हरिवत्, विरिञ्चे इत्यते केषां, द्रुहिणैरिष्यते उच्यते, विरञ्च इति वा॥

(५) नाभिभूः पद्मभूः आत्मभूरित्यपि, चत्वारिंशन्नामानि॥

शार्ङ्गी⁸ पुरुषोत्तमो⁹ ऽब्धिशयनो¹⁰-पेन्द्रा¹¹-वरजेन्द्रानुजौ¹³ ।
विष्वक्सेन¹⁴-जनार्दनौ¹⁵ जलशयो¹⁶ नारायणः¹⁷ श्रीपति¹⁸-
र्दैत्यारि¹⁹श्च पुराण-यज्ञ-पुरुषौ²¹(¹) [illegible]नो²² ऽधोक्षजः²³ ॥

गोविन्द²⁴-षड्बिन्दु²⁵-मुकुन्द²⁶-कृष्णा²⁷-
वैकुण्ठ²⁸-पद्मेशय²⁹-पद्मनाभाः³⁰ ।
वृषाकपि³¹ र्माधव³²-वासुदेवौ³³
विश्वम्भरः³⁴ श्रीधर³⁵-विश्वरूपौ³⁶ ॥११९॥
दामोदरः³⁷ शौरि³⁸-सनातनौ³⁹ विधु⁴⁰-
पीताम्बरौ⁴¹ मार्ज⁴²-जितौ⁴³ कुमोदकः⁴⁴ ।
त्रिविक्रमो⁴⁵ जह्नु⁴⁶-चतुर्भुजौ⁴⁷ पुन-
र्वसुः⁴⁸ शतावर्त्त⁴⁹-सहस्रचरणौ⁵⁰ स्वभूः⁵¹ ॥१२०॥
सुब्रह्मकेशि⁵²-वनमालि⁵³-पुण्डरीका-
क्षा⁵⁴ बभ्रु⁵⁵-शशबिन्दु⁵⁶-वेधसः⁵⁷ ।
पृश्निशृङ्ग⁵⁸-धरणीधरा⁵⁹-त्मभूः⁶⁰-
पाण्डवायन⁶¹-सुवर्णबिन्दवः⁶² ॥१२१॥
श्रीवत्सो⁶³ देवकीसूनु⁶⁴ र्गोपेन्द्रो⁶⁵ विष्टरश्रवाः⁶⁶ ।
सोमसिन्धु⁶⁷ र्जगन्नाथो⁶⁸ गोवर्द्धनधरो⁶⁹ ऽपि च ॥१२२॥
यदुनाथो⁷⁰ ⁽²⁾गदा-शार्ङ्ग-चक्र-श्रीवत्स-शङ्ख-भृत्⁷⁵ ।
⁽³⁾मधु¹-धेनुक²-चाणूर³-पूतना⁴-यमलार्जुनाः⁵ ॥१२३॥

---

(१) पुराणपुरुषः १ यज्ञपुरुषः २ ॥

(२) गदादिभ्यः पञ्चभ्योऽपि भृत् शब्दः, गदाभृदित्यादि, यौगिकत्वात् गदाधरः शार्ङ्गपाणिरित्यादि च ॥

(३) पञ्चस्वपि रिपुः ॥

कालनेमि[६]-हयग्रीव[७]-शकटा[८]-रिष्ट[९]-कैटभाः[१०] ।
कंस[११]-केशि[१२]-मुराः[१३] साल्व[१४]-मैन्द[१५]-द्विविद[१६]-राहवः[१७] ॥
हिरण्यकशिपु[१८] बाणः[१९] कालियो[२०] नरको[२१] बलिः[२२] ।
शिशुपाल[२३]श्चा खगध्वजा वैनतेय[१] स्तु वाहनम् ॥१२५॥
शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्यो[१]ऽङ्कः श्रीवत्सो[१](१) ऽसि स्तु नन्दकः[१] ।
गदा कौमोदकी[१] चापं शार्ङ्गं[१] चक्रं सुदर्शनम्(२) ॥१२६॥
मणिः स्यमन्तको[२] हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः[१](३) ।
वसुदेवो[१] भूकश्यपो[२] दुन्दुरा[३] नकदुन्दुभिः ॥१२७॥

रामो[१] हली[२]-मुसलि[३]-सात्वत[४]-कामपालाः[५]
सङ्कर्षणः[६] प्रियमधु[७] र्बल[८]-रौहिणेयौ[९] ।
(४)रुक्मिप्रलम्बयमुनाभि[१] दनन्त[२]-ताल
लक्ष्म[४]-ककुण्डल[५]-सितासित[६]-रेवतीशाः[७] ॥१२८॥

बलदेवो[८] बलभद्रो[९] नीलवस्त्रो[१०] ऽच्युताग्रजः[२] ।
मुसलं त्वस्य सौनन्दं हलं संवर्त्तकाख्यम्(५) ॥१२९॥
लक्ष्मीः पद्मा[२] रमा[३] या[४] मा[५] ता[७] सा[८] श्रीः[९](६) कमलेन्दिरा ।

---

(१) श्रीवत्सस्तु विष्णुहृदये रोमश्रेणी दक्षिणावर्त्तः ॥
(२) वाचस्पतिस्तु "चक्रं सुदर्शनो, स्त्रियां" मित्याह ॥
(३) भुजमध्ये वक्षसि ॥
(४) रुक्मिभित् प्रलम्बभित्२ यमुनाभित्३ ॥
(५) संवर्त्तकं क्लीबे ।
(६) -या इत्यस्य, इ, आ, इति छेदः, इ, काम प्रभाद्योमार्दिकि डो

हरिप्रिया[१] पद्मवासा[२] क्षीरोदतनया[३] इन्दिरा[४] ।१४०॥

मदनो[१] ऽजरामीन[२] स्मरः[३] मन्मथो[४]

ममरः[५] कामकेलि[६] कन्दलो[७] ऽङ्गजः[८] ।

मधुदीप[९] मारो[१०] मधुसारथिः[११] मारो[१२]

विषमायुधो[१३] दर्पक[१४] काम[१५] हृच्छयाः[१७] ॥१४१॥

प्रद्युम्नः[१७] श्रीनन्दकः[१८] च कन्दर्पः[१९] पुष्पकेतनः[२०] ।

(२)पुष्पास्त्रश्च स्मे मु-चापा-स्त्रशरो पञ्चशरः पुष्पकः[२](२) ॥१४२

केतनं मीन-मकरौ[१] बाणाः पञ्च रतिः प्रिया ।

मनः शृङ्गार[१]-सङ्कल्प[१] आत्मो योनिः सुहृन्मधुः ॥१४३॥

सुतोऽनिरुद्ध ऊषाङ्कः[१] ब्रह्मसूश्च[२] अनुषश्च[३] च सः ।

गरुडः शाल्मली[१] तथा तार्क्ष्यो[२] विष्णुवाहनः ॥१४४॥

प्रत्ययः मदीवद् रूपैः, आ इत्यर्थं आवश्यो गङ्गावत् इ वर्णादेरश्च स्वरे वरर्थमिति सत्वो या इति सिद्धिः। अ प्रियमेऽपि इरिति वक्रिय-मानुः "इरमामदिरामोहे महानन्देपि भवे स्तोभिश्लोकयनुगाद्यन्तो-माऽतोऽस्माल्लोपनं सुपः इयँ योऽवज वाहुपं स्यादमाङ्पमोंगसी-रिति" ॥ वा इत्यखण्डमपि तथा च विश्वप्रभुः "या रमामात्मिति" ॥ श्रीः सविसर्गः इतोऽत्रार्थादि उत्क्षोपि अ मदीवत् । वद्धब्यवदतुः "कदिति डीपि विकल्पेत्यपि भवतीति दुर्गाटे तथित इति" ॥

(२) अस्य मदनस्य, पुष्पाणि एव चापाऽस्त्राणि बाणामनुरागधानि उच्यन्ते, प्राकृतिकान्येव पुष्पाणि कामिभिस्तत्तमेवोद्भेदन्ते काम-पीड़ोद्बोधकत्वात् कामिनाम् ॥

(३) तथा प्रमरादिः ॥

सौपर्णेयो[5] वैनतेयः[6] सुपर्णः[7]
सर्पाराति[8] र्वज्रिजि[9] द्धव्यतुण्डः[10] ।
पक्षिस्वामी[11] काश्यपिः[12] स्वर्णकाय[13]
स्तार्क्ष्यः[14] कामायु[15] र्गरुत्मान्[16] सुधाहृत्[17] ॥१४५॥

बुद्धो[1] स्तु सुगतो[2] धर्म्मधातु[3] स्त्रिकालवि[4] ज्जिनः[5] ।
बोधिसत्त्वो[6] महाबोधि[7] रार्य्यः[8] शास्ता[9] तथागतः[10] ॥१४६॥
पञ्चज्ञानः[11] षडभिज्ञो[12] दशार्हो[13] दशभूमिगः[14] ।
चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो[15] दशपारमिताधरः[16] ॥१४७॥
द्वादशाक्षो[17] दशबल[18] स्त्रिकायः[19] श्रीघना[20]-द्वयौ[21] ।
समन्तभद्रः[22] सङ्गुप्तो[23] दयाकूर्च्चो[24] विनायकः[25] ॥१४८॥
(१)मार-लोक-ख-जि[26] द्धर्म्मराजो[27] विज्ञानमातृकः[28] ।
महामैत्रो[29] मुनीन्द्र[30] श्च बुद्धाः(२) स्युः सप्त तेत्वमी ॥१४९॥
(३)विपश्यी[1] शिखी[2] विश्वभूः[3] क्रकुच्छन्द[4] श्च काञ्चनः[5] ।
काश्यप[6] श्च सप्तम स्तु शाक्यसिंहो[1] ऽर्कबान्धवः[2] ॥१५०॥
तथा राहुलसू[3] सर्व्वार्थसिद्धो[4] गौतमान्वयः[5] ।
माया-शुद्धोदन-सुतो[7] देवदत्ताग्रज[8] श्च सः(४) ॥१५१॥
(५)असुरा[1] दिति-दनु-जाः[2] पातालौकः[4]-सुरारयः[5] ।
पूर्व्वदेवाः[6] शुक्रशिष्या[7] विद्यादेव्य स्तु षोडश(६) ॥१५२॥

---

(१) मारजित्१ लोकजित्२ खजित् इति ।

(२) द्वात्रिंशत् सामान्यतो बुद्धनामानि ॥

(३) विपश्यीदशिखवत्, एतानि तद्भेदान्येव षट् ॥

(४) सप्तमशाक्यसिंह बुद्धविशेषस्य नामान्यष्टौ ॥

(५) दितिजाः१ दनुजाः२ इति ॥

(६) विद्यादेवीनामैकैकम् । रोहिणी च प्रज्ञप्तिश्चेति इमन्ते विव-
चनान्तं, न चात्र प्रज्ञप्तिशब्दोऽकारान्तो नदीवदिति भणितव्यम्, शान्ति-

रोहिणी[1]-प्रज्ञप्ती[2] वज्रशृङ्खला[3] कुलिशाङ्कुशा[4] ।
चक्रेश्वरी[5] नरदत्ता[6] काल्य[7] था सौ महापरा[8 (1)] ॥१५३॥
गौरी[9] गान्धारी[10] सर्वास्त्रमहाज्वाला[11] च मानवी[12] ।
वैरोट्या[13]ऽच्छुप्ता[14] मानसी[15] महामानसिके[16]ति ताः ॥१५४॥
वाग् ब्राह्मी[2] भारती[3] गौ[4]र्गी[5]र्वाणी[6] भाषा[7] सरस्वती[8] ।
श्रुतदेवी[9] वचनं[1] तु व्याहारो[2] भाषितं[3] वचः[4] ॥१५५॥
(२)सविशेषण माख्यातं वाक्यं[1] स्याद्यन्तकं पदम्[1] ।
राद्ध-सिद्ध-कृतेभ्योऽन्त[(3)] आप्तोक्तिः[4] समया[5]ऽऽगमौ[6 (4)] ॥१५६॥
(५)आचाराङ्गं[1] सूत्रकृतं[2] स्थानाङ्गं[3] समवाय[4]-युक् ।
पञ्चमं भगवत्यङ्गं[5] ज्ञाता धर्मकथा[6]ऽपि च ॥१५७॥

हेतिजूतिसातिकीर्ति इत्यनेन सूत्रेण क्ति प्रत्ययेन निपातितत्वात्, पाणिनिमतेऽक्ति प्रत्यये मितां ह्रस्व इतीत्वं बाधितत्वात्, क्ति प्रत्ययस्य इतोऽक्त्यर्थादिति सूत्रेण ङी प्रत्ययस्य निषेधनात् ॥

(१) महाकाली इत्येवम् ॥

(२) प्रयुज्यमानस्याख्याताऽप्रयुज्यमानाख्यातयो र्नामैकं वाक्यम् । स्याद्यन्तं पदं सामान्यत आख्यातं कथ्यते, यदनेकार्थः "आख्यातं भाषिते त्यादौ" त्यादि स्याद्यन्तं पदमिति तट्टीका, तदाख्यातं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा सविशेषणं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते इति शेषः, प्रयुज्यमानमाख्यातं यथा धर्मो वो रक्षतु, अप्रयुज्यमानाख्यातं यथा शीलं स्वम्, अस्तीति गम्यते. तिङ्सुबन्तचयो वाक्यमित्यमरः सूत्रमिदं स्त्री तावादी शेषान्ते स्यादयः आदिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, तेन स्यादयः सुपर्यन्ताः त्यादयः स्महि पर्यन्ता गृह्यन्ते, यस्य तत् स्याद्यन्तकम् तस्य नामैकं पदमिति ॥

(३) राद्धान्तः१ सिद्धान्तः२ कृतान्त इति ॥

(४) सामान्यतः सिद्धान्त-शास्त्रनामानि षट् ॥

(५) अङ्गानामेकैकम् ॥

(७)उपासका-न्तकृ-दनुत्तरोपपातिका दशाः[९] ।
प्रश्नव्याकरणं[१०] चैव विपाकश्रुत[११] मेव च ॥१५८॥
(१)इत्येकादश सोपाङ्गान्य ङ्गानि[१] द्वादशं पुनः(२) ।
दृष्टिवादो[१] द्वादशाङ्गी[१] स्या द्गणिपिटका[२] ह्वया(३) ॥१५९॥
(४)परिकर्म्म[१]-सूत्र[२]-पूर्व्वानुयोग[३]-पूर्वगत[४]-चूलिकाः[५] पञ्च ।
स्यु र्दृष्टिवादभेदाः पूर्व्वाणि[१] (५)चतुर्दशा पि पूर्व्वगते ॥१६०॥
(६)उत्पाद[१] पूर्व्वमग्रायणीय[२] मथ वीर्य्य[८]तः प्रवादं[८] स्यात्(७)
अस्ति ज्ञाना त्सत्या त्तदा त्मनः कर्म्मणश्च परम् ॥१६१॥
प्रत्याख्यानं[९] विद्याप्रवाद[१०]-कल्याण[११]-नामधेये च ।
प्राणावायं[१२] च क्रियाविशाल[१३] मथ लोकबिन्दुसार[१४]मिति॥
स्वाध्यायः[१] श्रुति[२] राम्नाय[३] श्छन्दो[४] वेद[५] स्त्रयी[६] पुनः ।
ऋग्यजुः सामवेदाः स्यु रथर्व्वा तु तदुद्धृतिः ॥१६२॥

---

(१) उपासकाश्च अन्तकृतश्च अनुत्तरोपपातिकाश्चेति समाहारद्वन्द्वः, तस्मात् दशा इति प्रत्येकं योज्यते, तेन उपासकदशाः१अन्तकृद्दशाः२अनुत्तरोपपातिकदशाः३इति, एषां त्रयाणां ग्रन्थानां नाम बहुवचनान्तम्॥

(२) इत्येकादशप्रवचनपुरुषस्य अङ्गानी वाङ्गानि, किं भूतानि ! सह उपाङ्गैरौपपादिकादिभि र्द्वादशभि र्वर्त्तन्ते यानि तानि सोपाङ्गानि ॥

(३) द्वादशाङ्गस्य ॥ (४) द्वादशाङ्ग्याः ॥

(५) दृष्टिवादभेदानामेकैकम् ॥

(६) वक्ष्यमाणानि चतुर्दश पूर्व्वगते पूर्व्वाणीत्युच्यन्ते ॥

(७) पूर्व्वदृष्टिवादभेदानामेकैकम् ॥

(८) वीर्य्यतः वीर्य्यशब्दात् प्रवादं वीर्य्यप्रवादम्१ तदिति प्रवादम-स्त्यादिभ्यः परं योज्यम् ' अस्तीति नास्तेरप्युपलक्षणम् ततः अस्तिनास्तिप्रवादम्२ ज्ञानप्रवादम्३ सत्यप्रवादम्४ आत्मप्रवादम्५ कर्मप्रवादम्६ प्रत्याख्यानप्रवादम्७ ॥

वेदान्तः[1] स्या दुपनिषदो[2] ङ्कार[1]-प्रणवौ[1] समौ ।
(१)शिक्षा[1] कल्पो[1] व्याकरणं[1] छन्दो[4]-ज्योति[1]-र्निरुक्तयः[1] ॥
षडङ्गानि[1] धर्म्मशास्त्रं[1] स्यात् स्मृति[1] र्धर्म्मसंहिता[1] ।
आन्वीक्षिकी[1] तर्कविद्या[1] मीमांसा[1] तु विचारणा[1] ॥१६५॥
सर्ग[1] श्च प्रतिसर्ग[1] श्च वंशो[1] मन्वन्तराणि च[4] ।
वंशानुवंशचरितं[1] पुराणं[1] पञ्चलक्षणम् ॥१६६॥
अङ्गानि[1] वेदा श्चत्वारो[4] मीमांसा[1] ऽन्वीक्षिकी[1] तथा ।
धर्म्मशास्त्रं[1] पुराणं[1] च विद्या एता श्चतुर्दश ॥१६७॥
(२)सूत्रं[1] सूचनकृद् भाष्यं[1] सूत्रोक्तार्थ प्रपञ्चकम् ।
प्रस्ताव[1] स्तु प्रकरणं[1] (३)निरुक्तं[1] पदभञ्जनम् ॥१६८॥
अवान्तरप्रकरणविश्रामे(४) शीघ्रपाठतः ।
आह्निकं[1] अधिकरणं[1] (५)त्वेकन्यायोपपादनम् ॥१६९॥
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्त्तिकम्[1](६) ।

---

(१) एकैकं तत्तच्छास्त्रं ज्ञेयम् ॥

(२) सूत्रं क्लीबे, पुंस्यपीति कश्चित् ॥

(३) "शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरस्थितम् आहुः । प्रकरणं नाम शास्त्रभेदं विपश्चितः" ॥

(४) अवान्तरप्रकरणानां विश्रामो यत्रावयवे इत्यर्थः, तदाह्निकमित्युच्यते यदनेकार्थः "आह्निकं स्यात् पुनरहर्निर्वर्त्ये नित्यकर्मणि । ग्रन्थे ग्रन्थभागे चेति" ग्रन्थभागे ग्रन्थावयवे इति तट्टीका ।

(५) एकं न्याय मुपपादयतीति अधिकार इति यावत्, तच्च न अधिकरणमिति ॥

(६) उक्तानामनुक्तानां दुरुक्तानां चार्थानां चिन्ता यत्र [illegible] ग्रन्थस्य नाम वार्त्तिकम् ॥

टीका[1] निरन्तरव्याख्या(1) पञ्जिका[1] पदभञ्जिका(2) ॥१७०॥
निबन्ध[1]-वृत्ती[2] ग्रन्थार्थे(3) संग्रह[1]स्तु समाहृतिः[2] ।
(4)परिशिष्ट[1]-पद्धत्या[2]-दीन् यथा ऽनेन समुन्नयेत् ॥१७१॥
कारिका[1] तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनम् ।
कलिन्दिका[1] सर्वविद्या(5) निघण्टु[1]र्नामसंग्रहः[2] ॥१७२॥
इतिहासः[1] पुरावृत्तं(6) प्रवह्लिका[1] प्रहेलिका[2] ।
जनश्रुतिः[1] किंवदन्ती[2] वार्त्तैतिह्यं[1] पुरातनी ॥१७३॥
वार्त्ता[1] प्रवृत्ति[2]र्वृत्तान्त[3] उदन्तो[4] ऽथा ह्वयो[1] ऽभिधा[2] ।
गोत्र[3]-संज्ञा[4]-नामधेया[5]-ऽऽख्या[6]-ऽऽह्वा[7]-ऽभिख्या[8]श्च नाम च॥
सम्बोधन[1]मामन्त्रण[2]माह्वानं[1] त्वभिमन्त्रणम् ।
आकारणं[2] हवो[4] हूतिः[5] संहूति[1]र्बहुभिः कृता ॥१७५॥
उदाहार[1] उपोद्घात[2] उपन्यास[3]श्च वाङ्मुखम्[4] ।
व्यवहारो[1] विवादः[2] स्यात् शपथः[1] शपनं[2] शपः[3] ॥१७६॥

---

(1) सुगमानां विषमाणाञ्चार्थानां निरन्तरम् अन्तराभावेनाविच्छेदेन व्याख्या "पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्" इत्युक्ता पञ्चलक्षणान्विता यस्यां सा निरन्तरव्याख्या, एवंविधो यो ग्रन्थस्तस्य नामैकं टीका ॥

(2) विषमाण्येव पदानि अर्थांश्च भनक्ति व्याख्यातीति पदभञ्जिका तद्विध ग्रन्थस्य नामैकं पञ्जिका ।

(3) अनुगतो मिलितोऽर्थो यत्रासौ ग्रन्थे ॥

(4) एकैकं ज्ञेयम्, अपि च, अनेन यथा अन्यदपि मार्गेणैव परिशिष्टं च परिशिष्ट-पद्धती ते आदौ येषां तथा तान् समुन्नयेत् जानीयात् आदिपदग्रहणात् अध्यायः उच्छ्वासः अङ्कः सर्गः इत्यादयो ग्रन्थावयवविशेषा ज्ञेयाः ।

(5) अकारान्तोऽयम् पुं ॥

(6) पूर्वचरितमित्यर्थः ॥

उत्तरं[1] तु प्रतिवचः[2] प्रश्नः[1] पृच्छा[2]ऽनुयोजनम्।
(1)कथङ्कथिकता[4] चाथ देवप्रश्न[1] उपश्रुतिः[2] ॥१७७॥
(2)चटु[1] चाटु[2] प्रियप्रायं प्रियसत्यं तु सूनृतम्।
सत्यं[1] सम्यक्[2] समीचीनं[3] ऋतं[4] तथ्यं[5] यथातथम्[6] ॥१७८॥
यथास्थितं[7] च सद्भूते[8]ऽलीके[1] तु वितथा[2]नृते[3]।
अथ क्लिष्टं[1] सङ्कुलं[2] च परस्परपराहतम् ॥१७९॥
सान्त्वं[1] सुमधुरं ग्राम्यं[1] अश्लीलं[2] म्लिष्टं[1] अस्फुटम्।
लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं[1] अवाच्यं[1] स्यादनक्षरम्[2] ॥१८०॥
अम्बूकृतं[1] सथूत्कारं निरस्तं[1] त्वरयोदितम्।
आम्रेडितं[1] द्विस्त्रिरुक्तं अबद्धं[1] तु निरर्थकम्(3) ॥१८१॥
पृष्ठमांसादनं तद्वत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम्।
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानं[1] सङ्गतं[1] हृदयङ्गमम् ॥१८२॥
परुषं[1] निष्ठुरं[2] रूक्षं[3] विक्रुष्टं[4] अथ घोषणा[1]।
उच्चैर्घुष्टं[2] वर्णने डा[2] स्तवः[3] स्तोत्रं[4] स्तुति[5]र्नुतिः[6] ॥१८३॥
श्लाघा[7] प्रशंसा[8] र्थवादः[9] सा तु मिथ्या विकत्थनम्[1]।
(4)जनप्रवादः[1] कौलीनं[2] विगानं[3] वचनीयता[4] ॥१८४॥
स्यादवर्ण[1] उपक्रोशो[2] वादो[5] नि-पर्य्य-पात् परः(5)।
गर्हणा[6] धिक्क्रिया[7] निन्दा[8] कुत्सा[9] क्षेपो[10] जुगुप्सनम्[11]॥

---

(1) कथं कथं हे यत्र इति जल्पो यस्याम् ॥

(2) चटुः पुंक्ली, चाटुरपि पुंक्ली, प्रियं इष्टं वचनोऽनुकूलमित्यर्थः॥

(3) अर्थेन असम्बद्धं यथा दशदाडिमादि वाक्यं समुदायार्थशून्यम्॥

(4) लोकापवादस्य ॥

(5) निरः परेः अपात् चोपसर्गात् परः अग्रे वादः इति योज्यमनेन निर्वादः१ परिवादः२ अपवाद इति ॥

आक्रोशा[1]-भीषङ्गा[2]-क्षेपाः[3] शापः[4] स आक्षारा[1] रते।
विरुद्धशंसनं गालि[(1)]राशी[1]र्मङ्गलशंसनम् ॥१८६॥
श्लोकः[1] कीर्त्ति[2]र्यशो[3]ऽभिख्या[4] समाज्ञा[5] कुमती[1] पुनः[(2)]।
अशुभावाक् शुभा कल्या[1] चर्चरी[1] चर्भटी[2] समे[(3)] ॥१८७॥
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम्[1]।
आपृच्छा[1]ऽऽलापः[2] सम्भाषो[1]ऽनुलापः[1] स्यात् मुहुर्वचः ॥१८८॥
अनर्थकं तु प्रलापो[1] विलापः[1] परिदेवनम्[2]।
उल्लापः[(4)] काकुवागन्योन्योक्तिः[(5)] संलाप[1]-सङ्कथे[2] ॥१८९॥
विप्रलापो[1] विरुद्धोक्ति रपलाप[1] स्तु निह्नवः।
सुप्रलापः[1] सुवचनं सन्देशवाक्तु वाचिकम् ॥१९०॥
आज्ञा[1] शिष्टि[2]र्नि-रा-ङ्-भ्यो[(6)] देशो[5] नियोग[6]-शासने[7]
अववादो[8]ऽप्यथाह्वयप्रेषणं[(7)] प्रतिशासनम् ।१९१॥
संवि[1]त्सन्धा[2]ऽऽस्था[3]ऽभ्युपायः[4] सं-प्रत्या-ङ्-भ्यः परः श्रवः[7][(8)]
अङ्गीकारो[8]ऽभ्युपगमः[9] प्रतिज्ञा[10]ऽऽगू[11] श्च सङ्गरः[12] ॥१९२

(१) गालिः स्त्रीलिङ्गं, तथा आशीरपि, आशीः आशिषौ आशिष इति रूपम् ॥

(२) समज्ञा इति वा पाठः, कुमती अपत्यवाचः वाग्विशेषोऽयम् ॥

(३) हर्षक्रीडा वचसो नामनी द्वे।

(४) काकोः वचनं काकुवाक्, शोकभयादिभिः शोभितकण्ठ ध्वनिः काकुः, यदमर आह, "काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरिति" शोकभयादिभिः शोभितकण्ठध्वानयुक्तो वाक् काकुवाक् इति ॥

(५) अन्योन्येन उक्तिभाषणम् ॥

(६) निराङ्भ्य उपसर्गेभ्योऽपि देशः, निर्देशः१ आदेशः२ निदेशः॥

(७) आह्वय आकारणं यत्प्रेषणं बोधनम् ॥

(८) संप्रत्याङ्भ्य उपसर्गेभ्यः परोऽपि श्रवः, तेन संश्रवः१ प्रतिश्रवः२ आश्रवश्च ॥

गीत-नृत्य-वाद्य-त्रयं[(1)] नाट्यं[1] तौर्य्यत्रिकं[2] च तत् ।
सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्मिका[1][(2)] ॥१८३॥
गीतं[1] गानं[2] गेयं[3] गीति[4] र्गान्धर्वं[5] अथ नर्त्तनम् ।
नटनं[2] नृत्यं[3] च नृत्तं[4] च लास्यं[5] नाट्यं[6] च ताण्डवम्[7] ॥१८४॥
मण्डलेन तु यन्नृत्तं स्त्रीणां हल्लीसकं[1] हि तत्[(3)] ।
पानगोष्ठ्यां सुरतालं[1] रणे वीरजयन्तिका[1] ॥१८५॥
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः[1] स्यात् पूर्वरङ्गः उपक्रमः[1] ।
अङ्गहारो[1]ऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जको[1]ऽभिनयः[2] समौ[(4)] ॥१८६॥
स चतुर्विध आहार्यो[1] रचितो भूषणादिना ।
वचसा वाचिको[1]ऽङ्गेनाङ्गिकः[1] सत्त्वेन सात्त्विकः[1] ॥१८७॥
स्युर्नाटकं[1] प्रकरणं[2] भाणः[3] प्रहसनं[4] डिमः[5] ।
व्यायोग[6]-समवकारौ[7] वीथ्य[8]-ङ्के[9]-हामृगा[10] इति[(5)] ॥१८८॥
अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः[(6)] ।
भारती[1] सात्वती[2] कैशिक्या[3]-रभट्यौ[4] च वृत्तयः[1][(7)] ॥१८९॥

---

(१) भरतादिशास्त्रनिर्दिष्टं गीत-नृत्य-वाद्य-त्रयं तन्नामैकं तौर्य्यत्रिकमिति ॥

(२) अस्मिन्निति भरतादिशास्त्र उक्तैः, नाट्यधर्मी इति प्राथमिकम् अत्र सार्थकः नाट्यधर्मिणा स्त्रीलिङ्गः, सभ्यानां प्रेक्षणार्थं प्रारब्धस्य तौर्य्यत्रिकस्यैव नाम ॥

(३) स्त्री, वाचस्पतिस्तु हल्लीसकोऽस्त्रियामित्याह ॥

(४) हस्तादिभिः कृताभिनयस्य ।

(५) रूपकप्रबन्धभेदानामेवैते । व्यायोगः समवाकारौ इति वा पाठः ॥

(६) संस्कृत१ प्राकृत२ मागधी३ शौरसेनी४ पैशाची५ अपभ्रंश६ भेदात् षड्भाषा उच्यन्ते ॥

(७) भारत्यादीनां चतसृणां ॥

वाद्यं[1] वादित्र[2] मातोद्यं[3] तूर्य्यं[4](१) तूरं[5] मारक्षणः[6] ।
ततं[1] वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम्[1] ॥२००॥
वंशादिकन्तु शुषिरं[1] मानद्धं[1] मुरजादिकम् ।
वीणा[1] पुनर्घोषवती[2] विपञ्ची[3] कण्ठकूणिका ॥२०१॥
वल्लकी[5] सा ऽथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी[1] ।
शिवस्य वीणा ऽनालम्बी[1] सरस्वत्यास्तु कच्छपी[1] ॥२०२॥
नारदस्य तु महती[1] गणानां तु प्रभावती[1] ।
विश्वावसोस्तु बृहती[1] तुम्बुरोस्तु कलावती[1] ॥२०३॥
चण्डालानां तु कटोल(२) वीणा[1] चाण्डालिका[2] च सा ।
कायः कोलम्बक[1] स्तस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥२०४॥
दण्डः पुनः प्रवालः[1] स्यात्ककुभ[1] स्तु प्रसेवकः[2] ।
मूले वंशशलाका स्यात् कलिका कूणिका[2] ऽपि च ॥२०५॥
कालस्य क्रियया मानं तालः साम्यं पुन र्लयः (३) ।
द्रुतं विलम्बितं मध्य मोघ स्तत्त्वं[2] घनं क्रमात् ॥२०६॥
मृदङ्गो[1] मुरजः[2] सोऽङ्क्या[1] (४)ऽलिङ्ग्य[2] ऊर्ध्वक[3] इति त्रिधा ।
स्याद्यशः पटहो[1] ढक्का[2] (५)भेरी[1] दुन्दुभि[2] रानकः[3] ॥२०७॥

---

(१) तूर्य्यमिति पुंक्ली ॥ (२) कण्डोल इति वा पाठः ।

(३) द्रुतादि लयानामेकैकम् ॥

(४) अङ्क्यो अङ्किनौ अङ्किनः, आलिङ्ग्यो आलिङ्गिनौ द्राविनप्रत्ययान्तौ आलिङ्गिनश्च ॥

(५) तथा च रत्नोदयः "सार्द्धहस्तत्रयं मानं भेरीणां समुदाहृतम् । पिण्डे षडङ्गुला प्रोक्ता वादयेन्मुखयोर्द्वयोः ।। क्षिरिरे भङ्गिरे भुङ्गदङ्गिरे भंघिरे घङ्गिने भुभुसे । पञ्चतालेषु भेरीबुधैः प्रोच्यते" वार्त्तिकास्तु भेरीदण्डयोः संयोगः बहिर्भेरी दण्डाभ्यां भिन्न इत्यत

पटहो[४]ऽथ शारिका[२] स्यात् कोणो[१] (१)वीणादिवादनम्।
(२)शृङ्गार[१]-हास्य[२]-करुणा[३] रौद्र[४]-वीर[५]-भयानकाः[६] ॥२०८
बीभत्सा[७]ऽद्भुत[८]-शान्ताश्च रसा[१] भावाः[१] पुनस्त्रिधा।
स्थायि[१]-सात्त्विक[२]-सञ्चारि[३]-प्रभेदैः स्याद्रतिः[१] पुनः ॥२०९
रागो[२]ऽनुरागो[३]ऽनुरति[४] र्हास[१]स्तु हसनं[२] हसः[३]।
घर्घरो[४] हासिका[५] हास्यं[६] तत्र हष्टरदे स्मितम्[१] ॥२१०॥
वक्रोष्ठिका[२]ऽथ हसितं[१] किञ्चि हष्टरदाङ्कुरे(३)।
किञ्चि च्छ्रुते विहसित[१] मट्टहासो[१] महीयसि ॥२११॥
अतिहास[१]स्त्वनुस्यूते (४)ऽपहासो[१] कारणा द्धते।
सोत्प्रासे त्वा च्छुरितकं[१] हसनं[१] स्फुरदोष्ठके(५) ॥२१२॥
शोकः[१] शुक्(६) शोचनं[२] खेदः[४] क्रोधो[१] मन्युः[२] क्रुधा रुषा[४]।
क्रुत्[५] कोपः प्रतिघो[७] रोषो[८] रुट्[९] चोत्साहः[१] प्रगल्भता[२]॥
अभियोगो[३](७)-द्यमौ[४] प्रौढ़ि[५] रुद्योगः[६] कियदेतिका[७]।
अध्यवसाय[८] ऊर्ज्जो[९]ऽथ वीर्य्यं[१] सो ऽतिशयान्वितः ॥२१३॥

भेरी शब्देन "दमदमा" इति लोकप्रसिद्धस्य नाम इत्याहुः, अपरे तु आद्ये द्वे भेरी नाम्नी इत्याहुः। भेरी स्त्री, दुन्दुभी पुं, आनकोपि पुं, भिःप टहः पुंक्ली।

(१) कोणः पुं, द्वयोस्तु कोण इति वाचस्पतिः।

(२) शृङ्गारशब्दस्तु पुंक्ली। हास्यादयस्तु पुंलिङ्गाः।

(३) किञ्चित् लोकत्वात् दृष्टा विलोकिता रदा दन्ता एव अङ्कुरा यस्मिन् स किञ्चिद्दृष्टरदाङ्कुरः तस्मिन् एवंविधे हासे इत्यर्थः।

(४) निरन्तरे इत्यर्थः।

(५) स्फुरन् चलन् ओष्ठो यस्मिन् स तथा तस्मिन् स्फुरदोष्ठके हासे

(६) शुक् स्त्री, मन्युः पुं, क्रुत् स्त्री, रुट् स्त्री।

(७) पुंक्ली अयौ।

भयं[१] भीः[२] भीति[३] रातङ्क[४] आशङ्का[५] साध्वसं[६] दरः[७] ।
भियाऽत्र[८(१)] तु स्वादिभयं[१] भूपतीनां स्वपक्षजम् ॥२१५॥
अदृष्टं[१] वह्नितोयादे दृष्टं[१] स्वपरचक्रजम् ।
भयङ्करं[१] प्रतिभयं[२] भीमं[३] भीष्मं[४] भयानकम्[५] ॥२१६॥
भीषणं[६] भैरवं[७] घोरं[८] दारुणं[९] च भयावहम् ।
जुगुप्सा[१] तु घृणा[२]ऽथ स्याद् विस्मय[१]श्चित्र[२] मद्भुतम्[३] ॥२१७॥
चोद्य[४(२)]-माश्चर्य[५] शमः[१] शान्तिः[२] शमथो[३]-पशमा[४] वपि ।
तृष्णाक्षयः[५] स्थायिनोऽमी रसानां कारणं क्रमात् ॥२१८॥
स्तम्भो[१] जाड्यं[२] स्वेदो[१] घर्मो[२] निदाघो[३] पुलकः[१] पुनः[(३)] ।
रोमाञ्चः[२] कण्टको[३] रोमविकारो[४] रोमहर्षणम् ॥२१९॥
रोमोद्गम[६] उद्धुषण[७(४)] मुल्लकसन[८] मित्यपि ।
स्वरभेद[१]स्तु कल्लत्वं स्वरे कम्प[१]स्तु[(५)] वेपथुः[२] ॥२२०॥
वैवर्ण्यं[१] कालिका[२]ऽथाश्रु[१] बाष्पो[२]नेत्राम्बु[३] रोदनम्[४] ।
अस्र[५] मन्यु[६(६)] प्रलय[१]स्त्वचेष्टते त्यष्टसात्त्विकाः ॥२२१॥
धृतिः[१] सन्तोषः[२] स्वास्थ्यं[३] स्यादाध्यानं[१] स्मरणं[२] स्मृतिः[३] ।
मति[१]र्मनीषा[२] बुद्धि[३] र्धी[४] र्धिषणा[५]-ज्ञप्ति[६]-चेतनाः[७] ॥२२२॥
प्रतिभा[८]-प्रतिप[९]त्प्रज्ञा[१०]-प्रेक्षा[११]-चिदु[१२]-पलब्धयः[१३] ।
संवित्तिः[१४] शेमुषी[१५] दृष्टिः[१६(७)] सा मेधा[१] धारणक्षमा ॥२२३॥

---

(१) भीतिः स्त्री, दरः पुंक्लीं, भिया इति स मक्प्रत्ययान्तत्वादाबन्तः ।
(२) चोद्यम् इति वा पाठः ।
(३) पुलकः पुंक्लीं, कण्टकोऽपि पुंक्लीं ।
(४) उद्धर्षणा इति वा उल्लसनक इति वा पाठः ।
(५) स्वरकम्प इत्येकं वा नाम, वेपथुः पुं ।
(६) अश्रु क्लीं, अस्रु इति वा पाठः । बाष्पः पुंक्लीं, ।
(७) चित् स्त्री, या मति धारणक्षमा धारणसमर्था मेधा इत्युच्यते ।

प्रज्ञा[१] तत्त्वानुगा मोक्षे ज्ञानं[१] विज्ञान[१] मन्यतः (१) ।
शुश्रूषा[१] श्रवणं[२] चैव ग्रहणं[३] धारणं[४] तथा ॥२२४॥
ऊहो[५]ऽपोहो[६]ऽर्थविज्ञानं[७] तत्त्वज्ञानं[८] च धीगुणाः ॥
(२)व्रीडा[१] लज्जा[२] मन्दाक्षं[३] ह्री[४] स्त्रपा[५] सा ऽपत्रपा[१]ऽन्यतः॥२२५
जाड्यं[१] मौर्ख्यं[२] विषादो[१]ऽवसादः[२] सादो[३] विषण्णता[४] ।
मदो[१] मुन्मोदसम्मोदौ(३) व्याधि स्या धी रुजाकरः ॥२२६॥
निद्रा[१] प्रमीला[२] शयनं[३] संवेश[४]-स्वाप[५]-संलयाः[६] ।
(४)नन्दीमुखी[७] श्वासहेति[८]स्तन्द्रा[९] सुप्तं[१]तु साऽधिका॥२२७
औत्सुक्यं[१] रणरणको[२]-त्कण्ठे[३] आयल्लका[४]-ऽरती(५) ।
हृल्लेखो[६]-त्कलिके[७] चा थावहित्था[१] (६)ऽकारगोपनम्[२](७) ॥
शङ्का[१] ऽनिष्टोत्प्रेक्षणं(८) स्या च्चापलं त्व नवस्थितिः[२] ।
आलस्यं[१] तन्द्रा[२] कौसीद्यं[३] हर्ष[१] श्चित्तप्रसन्नता[२] ॥२२८॥
आह्लादः[३] प्रमोदः[४] प्रमदो[५]-मु[६]-त्प्रीत्या[७]-मोद[८]-सम्मदाः[९]।

"मतिरागामिका प्रोक्ता बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी । प्रज्ञा चातीतकालस्य मेधा कालत्रयात्मिका" इत्यन्ये भिदन्ति ।

(१) अन्यत इति मोक्षशास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ च या मति निपुणायते तदेकं नाम विज्ञानम् ।

(२) चत्वारि रूदस्येत्यन्ये, त्रीणीत्यन्ये, स्त्रीति स्त्रीलिङ्गम् ।

(३) तन्मते सम्मोदौ इति पाठः । आधिर्मनः पीडा व्याधिरुच्यते त्यन्वयः ।

(४) "अविकारोऽद्भुतं मत्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते" इति स्वाङ्गलक्षणात् ङीबद्वयम्, नन्दीमुखापि आवन्तो गङ्गावत् ।

(५) अरती स्त्री ।

(६) क्लीबेऽवहित्थं कुलवत्, वस्तुतस्तु स्त्रीलिङ्गी ।

(७) आकारस्य भ्रूविकार मुखरागादे र्गोपनम् आच्छादनम् ।

(८) अनिष्टस्योत्प्रेक्षणं सम्भावनमित्यर्थः ।

आनन्दा[१०]-नन्दथू[११](१) गर्व्व[१]स्त्व हङ्कारो[२] ऽवलिप्तता[३] ॥२२०॥
दर्प्पो[४] ऽभिमानो[५](२) ममता[६] मान[७] श्चित्तोन्नतिः[८] स्मयः[९] ।
स मिथो ऽहमहमिका[१] या तु सम्भावना त्मनि(३) ॥२२१॥
दर्प्पा त्सा ऽऽहोपुरुषिका[१] स्या दहम्पूर्व्विका[१] पुनः(४) ।
अहं पूर्व्व महं पूर्व्वमित्यु ग्रत्वं[१] तु चपलता[२] ॥२२२॥
प्रबोध[१] स्तु विनिद्रत्वं[२] ग्लानि(५) स्तु बलहीनता ।
दैन्यं[१] कार्प्पण्य[२] श्रम[१] स्तु क्लमः[२] क्लेशः[३] परिश्रमः[४] ॥२२३॥
प्रयासा[५]-यास[६]व्यायामा[७] उन्माद[१] श्चित्तविभ्रमः[२] ।
(६)मोहो[१] मौढ्यं[२] चिन्ता[१] ध्यान[२] ममर्षः[१] क्रोधसम्भवः ॥२२४॥
गुणो जिगीषो[१] त्साहवां स्त्रास स्त्वाकस्मिकं भयम् ।
अपस्मारः[१] स्या दावेशो निर्वेदः[१] स्वावमाननम् ॥२२५॥
आवेग[१] स्तु त्वरि[२] स्तूर्णिः[३] संवेगः[४] सम्भ्रम[५] स्त्वरा[६] ।

---

(१) मुतमन्दः स्त्री, आनन्दथुः पुं ।

(२) अभिमानः पुंक्ली, वैजयन्तीकारस्तु "अभिमानस्त्वहङ्कारो गर्वो-ऽस्त्री"त्याह ।

(३) अहो अहं पुरुषः इति दर्पात् अहङ्कारात् या आत्मनि स्वविषये सम्भावना सा आहो पुरुषिका, "यत्र श्लाघाभिनिवेश स्ता माहो पुरुषिकां विदुः" यत्तौन्द्र्यंवहरी आह "पुरस्तादात्मनः पुरमथितराहो पुरुषिका" ।

(४) अहं पूर्व्वं इति यस्यां क्रियायां सर्व्वे भवते साऽहंपूर्व्विका ।

(५) ग्लानिः स्त्री ।

(६) मोहो मूर्च्छा अविद्या च यन्महेश्वरः "मोहस्तु मूर्च्छाया मविद्यायां च दृश्यते" इति । मूर्च्छायां यथा "अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता" अविद्या विपर्यय ज्ञानं यथा "न मुह्यामः कामानहह गहनो मोहमहिमा" ।

वितर्क:[1](१) स्यात् दूहनम्[2] परामर्श:[3] विमर्शनम् ॥२२६॥
अध्याहार:[4] तर्क:[5] ऊह:[6] ऽसूया[1] न्यगुणादूषणम्।
मृति:[1] संस्था[2](२) मृत्यु[3]-कालौ[4] परलोकगमो[5] ऽत्यय:[6]॥२२७॥
पञ्चत्वं[7] निधनं[8] ऽनाशो[9] दीर्घनिद्रा[10] निमीलनम्।
दिष्टान्तो[11] ऽस्तं[12] कालधर्मो[13] ऽवसानं वा तु सर्वगा॥२२८॥
(३)मरको[1] मारि:[2] त्वथस्थित्यं इमी व्यभिचारिण:।
स्यु: कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥२२९॥
रत्यादे: स्थायिनो लोके तानि चेत् काव्य नाट्ययो:।
विभावा[1] अनुभावा[2] च व्यभिचारिण[3](४) एव च ॥२३०॥

---

(१) तर्कि: स्त्री, तर्कणिरपि स्त्री, वितर्क: पुं, वैजयन्ती कारस्तु "वितर्क तर्कमस्त्रिया" मित्याह।

(२) संस्थ: संस्था इत्येवं स्त्रीपुं। सं पूर्व स्थाधातो र्मरणार्थकत्वात् प्रमादाय प्रवृत्ति निमित्तता बोध्या। निधनं पुंक्ली।

(३) मरक: पुंक्ली, मारि: स्त्री।

(४) विविध माभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणो भावा उच्यन्ते, स्यात् रति: रागोऽनुरागोऽनुरतिरित्यादिनवविधस्य स्थायीभावस्य लोके यानि कारणानि कारणभूतानि आलम्बनोद्दीपनस्वभावानि ललनोद्यानादीनि स्यु: तानि काव्यनाट्यके: काव्ये नाट्ये च विभावा उच्यन्ते, रागादि नवविधस्थायिभावस्य कारणानाम् आलम्बनोद्दीपनस्वभावानां ललनाद्यानादीनां नाम काव्यशास्त्रे नाट्यशास्त्रे च विभाव इत्यर्थ:। च पुन: एवं कार्याणि कार्यभूतानि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि अनुभावा उच्यन्ते. रागादि नवविधस्थायिभावस्य कारणभूतानामालम्बनोद्दीपन-स्वभावानां ललनादीनां कार्यभूतकटाक्षभुजाक्षेपादीनां नाम अनुभाव इत्यर्थ:। व्यक्त: प्रकट: सभास्थितानां लोकानां वासनारूपेण स्थित: स स्थायी रस: शृङ्गारादि भवेत् विभावै:१ अनुभावै:२ सात्विकै:३ व्यभिचारिभि:४ चतुर्भि: स्थायी भावो रस: कथ्यत इत्यर्थ:।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो भवेद्रसः[१] ।
पात्राणि[१] नाट्ये ऽधिकृता स्तत्तद्वेष स्तु भूमिका[१] ॥२४१॥
शैलूषो[१] भरतः[२] सर्व्ववेषी[३(१)] भरतपुत्रकः[४] ।
धर्म्मीपुत्रो[५(२)] रङ्ग-जाया-जीवो[७] रङ्गावतारकः[८] ॥२४२॥
[(३)]नटः[९] कृशाश्वी[१०] शैलाली[११] चारणास्तु[१] कुशीलवाः[२] ।
भ्र-भ्रु-भ्रू-भ-परः कुंसो[४(४)] नटः स्त्रीवेषधारकः ॥२४३॥
वेश्याचार्य्यः[१] पीठमर्द्दः[२] सूत्रधार[१] स्तु सूचकः ।
नन्दी[१] तु पाठको नान्द्याः[(५)] पार्श्वस्थः[१] पारिपार्श्विकः[२] ॥
[(६)]वासन्तिकः[१] केलिकिलो[२] वैहासिको[३] विदूषकः[४] ।
प्रहासी[५] प्रीतिदश्[६] चाथ पिङ्गः[१] पल्लविको[२] विटः[३(७)] ॥२४४॥
पिता त्वावुक[१] आवुत्त[१]-भावुकौ[२] भगिनीपतौ ।

(१) सर्व्ववेशी इति पाठः ।

(२) धार्म्मीपुत्रः इति वा, रङ्गजायाभ्यामाजीवः, रङ्गाजीवः१ जायाजीवः२ ।

(३) नटः पुंक्लीं, कृशाश्वीति इन्नन्तः शैलाली णिन्नन्तः ।

(४) भ्रकुंसः१ भ्रुकुंसः२ भ्रूकुंसः३ भकुंसः४ इति ।

(५) नान्द्याः पूर्व्वरङ्गाङ्गस्य द्वादशतूर्य्यघोषनाम्नः पाठकोऽध्यापको नन्दीत्युच्यते, नन्दिनौ नन्दिन इत्यादि रूपाणि । नन्दशब्दात् प्रत्यये णि नान्दी स्त्रीलिङ्गः, नान्द्यौ नान्द्य इति । भम्भा१ मड्डु२ मद्दल३ करडम्ब४ झल्लरि५ हुडुक्क६ कंसाल७ काहल८ तिलिमा९ वंशो१० शङ्खो११ पणवो१२ यनाडए१२ नन्दी१ इति नाटकनान्दीयम् । ढक्का१ ढक्का२ डमरुय३ काहल४ वुक्क५ भेरी६ भाषाणं७ पटहो८ जगझम्प९ करडि१० पुगगयमद्दल११ कंसाल१२ रणनान्दी२ इति रणनान्दीयम् ॥

(६) क्रीडनीयक पाठस्य ।

(७) विटः पुंक्लीं, अतःपरं यावत्काण्डसमाप्ति नान्योक्ताधिकारः ।

भावो[1] विद्वान् युवराजः कुमारो[1] भर्तृदारकः[2] ॥२४६॥
बाला वासू[1] मार्ष[1] आर्यो[2] देवो[1] भट्टारको[2] नृपः ।
राष्ट्रियो[1] नृपतेः स्यालो दुहिता भर्तृदारिका[1] ॥२४७॥
देवी[1] कृताभिषेकान्या भट्टिनी[1](1) गणिकाऽज्जुका[2] ।
नीचा-चेटी-सखी-हूतौ हण्डे[1] हञ्जे[1] हलाः[1] क्रमात्(2) ॥
अब्रह्मण्य[1] मवध्योक्तौ ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका[1](3) ।
भर्त्ता ऽर्य्य पुत्रो[1] माता ऽम्बा[1] भदन्ताः[1] सौगतादयः ॥२४९॥
पूज्ये[1] तत्रभवा[2] नत्रभवां[3] श्च भगवा[4] नपि ।
पादा[1] भट्टारको[2] देवः[3] प्रयोज्यः पूज्यनामतः(4) ॥२५०॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्ता-
मणौ नाममालायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥

---

(1) यन्महेश्वरः "भट्टिनी द्विजभार्य्यायां नाट्योक्तौ राजयोषिति" ।

(2) एषां त्रयाणां सम्बोधनत्वादन्ये ऽन्यानि रूपाणि न स्युः "अथो-त्थाय सखीनां सा प्रेष्या लक्ष्याद्रिगोऽखिलाः । अदर्शयत् कराग्रेण हलाः पश्यत पश्यत इति" तिलकाचार्य्यः । एवं हला इत्यस्य एकवचनबहुवच-नोदाहरणम् ॥

(3) अत्तेव मातेव इत्[illegible]क ।

(4) पूज्यनामतः सर्व्वे प्रोक्ताः, भट्टारकस्य ।

मर्त्यकाण्डः।

तृतीयः।

मर्त्यः[१] पञ्चजनो[२] भूस्पृक्[३] पुरुषः[४] पूरुषो[५] नरः[६]।
मनुष्यो[७] मानुषो[८] ना[९] विट्[१०] मनुजो[११] मानवः[१२] पुमान्[१३] ॥१॥
बालः[१] पाकः[२] शिशु[३] डिंभः[४] पोतः[५] शावः[६] स्तनन्धयः[७]।
पृथुका[८]-र्भ[९]-स्तनपायाः[१०] क्षीरकण्ठः[११] कुमारकः[१२] ॥२॥
शिशुत्वं[१] शैशवं[२] बाल्यं[३] वयस्थस्तरुणो[२] युवा[३]।
तारुण्यं[१] यौवनं[२(१)] वृद्धः[१] प्रवयाः[२] स्थविरो[३] जरन्[४] ॥३॥
(२)जरी[५] जीर्णो[६] यातयामो[७] जीनो[८]ऽथ विस्रसा[१] जरा[२]।
वार्द्धकं[१] स्थाविरं[२] ज्यायान्[१] वर्षीयान्[२] दशमी[३] त्वपि(३) ॥४॥
विद्वान्[१] सुधीः[२] कवि[३]-विचक्षण[४]-लब्धवर्णा[५] ज्ञः[६]
प्राप्तरूप[७]-कृति[८]-कृष्ट्य[९]-भिरूप[१०]-धीराः[११]।
मेधावि[१२]-कोविद[१३]-विशारद[१४]-सूरि[१५]-दोषज्ञाः[१६]
प्राज्ञ[१७]-पण्डित[१८]-मनीषि[१९]-बुध[२०]-प्रबुद्धाः[२१] ॥४॥
व्यक्तो[२२] विपश्चित्[२३] संख्यावान्[२४] सन्[२५] प्रवीणे तु शिक्षितः[१]।
निष्णातो[२] निपुणो[४] दक्षः[५] कर्म्म[६]-हस्त[७]-मुखाः[८] कृतात्[८(४)] ॥६॥

(१) यौवनशब्दः पुं क्ली।

(२) जरी जरिणौ जरिणः इति रूपाणि।

(३) अतिवृद्धस्य, दशमिनौ दशमिनः॥

(४) कृतकर्म्मा कृतकर्म्माणौ कृतकर्म्माणः कृतहस्तः, कृतमुखः, इत्यादि।

कुशल[९] श्चतुरो[१०] ऽभिज्ञ[११]-विज्ञ[१२] वैज्ञानिकाः[१३] पटुः[१४] ।
छेको[१] विदग्धे प्रौढ[१] स्तु प्रगल्भः[२] प्रतिभान्वितः[२] (१) ॥७॥
कुशाग्रीयमतिः[१] सूक्ष्मदर्शी[२] तत्कालधीः[१] पुनः ।
प्रत्युत्पन्नमति[२] र्दूरदर्शी दीर्घदर्श्यसौ ॥८॥
हृदयालुः[१] सहृदय[२] श्चिद्रूपो[३](२) ऽथ संस्कृते[१] ।
व्युत्पन्न[२]-प्रहत[३]-क्षुण्णा[४](३) अन्तर्वाणि[१](४) स्तु शास्त्रवित् ॥९॥
(५) वागीशो[१] वाक्पति[२] र्वाग्मी[३] (६) वाचोयुक्तिपटुः[२] प्रवाक्[३] ।
समुखो[४] वावदूको[५] ऽथ वदो[१] वक्ता[२] वदावदः[३] ॥१०॥
स्याज्जल्पाक[१] स्तु वाचालो[२] वाचाटो[३] बहुगर्ह्यवाक् ।
(७) अवदो[१] ऽनक्षरो[२]-दुर्वाक्[१] कद्वदे[२] स्यादयाथरः[१] ॥११॥
(८) हीनवादि[२] न्येडमूका[१]-नेडमूकौ[२] त्ववाक्श्रुतौ ।
रवणः[१] शब्दन[२] स्तुल्यौ कुवाद[१]-कुचरौ[२] समौ ॥१२॥

---

(१) प्रतिभामुखः इति वा पाठः ॥

(२) बोधिः वस्तुतत्त्वज्ञानवतः ।

(३) व्युत्पत्तिः शास्त्रादितत्त्व चतुरस्य ।

(४) शास्त्रं वेत्ति न च तथा वक्तुं शक्नोति यः सोऽन्तर्वाणिः ॥

(५) इयं प्रधानवक्तुः वागीशः वाक्पतिः वाग्मी इति बोधि, प्रशा-गित्येकं, समुखः वावदूक इति द्वे इति मतान्तरम् ।

(६) पञ्च प्रतिभायुक्तवल्गकस्य, वाग्मीत्यत्र गकारद्वयं पठनीयम् प्रशस्या वागस्यास्तीति ग्मिन् प्रत्ययः, तेन गकारद्वय श्रवणम् । यदि तु ग्मिनि त्येवं च्यते तर्हि यरोऽनुनासिकः स्यात् प्रत्यये नित्यमिष्यत इति, यो हि वाग्मिभाषते स वाग्मीत्येव भवतीति कण्ठभट्टः, वाग्मी-ग्मीति वाग्मी ग्मिनो यस्य कृत्वा कार्य चपाठव इति गः, गत्वग्मिना वक्तोच्चारणे गकार द्वय श्रवणं भवतीति च माधवभट्टः ।

(७) अनूतरे इति वा, तस्मिंते पश्चादुत्तरदातृनोम ।

(८) हीनं स्वपराजयं वक्तीति विग्रहः ।

लोहलो[१]ऽस्फुटवाग्[२] मूको[१]ऽवाग्[२] सौम्यस्वरो[१]ऽस्वरः[२] ।
वेदिता[१] विदुरो[२] विन्दु[३] र्वन्दारु[१] स्त्वभिवादकः[२] ॥१३॥
आशंसु[१] राशंसितरि[२] कद्वर[१](१) स्त्वतिकुत्सितः ।
निराकरिष्णुः[१] क्षिप्नुः[२](२) स्याद्विकासी[१] तु विकस्वरः[२] ॥१४॥
दुर्मुखे[१] मुखरा[२]-बद्धमुखौ[३] शक्लः[१] प्रियंवदः[२] ।
दानशीलः स वदान्यो[१] वदन्यो ऽप्यथ बालिशः[१] ॥१५॥
मूढो[२] मन्दो[३] यथाजातो[४] बालो[५] मातृमुखो[६] जडः[७] ।
मूर्खो[८]ऽमेधा[९]-विवर्णा[१०]-ज्ञा[११]वैधेयो[१२]मातृशासितः[१३]॥१६॥
देवानांप्रिय[१४]-जाल्मौ[१५] च (३)दीर्घसूत्र[१] श्चिरक्रियः[२] ।
मन्दः क्रियासु कुण्ठः स्यात् क्रियावान्[१] कर्म्मसूद्यतः ॥१७॥
कर्म्मक्षमो[१] ऽलङ्कर्म्मीणः[२] कर्म्मशूर स्तु कर्म्मठः[२] ।
कर्म्मशीलः[१] कार्म्मि[२] आयःशूलिक[१] स्तीक्ष्णकर्म्मकृत् ॥१८॥
सिंहसंहननः[१] स्वङ्गः[२] स्वतन्त्रो[१] निरवग्रहः[२] ।
यथाकामी[३] स्वरुचि[४] च स्वच्छन्दः[५] स्वै[६] र्यपावृतः[७] ॥१९॥
यदृच्छा[१] स्वैरिता[२] स्वेच्छा[३] नाथवान्[१] निघ्न[२]-गृह्यकौ[३] ।
तन्त्रा[४]-यत्त[५]-वशा[६]-धीन[७]-च्छन्द[८]-वन्त[९] परात्परे(४)॥२
॥

(१) कद्वरः कद्वद इति वा पाठः ।

(२) क्षिप्नुः इति वा पाठः ।

(३) दीर्घसूत्र अकारान्तो, देववत् दीर्घसूत्री इत्यपि व्यञ्जनान्तो णिन् प्रत्ययान्तत्वात् यदाह हलायुधः "दीर्घसूत्री जडक्रियः" इति दीर्घं सूत्रयतीत्येवं शीलो दीर्घसूत्री इति तट्टीका, "सूत्रण् विमोचने" विमोचनं मोचनाभावो ग्रन्थनमिति यावत् इति धातुपारायणम् ॥

(४) परतन्त्र १ परायत्तः २ परवशः ३ पराधीन ४ परच्छन्दः ५ परवान् ६ ।

लक्ष्मीवान्[1] लक्ष्मणः[2] श्रील[3] इभ्य[1] आढ्यो[2] धनी[3] श्वरः[4] ।
ऋद्धे[5] विभूतिः[1] सम्पत्ति[2] र्लक्ष्मीः[3] श्री[4]-ऋद्धि[5]-सम्पदः ॥२१॥
दरिद्रो[1] दुर्विधो[2] दुःस्थो[3] दुर्गतो[4] निःस्व[5]-कीकटौ[6] ।
अकिञ्चनो[7] ऽधिप[1] ईशो[2] नेता[3] परिवृढो[4] ऽधिभूः[5](1) ॥२२॥
पती[6]-न्द्र[7]-स्वामि[8]-नाथा[9]-र्य्याः[10] प्रभु[11] र्भर्त्ते[12] श्वरो[13] विभुः[14]
ईशिते[15] नो[16] नायकश्च[17] नियोज्यः[1] परिचारकः[2] ।२३॥
डिङ्गरः[3] किङ्करो[4] भृत्य[5] श्चेटो[6] गोप्यः[7] पराचितः[8] ।
दासः[9] प्रेष्यः[10](2) परिस्कन्दो[11] भुजिष्य[12]-परिकर्म्मिणौ[13] ॥२४॥
परान्नः[14] परपिण्डादः[15] परजातः[16] परैधितः[17] ।
भृतको[1] भृतिभुग्[2] वैतनिकः[3] कर्म्मकरो[4] ऽपि च ॥२५॥
स निर्भृतिः(3) कर्म्मकारो भृतिः[1] स्यान्निष्क्रयः[2] पणः[3] ।
कर्म्मण्या[4] वेतनं[5] मूल्यं[6] निर्वेशो[7] भरणं[8] विधा[9] ॥२६॥
भर्म्मण्या[10] भर्म्म[11] भृत्या[12] च भोग स्तु गणिकाभृतिः ।
खलपूः[1] स्याद् बहुकरो[2] भारवाह स्तु भारिकः[2] ॥२७॥
वार्त्तावहो वैवधिको[2] भारो विवध[2]-वीवधौ[3] ।
काचः शिक्यं[2] तदालम्बो भारयष्टि र्विहङ्गिका ॥२८॥
शूर[1] श्चारभटो[2] वीरो[3] विक्रान्त[4] श्चाथ कातरः ।
दरित[2] श्चकितो[3] भीतो[4] भीरु[5]-भीरुका[6]-भीलुकाः[7] ॥२९॥
विह्वल-व्याकुलौ[2] व्यग्रे[3] कान्दिशीको[1] भयद्रुते ।
उत्पिञ्जल-समुत्पिञ्ज[2]-पिञ्जला-भृशमाकुले ॥३०॥

(1) अधिप इति वा पाठः ।

(2) इषि गति हिंसा दर्शनेषु आत्मनेपदिः श्वादिश्च, अस्मात् ण्यति गुरूपधत्वात् गुणाभावे इष्य इति रूपम्, तस्मिन् परे सति गुण एव भवति पररूपानुपातित्वाद्वृद्धेरप्रसङ्गात् प्रेष्यः इति ॥

(3) निर्भृत्या मूल्येन रहितः स निर्भृतिः ।

महेच्छे[1] तूद्भटो[2]-दारो[3]-दात्तो[4]-दीर्ण[5]-महाशयाः[6] ।
महामना[7] महात्मा[8] च कृपणा[1] स्तु मितम्पचः[2] ॥२१॥
कीनाश[3] (1)स्तद्दनः[4] क्षुद्र[5]-कदर्य्य[6]-दृढमुष्टयः[7] ।
किम्पचानो[8] दयालु[1] स्तु कृपालुः[2] कारुणापरः[3] ॥२२॥
सूरतो[4]ऽथ दया[1] शूकः[2] कारुण्यं[3] करुणा[4] घृणा[5] ।
कृपा[6]ऽनुकम्पा[7]ऽनुक्रोशो[8] हिंस्रो[1] शरारु[2]-घातुकौ ॥२३॥

व्यापादनं[1] विशरणं[2] प्रमयः[3] प्रमापणं[4]
निर्ग्रन्थनं[5] प्रमथनं[6] कदनं[7] निबर्हणम्[8] ।
निस्तर्हणं[9] विशसनं[10] क्षणनं[11] परासनं[12]
प्रोज्जासनं[13] प्रशमनं[14] प्रतिघातनं[15] वधः[16] ॥२४॥
प्रवासनो[17]-द्वासन[18]-घात[19]-निर्वा-
सनानि[20] संज्ञप्ति[21]-निशुम्भ[22]-हिंसाः[23] ।
निर्वापणा[24]-लम्भ[25]-निसूदनानि[26]
निर्यातनो[27]-न्मथ्य[28]-समापनानि[29] ॥२५॥
अपासनं[30] वर्ज्जन[31]-मार[32]-पिञ्जा[33]
निष्कारण[34](2)-क्राथ[35]-विशारणानि[36] ।
स्युः कर्त्तने[1] कल्पन[2]-वर्द्धने च
छेद[4] स्व घातोद्यत आततायी[1] ॥२६॥

[illegible] शीर्षच्छेदिकः[1] शीर्षच्छेद्यो[2](3) यो वधमर्हति ।
तत्र[1]-मरणोपसम्पन्नः[2] परेत[3]-प्रेत[4]-संस्थिताः[5](4) ॥२

(१) तद्दन इति वा पाठः ।
(२) विकारण इति वा पाठः ।
(३) शीर्षच्छेदकः इति वा पाठः ।
(४) संपूर्व स्थाधातो र्मरणार्थता मादायैतन्निष्पन्नम् ।

(१)नामालेख्य-यशः-शेषो[८] व्यापन्नो[९]-पगतो[१०](२) मृतः[११] ।
परासुः[१२] स्यादूर्द्ध्वदानं(३) तदर्थं मौर्द्ध्वदेहिकम्[१] ॥३८॥
मृतस्नानमपस्नानं[१] निवापः[१] पितृतर्पणम् ।
चिति[१]-चित्या[२]-चिता[३] स्तुल्या ऋजु[१]स्तु प्राञ्जलो[२]ऽञ्जसः[३] ॥
दक्षिणो[१] सरलो[२]-दारौ[३] शठ[१]स्तु निकृतो[२]ऽनृजुः[३] ।
क्रूरो[१] नृशंस[२]-निस्त्रिंश[३]-पापा[४] धूर्त्त[१]स्तु वञ्चकः[२] ॥४०॥
व्यंसकः[३] कुहको[४] दाण्डाजिनिको[५] मायि[६]-जालिकौ[७] ।
(४)माया[१] तु शठता[२] शाठ्यं[३] कुसृति[४]र्निकृति[५]श्च सा(५) ॥४१॥
कपटं[१] (६)कैतवं दम्भः[३](७) कूटं[४] छद्मो[५]पधि[६]श्छलम्[७] ।
व्यपदेशो[८] मिषं[९] लक्षं[१०] निभं[११] व्याजो[१२]ऽथ कुसृतिः[१] ॥४२॥
कुहना[२] दम्भचर्या[३] च वञ्चनं[१] तु प्रतारणम् ।
व्यलीक[३]मतिसन्धानं[४](८)साधुः[१] सभ्या[२]-र्य[३]-सज्जनाः[४] ॥४३॥
(९)दोषैकदृक्[१] पुरोभागी[२] कर्णेजप[१]स्तु दुर्जनः[२] ।
पिशुनः[३] सूचको[४] नीचो[५] द्विजिह्वो[६] मत्सरी[७] खलः[८] ॥४४॥

---

(१) नामशेषः आलेख्यशेषः२ यशःशेषः३।

(२) अपगतो इति वा पाठः ।

(३) तस्य मृतस्य ऊर्द्ध्वदेहमस्मिन् तदर्थे ।

(४) मायादयः कपटादयश्च एकार्था इत्येके, "कपटादयः सप्त व्यपदेशादयश्च पञ्च भिन्नार्था" इत्यमरः तदा कपटादयः सप्त कपटवाचकाः तत्रापि च वेष-भाषा विपर्य्ययकरणं कपटं, कार्षापण तुलादेः परवञ्चनार्थं न्यूनाधिककरणं कूटमिति विशेषोनाम्नितः ।

(५) निष्कृतिरिति केचित् ।

(६) कपटं पुंक्ली, कूटं पुंक्ली, छद्मन् पुंक्ली, छद्म, छद्मनी, छद्मान ।

(७) ऽभिसन्धानम् इति वा ।

(८) दोषग्राहिणः, पुरोभागिनौ पुरोभागिनः । इत्यन्तो बोद्धव्याः।

व्यसनार्त्त[1]स्तूपरक्त[2]श्चौर[1]स्तु प्रतिरोधकः[2] ।
दस्युः[3] (१)पाटच्चर[4]स्तेन[5]स्तस्करः[6] पारिपन्थिकः[7] ॥४५॥
परिमोषि[8]-परास्कन्द्यै[9](२) कागारिक[10] मलिम्लुचाः[11] ।
यः पश्यतो हरेद्‌द्रव्यं स चोरः पश्यतोहरः[1] ॥४६॥
चौर्य्यं[1] तु चौरिका[2] स्तेयं[3] (३)लोप्त्रं[1] (४)त्वपहृतं धनम् ।
यङ्गविध्यो[1] दैवपरो[2]ऽथालस्यः[1] शीतको[2]ऽलसः[3] ॥४७॥
मन्द[4]स्तुन्दपरिमृजो[5]ऽनुष्णो[6] दक्ष[1]स्तु पेशलः[2] ।
पटू[3]-ष्णो[4]-ष्णक[5]-सूत्थान[6]-चतुरा[7] स्त्वथ तत्परः[1] ॥४८॥
आसक्तः[2] प्रवणः[3] प्रह्वः[4] प्रसित[5]श्च परायणः[6] ।
दाता[1] दारः[2] स्थूललक्ष्य[1]-दानशौण्डौ[2] बहुप्रदे[3] ॥४९॥
दान[1]मुत्सर्जनं[2] त्यागः[3] प्रदेशन[4]-विसर्ज्जने[5] ।
विहायितं[6](५) वितरणं[7] स्पर्शनं[8] प्रतिपादनम्[9] ॥५०॥
विश्राणनं[10] निर्वपण[11]मपवर्ज्जनं[12] मंहति[13] ।
अर्थव्ययज्ञः सुकलो[1] याचक[1]स्तु वनीपकः[2](६) ॥५१॥
मार्गणो[3]ऽर्थी[4] याचनक[5]स्तर्कुको[6]ऽथार्दना[1] मणा[2](७)
अर्हना[3] प्रणयो[4] याच्ञा[5] याचना[6]ऽध्येषणा[7] सनिः[8] ॥५२॥

---

(१) पटच्चर इत्यपि ।

(२) परास्कन्दी परास्कन्दिनौ परास्कन्दिनः ।

(३) स्तेनस्य भावस्तेयं, स्तेनाद्य लुक् चेति यः, राजादित्वाद्यञि चौर्य्यमपि ।

(४) लोप्रमित्यपि हलायुध टीका ।

(५) विहापितम् इति वा पाठः ।

(६) वनीयक इति क्वचित् ।

(७) तर्कुकः इति वा पाठः ॥

(८) अर्दनेत्याद्यष्टसु प्रणयः पुंसि, अन्ये स्त्रियां। सनिशब्दः पुंस्यपि।

उत्पतिष्णु[१]रुत्पतिता[२]ऽलङ्करिष्णु[१]स्तु मण्डनः[२]।
भविष्णु[१]र्भविता[२] भूष्णुः समौ वर्त्तिष्णु[१]वर्त्तनौ[२]॥५२॥
(१)विसृत्वरो[१] विसृमरः[२] प्रसारी[३] च विसारिणि[४]।
लज्जाशीलो[१]ऽपत्रपिष्णुः[२] सहिष्णुः[१] क्षमिता[२] क्षमी[३]॥५३॥
तितिक्षुः[४] सहनः[५] क्षन्ता[६] तितिक्षा[१] सहनं[२] क्षमा[३]।
ईर्ष्यालुः[१] कुहनो[२] क्षान्ति[१]रीर्ष्या[२] क्रोधी[१] तु रोषणः[२]॥५५॥
अमर्षणः[३] क्रोधन[४]श्च चण्ड[१]स्त्वत्यन्तकोपनः।
बुभुक्षितः[१] स्यात् क्षुधितो[२] जिघत्सु[३]रशनायितः[४]॥५६४॥
बुभुक्षा क्षुदशनाया[१] जिघत्सा[२] रोचको[४] (२)रुचिः[५]।
पिपासुः[१] स्तृषित[२] स्तृष्णक्[३](३) तृष्णा तर्षो[२]ऽपलाषिका[३]॥७
पिपासा[४] तृट्[५] तृषो[६] दन्या[७] पीतिः[८] पाने[९]ऽथ शोषणम्[१]।
रसादानं[२] भक्षक[१]स्तु घस्मरो[२]ऽद्मर[३] आशितः[४](४)॥५८॥
भक्त[१]मन्नं[२] कूर[३]मन्धो[४](५) भिस्सा[५] स्त्री दीदिवि[६]रोदनः[७]।
अशनं[८](६) जीवनकं[९] च याजो[१०] वाजः[११] प्रसादनम्[१२]॥५९
भिस्सटा[१] दग्धिका[२] सर्व्वरसाग्रं मण्ड[१] मतं तु(७)।
दधिजे मस्तु भक्तोत्थे निःस्रावा[१]-चाम-मासराः[२]॥६०॥

---

(१) प्रसरणशीलस्य।

(२) रोचनं रोचतेऽस्मिन्निति वा रोचकः नाम्नि पुंसि चेति।

(३) तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः॥

(४) आशितम् इति वा पाठः।

(५) कूरमिति पुंक्लीं, अन्धः अन्धसी अन्धांसि।

(६) अशनं पुंक्लीं, अशनं अशनः॥

(७) मण्डं पुंक्लीं, मस्तु क्लीं, "दध्नस्तु यदधस्तोयं तन्मस्तु च निगद्यते" इति धन्वन्तरिः॥ सर्व्वरसाग्र्यं इति वा पाठः।

श्राणा[1] विलेपी[2] तरला[3] यवागू[4] उष्णिका[5]ऽपि च ।
सूपः[1] स्यात् प्रहितं[2] सूदो[3] व्यञ्जनं[1] तु घृतादिकम् ॥६१॥
तुल्यौ तिलान्ने कृसर[1]-त्रिसरा[2](1) वथ पिष्टकः[1](2) ।
पूपो[2]ऽपूपः[3] पूलिका[1] तु पोलिका[2]-पोलि[3](3)-पूपिकाः[4] ॥६२
(4)पूपल्य[5] ये[6] घृतपक्वे स्युरभ्यूषा[1]-भ्योष[2]-पौलयः[3] ।
(5)निष्ठानं[1] तु तेमनं[2] स्यात्करम्भो[1] दधिसक्तवः ॥६३॥
घृतपूरो[1] घृतवरः[2] पिष्टपूर[3]श्च घार्त्तिकः[4] ।
(6)चमसी[1] पिष्टवर्त्तिः[2] स्याद्वटक[1]स्त्ववसेकिमः[2] ॥६४॥
भृष्टायवाः पुनर्धाना[1](7) धानाचूर्णं तु सक्तवः[1](8) ।

---

(1) कृसरः पुंस्त्री, क्लीबेऽपि, वैजयन्ती यदाह "तिलतण्डुलमाषैस्तु कृसरास्त्रिसरास्त्रयीति" ॥ (2) पिष्टकः पुंक्लीं ॥

(3) पोलि इति वा, "किञ्चित् स्थूलाभवेयुश्च ताभ्यः पूपलिकाः स्मृताः । सैवाङ्गारेषु सम्पक्वा विज्ञेयाङ्गार-कर्कटी" पूलिकाद्याः पञ्च स्थूल भक्ष्यपर्य्यायाः ॥

(4) इह प्रस्तावात् सामान्यतोऽनुक्तान्यपि पिष्टनामानि त्रीणि, पिष्टकः१ चमसः२ चूर्णश्च३ "पिष्टको नेत्ररोगे स्याद्धान्यादि चमसेऽपि चेति" महेश्वरः । चमसशब्दस्तु चमसीत्यत्र निर्द्दिष्टोऽतस्तत एवावसेयः ।

(5) निष्ठानं पुंक्लीं ।

(6) चमसी स्त्रीलिङ्गः, गौड़स्तु "चमसः पिष्टवर्त्तिः स्यादिति" पुमाह, चमसः पिष्टं चमसी मुद्गादिपिष्टमतः इति हेमोणादि हैमधातुपारायणयोः सामान्यवचनात् चमसीशब्दो वडोत्यादि प्रसिद्धेऽपि "स्थूलो चमसी मसीति" अमरस्त्रीलिङ्गशेषः चमसीमसूरादिपिष्टमाहेति क्षीरस्वामी ॥

(7) धानाः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च ।

(8) सक्तुः पुंक्लीं ।

पृथुकः¹ चिपिटः² तुल्यौ(१) लाजाः¹ स्युः पुनरक्षताः²(२) ॥६५॥
गोधूमचूर्णे समिता¹ यवक्षोदे तु चिक्कसः¹(३)।
(४)गुडः¹ इक्षुरसक्वाथः शर्करा¹ तु सितोपला² ॥६६॥
सिता² च मधुधूलिः¹ स्युः खण्डः²(५) तद्विकृतिः पुनः।
मत्स्यण्डी¹ फाणितं²(६) चापि रसालायां¹ तु मार्जिता ॥६
शिखरिण्यः² च(७) यूः¹ यूषः² रसः³ दुग्धं¹ तु गोरसः²।
गोरसः²(८) क्षीरं³ स्तन्यं⁴ उधस्यं⁵ पुंसवनं⁶ पयः⁸ ॥६८॥
पयस्यं¹ आज्याद्यर्थेष्टि पेयूषः¹(९) अभिनवं पयः।

(१) यदाह पथ्यापथ्यकारः "आर्द्रपक्वं स्थूलधान्यं निस्तुषं पृथुका-भिधं मिति" । ... "पक्वाद्री ... चिपिटाः पृथुकामताः" ... ति। "पृथाण्ययमहं ... परार्धं ... मिति" । "चिपिट-सपदुकरणे मेलिका ... नीति" । स्थूलधान्यं वा ... ।

२) लाजाः पुंस्त्रीलिङ्गे बहुवचनान्ताः "लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः" इत्यमरः, ... इति पुं... विधिः इति तट्टीका। "लाजः स्यादार्द्र तण्डुले" इति महेश्वरः। ... "भ्रष्टं धान्यं भवेल्लाजा,, इति तेन लाजा शब्दो ... इत्यादि भाषा प्रसिद्धस्य नामापि। अथवाः पुंस्त्रीव लिङ्गो बहुवचनान्तः "अक्षतं स्यादद्रिमिते षंढे लाजेषु" इत्यनेकार्थः। लाजेष्व मङ्गलतण्डुलेषु इति तट्टीका॥

(३) समिता स्त्री, चिक्कसः पुंल्ली।

(४) गुड इत्यत्र ... , यदनेकार्थः आह "चारः कांचे ... गुडे,, इति। (५) खण्डः पुंल्ली, खण्डं खण्डः।

(६) फाणितमस्त्रियामिति वाचस्पतिः, मत्स्यण्डी इत्यस्य "मिठूरी" इति फाणितमित्यस्य च "फाणी" इति भाषा प्रसिद्धिः।

(७) यूः पुंलिङ्गः, यूः यूषो यूषः॥ गोरसः पुंल्ली।

(८) वैजयन्ती तु "आसप्ताहात्तु पेयूषं ततो मोरटमोरके,, इत्यर्धे भेदं लिङ्गभेदं चाह पीयूषमित्यपि॥

उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी[1](1) कूर्चिका[2]ऽपि च ॥६९॥

पायसं[1] परमान्नं[2] च क्षैरेयी[3](2) क्षीरजं[1] दधि[2] ।

गोरसं[3] स्व तद्घनं द्रप्सं[1] पललं[2] मित्यपि ॥७०॥

घृतं[1](3) हविष्य[2]माज्यं[3] च हवि[4] राघार[5]-सर्पिषी[6] ।

ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्गवीनं[1] शारजं[1] पुनः ॥७१॥

दधिसारं[2] तक्रसारं[3] नवनीतं[4] नवोद्धृतम्[5] ।

दण्डाहते[1] कालशेय[2]-घोला[3]-रिष्टानि[4] गोरसः[5] ॥७२॥

रसायन[6] तथा [illegible] उदश्वित्[1](4) [illegible][1] समोदकात् ।

तक्रं[1] पुनः पाद[illegible] मथितं[1] वारिवर्जितम् ॥७३॥

सार्पिष्कं[1] दाधिकं[1] सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाख्यां [illegible]उदश्वित(5) ॥७४॥

औदश्वितं[1] तक्रोदश्वित्कं [illegible] लावणम्[1] ।

पैठरो[1] [illegible][2] उखासिद्धे प्रयस्तं[1] तु सुसंस्कृतम् ॥७५॥

पक्वं[1] राद्धं[2] च सिद्धं[2] च हृष्टं[1] पक्वं[2] विना स्नुजा ।

[illegible] भटित्रं[1] स्या[illegible] शूलि[2] [illegible][3] च तत् ॥७६॥

शूल्यं[1] शूलाकृतं[2] मांसं निःक्वाथो[1] रसकः[2] [illegible](6) ।

प्रणीतं[1] उपसम्पन्नं(7) [illegible] [illegible][2] ॥७७॥

(१) किलाटी किलाटोऽपीति [illegible]टीका, [illegible], एते पुंस्त्री ।

(२) क्षैरेयी इति युक्तः पाठः ।

(३) घनात् कठिनादन्यत् द्रवमित्यर्थः, घृतं पुंक्ली, हविः क्ली सर्पिः क्ली ।

(४) उदश्विती उदश्विन्नी, क्ली ।

(५) लवणोदकपक्वस्य ॥

(६) रसाद्धितपक्वमांसस्य । (७) सुसम्पन्नस्य ।

पिच्छिलं[1] तु विजिविलं[2] विज्जलं[3] विजिलं[4](1) च तत् ।
भावितं[1] तु वासितं[2] स्यात् तुल्ये समृष्ट[1]-शोधिते[2] ॥ ७८॥
काञ्चिकं[1] काञ्जिकं[2] धान्याम्ला[3]-रनाले[4] तुषोदकम्[5] ।
कुल्माषाभिषुता[6](2)-वन्तिसोम[7]-शुक्तानि[8] कुञ्जलम्[9] ॥ ७९॥
चुक्रं[10] धातुघ्न[11] मन्ताक्षं[12] रक्षोघ्नं[13] कुण्डगोलकम्[14] ।
महारसं[15] सुवीराम्लं[16] सौवीरं[17] म्रक्षणं[1](3) पुनः ॥ ८०॥
तैलं[2] स्नेहो[3](4) ऽभ्यञ्जनं[4] च वेसवारः[1] उपस्करः[2] ।
स्या त्तिन्तिडीकं[1] तु चुक्रं[2] वृक्षाम्लं[3] चाम्लवेतसे[4] ॥ ८१॥
हरिद्रा[1] काञ्चनी[2] पीता[3] निशाख्या[4] वरवर्णिनी[5] ।
क्षवः[1] क्षुताभिजननो[2] राजिका[3] राजसर्षपः[4] ॥ ८२॥
आसुरी[5] कृष्णिका[6] चासौ कुस्तुम्बुरु[1] तु धान्यकम्[2] ।
धन्या[3](5) धन्याकं[4] धान्याकं[5] मरिचं[1](6) कृष्णं[2] मूषणम्[3] ॥ ८३॥
कोलकं[4] वेल्लजं[5] धर्मपत्तनं[6] यवनप्रियम्[7] ।
शुण्ठी[1] महौषधं[2](7) विश्वा[3](8) नागरं[4] विश्वभेषजम्[5] ॥ ८४॥
वैदेही[1] पिप्पली[2] कृष्णा[3] उपकुल्या[4] मागधी[5] कणा[6] ।
तन्मूलं ग्रन्थिकं[1] सर्वग्रन्थिकं[2] चटकाशिरः[3] ॥ ८५॥
त्रिकटु[1] त्र्यूषणं[2] व्योषं[3] मजाजी[1](9) जीरकः[2] कणा[3] ।
सहस्रवेधि[1] वाल्हीकं[2] जतुकं[3](10) हिङ्गु[4] रामठम्[5] ॥ ८६॥

---

(१) विच्छिलं विजिलं-विज्जलविजलमतौ वा ।

(२) कुल्माषे यवादिभिः स्वैश्विन्नैरभिषूयते परिवास्यते स्म कुल्माषाभिषुतं व्यस्तमपि तेन कुल्माषमभिषुतं चेति ।

(३) म्रक्ष म्लेच्छने चुरादिः परस्मैपदी, म्रक्षणं म्रक्षणमाटीव रोगे इत्येके ।

(४) स्नेहः पुंक्लीं, स्नेहः स्नेहम् ।

(५) धन्या आमलको स्त्रीलिङ्गः ।

(६) मरीचं इत्यपि ।

(७) विश्वा स्त्रीक्लीं विश्वा विश्वम् ।

(१) पुंक्लीं ।

(९) जीरकः पुंक्ली, जातुकं क्लीपुं ॥

न्यादः[१] स्वदनं[२] खादनं[३] मग्नं[४]
निघसो[५] वल्भनं[६] मभ्यवहारः[७] ।
जग्धि[८] र्घसना[९]-भक्षणा[१०]-लेहाः[११]
प्रत्यवसानं[१२] घसि[१३] राहारः[१४] ॥८७॥

ध्माना[१५]-वष्वाणा[१६]-विष्वाणा[१७] भोजनं[१८] जेमना[१९]-दने[२०] ।
चर्वणं[१] चूर्णनं दन्तै र्जिह्वास्वाद स्तु लेहनम् ॥८८॥
वाल्यवर्त्तः[१] प्रातराशः[२] सग्धि[१] स्तु सहभोजनम्[(१)] ॥
ग्रासो[१] गुडेरकः[२(२)] पिण्डो[३] गडोलः[४] कवको[५] गुडः[६] ॥८९
गाण्डोलः[७(३)] कवल[८] स्तृप्ते[१] राघ्रात[२(४)]-सुहित[३]-ध्रिताः
तृप्तिः[१] सौहित्य[२] माघ्राण[३(५)] मथ भुक्तसमुज्झिते[१(६)] ॥९०
फेला[२] पिण्डोलि[३] फेली[४] च स्वोदरं पूरके पुनः ।
कुक्षिम्भरि[१] रात्मम्भरि[२] रुदरम्भरि[३] रप्यथ ॥९१॥
आद्यूनः[१] स्यादौदरिको[२] विजिगीषाविवर्ज्जिते[(७)] ।
उदरपिशाचः[१] सर्व्वान्नीनः[२] सर्व्वान्नभक्षकः[३] ॥९२॥
शाष्कुलः[१] पिशिताशु[२] र्न्यादिष्णु[१] स्तून्मादसंयुतः ।
गृध्नु[१] स्तु गर्द्धन स्तृष्णक्[३] लिप्सु[४] र्लुब्धो[५]ऽभिलाषुकः[६] ॥९३
लोलुपो[७] लोलुभो[८] लोभ[१] स्तृष्णा[२] लिप्सा[३] वशः[४] स्पृहा[५] ।
काङ्क्षा[६] शंसा[७] गर्द्ध[८] वाञ्छा[९] शी[१०] रिच्छे[११] हा[१२] तृट्[१३] मनोरथाः[१४]
कामो[१५(८)] ऽभिलाषो[१६] ऽभिध्या[१] तु परस्वेहा ह्वतः[१] पुनः ।
अविनीतो[२] विनीत[१] स्तु निभृतः[२] प्रसृतो[३]ऽपि च ॥९५॥

---

(१) सन्धि स्त्री । (२) पिण्डः पुंक्लो । (३) कवलः पुंक्लो ।
(४) आघ्रातः इति वा । (५) आघ्राण इति वा ।
(६) भुक्तोच्छिष्टम् उच्छिष्टं चान्न ॥
(७) विजेतु मिच्छा विजिगीषा तया विवर्जिते तस्मिन् ।
(८) अभिलापः पुंक्लो ।

(१)विधेये विनयस्थः[2] स्यादा(२)श्रवो[1(3)] वचनेस्थितः।
वश्यः[1] प्रणेयो[2] धृष्टस्तु[1] वियातो[2] धृष्णु-धृष्णजौ[4] ॥९६॥
वीच्चापन्नो[1(4)] विलक्षो[2]ऽथा ऽधृष्टो[1] शालीन[2]-शारदौ[3]।
(५)शुभंयुः[1] शुभसंयुक्तः स्या दहंयु[1] रहङ्कृतः[2] ॥९७॥
कामुकः[1] कमिता[2] कान्तो[3] ऽनुकः[4] कामयिता[5] ऽभिकः[6]।
कामनः[7] कमरो[8] ऽभीकः[9(6)] पञ्चभद्र[1]स्तु विप्लुतः[2] ॥९८
व्यसनी[3(7)] हर्षमाण[1]स्तु प्रमना[2] हृष्टमानसः[3]।
विकुर्व्वाणो[4] विचेता[1]स्तु दु-रन्त-र्व्वि-परो मनाः[4(8)] ॥९९
मत्तो[1] शौण्डो[2]-त्कट[3]-क्षीवा[4] उत्क[1]स्तूत्सुक[2] उन्मनाः[3]।
उत्कण्ठितो[4] ऽभिशस्तो[1] तु वाच्य[2]-क्षारित[3]-दूषिताः[4] ॥१००
गुणैः प्रतीते(९) स्यात्कृतलक्षणः[1] आहतलक्षणः[2]।
निर्लक्षण[2]स्तु पाण्डुरपृष्ठः सङ्कसुको[1] ऽस्थिरे[2(10)] ॥१०१।

---

(१) श्रयगतौ क्तप्रत्ययेऽनुस्वारे स्यादेट् "तस्यैवमेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनस" इति भागवतम्। प्रश्रितस्य विनीतस्येति तट्टीका।

(२) आज्ञाकारिणः विधेयो विनयस्थश्च नामद्वयम्॥

(३) आश्रवाः इति वा श्रवणाओ इति वा।

(४) वीक्ष्यशब्दोऽन्तस्थाद्यमोऽन्तस्थाद्य रहितोपि अतो वीक्ष्यापन्नः वीचापन्न इत्युभयं भवति "वीक्ष्यापन्नः सविस्मय" इति हारावली॥

(५) शुभं योऽपीति हलायुध टीका।

(६) कमनोऽभीकः इति वा पाठः। (७) दुःखितः।

(८) दुर्म्मनाः१ अन्तर्म्मनाः२ विमनाः३ दुर्म्मनसौ विचेतसौ उन्मनसौ इत्यादि।

(९) प्रख्याते इत्यर्थः, आहतलक्षणः षट्कारकखण्डे नाम "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां काकुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूदिति" रघुः।

(१०) संकुचिकोऽ इति वा, अनिश्चिते इति क्षीरस्वामी।

तूष्णींशील[1] स्तु तूष्णीको[2] विवशो[1] ऽनिष्टदुष्टधीः[(1)] ।
बद्धो[1] निगडितो[2] नद्धः[3] कीलितो[4] यन्त्रितः[5] सितः[6] ॥१०२॥
सन्दानितः[7] संयत[8] श्च स्या दुद्दानं[1] तु बन्धनम् ।
सन्तोहतः[1] प्रतिहतः[2] प्रतिबद्धो[3] हत[4] श्च सः ॥१०३॥
प्रतिक्षिप्तो[1] ऽधिक्षिप्तो[2(2)] ऽपकृष्ट[3]-निष्कासितौ[4(3)] समौ ।
आत्तगन्धो[1] ऽभिभूतो[2(4)] ऽपध्वस्तो[1] न्यक्कृत[2]-धिक्कृतौ[3(5)] ॥
निकृत[1] स्तु विप्रकृतो[2] न्यक्कार[1] स्तु तिरस्क्रिया[2] ।
परिभावो[3] विप्रकारः[4] परा-पर्य्य-भितोभवः[5(6)] ॥१०५॥
अत्याकारो[8] निकार[9] श्च विप्रलब्ध[1] स्तु वञ्चितः[2] ।
स्वप्नक्[1] शयालु[2] र्निद्रालु[3] र्घूर्णिते[1] प्रचलायितः ॥१०६॥
निद्राणः[1] शयितः[2] सुप्तो[3] जागरूक[1] स्तु जागरी[2] ।
जागर्य्या[1] स्या ज्जागरणं[2] जागरा[3] जागरो[4] ऽपि च ॥१०७॥
विष्वग ञ्चति विष्वद्र्यङ्[(8)] देवद्र्यङ् देव मञ्चति ।

---

(१) अरिष्टदुष्टधीरित्यमरः, अरिष्टेन मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धी र्यस्येति क्षीरस्वामी ॥

(२) अधिक्षिप्तोऽपि "निकृतिं नयाति क्वापि सज्जनः" इति प्राचीनाः

(३) निष्कासित न्यस्त निर्दु र्वहिताधिः प्रादुश्चतराणितिपत्वम् ॥

(४) अर्द्ध मानिनि द्वयम् ॥

(५) धिक्कृतनामानि, अपध्वस्त इत्यादीनि त्रीणि, अवध्वस्त इत्यपि क्वचित् ॥

(६) -पराभवः१ परिभवः२ अभिभवः३ ॥

(७) स्वप्नजौ स्वप्नजः उपविष्ट एव निद्रया घूर्णितस्तस्य ।

(८) सर्व्वतागमनशीलः सर्व्वपूजको वा विष्वद्र्यङ् तानयोगवान् देव्याश्रयांश्च, विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्च इत्यादि शसादौ गतौ अकारलोपे दीर्घे ति अचश्चकारे दीर्घे च कृते विष्वद्रीचः विष्वद्रीचा इत्यादि, स्त्रियां

सध्र्यञ्चति तु सध्र्यङ्[1] स्या त्तिर्यङ्[1] पुन स्तिरो ञ्चति ॥१०८॥
शंशयालुः[1] संशयिता[2] गृहयालु[1] र्ग्रहीतरि[2 (1)]।
पतयालुः[1] पातुकः[2] स्या त्समौ रोचिष्णु[1] रोचनौ[2 (2)] ॥१०९॥
दक्षिणार्ह[1] स्तु दक्षिण्यो[2 (3)] दक्षिणीयो[3] ऽथ दण्डितः[1]।
दापितः[2] साधितो[3] ऽर्च्य[1] स्तु प्रतीक्ष्यः[2] पूजितो ऽर्हितः[3] ॥११०॥
नमस्यितो[3] नमसितो[4]-ऽपचितो[5] ऽञ्चितो[6] ऽर्च्चितः।
पूजा[1] ऽर्हणा[2] सपर्य्या[3] ऽर्चा[4] उपहार[1]-बली[2] समौ[(4)] ॥१११॥
विक्लवो[1] विह्वलः[2] स्थूलः[1] पीवा[2 (5)] पीन[3] श्च पीवरः[4 (6)]।
चक्षुष्यः[1] सुभगो[2] द्वेष्यो[1] ऽक्षिगतो[2 (7)] ऽथांसलो[1] बली ॥११२॥
निर्द्दिग्धो[3] मांसलो[4] ऽप्युपचितो[5] ऽथ दुर्बलः[1] कृशः[2]।
क्षामः[3] क्षीण[4] स्तनु[5] श्छात[6] स्तलिना[7]-मांस[8]-पेलवाः[8] ॥११३॥

विष्वद्रीची, यन्माघः "विष्वद्रीची विविपन् सैन्यवीचीः" ॥ पूजायां न-मादौ विष्वद्र्यञ्चः विष्वयूञ्चा। विष्वयञ्च्यामित्यादि। स्त्रियां विष्वयूञ्ची नदीवत्। क्लीवेपि विष्वयग् विष्वयूक् विष्वद्रीचि विष्वद्र्यञ्चि। विष्वग् इति सर्वतोऽर्थेऽव्ययम् अञ्चते रञ्चायां नलोपः यू नागमश्च अर्च्चायां नलोपाभावः एवमन्येतमेष्वपि द्रष्टव्यम्। देवमञ्चति गच्छति अर्च्चति वा देवद्र्यङ्। सहाञ्चति गच्छत्यर्च्चति वा सध्र्यङ्। तिर्य्यगञ्चतीति गच्छतीति तिर्य्यङ् ॥

(१) ग्रहीतरि इति वा। (२) रोचिनौ इत्यपि।

(३) दक्षिण्यो दक्षिणी ॥

(४) "कुर्व्वन्नमन्थ्याबलिपटहतां शूलिनि श्लाघनीयामिति" कालिदासः, "उपहारो बलिः स्मृत" इति हलायुधः। देवार्थे निहितनैवेद्य इति तट्टीका, बलीति पुंस्त्री, बलिः बलीतिरूपम् ॥

(४) पीयानौ पीवानः ॥

(५) हष्टिसुखदमियस्य हे। (६) दृष्टिदुःखद अप्रियस्यापि हे।

पिचण्डिलो[1] बृहत्कुक्षि[2] स्तुन्दि[3]-तुन्दिक[4]-तुन्दिलाः[5] ।
उदर्य्यु[6] दरिले[7] विखु[1]-विखु[2]-विग्रा[3]- अनासिके ॥११४॥
नतनासिके ऽवनाटो[1] ऽवटीटो[2] ऽवभ्रटो[3] ऽपि च।
(१)खरणा[1] स्तु खरणसो[2] नः क्षुद्रः[1] क्षुद्रनासिकः(२) ॥११५॥
खुरणाः(३) स्यात् खुरणस[2] उन्नस[1] स्तु ग्रनासिकः ।
पङ्गुः[1] श्रोणः[2] खलति[1] स्तु खल्वाट[2] ऐन्द्रलुप्तिकः[3] ॥११६॥
शिपिविष्टो[4] बभ्रु[5] रथ(४) काणः[1] काणन[2] एकदृग्[3] ।
पृश्नि[1] रल्पतनौ[2] कुब्जो[1] गडुलः[2] कुकरे[1] कुणिः[2] ॥११७॥
निखर्व्वः[1] खट्टनः[2](५) खर्व्व[3] खर्व्वशाख[4] स्च वामनः[5] ।
(६)प्रकर्म्मा[1] एडो[2] बधिरो[3] दुश्चर्म्मा[1] तु छिन्नग्नकः[2] ॥११८॥
षण्ड[3] श्च शिपिविष्ट[4] श्च खोड[1]-खोरौ[2] तु खञ्जके[3] ।
विकलाङ्ग[1] स्तु पोगण्ड[2] ऊर्द्ध्वज्ञु[1] रूर्द्ध्वजानुकः[2] ॥११९॥
(७)ऊर्द्ध्वज्ञु[2] र्वा प्यथ प्रज्ञु[1](८) प्रज्ञौ[2] (९)विरलजानुके ।

(१) खरणसौ खरणसः । (२) क्षुद्राऽल्पानासिकाऽस्य विग्रहः।
(३) खुरणसौ खुरणसः इत्यादि । (४) वभ्रुरथ इत्येकं पदं वा ।
(५) "खट्टम् सम्वरणे" खट्टयति खट्टनः। खट्टतः इति वा पाठः ।
(६) असंपूर्णत्वात् निन्दितं शेफाग्रस्य चर्म्म अस्य दुश्चर्म्मा, अग्र-सिद्धत्वात् निराच्छादनत्वाच्च छिन्नो छिन्नग्नकः, षण्डतेपि धत्ते षण्डः वण्डश्च इति वा ।
(७) ऊर्द्ध्वज्ञुरित्यपि, यन्माघेकादशसर्गः "परिशिथिलित कर्णग्रीव-मामीलिताक्षः ·क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्ध्वज्ञुरेव रिरसयिषति भूयः शष्प-मग्रे विकीर्णं पटतर चपलौष्ठं प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥"
(८) प्रगते प्रह्वे प्रगते प्रकृष्टे जानुनी अस्य, प्रज्ञुः प्रज्ञः इति दर्श-नात् प्रज्ञजाक्राद्या अप्युच्यन्ते ॥
(९) विरले वातादिदोषात् जानुनी अस्य विरल जानुकस्तस्मिन् ।

संज्ञु[1]-संज्ञौ[2] युतजानौ वलिनो[1] वलिभः[2] समौ ॥१२०॥
उदग्रदन्[1(1)] दन्तुरः[2] स्यात् प्रलम्बाण्ड[1]स्तु मुष्करः[2] ।
अन्धो[1] गताक्ष[2] उत्पश्य[1] उन्मुखो[2]ऽधोमुख[1]स्त्ववाङ्[(2)] ॥१२१॥
मुण्ड[1]स्तु मुण्डितः[2] केशी[1(3)] केशवः[2] केशिको[3]ऽपि च ।
वलिरः[1] केकरो[2] वृद्धनाभौ[1] तुण्डिल[2]तुण्डिभौ[3] ॥१२२॥
आमयाव्य[1]पटु[2]र्ग्लानो[3] ग्लास्नु[4]र्विकृत[5] आतुरः[6] ।
व्याधितो[7]ऽभ्यमितो[8]ऽभ्यान्तो[9] दद्रुरोगी[1] तु (4)दद्रुणः[2] ॥१२३॥
पामनः[1] कच्छुर[2]स्तुल्यौ सातिसारो[1]ऽतिसारकी ।
वातकी[1] वातरोगी[2] स्यात् श्लेष्मलः[1] श्लेष्मणः[2] कफी[3] ॥१२४॥
क्लिन्ननेत्रे[1] चिल्ल[2]चुल्लौ[3] पिल्लो[4]ऽप्यथार्शोयु[1]गर्शसः[2] ।
मूर्च्छिते[1] मूर्त्त मूर्च्छालौ[3] सिध्मल[1]स्तु किलासिनि[2] ॥१२५॥
पित्तं[1] मायुः[2] कफः[1] श्लेष्मा[2] बलाशः[3] स्नेहभूः[4] खटः[5] ।
रोगो[1] रुजा[2] रुगा[3]तङ्को[4] मान्द्य[5]व्याधि[6]रपाटवम्[7] ॥१२६॥
आम[8] आमय[9] आकल्य[10]-मुपतापो[11] गदः[12] समाः ।
क्षयः[1] शोषो[2] राजयक्ष्मा[3] यक्ष्मा[4]ऽथ क्षुत्[1(5)] क्षुतं[2] क्षवः[3] ॥१२७॥
कास[1]स्तु क्षवथुः[2] पामा[1(6)] खसः[2] कच्छू[3]र्विचर्चिका[4] ।

(१) उदग्र दन्तौ उदग्र दन्तः इत्यादि ॥ (२) अवाञ्चौ अवाञ्चः इत्यादि रूपम् ॥ (३) केशी इत्यन्तः बलातिशयं वक्रदृष्टेः ॥

(४) दीर्यतेऽनया इति दद्रूः क्षुद्रभेदः "दद्रुविदारणी" इति दद्रूरिति हे रोगार्त्ति, सा अस्त्यस्य दद्रुणः पामादी पलालीदद्रौ ह्रस्वश्चेति न प्रत्ययः, एतौ द्वौ स्त्रीलिङ्गौ दद्रु दद्रुशब्दौ, दद्रुरोगी ॥

(५) स्त्री, क्षुतौ क्षवः ॥

(६) पामा इत्यान्तोऽपि गङ्गाधरस्तु "पामनामे विचर्चिका" इत्यमरः क्षवथुः इति वा पाठः ॥

कण्डूः[1] कण्डूयनं[2] खर्जूः[3] कच्छूवा[4]ऽथ क्षतं[1] व्रणः[2] ॥१२८॥
(१) अरु[3] रीर्मं[4] प्रणाम्नु[5] स रूढ़ व्रणपदं किणः[1]।
श्लीपदं[1] पादवल्मीकः[2] पादस्फोटो[1] विपादिका[2] ॥१२९॥
स्फोटकः[1] पिटको[2] गण्डः[3] पृष्ठग्रन्थिः[1] पुनर्गडुः[2](२) ।
श्वित्रं[1] स्यात् पाण्डुरं[2] कुष्ठं[1] केशघ्नं[1] त्विन्द्रलुप्तकम्[2] ॥१३०॥
सिध्म[1](३) किलासं[2] त्वक्पुष्पं[3] सिध्मं[4](४) कोठ[1]स्तु मण्डलम्[2]
गलगण्डो[1] गण्डमाला[2] रोहिणी[1] तु गलाङ्कुरः[2] ॥१३१॥
हिक्का[1] हेक्का[2] च हृल्लासः[3] प्रतिश्याय[1]स्तु पीनसः[2] ।
शोथ[1]स्तु(५) श्वयथुः[2] शोफो[3] दुर्ना[1]मार्शो[2] गुदाङ्कुरः[3] ॥१३२॥
छर्दिः[1] प्रच्छर्दिका[2](६) छर्दि[3]र्वमथु[4]र्वमनं[5] वमिः[6]।
गुल्मः[1] स्यादुदरग्रन्थि[2]र्गुदावर्तो[1] गुदग्रहः[2] ॥१३३॥
गति[1]र्नाडीव्रणो[2] वृद्धिः[1] कुरण्ड[2](७)श्चाण्डवर्द्धने ।
अश्मरी[1] स्यान् मूत्रकृच्छ्रं[2] प्रमेहो[1] बहुमूत्रता ॥१३४॥
(८) अनाह[1]स्तु विबन्धः[2] स्याद् ग्रहणीरुक्[1] प्रवाहिका[2] ।

---

(१) अरुः व्यञ्जन दन्त्यान्तः अरुषी अरूंषि, वैजयन्तीकारस्तु "व्रणो-ऽर्मोऽर्मोऽपि न स्त्रियां" इति पुंस्यप्याह नाड़ीव्रणः पुमानित्यमरः ॥

(२) पङ्कोपि,गडुः पुं ॥ (३) क्ली,सिध्मनी सिध्मानि,नान्तः सिध्म ॥

(४) अथ मकारान्तः, सिध्मे सिध्मानि । मण्डलं त्रिषु ॥

(५) शोथोऽस्त्रीति वैजयन्ती तस्मात् क्लीवेऽपि, श्वयथुः पुं, दुर्नाम्नी दुर्नामनी दुर्नामानि,नान्तः क्ली, अर्शसी अर्शांसि,सान्तः ॥

(६) स्त्री क्ली, छर्द्दिः प्रच्छर्दिका इति वा पाठः, छर्द्दिः स्त्री, वमथुः पुं, वमिः स्त्री, गुल्मः पुं स्त्री ॥

(७) कुकुण्डः इति वा पाठः ।

(८) इयं कोष्ठबन्धस्य । आमाहस्तु निबन्धः स्यादिति पाठोऽपि ॥

व्याधिप्रभेदो विद्रधि-(१)र्भगन्दर[२]-ज्वरा[३]-दयः ॥१३५॥

दोषज्ञ[१]स्तु (२)भिषग्[२] वैद्य[३] आयुर्वेदी[४] चिकित्सकः[५] ।

रोगहार्य्य[६] गदङ्कारो[७] भेषजं[१] तन्त्र[२] मौषधम्[३] ॥१३६॥

भैषज्य[४]मगदो[५] जायु[६] (३)श्चिकित्सा[१] रुक्प्रतिक्रिया[२] ।

उपचर्य्या[३]-पचारौ[४] च (४) लङ्घनं[१]त्वपतर्पणम्[२] ॥१३७॥

जाङ्गुलिको[१] विषभिषक् स्वास्थ्ये[१] वार्त्त[२] मनामयम्[३] ।

सह्या[४]-रोग्ये[५] पटू[१]-ल्लाघ[२]-वार्त्त[३]-कल्या[४] स्तु नीरुजि[५] ॥१२८

कुसृत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः[१] सन्धिजीवकः[२] ।

सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यङ्कयो ददाति स कूकुदः[१] ॥१२९॥

चपल[१]श्चिकुरो[२] नीलीराग[१]स्तु (५)स्थिरसौहृदः ।

ततो हरिद्रारागो[१]ऽन्यः सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः[२]॥१३०॥

(६)गेहेनर्दी[१] गेहेशूर[२] पिण्डीशूरो[३] ऽस्तिमान्[१] धनी[२] ।

स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठश्वो[१]ऽथा पदिस्थितः ॥१४१॥

आपन्नो[१]ऽथाप[१]द्विपत्ति[२] र्विपत्[३] स्निग्ध[१]स्तु वत्सलः[२] ।

उपाध्य[१]-भ्यागारिकौ[२] तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥१४२॥

जैवातृक[१]स्तु दीर्घायु[२]स्त्वामदायी तु शङ्कुरः[१] ।

अभिपन्नः[१] शरणार्थी कारणिकः[१] परीक्षकः[२] ॥१४३॥

समर्द्धुक[१]स्तु वरदो[२] व्रातीनाः[१] सङ्घजीविनः[२] ।

---

(१)एकैकम् विद्रधिः स्त्री । (२) भिषग्भिषजौ भिषजः औषधं पुं क्लो॥

(३) जायुः पुं ॥ (४) उपचारोपचार्य्यौ च इति वा पाठः॥

(५)"नीलीरागः स विज्ञेयः स्थिरप्रेमा च यः पुमानिति" हलायुधः।

(६) गेहेनर्दिनौ गेहेनर्दिनः इत्यादि ॥

(७) अस्तिमन्तौ अस्तिमन्तः अल्पधनवतः ॥

सभ्याः[1] सदस्याः[2] पार्षद्याः[3] सभास्ताराः[4] सभासदः[5] ॥१४४
सामाजिकाः[6] सभा[1] संसत्[2] समाजः[3] परिष[4] त्सदः[5](1) ।
पर्ष[6]-त्समज्या[7]-गोष्ठ्या[8]-स्था[9] आस्थानं[10] समिति[11] र्घटा ॥१४५
सांवत्सरो[1] ज्यौतिषिको[2] मौहूर्त्तिको[3] निमित्तवित्[4] ।
दैवज्ञ[5]-गणका[6]-देष्टि[7]-ज्ञानि[8]-कार्त्तान्तिका अपि ॥१४६॥
विप्रश्निके[10]-क्षणिकौ[11] च सैद्धान्तिक[1] स्तु तान्त्रिकः[2] ।
लेखके[1] ऽक्षरपूर्व्वाः स्यु(2)श्चणा[2]-जीवक[3] चुञ्चवः[4] ॥१४७॥
वार्णिको[5](3) लिपिकर[6] श्चाक्षरन्यासे लिपि[1] र्लिविः[2](4) ।
मषिधानं[1] मषिकूपी[2] मलिनाम्बु[1] मषी[2] मसी[3](5) ॥१४८॥
कुलिक[1] स्तु कुलश्रेष्ठी[2] सभिको[1] द्यूतकारकः[2] ।
कितवो[1] द्यूतकृद्[2] धूर्त्तो[3] ऽक्षधूर्त्त[4] श्चाक्षदेविनि[5] ॥१४९॥
(6)दुरोदरं[1] कैतवं[2] च द्यूत[3] मक्षवती[4] पणः[5] ।
पाशकः[1] प्रासको[2](7) ऽक्ष[3]श्च देवन[4] स्तत्पणो ग्लहः[2](8) ॥१५०॥
अष्टापदः[1] शारिफलं[2] शारः[1] शारि[2] श्च खेलनी[2](9) ।
परिणाय[1] स्तु शारीणां नयनं स्यात् समन्ततः ॥१५१॥

---

(1) स्त्री क्ली, सदः सदसी सदसः। स्त्री। सदः सदसी सदांसि इति क्ली ॥
(2) अक्षरचणः १ अक्षरजीवकः २ अक्षरचुञ्चुः ३ अक्षर चञ्चुरित्यपि ॥
(3) वर्णिकः इति वा पाठः ॥
(4) इह ग्रन्थाभावादनुक्तान्यपि लेखनी नामानि त्रीणि लेखनी ललन्तिका कलमश्च तथा च हारावली "लेखनी ललन्तिका" इति ॥
(5) मसी नामानि त्रीणि । (6) दुरोदरं कैतवञ्च पुं क्ली ॥
(7) प्रासकः असु क्षेपणे दिवादिः ॥
(8) तत्तेषु अक्षेषु पणो बन्धो जय्यत्वेन स्थापितं धनमित्यर्थः ॥
(9) पुं क्ली, गुटिकाया नाम त्रीणि ॥

समाह्वयः[1] प्राणिद्यूतं व्यालग्राह्या[1]हि तुण्डिकः[2] ।
स्यान्मनोजवसः[1](1) ताततुल्यः शास्ता[1](2) तु देशकः[2] ॥३५२
सुकृती[1] पुण्यवान्[2] धन्यो[3] मितद्रु[1] र्मितवत्सलः ।
क्षेमङ्करो[1] रिष्टतातिः[2] शिवतातिः[3] शिवङ्करः[4] ॥३५३॥
श्रद्धालु[1] रास्तिकः[2] श्राद्धो[3] नास्तिक[1] स्तद्विपर्य्यये ।
वैरङ्गिको[1] विरागार्हो[2] वीतदम्भ[1] स्त्व कल्कनः[2] ॥३५४॥
प्रणाय्यो[1] ऽसम्मतो[2] ऽन्वेष्टा[1](3) ऽनुपद्यथ सहः[1] क्षमः[2] ।
शक्तः[3] प्रभूष्णु[4](4) र्भूतात्त[1] स्त्वाविष्टः[2] शिथिलः[1] श्लथः[2] ॥३५५॥
संवाहको[1] ऽङ्गमर्दः[2] स्यान्नष्टबीज[1] स्तु निष्कलः[2] ।
आसीन[1] उपविष्टः[2] स्यादूर्द्ध[1] ऊर्द्धन्दमः[2] स्थितः[3] ॥३५६॥
अध्वनीनो[1] ऽध्वगो[2] ऽध्वन्यः[3] पान्थः[4] पथिक[5]-देशिकौ[6] ।
प्रवासी[7] तद्गणो हारिः[1](5) पाथेयं[1] शम्बलं[2] समे ॥३५७॥
जङ्घालो[1] ऽतिजवो[2] जङ्घाकरिको[1] जाङ्घिको[2] जवी[1](6) ।
जवन[2] स्त्वरिते[2] वेगो[1] रयो[2] रंह[3] स्तरः[4] स्यद[5] ॥३५८॥
जवो[6] वाजः[7] प्रसर[8] श्च(7) मन्दगामी[1] तु मन्थरः[2](8) ।
कामङ्गाम्य[1] नुकामीनो[2] ऽत्यन्तीनो[1] ऽत्यन्तगामिनि[2] ॥३५९॥

---

(१) मनोजवसस्तुरगसरोयमित्यन्ये यदाहुः "जनः पितृसधर्म्मा यः सत्तातार्हो मनोजव" इति ॥ (२) शास्तारौ शास्तारः । देशिकोऽपि ॥

(३) अन्वेष्टारौ अन्वेष्टारः। अनुपदी अनुपदिनौ अनुपदिनः॥

(४) समर्थस्य चत्वारि । (५) हारिः स्त्री । शम्बलं पुंक्ली ॥

(६) जविनौ जविनः ॥

(७ प्रसरान्तानि वेगनामानि तत्र, रंहसी रंहांसि तरसी तरांसि ॥

(८) मन्दगामिनिद्वयम् ॥

सहायोऽभिचरो[२]ऽनो स्व जीवि[३]-गामि[४]-चर[५]-प्लवाः[६](१)।
सेवको[७]ऽथ सेवा[१] भक्तिः[२] परिचर्य्या[३] प्रसादनं[४] ॥१६०॥
शुश्रूषा[५]-राधना[६]-पास्ति[७]-वरिवस्या[८]-परीष्टयः[९] ।
उपचारः[१०] पदाति[१] स्तु पत्तिः[२] पद्गः[३] पदातिकः[४] ॥१६१॥
पादातिकः[५] पादचारी[६] पदाजि[७]-पदिका[८] अपि ॥
सरः[२] पुरो-ऽग्रतो-ऽग्रेभ्यः पुरस्तो गम[४] गामि[५]गाः[६](२) ॥१६२॥
प्रष्ठो[७]ऽथा वेशिका[१]-गन्तू[२] प्राघुणो[३](३) ऽभ्यागतो[४] ऽतिथिः[५]।
प्राघूर्णको[६](४) ऽथा वेशिक[१] मातिथ्यं चातिथेय्य[३] पि(५) ॥१६३॥
सूर्य्योढ[१] स्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्य्येऽस्तङ्गते ऽतिथिः ।
पादार्थं पाद्य[१] मर्घार्थ मर्घ्यं[१] वार्घ्य च गौरवम् ॥१६४॥
अभ्युत्थानं[२] व्यथक[१] स्तु स्यान्मर्मस्पृग[२] रुन्तुदः[३] ।
ग्रामेयके[१] तु ग्रामीण[२] ग्राम्यौ[३] लोको[१] जनः[२] प्रजा[३]॥१६५॥
स्यादा मुष्यायणो[१] ऽमुष्यपुत्रः[२] प्रख्यातवप्रकः[३]।
कुल्यः[१] कुलीनो[२] ऽभिजातः[३] कौलेयक[४] महाकुलौ[५]॥१६६॥
जात्यो[६] गोत्रं[१] तु सन्तानो[२] ऽन्ववयो[३] ऽभिजनः[४] कुलम्[५]।
अन्वयो[६] जननं[७] वंशः[८] स्त्री[१] नारी[२] वनिता[३] वधूः[४]॥१६७॥
वशा[५] सीमन्तिनी[६] वामा[७] पणिणी[८] महिला[९](६) ऽबला[१०] ।
योषा[११] योषित्[१२] विशेषा स्तु (७) कान्ता[१] भीरु[२] नितम्बिनी[३]॥

---

(१) अनुजीवी १ अनुगामी २ अनुचरः ३ अनुप्लवः ४ ॥

(२) पुरःसरः १ अग्रतः सरः २ अग्रेसरः ३ पुरोगमः १ पुरोगामी २ पुरोगः ३ । (३) प्राघूर्ण इति वा । (४) प्राघुर्णिको इति वा ॥

(५) आतिथ्ये वीति स्त्री क्लीं, आतिथेयि इति क्लीवे रूपम् ॥

(६) महेलामपि । (७) एकैकम् बोध्यम् ॥

प्रमदा[४] सुन्दरी[५] रामा[६] रमणी[७] ललना[८]ऽङ्गना[९] ।
स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥१६८॥
विशेषिता-ङ्ग-कर्म्मा स्त्री यथा तरललोचना[१](१) ।
अलसेक्षणा[२] (२)मृगाक्षी[३] मत्तेभगमना[४]ऽपि च ॥१७०॥
वामाक्षी[५] सुस्मिता[६]ऽस्याः स्वं मान[१]-लीला[२]-स्मरा[३]-दयः(३) ।
लीला[१] विलासो[२] विच्छित्ति[३] र्विव्वोकः[४] किलिकिञ्चितम्[५] ॥१७१
मोट्टायितं[६] कुट्टमितं[७] ललितं[८] विहृतं[९] तथा ।
विभ्रम[१०] श्चेत्यलङ्काराः स्त्रीणां स्वाभाविका दश(४) ॥१७२॥

---

(१) स्वकीयेनासाधारणेन गुणेन यथा तरललोचना अलसेक्षणा इत्यत्र तरलत्वं लोचनस्यासाधारणम्, अलसं मीक्षणं यस्याः अत्र क्रियायाः असाधारणम्, उपमानं यथा मृगाक्षी मत्तेभगमना, मनोज्ञादि पदेन यथा, वामे मनोज्ञे अक्षिणी यस्याः आदिशब्दात् सुस्मितादयः अत्र शोभनत्वे तस्मिन् क्रियायाः विशेषणम् ॥ स्त्रीविशेषणमेकैकम् ॥

(२) तरललोचना इत्यत्र लोचनस्य तरलत्व गुणो विशेषणम् अलसेक्षणा इत्यत्र ईक्षणा क्रियायाः अलसत्व गुणः विशेषणम् । मृगाक्षीत्यत्र अक्ष्णः उपमानं मत्तेभगमनेत्यत्र गमनक्रियायाः उपमानम् । वामाक्षीत्यत्र अक्ष्णः वामत्वं मनोज्ञत्वं विशेषणं सुस्मितेत्यत्र स्मितक्रियायाः शोभनत्वं विशेषणम् । एवं स्वगुणेन विशेषिताङ्गा तरललोचना । स्वगुणेन विशेषितकर्म्मा अलसेक्षणा । उपमानेन विशेषिताङ्गा मृगाक्षी । उपमानेन विशेषितकर्म्मा मत्तेभगमना । मनोज्ञपदेन विशेषिताङ्गा वामाक्षी । मनोज्ञपदेन विशेषितकर्म्मा सुस्मिता ।

(३) अस्याः स्त्रीयाः मानोऽभिमानः लीला शृङ्गार चेष्टाविशेषः स्मरः कामः ॥

(४) लीलाद्या एकैकं, स्त्रीणां स्वाभाविका लीलाद्या दशालङ्काराः तेषां लक्षणानि ॥ "प्रियस्यानुकृति र्लीलाश्लिष्टा मागेष चेष्टितैः (१)

(1)प्रागल्भ्यौ[1]-दार्य्य[2]-माधुर्य्य[3]-शोभा[4]-धीरत्व[5]-कान्तयः[6] ।
दीप्ति[7]श्चा यत्नजा भाव[1]-हाव[2]-हेला[3]स्त्रयो ऽङ्गजाः(2)॥१७२॥
सा कोपना भामिनी[1] स्यात् छेकामत्ता च वाणिनी(3) ।
कन्या[1] कनी[2] कुमारी[3] च गौरी[1] तु नग्निका[2]ऽरजाः॥१७५॥
मध्यमा[1] तु दृष्टरजा[2] स्तरुणी[3] युवति[4] श्चरी[5] ।

विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्ता वासनादिषु (२) मण्डनाद्यादरन्यासो विच्छित्तो रूपदर्पतः (३) विब्बोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः (४) हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रं किलिकिञ्चितम् (५) मोटायितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्ग विजृम्भणम्। "मुठ प्रमर्दने भौवादिकः, मुटव आक्षेपमर्दनयोः तौदादिकः, पुटमुटण् सञ्चूर्णने चुरादिः, एषां मोटः मोटमिवाचरतीति मोटायते इति मोटायितमेकटकारो द्विटकारोऽपि पाठः"(६)दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात् कुट्टमितं मतम् (कुट्टण कुत्सनादौ चरादिः,कुट्टमितं लब्धापुत्वे कुट्टमितम् अधरादिग्रहणात् दुःखपिवर्धः) (७) अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । मसृणाङ्गन्यासः (८) वक्तव्या भाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेङ्गितम् । (९) चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमोमतः। (१०) इत्येवमलंक्रियन्ते एभिरित्यलङ्काराः,स्त्रीणामिति न पुंसां रतिभावाद्धृदयगोचरीभूताद्भवन्ति स्वाभाविकास्ते च दशसंख्याः स्युरिति ॥

(१) प्रगल्भस्य प्रौढ़स्य भावः प्रागल्भ्यं सम्प्रयोगे निर्भयत्वमित्यर्थः ॥

(२) भ्रू तारकादीनां बहुविकारो हावः (१) अङ्गस्याल्पोविकारो भावः (२) अङ्गस्य प्रचरो विकारो हेला (३) अङ्गजास्त्वङ्गजा अङ्गारा इति शृङ्गरतः• "अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैः ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिका स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजा" इति । "देहात्मकं भवेत् सत्वाद्भावः (१) समुत्थितः । भावात्समुत्थितो हावो (२) हावाद्धेला (३) समुत्थित" इति च व एव ॥

(३) छेका अवसरज्ञा, मत्ता च उन्मतता ॥

तलुनी[6] दिक्करी[7] वर्य्या[1] पतिंवरा[2] स्वयंवरा[3](1) ॥१७५॥
सुवासिनी[1] वधूटी[2] स्यात्(2) चिरिण्टी[3] अथ सधर्म्मिणी ।
पत्नी[2] सहचरी[3] पाणिगृहीती[4] गृहिणी[5] गृहाः[6] ॥१७६॥
(3)दाराः[7] क्षेत्रं[8] वधू[9] भार्य्या[10] जनी[11] जाया[12] परिग्रहः[13]
द्वितीयो[14] ढा[15] कलत्रञ्च[16] पुरन्ध्री[1] तु कुटुम्बिनी[2] ॥१७७॥
प्रजावती[1] भ्रातृजाया[2](4) सूनोः स्नुषा[1] जनी[2] वधूः[3] ।
भ्रातृवर्गस्य या जाया यातर[1](5) स्ताः परस्परम् ॥१७८॥
वीरपत्नी[1] वीरभार्य्या[2] कुलस्त्री[1] कुलबालिका[2](6) ।
(7)प्रेयसी[1] दयिता[2] कान्ता[3] प्राणेशा[4] वल्लभा[5] प्रिया[6] ॥१७९॥
हृदयेशा[7] प्राणसमा[8] प्रेष्ठा[9] प्रणयिनी[10] च सा ।
प्रेयस्या[11]-द्याः पुंसि पत्यौ भर्त्ता[12] सेक्ता[13] पति[14] र्वरः[15] ॥१८०॥
विवोढा[16] रमणो[17] भोक्ता[18] कान्तो[19] वरयिता[20] धवः[21] ।
जन्या[1] स्तु तस्य सुहृदो विवाहः[1] पाणिपीडनम् ॥१८१॥
पाणिग्रहण[3] मुद्वाह[4] उपात् याम[5]-यमा[6] वपि ॥

---

(1) कन्येति त्रयं सामान्यतः कन्यानामनि गौरीति, द्वयम् अष्टवर्षीय कन्यानामनि, युवतिस्त्रियां सप्त, विवाहोत्सुकायां त्रीणि ॥

(2) क्षुद्रवधूनामनि द्वयम् । कलत्रान्तं भार्य्यायाम् ॥

(3) दाराः पुंल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च, एकवचनान्तोऽपि दृश्यते ॥

(4) भ्रातृजायेत्यत्र "ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे" इति षष्ठ्यलोपः दृश्यपि भ्रातृजायामित्यादौ सप्तमी समासः । भ्रातृजायापि, यथाह रघुवंशम् "रथानुमन्त्र प्रतिपद्य वाक्याम्ता भ्रातृजायां पुलिनेवतार्य्यै" इति ॥ (5) 'यातृ' इति शब्दरूपम् 'या' इति भाषा प्रसिद्धिः ॥

(6) पालिका इति १ वा कुलपालिका इत्यमरः २ ॥

(7) प्रेयांसो प्रेयांसः, सान्तः, अन्येऽकारान्ताः वेत्ता वेत्तारौ

दारकर्म[७] परिणयो[८] जामाता[१] दुहितुः पतिः ॥१८२॥
उपपतिस्तु[१] जारः[२] स्यात् भुजङ्गो[१] गणिकापतिः ।
जम्पती[१] दम्पती[२] जायापती[३] भार्य्यापती[४] समाः ॥१८३॥
यौतकं[१] (१)युतयो र्देयं सुदायो[२] हरणं[३] च तत् ।
कृताभिषेका महिषी[१] भोगिन्यो[१] ऽन्या नृपस्त्रियः ॥१८४॥
सैरन्ध्री[१] या ऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।
असिक्नी[१] स्यादवृद्धा या प्रेष्या ऽन्तःपुरचारिणी ।
(२)प्राज्ञी[१] प्रज्ञा[२] प्रजानत्यां प्राज्ञा[१] तु प्रज्ञया ऽन्विता ।
स्यादाभीरी[१] महाशूद्री[२] जातिपुंयोगयोः समे ॥१८६॥
पुंयुक्त्या चार्य्या[१] ऽचार्य्याणी[२] (३) मातुलानी[१] तु मातुली[२] ।
उपाध्याया[१] न्युपाध्यायी[२] क्षत्त्रि[१] यर्य्या[१] च शूद्र्यपि[१] ॥१८७॥
स्वत आचार्य्या[१] शूद्रा च(४) क्षत्त्रिया[१] क्षत्त्रियाण्यपि[२] ।
(५)उपाध्याय्यु[१] पाध्याया[२] स्यादर्य्या[१] ऽर्य्याणी[२]पुनः समे(६)॥१८८
(७)दिधिषू[१]स्तु पुनर्भूर्द्विरूढ़ा स्या दिधिषू[१] पतिः(८) ।

अपिच, प्रेयस्याद्या दश शब्दाः पुंसि वर्त्तमानाः सन्तः पत्यौभर्त्तरि वर्त्तन्ते, ते यथा, प्रेयान् १ दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९ प्रणयी १०, प्रणयिनौ प्रणयिनः, नाम्नः॥

(१) युतयो र्वधवरयोर्देयं परिधानवस्त्राभरणादि १ ॥

(२) पण्डितायाः । प्रजानन्त्याम् ॥ (३) आचार्य्यस्त्रियः ॥

(४) शूद्रादिजातीयानाम् ॥ (५) उपाध्यायो वेदपाठकः ॥

(६) अर्य्यस्य वश्यस्य स्त्री अर्य्या ॥

(७) दिधिषूर्दिधिषु दिधीषुरित्यपि "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता" २ इति मतान्तरम् ॥

(८) दिधिषुः पतिः अग्रे दिधिषुः, कुत्रचित्पाठो यथा ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूर्[1] यस्य स्यात्सैव गेहिनी ॥१८९॥
ज्येष्ठेऽनूढे परिवेत्ता[1] ऽनुजो दारपरिग्रही ।
तस्य ज्येष्ठः परिवित्ति[1] र्जाया तु परिवेदिनी[1](1) ॥१९०॥
वृषस्यन्ती[1] कामुकी[2] स्या दिच्छायुक्ता तु कामुका[1] ।
(2)कृतसापत्निका[1] ऽध्यूढा[2] ऽधिविन्नाथ[3] पतिव्रता[1] ॥१९१॥
एकपत्नी[2] सुचरित्रा[3] साध्वी[4] सत्य[5] सती[1] त्वरी[2] ।
पुंश्चली[3](3) चर्षणी[4] बन्धक्य[5] विनिता[6] च पांसुला[7] ॥१९२॥
स्वैरिणी[8] कुलटा[9] (4)याति या प्रियं साऽभिसारिका[1] ।
वयस्या[1] ऽलिः[2] सखी[3] सध्री[4]च्यशिश्वी[1] तु शिशुं विना ॥१९३॥
पतिवत्नी[1] जीवत्पति[2] र्विश्वस्ता[1] विधवा[2] समे ।
(5)निर्वीरा[1] निष्पतिसुता जीवत्तोका[1] तु जीवसूः[2] ॥१९४॥
मृतप्रसूतिका निन्दुः[1] सश्मश्रु नरमालिनी[1] ।
कात्यायनी[1] त्वर्द्धवृद्धा काषायवसना ऽधवा ॥१९५॥
श्रवणा[1] भिक्षुकी[2] मुण्डा[3] पोटा[1] तु स्त्री नरलक्षणा ।

---

(1) यत्स्मृतिः "येऽग्रजेष्व ऽकलत्रेषु कुर्व्वते दारसंग्रहम् । ज्ञेयाः परिवेत्तारः परिवित्तिस्तु पूर्व्वज" इति । दारपरिग्रही परिणी कलत्रः ॥

(2) कृतं सापत्न्यं सपत्नीभावोऽस्याः सा । "अध्यूढ ईर्ष्या ऽध्यूढा कृतसापत्न्य योषितीति" श्रीधरः । अध्युपरि विन्दत्यस्या इत्यधिविन्ना "विद्लृ लाभे" तुदादौ मुचादिः, विन्दतेः परस्य क्त प्रत्य तकारस्य नित्यं नकारः, नत्व ह्रीघ्रा ध्मात्रोऽनुदविन्ते इति सूत्रे विकल्पः । धर्षणी २ ॥ (३) इत्यपि ॥ (४) नवकुलटा नाम्नि ॥

(5) "रहिता पति पुत्राभ्यां निर्वीरेत्यभिधीयते ।" अवीरा इ मरः जीवन्तौ जीवत्सुः । जीवत्पुत्रा इति वा ॥

साधारणस्त्री[१] गणिका[२] वेश्या[३] पण्यपणाऽङ्गना[५(१)] ॥१९६॥

भुजिष्या[६] लञ्जिका[७] रूपाजीवा[८] वारवधूः पुनः ।

सा वारमुख्या[१]ऽथ चुन्दी[१] कुट्टनी[२] शम्भली[३] समाः ॥१९७॥

पोटा[१] वोटा[२] च चेटी[३] च दासी[४] च कुटहारिका[५] ।

नग्ना[१] तु कोटवी[२] वृद्धा पलिक्न्यथ[१] रजस्वला[१] ॥१९८॥

पुष्पवत्य[२]स्थिरा[३]त्रेयी[४(२)] स्त्रीधर्म्मिणी[५] मलिन्य[६]वीः[७] ।

उदक्या[८] ऋतुमती[९] च पुष्पहीना तु निष्कला[१] ॥१९९॥

राका[१] तु सरजाः कन्या स्त्रीधर्म्मः[१] पुष्पं[२] मार्त्तवम् ।

रज[४]स्तत्कालस्तु ऋतुः[१(३)] सुरतं[१] मोहनं[२] रतम्[३] ॥२००॥

संवेशनं[४] सम्प्रयोगः[५] सम्भोग[६]श्च रहो[७] रतिः[८] ।

ग्राम्यधर्मो[९] निधुवनं[१०] कामकेलिः[११] पशुक्रिया[१२] ॥२०१॥

व्यवायो[१३] मैथुनं[१४(४)] स्त्रीपुंसौ[१] द्वन्द्वं[२] मिथुनं[३] च तत् ।

अन्तर्व्वत्नी[१] गुर्व्विणी[२] स्यात् गर्भवत्यु[३]दरिण्यपि[४] ॥२०२॥

आपन्नसत्त्वा[५] गुर्व्वी[६] च श्रद्धालु[१]र्दौहदान्विता ।

विजाता[१] च प्रजाता[२] च जातापत्या[३] प्रसूतिका[४] ॥२०३॥

गर्भ[१]स्तु गरभो[२] भ्रूणो[३] दोहदलक्षणं[४] च सः[(५)] ॥

गर्भाशयो[१] जरा[२]यूल्वे[२] कललो[१]ल्वे[२] पुनः समे[(६)] ॥२०३॥

---

(१) पण्याङ्गना । पणाङ्गना इत्येवम् ॥

(२) अविरात्रेयी इति वा पाठः । अवी अव्यौ अव्यः इति रूपम् ॥

(३) रजस् क्ली । ऋतुः पुं ॥ (४) चतुर्दश मैथुन नामानि ॥

(५) दोहदलक्षणं क्ली । जरायुः पुं । उल्वः पुं क्ली ॥

(६) शुक्रशोणित समवायस्य "सप्ताहं कललं विद्यात् ततः सप्ताह बुद्बुदम् । बुद्बुदाज्जायते पेशी पेशीतोऽपि घनं भवेत्" इत्याचाराङ्ग वृत्तिः ॥

(१)दोहदं[१] दौर्हृदं[२] श्रद्धा[३] लालसा[४] सूतिमासि तु।
वैजननो[१] विजननं[१] प्रसवो[२] नन्दनः[१] पुत्रः ॥२०५॥
उद्वहो[२] ऽङ्गा[३]-त्मजः[४](२) सूनु[५] स्तनयो[६] दारकः[७] सुतः[८]।
पुत्रो[९] दुहितरि[१०] स्त्रीत्वे (३)तोका[१]-पत्य[२]-प्रसूतयः[३]॥२०६।
(४)तुक्[४] प्रजो[५]भयो भ्रात्रीयो[१] भ्रातृव्यौ[२] भ्रातु रात्मजे।
स्वस्रीयो[१] भागिनेय[२] श्च जामेयः[३] कुतप[४] श्च सः ॥२०७॥
नप्ता[१] पौत्रः[२] पुत्रपुत्रो दौहित्रो[१] दुहितुः सुतः।
प्रतिनप्ता[१] प्रपौत्रः[२] स्यात् तत्पुत्र स्तु परम्परः[१](५) ॥२०८॥
पैतृष्वसेयः[१] स्यात् पैतृष्वस्रीय[२] स्तुक पितृष्वसुः।
मातृष्वस्रीय[१] स्तु क् मातृष्वसु र्मातृष्वसेय[२] वत् ॥२०९॥
(६)विमातृजो वैमात्रेयो[१] द्वैमातुरो[१] द्विमातृजः।
सत्या स्तु तनये साम्मातुर[१]-व द्भद्रमातुरः[२] ॥२१०॥
सौभागिनेय[१] कानीनौ[२] सुभगा-कन्ययोः सुतौ।
(७)पौनर्भव[१] पारस्त्रैणेयौ[२] पुनर्भू-परस्त्रियोः ॥२११॥
दास्या दासेर[१] दासेयौ[२] नाटेर[२] स्तु नटीसुतः।
बन्धुलो[१] बान्धकिनेयः[२](८) कौलटेरो[३]ऽसतीसुतः ॥२१२॥

---

(१) दोहदं क्ली पुं॥ (२) अङ्गजः१ आत्मजः २ इत्येवम् ॥

(३) स्वार्थिकेऽन्त्रय सूत पुत्र वन्दारस्येति विकल्पेन इत्वे, पुत्रिका पक्षे पुत्रका ॥ (४) त को तकः ॥

(५) "परम्परः प्रपौत्रादौ म्रगभेदे परम्परः। परम्परा परिपाट्यां सन्तानेऽपि वधे क्वचित् ॥" (६) विरुद्धा माता विमाता तस्यां जातः ॥

(७) "पुनरक्षतयो नित्वाहाक्षते वा यथाविधि। सा पुनर्भूः सुतस्तस्याः पौनर्भव उदाहृत" इति स्मृतिः ॥

(८) असती भिक्षुक सत्योः सुतस्य ॥

स तु कौलटिनेयः[१] स्यात् यो भिक्षुकसतीसुतः[(१)] ।
द्वावप्येतौ कौलटेयौ[१] क्षेत्रजो[१] देवरादिजः[(२)] ॥२१३॥
स्वजाते त्वौरसो[१]-रस्यौ[२] मृते भर्त्तरि जारजः ।
गोलको[१]ऽथाक्षते कुण्डो[१] भ्राता[१] तु स्यात् सहोदरः[२] ॥२१४॥
समानोदर्य्य[३]-सोदर्य्य[४]-सगर्भ्य[५]-सहजा[६] अपि ।
सोदर[७]श्च स तु ज्येष्ठः[१] स्यात् पितरः[२] पूर्वजो[३]ऽग्रजः[४] ॥२१५॥
जघन्यजो[१] यविष्ठः[२] स्यात् कनिष्ठो[३]ऽवरजो[४]ऽनुजः[५] ।
स यवीयान्[६] कनीयां[७]श्च पितृव्य[१]-श्याल[२१]-मातुलाः[१(३)] ॥२१६
पितुः पत्न्या च मातुश्च भ्रातरो देवृ[१] देवरौ[२(४)] ।
देवा[३] वा वरजे पत्युर्जामि[१]स्तु भगिनी[२] स्वसा[३] ॥२१७॥
[(५)]ननान्दा[१] तु स्वसा पत्युर्ननन्दा[२] नन्दिनी[३] त्वपि ।
पत्न्यास्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः[१] कुली[२] च सा ॥२१८॥
कनिष्ठा श्यालिका[१] हाली[२] यन्त्रणी[३] केलिकुञ्चिका[४] ।
केलि[१]र्द्रवः[२] परीहासः[३] क्रीडा[४] लीला[५] च नर्म[६] च ॥२१९॥
देवनं[७] कूर्दनं[८] खेला[९] ललनं[१०] वर्करो[११]ऽपि च ।
वप्ता[१] तु जनक[२]स्तातो[३] बीजी[४] जनयिता[५] पिता[६(६)] ॥२२०॥

(१ भिक्षुकी चासौ सती च, भिक्षुकसती "पुंवत्कर्म्मधारये" इति पुंवद्भावः । (२) क्षेत्रे कलत्रे जातः क्षेत्रजः, तल्पजत्वादेति केचित् ॥

(३) इति "काका" एकं नाम पितृव्ये "शाला" नाम एकं श्यालके "मामा" नाम एकं मातुले ॥

(४) देवा देवरौ देवरः, देवरः देवरौ देवराः, देवा देवानौ देवानः ।

(५) ननान्दा ननान्दरौ ननान्दरः । यन्त्रिणी इति पाठो वा, वश्यं स्त्री कनिष्ठायाम् ॥

(६) बीजिनौ बीजिनः, "स्त्री क्षेत्रमोषधीपात्रं बीजो चाम-

पितामह[1] स्तस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः[1] ।
मातु र्मातामहा[1]-द्येवं माता[1] ऽम्बा[2] जननी[3] प्रसूः[4] ॥२२१॥
सवित्री[5] जनयित्री[6] च जमिला[1] तु बहुप्रसूः ।
धात्री[1] तु स्या दुपमाता[2] वीरमाता तु वीरसूः ॥२२२॥
श्वश्रू[1] र्माता पति पत्न्योः श्वशुर स्तु तयोः पिता ।
पितर[1] स्तु पितु र्वंश्या मातु र्मातामहाः[1] कुले ॥२२३॥
पितरौ[1] मातापितरौ[2] मातरपितरौ[3] पिता च माता च ।
श्वश्रूश्वशुरौ[1] श्वशुरौ[2] पुत्रौ[1] पुत्त्र श्च दुहिता च ॥२२४॥
भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरा[1] वथ बान्धवः[1] ।
स्वो[2] ज्ञातिः[3] स्वजनो[4] बन्धुः[5] सगोत्र[6]श्च निजः[1]पुनः ॥२२५॥
आत्मीयः[2] स्वः[3] स्वकीय[4]श्च सपिण्डा[1] स्तु सनाभयः[2] ।
तृतीयाप्रकृतिः[1] षण्डः[1] षण्ढ[3] क्लीबो[4] नपुंसकम्[5(1)] ॥२२६॥

इन्द्रियायतन[1] मङ्ग[2]-विग्रहौ[3],
क्षेत्र[4]-गात्र[5]-तनु[6]भूघना[7]-स्तनूः[8] ।
मूर्त्तिमत्[9]-करण[10]-काय[11]-मूर्त्तय,[12]
वेर[13]-संहनन[14]-देह[15]-सञ्चराः[16(2)] ॥२२७॥

घनो[17] बन्धः[18] पुरं[19] पिण्डो[20] वपुः[21] पुद्गल[22]-वर्ष्मणी[23] ।
कलेवरं[24] शरीरो[25]ऽस्मिन्न जीवे कुणपं[1] शवः[2(3)] ॥२२८॥

मृताधमम् । तत्रवशा नरः स्वामी जन्तु स्तत्र निमिष्यते" इति गरुड-पुराणम् ॥

(१) नपुंसकमिति क्लो ॥

(२) तनुः स्त्री, तनूः स्त्री, वेरः पुं क्ली, देहः पुं क्ली ॥

(३) पिण्डः पुं क्ली, वपुस् क्ली, वर्ष्मन् क्ली शरीरः पुं क्ली, शवश इति

मृतकं[1] रुण्ड[1]-कबन्धौ[2] स्यादपशीर्षे क्रियायुजि ।

(1)वयांसि[1] तु दशाः[2] प्रायाः[3] सामुद्रं[1] देहलक्षणम्(2) ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गा[2]-वयवा[3]-पघना[4] अपि ।

उत्तमाङ्गं[1] शिरो[2] मूर्धा[3] मौलि[4] र्मुण्डं[5] क[6]-मस्तके[7] ॥ २३० ॥

वराङ्गं[8] करणत्राणं[9] शीर्षं[10] मस्तिक[11] मित्यपि(3) ।

(4)तज्जाः केशा[1] स्तीर्थवाका[2] श्चिकुराः[3](5) कुन्तलाः[4] कचाः[5] ॥ २३१ ॥

वालाः[6] स्युस्तत्पराः पाशो[1] रचना[2] भार[3] उच्चयः[4](6) ।

हस्तः[5] पक्षः[6] कलाप[7]श्च केश-भूयस्त्ववाचकाः ॥ २३२ ॥

अलका[1]स्तु कर्कराला[2] खङ्गर[3] श्चूर्णकुन्तलः[4] ।

रूपं, तेन शयसी वयांसी, शवोऽपि। पुं क्ली, मृतशरीरे द्वयं कुणपं शवस्य ॥

(1) कबन्धः पुं क्ली, अपगतम् शीर्षं यस्य अपशीर्षे क्रियायुजि मृतशरीरे इत्यर्थः ॥

(2) "सामुद्रो देहलक्षणे । सामुद्रं च समुद्रीय लवणादिषु भेद्यवत्" इति पुंस्यपि महेश्वरः ॥

(3) शिरः क्ली, मूर्धा पुं, मौलिः पुं स्त्री, मुण्डं पुं क्ली, कं पुं क्ली, मस्तकमपि क्ली पुं ॥

(4) तस्मिञ्छिरसि, तज्जा इति यौगिकसूचनं, तेन शिरसिजाः शिरोरुहाः मूर्धजा इत्यादि ॥

(5) प्राकृते तु कस्य छा देशात् चिकुरा इति, छिकुरोऽपीति कश्चित्। यदाह "कुन्तला मूर्धजा लक्षाश्चिकुराश्चिकुराः" इति ॥

(6) तेभ्यः केशादिशब्देभ्यः पराः अमी स्थिताः पाशादयः सप्त शब्दाः केशभूयस्त्ववाचका भवन्ति, यथा केशपाशः १ केशरचना २ केशभारः ३ केशोच्चयः ४ केशहस्तः ५ केशपक्षः ६ केशकलापः ७ एवं कचादिभ्योऽप्यूह्यं यौगिकत्वात् ॥

(१)स तु भाले भ्रमरकः[1] कुरुलो[2] भ्रमरालकः[3] ॥२३३॥
(२)धम्मिल्लः[1] संयताः केशाः केशवेशे कबर्यथ ।
(३)वेणिः[1] प्रवेणिः[2] शीर्षण्य[1]-शिरस्यौ[2] विशदे कचे ॥२३४॥
केशेषु वर्त्म सीमन्तः[1] पलितं[1] (४)पाण्डुरः कचः ।
चूडा[1] केशी[2] केशपाशी[3] शिखा[4] शिखण्डिका[5] समाः ॥२३५॥
सा बालानां काकपक्षः[1] शिखण्डक[2]-शिखाण्डकौ[3] ।
तुण्ड[1]मास्यं[2] मुखं[3] (५)वक्त्रं[4] लपनं[5] वदना[6]-नने[7] ॥२३६॥
भाले[1] गोध्य[2]-लिका[3]-गोधि[4]-ललाटानि[5] श्रुतौ[1] श्रवः[2] ।
शब्दाधिष्ठान[3]-पैञ्जूष[4]-महानाद[5]-ध्वनिग्रहाः[6] ॥२३७॥
कर्णः[7] श्रोत्रं[8] श्रवणं[9] च वेष्टनं[1] कर्णशष्कुली[2] ।
पालिस्तु[1] कर्णलतिका[2] शङ्खो[1] भालश्रवोऽन्तरे ॥२३८॥
चक्षु[1]रक्षी[2]-क्षणं[3] नेत्रं[4] नयनं[5] दृष्टि[6]रम्बकम्[7] ।
लोचनं[8] दर्शनं[9] दृक्[10] च तत्तारा[1] तु कनीनिका[2](५) ॥२३९॥
वामं तु नयनं सौम्यं भानवीयं तु दक्षिणम् ।

---

(१) चत्वारि चक्रीकृत केशनामानि । भालाभिमुखे चेत् तत्र त्र्योऽपि नामानि ॥

(२) "तद्बन्धविशेषाः स्युर्वेणी धम्मिल्लकुन्तलकबर्यः" इति हलायुधः । ऐकपद्ये पाठोऽपि क्वचित् ॥ (३) वेणिः दीर्घान्तोऽपि ॥

(४) पलित पुं क्ली, । (५) क्ली मुखं पुं क्ली ॥

(५) 'तारकापि, तारकावर्णकेति इकारस्याभावः, "तारको दैत्यभित्कर्णधारयोर्हक्तारकम् । अक्षिकनीनिकायां च तारकापि चेति" "तारकाक्ष्णः कनीनिके" इत्यमरः "तारकेतिकसप्तः नक्षत्रा ज्योतिषितीत्वाभावः" इति क्षीरस्वामी॥

(1)असौम्येऽक्षिवत्य मक्षि[1] स्यादीक्षणं[1] तु निशामनम्[2] ॥२४०॥
निभालनं[3] निशमनं[4] निध्यानम्[5] अवलोकनम्[6]।
दर्शनं[7] द्योतनं[8] निर्वर्णनं[9] चाथाङ्गवीक्षणम्[1] ॥२४१॥
अपाङ्गदर्शनं[2] काक्षः[3] कटाक्षो[4]ऽक्षिविकूणितम्[5]।
स्यादुन्मीलन[1]मुन्मेषो[2] निमेष[1]स्तु निमीलनम् ॥२४२॥
अक्ष्णो बाह्यान्तावपाङ्गौ[1](2) भ्रूरूर्द्धे रोमपद्धतिः।
सकोपभ्रूविकारे स्यात् भ्र-भ्रु-भ्रू-भृ-परा कुटिः(3) ॥२४३॥
कूर्चं[1] कूर्पं[2] भ्रुवो मध्ये (4)पक्ष्म[1] स्यान्नेत्ररोमणि।
गन्धज्ञा[1] नासिका[2] नासा[3] घ्राणं[4] घोणा[5] विकूणिका[6] ॥२४४॥
(5)नक्रं[7] नर्कुटकं[8] शिङ्घिन्यो[9]ष्ठो[1]ऽधरो[2] रदच्छदः[3]।
दन्तवस्त्रं[4] च तत्प्रान्तौ (6)सृक्कणी[1] असिकं[1] त्वधः ॥२४५॥
असिकाधस्तु चिबुकं[1] स्यात् गल्लः[1] सृक्कणः परः।
गल्लात्परः कपोल[1]श्च परो गण्डः[1] कपोलतः ॥२४६॥

(1) विकारयुक्ते चक्षुषि एकम् अनक्षि अनक्षिणी अनक्षीणि ॥

(2) भ्रूः स्त्री, भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः ॥

(3) भ्रकुटिः १ भ्रुकुटिः २ भ्रूकुटिः ३ भृकुटिः ४ समासान्तरभेदेन स्त्रीलिङ्गाः ॥

(4) पुं क्लीं, पक्ष्मा पक्ष्माणौ पक्ष्माणः, पक्ष्म पक्ष्मणी पक्ष्माणि ॥

(5) वाचस्पतिस्तु "नक्रो नासा विकूणिकेति" इत्याह ॥

(6) औणादिक कनिप् प्रत्ययान्तः सृक्वा, सृक्कणीति क्लीब-द्विवचनान्तम्। सृक्क सृक्कणी सृक्काणि। सृक्कि इत्यपि। [illegible] सृक्कणी इत्यमरः। ओष्ठेति जातावेकत्वम्। सृजति [illegible] सृक्कि [illegible] अप्यपि कश्चित् सन्नन्तत्वादिति क्षीरस्वामी। सृक्कि सृक्किणी सृक्कीणि ॥

(१)ततो जपुः[1] श्मश्रु[1] कूर्चं[2] मास्यलोम[3] च मासुरी[4] ।
दाढिका[1] दंष्ट्रिका[2] दाढा[3] दंष्ट्रा[4] जम्भो[5] द्विजा[1] रदाः[2] ॥२४७॥
(२)रदना[3] दशना[4] दन्ता[5] दंशा[6] खादना[7] मल्लकाः[8] ।
राजदन्तौ[1] तु मध्यस्था उपरि(३) श्रेणिकौ[1] क्वचित्(४) ॥२४८॥
रसज्ञा[1] रसना[2] जिह्वा[3] लोला[4] तालु[1] तु काकुदम्[2] ।
सुधास्रवा[1] घण्टिका[2] च लम्बिका[3] गलशुण्डिका[4] ॥२४९॥
कन्धरा[1] धमनि[2] र्ग्रीवा[3] शिरोधि[4] श्च शिरोधरा[5] ।
(५)सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवा[1] ऽवटुर्घाटा[2] कृकाटिका[3](६) ॥२५०॥
कृकं[1] तु कन्धरामध्यं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ[1](७) ।
ग्रीवाधमन्यौ (८)प्राग् नीले[1] पश्चान्मन्ये कलम्बिके[2] ॥२५१॥
गलो[1] निगरणः[2] कण्ठः[3](९) काकलकं[1] तु तन्मणिः ।

---

(१) जपुः पुं स्त्री, श्मश्रु क्ली, कूर्चं पुं क्ली । आस्यलोम आस्यलोमनी आस्यलोमानि ॥ (२) रदना इति स्त्रीलिङ्गं क्लीबलिङ्गञ्च ॥

(३) उपरि अधश्च द्वौ द्वौ मध्यस्थौ विशालस्थितावित्यर्थः ॥

(४) क्वचिदिति मतान्तरे दन्तपङ्क्तेरुपरि, नत्वधस्तात्, यौ दन्तौ तौ श्रेणिकावित्युच्येते ।

(५) "रेखात्रयाङ्किता ग्रीवाकम्बुग्रीवेति कथ्यते" इति हलायुधः। अवटुः पुं स्त्री । (६) ग्रीवा पश्चाद्भागस्य त्रीणि नामानि ॥

(७) कृकस्य ग्रीवामध्यस्य पार्श्वे निकटौ वीतनौ उच्येते इत्यन्वयः पार्श्वशब्दो निकटार्थः क्लीबलिङ्गः, तस्य प्रथमाद्विवचनान्ते कृकपार्श्वे इति ॥

(८) प्राग्भागस्थं ग्रीवायाः पूर्वभागे नीले उच्येते इत्यन्वयः नीले इति प्रथमाद्विवचनम् । (९) कण्ठः पुं क्ली । कायस्थस्तु "ग्रीवामूले तु कण्ठोऽस्त्रीति क्लीबेत्याह" कंठ इत्यपि पुं क्ली ॥

अंसो भुजशिरः स्कन्धो जत्रु(१) सन्धि-र्वक्षोंऽसयोः ॥२५२॥
(२)भुजो बाहुः प्रवेष्टो दोः बाहाऽथ भुजकोटरः ।
दोर्मूलं खण्डिकः (३)कक्षा पार्श्वं स्यादेतयोरधः ॥२५३॥
कफोणिस्तु भुजामध्यं कफणिः कूर्परं स्मृतः(४) ।
अधस्तात् मणिबन्धात् स्यात् प्रकोष्ठः कलाचिका ॥२५४॥
प्रगण्डः कूर्परांसान्तः पञ्चशाखः शयः शमः ।
हस्तः पाणिः करोऽस्याधो मणिबन्धो मणिश्च सः ॥२५५॥
करभोऽस्मादाकनिष्ठं करशाखाऽङ्गुली समे ।
अङ्गुरी चाङ्गुलोऽङ्गुष्ठः तर्जनी तु प्रदेशिनी ॥२५६॥
ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या सावित्री स्यादनामिका ।
कनीनिका तु कनिष्ठाऽवहस्तो हस्तपृष्ठतः(५) ॥२५७॥
कामाङ्कुशो महाराजः करजो नखरो नखः ।
करशूको भुजाकण्टः पुनर्भव-पुनर्नवौ ॥२५८॥

---

(१) जत्रु क्ली । अथ जत्रुणी जत्रूणि ॥

(२) भुजः पुं स्त्रीलिङ्गः, स्त्रियां भुजा आबन्तः। दोः पुं क्लीबलिङ्गः सान्तः दोः दोषौ दोष इति पुंसि, दोः दोषी दोषि इति क्लीबे, दोषा इत्याबन्तोऽपि स्त्रीलिङ्गः यन्महेश्वरः "दोषः स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि चेति"। "बहुदोषो गुणध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः। करो तु किरणे लोकमस्तमाप महोदयम् ॥" इति विदग्धमुखमण्डने विष्णोः स्तुतिर्निरूक्ते। बाहा आबन्तः ॥ (३) कक्षा पुं क्ली कक्षाः कक्ष्या इति च षकार द्वितीयस्वरान्तोऽपीत्यमर टीका ॥

(४) कूर्परः कफणिर्मणिरिति पुंस्यपि वैजयन्ती ॥

(५) हस्तस्य पृष्ठतः हस्तपृष्ठे इत्यर्थः, आद्यादिभ्यस्तसिः इति सप्तम्यर्थे तसु प्रत्ययः ॥

प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धं अंगुष्ठे विततेऽति ।
प्रादेश-तालगोकर्ण-वितस्तयो यथाक्रमम् ॥२५८॥
प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेटः(१) प्रतलः तलः ।
प्रहस्तः तालिका तालः (२)सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥२६०॥
सन्निपिण्डिताङ्गुलिः पाणिः मुष्टिः मुस्तुः मुचुट्यपि ।
(३)संग्राहः वाद्धमुष्टिस्तु खटकः कुब्जितः पुनः ॥२६१॥
पाणिः प्रसृतः प्रसृतिः तौ युतौ पुनः रञ्जलिः(४) ।
प्रसृते तु द्रवाधारे (५)गण्डूषः चुलुकः चलुः ॥२६२॥
हस्तः प्रामाणिकौ मध्ये मध्यमाङ्गुलि-कूर्परम्(६) ।
बद्धमुष्टि रत्नौ रत्निः (७)रत्निः निष्कनिष्ठिकः ॥२६३॥

(१) चपेटः पुं स्त्री, तेन चपेटापि । अपि च, चपटोऽपि, यदाह "चपेट चपटौ तले" इत्युत्पलदत्तः ॥

(२) सिंहो हि संहताभ्यां चपेटाभ्यां हन्ति अतः सिंहतलः, संहतलः सानुस्वारो दन्त्यादादिरित्यन्ये ।

(३) यद्वैजयन्ती आह "अङ्गोते मुष्टि मुस्तू द्वौ संग्राहो मुचुटिः समाम् ।" इति । मुचुखटतिधमोटेरादिः वाङ्गलकात् किदुटिः मुचुटिः ङ्यां मुचुटी ।" मुष्टिः पुं स्त्री, मुस्तः पुं स्त्री, मुचटी स्त्री, मचटी इत्यपि कश्चित् ॥

(४) अञ्जलिः प्रणामार्थं मुकुलित हस्त युग्मेऽपि यथा कुमारसम्भवे "प्रतमैतमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा" इति ॥

(५) द्रवद्रव्याणां धारणयोग्य विस्तृतपाणौ नीचिः तत्र गण्डूषः पुं क्लीबे, चुलुकः पुं स्त्री, चलुः पुं ।

(६) मध्यमाङ्गुलि कूर्परयोर्मध्ये पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः समासः तत्सन्निरोगेणाद्यर्थकारी भिन्नालते ॥

(७) रत्निः पुं स्त्री, अरत्निः पुं स्त्री ॥

व्यामः[1] व्यायाम[2]-न्यग्रोधौ[3] तिर्य्यक् बाहू प्रसारितौ ॥
ऊर्द्धीकृतभुजः(1) पाणिनरमानं तु पौरुषम्[1] ।२६४॥
(2)दघ्न-द्वयस[2]-मात्रा[3]स्तु जान्वादेः स्यात् तदुन्मिते ।
रीटकः[1] पृष्ठवंशः[2] स्यात् पृष्ठं[1] तु चरमं तनोः ॥२६५॥
पूर्व्वभाग उपस्थो[1] ऽङ्कः[2] क्रोड़[3] उत्सङ्ग[4] इत्यपि ।
(3)क्रोडो[1] रो[2] हृदयस्थानं[3] वक्षो[4] वत्सो[5] भुजान्तरम्[6] ॥२६६॥
स्तनान्तरं[1] स्यात् हृदयं[2] स्तनौ[1] कुचौ[2] पयोधरौ[3] ।
उरोजौ[4] च चुचुक[1]न्तु स्तनात् वृन्त[2] शिखा[3] मुखाः[4] ।२६७॥
तुन्दं[1] तुन्दि[2] गर्भ[3]-कुक्षि[4] पिचण्डो[5] जठरो[6]-दरे[7] ।
कालखण्ड[1] कालखञ्जं[2] कालेयं[3] कालकं[4] यकृत्[5] (4) ॥२६८॥

---

(१) भुजशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वात्, अत्र स्त्रीलिङ्गान्तेन भुजाशब्देन पाणिशब्देन सह द्वन्द्वः भुजा च पाणिश्च भुजापाणी ऊर्द्धीकृतभुजापाणिनरोमानं यस्य तत् इति विग्रहः ।

(२) दघ्नादय स्त्रयः शब्दाः, प्रत्यया अपि जान्वादेः परतो योजिताः सन्तः, तेन जान्वादिना उन्मितं तत्र दुन्मितं तस्मिन् तत्र दुन्मिते जान्वादुन्मिते वर्त्तते इत्यर्थः, यथा जानुप्रमाणमस्य जानुदघ्नम् १। जानुमात्रं २ जानुद्वयसं ३। जलादिकमपि आदिशब्दात् पुरुष दघ्नमित्यादि। स्त्रियां जानुदघ्नी जानुद्वयसी जानुमात्री ॥

(३) क्रोड़ं क्रोड़ापि यत्राह गौड़ः "स्त्री नपुंसकयोः क्रोड़ा वक्षसि स्यात् किटौ पुमान्" 'क्रोड़े पीनपयोधरे स्थगयतः कःक्रीड़ितं मेच्छति' इति। स्तनवृन्तम् १ स्तनशिखा २ स्तनमुखम् ३।

(४) यकृत् यकृती यकृन्ति । शसादौ पद्दन्नोमासित्यादि सूत्रेण यकन् आदेशो विकल्पेन भवति तेन द्वितीया बहुवचने यकानि यकृन्ति, तृतीयैकवचने यकृता यक्ना यकृद्भ्यां यकभ्यां यकृद्भिः, यकभिः यकृद्भ्यां

दक्षिणे तिलकं क्लोम[(१)] वामे तु [illegible] ।
पुप्फुसः[२] स्यादथ क्रोडा[(३)] [तुन्दो]ऽस्त्री तु पुरीतत्[(४)] ॥२६९॥
रोमावली[१] रोमलता[२] नाभिः[१] स्यात् तुन्दकूपिका[२] ।
नाभेरधो मूत्रपुटं[१] वस्तिर्मूत्राशयो[२] [illegible] ॥२७०॥
मध्यो[१]ऽवलग्नं[२] विलग्नं[३] मध्यमो[४]ऽथ कटः [illegible] टिः[२] ।
श्रोणिः[३] फलकं[४] कटीरं[५] काञ्चीपदं[६] क[कु]द्मती[७] ॥२७१॥
नितम्बा[१] रोहौ[२] स्त्रीकट्याः पश्चाज्जघनं[१] मग्रतः ।
त्रिकं[१] वंशाध[स्त]त्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे[१(५)] ॥२७२॥
पुतौ[१] स्फिचौ[२(६)] कटिप्रोथौ[३] वराङ्गं[१(७)] तु च्युति[१] र्भुलिः[२] ।

यकृते यकृ, पञ्चमीषष्ठ्योः यकृतः यकृः यकृोः यकृतोः यकृतां यकृां यकृति यकृि यकृत्सु यकृत्सु ॥

(१) क्लोमा क्लोमनि क्लोमानि ॥

(२) दक्षिण इति पदम् अत्रापि वर्तते हृदयस्य दक्षिणे पार्श्वे कौ- ट्यौं जलाधारः क्लोम, क्लोमः अकारान्तः पुंस्यपि इति कोषान्तरम्तं [illegible] पुंस्यपि । पुप्फुसः "फुफुस्" इति भाषा ॥

(३) क्रोडा क्रोडानौ [illegible] ॥

(४) पुरीतत् पुरीतती पुरीतन्ति क्ली, [illegible] "अथ पुरीतद् स्त्रिया" मिति पुंस्यपि ॥

(५) कुकुन्दरं क्ली, [illegible] "कुकुन्दरे [illegible] जघन कूपिके" इति पुंस्यपि ॥

(६) स्फिक् स्त्री, स्फिचौ स्फिचः ॥

(७) [illegible] "[illegible] १ [illegible] २ [illegible] १ [illegible] [illegible] भगः" । [illegible] ॥

भगो[4]ऽपत्यपथो[5] योनिः[6] स्मरागारस्मर[7]-कूपिके[8](1) ॥२७३॥

स्त्रीचिह्नं[9] मथ पुंश्चिह्नं[1] मेहनं[2] शेफशेपसी[4] ।

शिश्नं[5] मेढ्रः[6] कामलता[7] लिङ्गं[8] च द्वय मप्यदः ॥२७४॥

गुह्य[1]-मप्रजननो[1]-पस्थौ[3](2) गुह्यमध्यं मणी[1] कणिः[2] ।

सीवनी[1] तदधः सूत्रं स्या दण्डं[1] पेल[2] मण्डकः[3] ॥२७५॥

मुष्को[4]ऽण्डकोशो[5] वृषणो[6]ऽपानं[1] पायु[2] र्गुदं[3] च्युतिः[4] ।

अधोमर्म[5] मलद्वारं[6] त्रिवलीकं[7] वली[8] अपि ॥२७६॥

विटपं[1] तु कटाप्रोथ्य[2] मन्तरा मुष्कवङ्क्षणाम्(3) ।

ऊरुसन्धि र्वङ्क्षणः[1] स्यात् सक्थ्यूरु[2] स्तस्य पर्व तु ॥२७७॥

जानु र्नलकीलो[2]ऽष्ठीवान्[3] पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिरः[1]।

कपोली[1] त्वग्रिमो जङ्घा[1] प्रसृता[2] नलकिन्यपि ॥२७८॥

प्रतिजङ्घा[1] त्वग्रजङ्घा[2] पिण्डिका[1] तु पिचण्डिका[2] ।

गुल्फ[1] स्तु चरणग्रन्थि[2] र्घुटिको[3] घुण्टको[4] घुटः[5] ॥२७९॥

चरणः[1] क्रमणः[2] पादः[3] पदो[4](4)ऽङ्घ्रि[5] श्चलनः[6] क्रमः[7] ।

पादमूलं[1] गोहिरं[2] स्यात् पार्ष्णि[1] स्तु घुटयो रधः ॥२८०॥

पादाग्रं[1] प्रपदं[2] क्षिप्रं[1] त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यतः(5) ।

---

(1) स्मरमन्दिरः १ स्मरकूपिका २ ॥

(2) "[illegible] प्रजनोपस्थोऽस्त्री" इति स्त्रीवेऽप्याह वैजयन्ती ॥

(3) मुष्कवङ्क्षणमिह क्लीबलिङ्गे द्वितीयैकवचनं तदाह वाग्भटः मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपं कटतारकम्" इति ॥

(4) पद् पाद् पदौ पादः। "पत् पादश्चरणोऽस्त्री" इति व्याडिः ॥

(5) अङ्गुष्ठश्च अङ्गुलयश्च अङ्गुष्ठाङ्गुलयः तासां मध्यं तस्मात् आद्या-[illegible] इति सप्तम्यर्थे तसु प्रत्ययः ॥

कूर्चं[1] शिरस्थौ पर्ष्णी क्षिप्रस्तम्भः[1] कूर्चशिरः[2] समे ॥२८१॥
तलहृदयं[1] तु तलं[2] मध्ये पादतलस्य तत् ।
तिलकः[1] कालकः[2] पिप्लु[3] र्जटुल[4] स्तिलकालकः[5][(1)]॥२८२॥
[(2)]रसा[1]-सृग्[2]-मांस[3]-मेदो[4]ऽस्थि[5]-मज्ज[6]-शुक्राणि[7] धातवः।
सप्तैव दश वैकेषां रोम[8]-त्वक्[9]-स्नायुभिः[10] सह ॥२८३॥
रस[1] आहारतेजो[2]ऽग्निसम्भवः[3] षड्रसासवः[4] ।
आप्येयो[5]ऽस्रकरो[6] धातु[7] र्घन-मूल-महा-परः[(3)]॥२८४॥
रक्तं[1] रुधिर[2] माग्नेयं[3] विस्रं[4] तेजो[5]-भवे[6] रसात्[(4)] ।
शोणितं[7] लोहित[8] मसृग्[9] [(5)]वाशिष्टं[10] प्राणदा[11]सुरे[12]॥२८५॥
क्षतजं[13] मांसकार्य्य[14]ऽस्रं[15] मांसं[1] पललं[2] जङ्गलं[3] ।
रक्ता-तेजो[4]-[(6)]भवे[5] क्रव्यं[6] काश्यपं[7] तरसा[8]-मिषे[9]॥२८६॥
मेदस्कृत्[10][(7)] पिशितं[11] कीनं[12] पलं[13] पेश्य[1]स्तु[(8)] तत्तताः।

---

(1) जटुल इति पाठोऽपि । तिलकालोऽपि ॥

(2) धातूनामेकैकम् ॥

(3) घनधातुः २ मूलधातुः २ महाधातुरिति ॥

(4) रसतेजसी रसतेजांसि, रसतेजः १ रसभवम् २ ॥

(5) असृक् असृग् असृजी असृञ्जि, शसादौ दन्पादनासिके त्यादिना विकल्पेन असन् इत्यादेशे असानि असृञ्जि, असृजा अस्ना, असृग्भ्याम् असभ्याम्, असृग्भिः असभिः, असृजे अस्ने, असृजः अस्नः २, असृजोः अस्नोः २, असृजाम् अस्नाम्, असृजि अस्नि असनि, असृक्षु असःसु इति वा पाठः ॥

(6) रक्ततेजसी रक्ततेजांसि, रक्ततेजः १ रक्तभवम् २ ॥

(7) मेदस्कृति मेदस्कृती ॥

(8) [illegible]रानोऽपि पेशिः पेशी ॥

वुक्का¹(१) हृत्² हृदयं³ हक्का⁴(२) वुक्कं⁵ च तदग्रिमम्⁶ ॥८७॥

गुल्म पप्लूर¹ फुप्फुस² पुप्फु-फूसौ³ पुनः समे ।

मेदो¹(३) अस्थिकृत्² वपा³ मांसतेजो⁴(४) जं⁵ गौतमं⁶ वसा⁷ ॥८८॥

गोर्द¹ तु मस्तकस्नेहो² मस्तिष्को³ मस्तु लुङ्गकः⁴ ।

अस्थि¹ कुल्यं² भारद्वाजं³ मेदस्तेजः⁴ समज्जकृत्⁵ ॥८९॥

मांसपित्तं⁶ स्वदयितं⁷ कर्करो⁸ देहधारकम्⁹ ।

मेदोजं¹⁰ कीकसं¹¹ सारं¹², करोटिः¹(५) शिरसोऽस्थनि ॥९०॥

कपाल¹-खर्परौ²(६) तुल्यौ, पृष्ठास्थि कशेरुका¹ ।

(७)शाखास्थनि स्यात् नलकं¹ पार्श्वास्थि वङ्क्रि¹-पर्शुके² ॥९१॥

शरीरास्थि करङ्कः¹ स्यात् कङ्कालं² अस्थिपञ्जरः³ ।

---

(१) वुक्का वुक्कानी मूकानः, वुक्कमांसगौ ऽभिततलीयम् मतश्च:, कोट इत्यप्रत्यये वुक्का स्त्रियामाबन्तः पुल्लिङ्ग इति गौड़ः, भागुरिश्च अग्रमांसं भवेद्वुक्कम् इति क्लीवमाह ॥

(२) हक्का स्त्रियामाबन्तः, हक्कौ पार्श्वगतौ युक्तौ इति वैजयन्तीकारः पुंस्याह ॥

(३) मेदः क्ली, मेदसी मेदांसि ॥

(४) मांसतेजसी मांसतेजांसि । मांसतेजः १ मांसजम् ॥

(५) करोटिः स्त्री, चतुर्थस्वरान्तोऽपि ।

(६) कर्परः कूर्पर इत्यपि महेश्वर आह "कूर्परो जानुनि प्रोक्तः कपालेऽपि च कूर्परः" इति "खर्परस्तस्करे धूर्ते भिक्षुपात्र कपालयोः" इति खर्परोऽप्याह महेश्वरः । कपालखर्परौ घटादीनां खण्डेऽप्युपचारात् महेश्वरः "कपालं शिरसोऽस्थि स्याद्घटादेः शकले मतं" ॥

(७) शाखा इत्योऽत्र भुजापर्यायः । तत्र च धरः "शाखा स्यात् पक्षे भेदविभागयोरन्तिके भुजे" इति ॥

(1)मज्जा[1] तु कौशिकः[2] शुक्रकरो[3]ऽस्थिस्नेह-सम्भवौ[4](2) ॥२८२॥
शुक्रं[1] रेतो[2](3) बलं[3] बीजं[4] वीर्यं[5] मज्जासमुद्भवम्[6]।
आनन्दप्रभवं[7] पुंस्त्व[8]मिन्द्रियं[9] किट्टवर्जितम्[10] ॥२८३॥
पौरुषं[11] प्रधानधातु[12]र्लोम[1] रोम[2] तनूरुहम्[3]।
त्वक्[1] छवि[2]श्छादनी[3] कृत्ति[4]श्चर्मा[5]जिन[6]मसृग्धरा[7] ॥२८४॥
वस्नसा[1] तु स्नसा[2] स्नायु[3]र्नाड्यो[1] धमनयः[2] सिराः[3]।
कण्डरा[1] तु महास्नायु[1]र्मलं[1] किट्टं[2](4) शरीरजम्[3] ॥२८५॥
दूषीका[1] दूषिका[2] नेत्रं कुलुकं[1] पिप्पिका[1] पुनः।
दन्त्यं कार्णं तु पिञ्जूषः[1] सिङ्घाणो[1] घ्राणसम्भवः ॥२८६॥
सृणीका[1] स्यन्दिनी[2] लाला[3]ऽऽस्यासवः[4] कफकूर्चिका[5](5)।
मूत्रं[1] वस्तिमलं[2] मेहः[3] प्रस्रावो[4] नृजलं[5] स्रवः[6] ॥२८७॥
कुष्ठिका[1] तु लिङ्गमलं विट्[1](6) विष्ठा[2]ऽवस्करः[3] शकृत्[4]।
गूथं[5] पुरीषं[6] शमलो[7]-च्चारौ[8] वर्चस्क[9]-मस्तकौ[10] ॥२८८॥

---

(1) मज्जानौ मज्जानः, वाचस्पतिस्तु "अथ मज्जाद्वयो" रिति स्त्रियामप्याह, तदाभिदादित्वादङि मज्जा आवमः कौशिकः ॥

(2) अस्थिस्नेहः १ अस्थिसम्भवः २ अस्थितेजोऽपि ॥

(3) रेतसी रेतांसि ॥

(4) "किट्टं मलोऽस्त्रियां" मित्यमरः ॥

(5) लाला नामानि पञ्च ॥

(6) विट् स्त्री, विशौ विशः, वैजयन्तीकारस्तु "उच्चारो विट् मला" इति क्लीबेऽप्याह तदा विशी वींशि। "विष्ठा विशौ स्त्रियाम्" इत्यमरः, विट् विशौ विशः, शकृती शकृन्ति शकृदादौ दन्तपादनासिकेति विकल्पेन शकन् आदेशे शकानि शक्ना शकता ऽ शकभ्यां "शकृद्भ्या-मित्यादि ॥

वेषो नेपथ्यमाकल्पः परिष्कारस्तु कर्म्मक्रिया [illegible]

उद्वर्तनं [illegible] मङ्गाणां विलेपनम् ॥२९९॥

चर्चिक्यं [illegible] मण्डनं पुनः [illegible]

प्रसाधनं प्रतिकर्म्म [illegible] मार्जना मृजा (२) ॥३००॥

(३)वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् पिष्टातः पटवासकः (४) ।

[illegible]माल्यादिना तु संस्कारः स्यादधिवासनम् ॥३०१॥

निर्वेश उपभोगः स्यात् [illegible] ।

कर्पूरा-गुरु-कक्कोल-कस्तूरी-चन्दन-द्रवैः [illegible] ॥

स्याद्यक्षकर्दमो [illegible] ।

चन्दना-गुरु-कस्तूरी-कुंकुमे तु चतुःसमम् ॥३०३॥

(५)[illegible] लोहं [illegible] ।

अनार्यकं [illegible] मङ्गल्या मल्लिगन्धि [illegible] ॥३०४॥

कालागरु [illegible] श्रीखण्डं रोहणद्रुमः ।

गन्धसारो मलयजं चन्दनं हरिचन्दनम् ॥३०५॥

तैलपर्णिक-गोशीर्षे पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं ताम्रसारं रञ्जनं तिलपर्णिकम् ॥३०६॥

---

(१) [illegible] इति पाठः, [illegible] इति [illegible] णो भावः ॥

(२) मार्ष्टिः स्त्री, मार्जनं क्लीबेऽन्ये, मृजा स्त्री ॥

(३) सुगन्धचूर्णस्य ॥

(४) येन कुंकुमादिना पटो वास्यते सः ॥

(५) [illegible] नामानि [illegible] । एक सामान्ये-ऽभिधाय तस्य विशेषं सत्त्वात् तद्विशेषस्य [illegible] ॥

जातिकोशं जातिफलं कर्पूरो हिमवालुका ।
घनसारः सिताभ्रश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ॥३०७॥
मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ।
काश्मीरजन्म घुसृणं वर्णं लोहितचन्दनम् ॥३०८॥
बाह्लीकं कुङ्कुमं वह्निशिखं कालेयजागुडे ।
सङ्कोचपिशुनं रक्तं धीरं पीतनदीपने ॥३०९॥
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ कोलकम् ।
कक्कोलकं कोशफलं कालीयकं तु जापकम्(१) ॥३१०॥
यक्षधूपो बहुरूपः सर्जवेष्टोऽग्निवल्लभः ।
सर्जमणिः सर्जरसो रालः सर्जरसोऽपि च ॥३११॥
धूपो वृकात् कृत्रिमश्च(२) तुरुष्कः सिह्लः पिण्डकः ।
पायसस्तु वृकधूपः श्रीवासः सरलद्रवः ॥३१२॥
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन् गुणो गन्धनिशापिका ।
स्याच्चर्चा तु चर्चिक्यमलङ्कारस्तु भूषणम् ॥३१३॥
परिष्कारोऽभरणं च चूडामणिः शिरोमणिः ।
नायकस्तरलो हारान्तर्मणिर्मुकुटं पुनः ॥३१४॥
मौलिः किरीटं कोटीरमुष्णीषं पुष्पदाम तु ।
मूर्ध्नि माल्यं माला स्रक् च गर्भकः केशमध्यगम् ॥३१५॥
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ।
तिर्यग्वक्षसि वैकक्ष्यं प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥३१६॥

---

(१) जापकम् इति वा पाठः [illegible]

(२) वृकधूपः । कृत्रिमधूपः [illegible]

सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रथनं समाः ।
तिलके तमालपत्र-चित्र-पुण्ड्र-विशेषकाः ॥३१७॥
आपीड-शेखरोत्तंसा-वतंसाः शिरसः स्रजि ।
उत्तंसौ कर्णपूरेऽपि(१) पत्रलेखा तु पत्रकः ॥३१८॥
भक्ति-वल्लि-लता-ङ्गुल्यः(२) पत्रपाश्या ललाटिका ।
बालपाश्या पारितथ्या कर्णिका कर्णभूषणम् ॥३१९॥
ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकः ।
उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दूः बालिका कर्णपृष्ठगा ॥३२०॥
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बमाना ललन्तिका ।
प्रालम्बिकाऽथ हेम्नोरःसूत्रिका तु मौक्तिकैः ॥३२१॥
हारो मुक्ताप्रालम्ब-स्रक्(३)-कलापा-वली-लताः ।
देवच्छन्दः शतं यष्टिरिन्द्रच्छन्दः सहस्रकम् ॥३२२॥
तदर्धं विजयच्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम् ।
अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः ॥३२३॥

---

(१) कर्णपूरः पुष्पादि कर्णाभरणमपि उत्तंसावपि इति उत्तं-सावतंसौ यथामरः "कर्णपूरेऽपि च स्मृते तथोत्तंसावतंसकौ" इति। वतंसोऽपि ॥

(२) स्त्रीणां कपोलादिषु कस्तूरिकादिभिर्यद्रचनं, पत्रपरः पत्र-भङ्गि १ पत्राङ्गुलिः २ पत्रलता ३ पत्राङ्गुली ४ इत्यं पत्रमञ्जरी पत्रमञ्जरी-त्यादयोऽपि यथायुधः "भुजशिखर स्तनमण्डल कपोलफलकेषु विर-चिताकृतिभिः अनुलेपनेन लेखा निगद्यते पत्रवल्लीति" ॥

(३) मुक्ताप्रालम्बः १ मुक्तास्रक् २ मुक्ताकलापः ३ मुक्तावली ४ मुक्तालता ५ ।

द्विर्द्वादशाऽर्द्धगुच्छः स्यात् पञ्च हारफलं माणवः
अर्द्धहारो बहु यष्टि गुच्छ-गोस्तन-गोपुच्छ ॥३२४॥
अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्द्धं मध्यं यथोत्तरम्
इति हारा यष्टिभेदादेकावल्येकयष्टिका ॥३२५॥
कण्ठिकाऽथ नक्षत्रमाला तत्सप्तविंशमौक्तिकैः
केयूरमङ्गदं बाहुभूषाऽथ करभूषणम् ॥३२६॥
कटको वलयं पारिहार्यावापौ च कङ्कणम् ।
हस्तसूत्रं प्रतिसरः ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥३२७॥
सा साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा कटिसूत्रं तु मेखला ।
कलापो रशना सारसनं काञ्ची च सप्तकी ॥३२८॥
सा शृङ्खलं पुंस्काठीस्था किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।
नूपुरं तु तुलाकोटिः पादतः कटकाङ्गदे[1] ॥३२९॥
मञ्जीरं हंसकं शिञ्जिनं[2] अंशुकं वस्त्रमम्बरम् ।
सिचयं वसनं चीराच्छादौ सिक्[3] चेल-वाससी ॥३३०॥
पटः प्रोतोऽञ्चलोऽस्यान्तो वर्त्तिर्वस्ति च तद्दशाः[4] ।
पत्रोर्णं धौतकौशेयं उष्णीषो मूर्द्धवेष्टनम् ॥३३१॥
तत् स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।
त्वक्-फल-कृमि-रोमभ्यः सम्भवात्तच्चतुर्विधम् ॥३३२॥

---

(१) पादकटका । पादाङ्गदः-२ ।

(२) स्त्री, शिञ्जिन्यौ शिञ्जिन्यः ।

(३) सिक् स्त्री, सिचौ सिचः ।

(४) दशाः पुं स्त्री यथा [illegible] स्त्रियां [illegible] इति केचित्, "दशाः स्युर्वस्तयो द्वयो" रित्यमरः ।

क्षौम¹ कार्पास²-कौशेय³-राङ्कवादि⁴ विभेदतः।
⁽¹⁾क्षौमं¹ दुकूलं² दुगूलं³ स्यात् कार्पासं¹ तु बादरम् ॥३३३॥
कौशेयं¹ ⁽²⁾कृमिकोशोत्थं² राङ्कवं¹ मृगरोमजम्।
कम्बलः¹⁽³⁾ पुन ऊर्णायु²राविकौ³-रल्ल⁴-रल्लकाः⁵ ॥३३४॥
नवं वासो ऽनाहतं¹ स्यात् तन्त्रकं² निष्प्रवाणि³ च ॥
प्रच्छादनं¹ प्रावरणं² संव्यानं³ चोत्तरीयकम् ॥३३५॥
वैकक्षं¹ प्रावारो²-त्तरासङ्गौ³ बृहतिका⁴ ऽपि च।
वराशिः¹ स्थूलशाटः² स्यात् परिधानं¹ त्वधोंशुकम्² ॥३३६॥
अन्तरीयं³ निवसन⁴ मुपसंव्यान⁵ मित्यपि।
तद्ग्रन्थिः कच्छको¹ नीवी² वरस्त्र्यर्धोरुकांशुकम् ॥३३७॥
चण्डातकं¹ चलनकं² चलनी¹ त्वि तरस्त्रियाः।
चोलः¹ कञ्चुलिका² कूर्पासको³ ऽङ्गिका⁴ च कञ्चुके⁵ ॥३३८॥
शाटी¹ चोल² च नीशारो¹ हिमवातापहांशुके।
कच्छा¹ कच्छाटिका² ⁽⁴⁾कक्षा³ परिधाना-पराञ्चले ॥३३९॥
कच्छापट¹ स्तु कौपीनं² समौ नक्तक¹-कर्पटौ²।
निचोलः¹ प्रच्छदपटो² निचुलं³ चो त्तरच्छदः⁴ ॥३४०॥

---

(१) "वाल्कं क्षौमादि" इत्यमरः, क्षुमा अतसी वस्त्राः तस्या जातम् आदित्वादाव भाद्रादीति क्षीरस्वामी, भाष्यं मया निष्पन्नं शायां ढाढ इति मविष्यम्। क्षौमं दुकूलयोर्भेदो सूक्ष्मस्थूलताकृतोऽपि ॥

(२) पट्टोपि कौशेयवाची पट्टवस्त्र पुंस्त्वपुं[illegible] [illegible] [illegible] टीका ॥

(३) [illegible] वा, स्त्रियां कम्बली मदीयम ॥

(४) [illegible] इति च पाठः ॥

उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते।
वस्त्रमाल्यादि तत् पूर्णपात्रं[1] पूर्णानकं[2] च तत्॥३४१॥
तत् स्यादाप्रपदीनं[1] तु व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्।
(1)चीवरं[1] भिक्षुसङ्घाटी[2] जीर्णवस्त्रं पटच्चरम्[1]॥३४२॥
शाणी[1] गोणी[2] छिद्रवस्त्रे जलाद्री[1] क्लिन्नवाससि।
पर्य्यस्तिका[1] परिकरः[2] पर्य्यङ्कः[3] श्चावसक्थिका[4]॥३४३॥
(2)कुथो[1] वर्णः[2] परिस्तोमः[3] प्रवेणी[4]-नवता[5]-ऽऽस्तराः[6]।
अपटी[1] काण्डपटः[2] स्यात् प्रतिसीरा[3]जवन्यपि[4](3)॥३४४॥
तिरस्करिण्य[5]थो ल्लोचो[1] वितानं[2] कदको[3]ऽपि च।
चन्द्रोदयो[4](4) स्थूलं[1] दूष्यं[2] केणिका पटकु[3]ट्यपि॥३४५॥
गुणालयनिकायां[2] स्यात् संस्तर[1]-स्रस्तरौ[2] समौ(5)।
तल्पं[1] शय्या[2] शयनीयं[3] शयनं[4] तलिमं[5](6) च तत्॥३४६॥
मञ्च[1]-मञ्चक[2]-पर्य्यङ्क[3]-पल्यङ्काः[4] खट्वया[5] समाः।
उच्छीर्षकं[1] सुपाधान[2]-बर्हौ[3] पाली[1] पतद्ग्रहः[2]॥३४७॥
प्रतिग्राहो[3](7) मुकुरा[1]-ऽऽदर्शौ[2]-दर्शौ[3] तु दर्पणः[4]।

---

(1) ह मुनिजनाच्छादनस्य॥

(2) सामान्येन गजाद्युपरि सभाभूमौ वा आस्तरणस्य "सुल-कालिम्" इति भाषा॥

(3) यवनिकाऽपि। पश्च प्रच्छादनपटे "परदा" इति यस्य प्रसिद्धिः॥

(4) वस्त्रगृहस्य॥

(5) पल्लवादिरचितशय्या॥

(6) तलिनम् इति वा॥

(7) भाजरोऽपि॥

स्याद्वेत्रासन[१] मासन्दी[२](१) विष्टरः[१] पीठ[२] मासनम्[३] ॥ ३४८ ॥
कशिपु[१] र्भोजनाच्छादौ वीध्रीरं[१] शयनासने ॥
लाक्षा[१] द्रुमामयो[२] राक्षा[३] रङ्गमाता[४] पलङ्कषा[५] ॥ ३४९ ॥
जतु[६] क्षतघ्ना[७] कृमिजा[८] यावा[१] लक्तौ[२] तु तद्रसः ।
अञ्जनं[१] कज्जलं[२] दीपः[१] प्रदीपः[२] कज्जलध्वजः[३] ॥ ३५० ॥
स्नेहप्रियो[४] गृहमणि[५] र्दशाकर्षो[६] दशेन्धनः[७] ।
व्यजनं[१] तालवृन्तं[२] तत् पवित्रं[१] मृगचर्मणः ॥ ३५१ ॥
वासावर्त्ती[१] तु वस्त्रस्य कङ्कतिः[१] केशमार्जनः[२] ।
प्रसाधन[३] स्याद बालक्रीडनके[१] गुडो[२] गिरिः[३] ॥ ३५२ ॥
गिरियको[४] गिरिगुडः[५] समौ कन्दुक[१]-गेन्दुकौ[२] ।
राजा[१] राट्[२] पृथिवीशक्र[३]-मध्यलोकेश[४]-भूभृतः[५] ॥ ३५३ ॥
महीक्षित्[६] पार्थिवो[७] मूर्द्धाभिषिक्तो[८] भूप्रजा-नृपः[९](२) ।
(३)मध्यमो[१] मण्डलाधीशः[२] सम्राट्[१] तु शास्ति यो नृपान् ॥ ३५४ ॥
(४)यः सर्वमण्डलस्येशो राजसूयं(५) च यो ऽयजत् ।
चक्रवर्त्ती[१] सार्वभौम[२] स्ते तु (६)द्वादश भारते ॥ ३५५ ॥
आर्षभि[१] र्भरत[२] स्तत्र सगर[१] स्तु सुमित्रभूः[२] ।

---

(१) आसन्दी स्त्री पुंलिङ्गः इति हलायुधटीका "कद्दत" इत्यपि ॥

(२) भूपः, प्रजापः, नृपः यौगिकत्वात् भूपालः, लोकपालः नरपाल इत्यादयः ॥

(३) अपेतमसम्राडपेक्षया सामान्यः ॥

(४) द्वादश राजचक्रस्य ॥

(५) राजसूयं यज्ञविशेषम् ॥

(६) ते तिक आर्षभ्याद्या ब्रह्मदत्तपर्यन्ता द्वादश ॥

(१)मघवा[१] वैजयि[२] रथा[१] श्वसेनतनूजः[१] ॥३५६॥

सनत्कुमारो[२] ऽथ(२) शान्तिः[१] कुन्थु[१] ररो[१] जिना अपि ।

सुभूम[१]स्तु कार्त्तवीर्यः[२] पद्मः[१] पद्मोत्तरात्मजः[२] ॥३५७॥

हरिषेणो[१] हरिसुतो[२] जयो[१] विजयनन्दनः[२] ।

ब्रह्मसूनु[१] र्ब्रह्मदत्तः[२] सर्वेऽपीक्ष्वाकुवंशजाः ॥३५८॥

प्राजापत्य[१] स्त्रिपृष्ठो[२] ऽथ (३)द्विपृष्ठो[१] ब्रह्मसम्भवः[२] ।

स्वयम्भू[१]रुद्रतनयः[२] सोमभूः[१] पुरुषोत्तमः ॥३५९॥

शैवः[१] पुरुषसिंहो[२] ऽथ महाशिरःसमुद्भवः[१] ।

स्यात् पुरुषपुण्डरीको[२] दत्तो[१]ऽग्निसिंहनन्दनः[२] ॥३६०॥

(४)नारायणो[१] दाशरथिः[२] कृष्ण[१]स्तु वसुदेवभूः[२] ।

वासुदेवा[१] अमी(५) कृष्णा नव शुक्ला बला[१]स्त्वमी(६)॥३६१॥

(७)अचलो[१] विजयो[२] भद्रः[३] सुप्रभ[४]श्च सुदर्शनः[५] ।

---

(१) मघवानौ मघवानः ॥

(२) जिन चक्रवर्त्ति नामैकैकम् ॥

(३) तयोर्वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य त्रिपृष्ठः त्रिपृष्ठादयस्त्रयं चक्रवर्त्तिनः द्वौ वंशौ पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य द्विपृष्ठः प्राजपात्यादिः ॥

(४) वल्गण वासुदे सर्वे नीलावलास्तु शुक्लवर्येति एतेषां च वासुदेव बलदेवानाम् अष्टानां गोतमगोत्रं नारायणपद्मयोस्तु काश्यपगोत्रं गोत्रं यदावश्यकसूत्रं बलदेव वासुदेवा अर्द्धवयजुन्वि गोतमःसयुक्ता- नारायणपोमापुण वासवयुक्ता शुणेयथा ॥

(५) अमी पूर्व्वोक्ताः प्रजापत्याद्याः कृष्णाश्च वासुदेवा कृष्णवर्णेन श्यामाः ॥

(६) अमी वक्ष्यमाणाः नवैतेऽपि बलभद्राः शुक्लवर्णेन धवलाः ॥ (७) एकैकम् ॥

आनन्दो[६] नन्दनः[७] पद्मो[८] रामो[९] विष्णुद्विष[१]स्त्वमी(१) ॥३६२॥

(२)अश्वग्रीव[१]स्तारक[२]श्च मेरको[३] मधुरे[४]व च।

निशुम्भ[५]-बलि[६]-प्रह्लाद[७]-लङ्केश[८]-मगधेश्वराः[९] ॥३६३॥

(३)जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शलाकापुरुषा[१] अमी।

आदिराजः[१] पृथु[२]र्वैन्यो[३]मान्धाता[१](४) युवनाश्वजः[२] ॥३६४॥

धुन्धुमारः[१] कुवलाश्वो[२] हरिश्चन्द्र[१]स्त्रिशंकुजः[२]।

(५)पुरूरवा[१] बौध[२] ऐल[३] उर्वशीरमण[४]श्च सः ॥३६५॥

दौष्यन्ति[१]र्भरतः[२] सर्वदमः[३] शकुन्तलात्मजः[४]।

हैहय[१]स्तु कार्तवीर्यो[२] दोःसहस्रभृ[३]दर्जुनः[४] ॥३६६॥

कौशल्यानन्दनो[१] दाशरथी[२] रामो[३]ऽस्य तु प्रिया।

वैदेही[१] मैथिली[२] सीता[३] जानकी[४] धरणीसुता[५] ॥३६७॥

---

(१) अमी वक्ष्यमाणा अश्वग्रीवादयो नव विष्णूनां प्राजापत्यादीनां वासुदेवानां यथाक्रमं द्विषः प्रतिपक्षाः ॥

(२) एकैकम् ॥

(३) उपसंहारमाह जिनैरिति जिनैस्तीर्थङ्करैः ऋषभादिभिश्चतुर्विंशत्या सह मीलिता अमी भरतादयो द्वादश चक्रवर्तिनः-प्राजापत्यादयो नव वासुदेवाः-अचलादयो नव बलदेवाः-अश्वग्रीवाद्या नव प्रतिवासुदेवाश्चेति सर्वे मिलिता त्रिषष्टिः स्युः ते च शलाका पुरुषाः पुरुषेषु जातिविशेषेण उत्कृष्टाः ॥

(४) मान्धातादयो मान्धातारः, एते मान्धातृप्रमुखाः षड्लोके चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धाः। यदाह "मान्धाता १ धुन्धुमारश्च २ हरिश्चन्द्रः ३ पुरूरवाश्च ४ भरतः ५ कार्तवीर्यश्च ६ षडेते चक्रवर्तिनः ॥"

(५) पुरूरवाः पुरूरवसौ पुरूरवसः ॥

रामपुत्रौ कुश[१]-लवौ[२](१) एकयोक्त्या कुशीलवौ[३] ।
सौमित्रि[१]र्लक्ष्मणो[२] वाली[१](२) वालि[२](३) रिन्द्रसुत[३]श्च सः ॥२६८॥
आदित्यसूनुः[१] सुग्रीवो[२] हनुमान्[१] वज्रकण्टकः[२] ।
मारुति[३]: केसरिसुत[४] आञ्जनेयो[५] ऽर्जुनध्वजः[६] ॥२६९॥
पौलस्त्यो[१] रावणो[२] रक्षो[३]-लङ्केशौ[४] दशकन्धरः[५] ।
रावणिः[१] शक्रजि[२]न्मेघनादो[३] मन्दोदरीसुतः[४] ॥२७०॥
अजातशत्रुः[१] शल्यारि[२] र्धर्मपुत्रो[३] युधिष्ठिरः[४] ।
कङ्को[५] ऽजमीढो[६](५) भीमस्तु[१] मरुत्पुत्रो[२] वृकोदरः[३] ॥२७१॥
किर्मीर(६)-कीचक-बक-हिडिम्बानां निषूदनः[४] ।
अर्जुनः[१] फाल्गुनः[२] पार्थः[३] सव्यसाची[४](७) धनञ्जयः[५] ॥२७२॥
राधावेधी[६](८) किरीटी[७](९) ऐन्द्रि[८] र्जिष्णु[९] श्वेतवाहो[१०] नरः[११] ॥

---

(१) कुशीलवाविति राजदन्तादित्वात् साधु ॥

(२) वाली, वालिनौ, वालिनः, इत्यन्तः ॥

(३) वाली वालयः, हरिवद्वत् ॥

(४) दशकन्धः १ दशकण्ठः २ ॥

(५) अजा छागास्तेषां यथा मीढाः सिक्ताः अनेन अजमीढः । आजमीढोऽपि श्रीभागवते "पेन्द्राः पिता वदत्नुभौविनाजमीढ! इति" आजमीढ, हे युधिष्ठिरः इति तट्टीका ॥

(६) किर्मीरनिषूदनः, कीचकनिषूदनः, बकनिषूदनः, हिडिम्बनिषूदनः ।

(७) सव्यसाचिनौ सव्यसाचिनः ॥

(८) राधा वेध्यत्वेन विद्यतेऽस्य इति, राधावेधिनौ राधावेधिनः ॥

(९) किरीटिनौ किरीटिनः ॥

बृहन्नटो[१२] [(१)]गुडाकेशः[१३] सुभद्रेशः[१४] कपिध्वजः[१५] ॥३७३॥
बीभत्सुः[१६] कर्णजित्[१७] तस्य गाण्डीवं[१] गाण्डिवं[२] धनुः ।
पाञ्चाली[१] द्रौपदी[२] कृष्णा[३] सैरन्ध्री[४] नित्ययौवना[५] ॥३७४॥
वेदिजा[६] याज्ञसेनी[७] च कर्णश्[१] चम्पाधिपो[२]ऽङ्गराट्[३] ।
राधा[४]-सूता-र्क[५]-तनयः[६] [(२)] कालपृष्ठं[१] तु तद्धनुः ॥३७५॥
[(३)]श्रेणिकस्[१] तु भम्भासारो[२] हालः[१] स्यात् सातवाहनः[२] [(४)] ।
कुमारपालश्[१] चौलुक्यो[२] राजर्षिः[३] परमार्हतः ॥३७६॥
मृतस्वमोक्ता[५] धर्मात्मा[६] मारिव्यसनवारकः[७] ।
राजबीजी[१] [(५)] राजवंश्यो[२] बीज्य[१]-वंश्यौ[२] तु वंशजे ॥३७७॥
स्वाम्य[१]मात्यः[२] सुहृत्[३] कोशो[४] राष्ट्र[५]-दुर्ग[६]-बलानि[७] च ।
[(६)]राज्याङ्गानि प्रकृतयः[१] [(७)] पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥३७८॥
तन्त्रं[१] स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्[१] त्वरिचिन्तनम् ।

---

(१) बृहत्यासौ नटश्चेति बृहन्नटः, विराटगृहे छद्मना नाट्याचार्योऽसा बभूवेति प्रसिद्धिः ॥

(२) राधातनयः सूततनयः अर्कतनयः ॥

(३) राजविशेषाणाम् ॥

(४) कुन्तलराजविशेषे हालः सातवाहनाख्यः, सातं दत्तं सुखं वाहनमस्य सातवाहनः शालवाहन इत्यपि ॥

(५) राजबीजिनौ राजबीजिनः ॥

(६) स्वामी प्रभुः, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम् । कोशो भाण्डागारः, राष्ट्रं जनपदः, दुर्गं कोट्टः (कोटगढ इत्यादि भाषा) बलं सैन्यम् । राज्याङ्गानामेकैकं [illegible] ॥

(७) "अमात्याद्याश्च पौराश्च सद्भिः प्रकृतयः स्मृताः" इति शाश्वतः ॥

परिस्पन्दः[१] परिकरः[२] परिवारः[३] परिग्रहः[४] ॥३७९॥
परिच्छदः[५] परिबर्ह[६]स्तन्त्रो[७]-पकरणे[८] अपि।
राजशय्या[१] महाशय्या[२] भद्रासनं[१] नृपासनम्[२] ॥३८०॥
सिंहासनं[१] तु तत् हैमं(१) छत्रं[१] मातपवारणम्[२]।
चामरं[१] बालव्यजनं[२] रोमगुच्छः[३] प्रकीर्णकम्[४] ॥३८१॥
स्थगी[१] ताम्बूलकरङ्को[२] भृङ्गारः[१] कनकालुका[२]।
भद्रकुम्भः[१] पूर्णकुम्भः[२] पादपीठं[१] पदासनम्[२] ॥३८२॥
अमात्यः[१] सचिवो[२] मन्त्री[३] धीसखः[४] सामवायिकः[५]।
नियोगी[१] कर्मसचिव[२] आयुक्तो[३] व्यापृत[४] श्च सः ॥३८३॥
द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाको[१] ऽक्षदर्शकः[२]।
महामात्राः[१] प्रधानानि[२](२) पुरोधा[१]स्तु पुरोहितः[२] ॥३८४॥
सौवस्तिको[२] ऽथ द्वारस्थ[१] क्षत्ता[२] स्यात् द्वारपालकः[३]।
दौवारिकः[४] प्रतीहारो[५] वेत्रि[६]-उत्सारक[७]-दण्डिनः[८] ॥३८५॥
(३)रक्षिवर्गे ऽनीकस्थः[१] स्यादध्यक्षा[१]-धिकृतौ[२] समौ।
पौरोगवः[१] सूदाध्यक्षः[२] सूद[१]स्त्वौदनिको[२] गुणः[३] ॥३८६॥
भक्तकारः[४] सूपकारः[५] सूपा[६]-रालिक[७]-वल्लवाः[८]।
भौरिकः[१] कनकाध्यक्षो[२] रूप्याध्यक्ष[१]स्तु नैष्किकः[२] ॥३८७॥
स्थानाध्यक्षः[१] स्थानिकः[२] स्यात् शुल्काध्यक्ष[१]स्तु शौल्किकः[२]।

---

(१) हैमो विकारो हैमम्।

(२) प्रधानमव्ययं कोषविदः "महामात्राः प्रधानं स्यादिति" [illegible]॥

(३) बहुवचनं राजविशादिवर्जकं वा।

(१)शुल्कस्तु[1] घट्टादिदेयं धर्माध्यक्षस्तु[1] धार्मिकः[2] ॥ २८८ ॥
धर्माधिकरणी[2] चाथ हट्टाध्यक्षो[1]ऽधिकर्म्मिकः[2] ।
चतुरङ्गबलाध्यक्षः[1] सेनानी[2] र्दण्डनायकः[3] ॥ २८९ ॥
स्यायुक्तो[1]ऽधिकृतो ग्रामे गोपो[1] ग्रामेषु भूरिषु ।
स्थाता मन्तःपुराध्यक्षे ऽन्तर्वंशिका[1]-वरोधिकौ[2] ॥ २९० ॥
शुद्धान्तः[1] स्या दन्तःपुर[2] मवरोधो[3] ऽवरोधनम्[4](२) ।
सौविदल्लाः[1] कञ्चुकिनः[2] स्थापत्याः[3] सौविदा[4] श्च ते ॥ २९१ ॥
षण्ढो[1] वर्षवरः[2] शत्रौ[1] प्रतिपक्षः[2] परो[3] रिपुः[4] ।
शात्रवः[5] प्रत्यवस्थाता[6] प्रत्यनीको[7] ऽभिया[8]त्यऽरी[9] ॥ २९२ ॥

दस्युः[10] सपत्नो[11] ऽसहनो[12] विपक्षो[13]
द्वेषी[14] द्विषन्[15] (३)वैर्य्यि[16] र्हितो[17] जिघांसुः[18] ।
दुर्हृत्[19] परैः पन्थक[20](४)-पन्थिनौ[21] द्विट्[22]
प्रत्यर्थि[23] मित्रा[24] वभिमात्य[25]-राती[26] ॥ २९३ ॥

वैरं[1] विरोधो[2] विद्वेषो[3] वयस्यः[1] सवयाः[2](५) सुहृत्[3] ।

---

(१) "स्वं विचिन्त्य धनुर्दरानयं पीड़ितो दुहितृ शुल्कसंस्थया" इति रघुः । शुल्कशब्दो विवाहायवरादुपाद्यः वस्तुवाच्यपि यदाह अजयः "शुल्को घट्टे विवाहाय वरादुपाद्ये च वस्तुनि" महेश्वरोपि "शुल्कं घट्टादिदेये स्याज्जामातृ बन्धकेपि च" बन्धको विवाहाय यदुपाद्यं धनमिति तट्टीका । "घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री" इत्यमरोपि ॥

(२) अवरोधशब्दस्य, हिन्दिभाषायां "महल" इति ख्यातस्य ॥

(३) द्विषन्तौ द्विषन्तः ॥

(४) परिपन्थिनौ परिपन्थिनः, परिपन्थिषु १ परिपन्थी २ 'पथ्युपागतौ' [illegible] ॥

(५) सवयसौ सवयसः, सुहृदौ सुहृदः ॥

स्निग्धः[४] सहचरो[५] मित्रं[१] सखा[३] सख्यं[१] तु सौहृदम्[२] ॥३९४॥
सौहार्दं[३] साप्तपदीन[४]-मैत्र्य[५](१) अजर्य्यं[६] सङ्गतम्[७]।
आनन्दनं[१] तु आप्रच्छन्नं[२] स्यात् सभाजन[३]मित्यपि ॥३९५॥
विषयानन्तरो राजा शत्रु[१] मित्र[१] मतःपरम्।
उदासीनः[१] परतरः पार्ष्णिग्राह[१]स्तु पृष्ठतः ॥३९६॥
अनुवृत्ति[१]स्त्वनुरोधो[२] हेरिको[१] गूढपूरुषः[२]।
प्रणिधि[३]र्यथार्हवर्णो[४]ऽवसर्पो[५] मन्त्रवि[६]च्चरः[७] ॥३९७॥
वार्त्तायनः[८] स्पश[९]श्चार[१०] आप्त[१]-प्रत्ययितौ[२] समौ।
सत्त्रिणि[१](२) स्याद् गृहपति[२] दूतः[१] सन्देशहारकः ॥३९८॥
(३)सन्धि[१]-विग्रह[२]-यानान्या[३]सन[४] द्वैधा[५]-श्रया[६] अपि।
षड्गुणाः[१]शक्तय[१]स्तिस्रः प्रभुत्वो[१]-त्साह[२]-मन्त्र[३]-जाः(४)॥३९९॥
(५)साम[१]-दान[२]-भेद[३]-दण्डा[४]उपायाः[१] साम[१](६)सान्त्वनम्।
उपजापः[२][१] पुन भेदो[२] दण्डः[१]स्यात् साहसं[२] दमः[३]॥४००॥
प्राभृतं[१] ढौकनं[२] लञ्चो[३]त्कोचः[४] कौशलिका[५]-मिषे[६]।

---

(१) मैत्री नदीवत्, मैत्र्यमित्यपि क्लीबे ॥

(२) सत्त्री सत्त्रिणौ सत्त्रिणः ॥

(३) षड्गुणानमेकैकम् ॥

(४) प्रभुत्वोत्साह मन्त्रभवा इत्यर्थः, एभि स्त्रिभिः तत्र कोशः भाण्डागारः दुर्गः कोट्टः दण्डसम्पत्तिः सैन्यम् प्रभुशक्तिः १ उद्यम्य सहनं उत्साहशक्तिः २ पराक्रमसम्पत् इत्यर्थः मन्त्रः पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्तिः विभागसम्पत् इत्यर्थः ३ एषां तिसृणां शक्तिरिति नामेत्यर्थः ॥

(५) एकैकमुपायानाम् ॥

(६) सामनी सामानि ॥

पा चारः[७] प्रदाने[८] ह्या[९] हारो[१०] ग्राह्या[११]-यने[१२] ऽपि(१) ॥४·१॥

(२)मायो[१]-पेक्षे[२]-न्द्रजालानि[३] क्षुद्रोपाया[१] इमे त्रयः ।

(३)मृगया[१]ऽक्षाः[२] स्त्रियः[३] पानं[४] वाक्पारुष्या[५]-र्थदूषणे[६] ॥४·२॥

दण्डपारुष्य[७]मित्येत द्धेयं व्यसन[१]-सप्तकम् ।

पौरुषं[१] विक्रमः[२] शौर्यं[३] शौण्डीर्यं[४](४) च पराक्रमः[५] ॥४·३॥

यत् कोशदण्डजं तेजः(५) स प्रभावः[१] प्रताप[२]-वत् ।

भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा[१](६) ॥४·४॥

त मन्त्राद्य षड्क्षीणं[१] यत्तृतीयाद्यगोचरः ।

रहस्यालोचनं मन्त्रो[१](७) रहो[१] च्छन्न[२]मुपह्वरम्[३] ॥४·५॥

---

(१) उपचारः १ उपप्रदानम् २ उपदा ३ उपहारः ४ उप-ग्राह्यम् ५ उपायनम् ६ ॥

(२) एकैकम् । मायारूपपरावर्त्तनादिका, उपेक्षाऽनवधारणम्, इन्द्रजालं मन्त्र द्रव्यहस्तप्रयोगादिना असम्भववस्तुदर्शनम्, एषां क्रमेण मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रा अल्पा उपायाः ॥

(३) एकैकम् । अक्षाः पाशका अत्र तैरुपलक्षितं द्यूतं ज्ञेयम् ॥ पानं मद्यादेः ॥ वाक्पारुष्यं कर्कशवचनम् ॥ अर्थस्य दूषणं तच्चतुर्धा अदानम् १ आदानम् २ विनाशः ३ परित्यागश्च ४ ॥ अर्थस्य दण्डेन पारुष्यं दण्डपारुष्यं तीक्ष्णदण्डता ॥ एते सप्त व्यसनानि उच्यन्ते ॥

(४) शौण्डीरस्य भावः कर्म वा शौण्डीर्यं शौटीर्यम् इति वा ॥

(५) तेज इति प्रभुत्वशक्ति भवमुत्कटत्वं तेजसी तेजांसि ॥

(६) धर्मकामार्थभयोपन्यासेन अमात्यानामाशयान्वेषणम् उपधा इत्युच्यते ॥

(७) मन्त्रः पञ्चाङ्गः । यत्कौटल्यः । कर्मणामारम्भोपायः १ पुरुषद्रव्यसम्पत् २ देशकालविभागः ३ विनिपातप्रतीकारः ४ कार्यसिद्धिः ५ इति पञ्चाङ्गो मन्त्रः ॥

विविक्त[४]-विजनै[५]-कान्त[६]-निःशलाकानि[७] केवलम्[८] ।
गुह्यं[१] रहस्यं[२] न्याय[१]स्तु देशरूपं[२] समञ्जसम्[३] ॥४०६॥
कल्प[३]-भ्रेषौ[४] नयो[५] न्याय्यं[१] तु चितं[२] युक्तं[३]-साम्प्रते[४] ।
लभ्यं[५] प्राप्तं[६] भजमाना[७]-भिनीतौ[८]-पयिकानि[९] च ॥४०७॥
प्रक्रिया[१]त्व धिकारो[२]ऽथ मर्य्यादा[१] धारणा[२] स्थितिः[३] ।
संस्था[४]ऽपराध[१]स्तु मन्तु[२]र्व्यलीकं[३] विप्रिया[४]-गसी[५] ॥४०८॥
बलिः[१] करो[२] भागधेयो[३] द्विपाद्यो[१] द्विगुणो दमः ।
वाहिनी[१] पृतना[२] सेना[३] बलं[४] सैन्य[५]मनीकिनी[६] ॥४०९॥
कटकं[७] ध्वजिनी[८] तन्त्रं[९] दण्डो[१०]ऽनीकं[११] पताकिनी[१२] ।
वरूथिनी[१३] चमू[१४]श्चक्रं[१५] स्कन्धावारो[१६]ऽस्य तु स्थितिः ॥४१०॥
शिबिरं[१] रचना तु स्यात् व्यूहो[१] दण्डादिको युधि(१) ।
प्रत्यासारो[१] व्यूहपार्ष्णिः[१] सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः[२](२) ॥४११॥
एकेभै करथाः त्र्यश्वा पत्तिः[१] पञ्चपदातिका ।
सेना[२] सेनामुखं[३] गुल्मो[४] वाहिनी[५] पृतना[६] चमूः[७] ॥४१२॥
अनीकिनी[८] च पत्तेः स्यादिह भाद्यै स्त्रिगुणैः क्रमात्(३) ।

---

(१) युधि संग्रामनिमित्तं सैन्यानां रचना (विन्यासविशेषः) व्यूहः ॥

(२) पश्चादासरतीति प्रत्यासारः सैन्यरचनायाः पश्चाद्भाग इत्यर्थः ॥

(३) महाभारतम् । "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्चपदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते"॥ पत्तेः सर्व्वास्त्रिभि र्गजरथाश्वपदा-
भि क्रमेण त्रिगुणितैः सेनादीनि नामानि क्रमेण भवन्ति । तेन पत्ति
स्त्रिगुणा सेना १ सेना त्रिगुणा सेनामुखं २ सेनामुखं त्रिगुणं गुल्मः ३
गुल्मस्त्रिगुणो वाहिनी ४ वाहिनी त्रिगुणा पृतना ५ पृतना त्रिगुणा

ह्यानीकिन्यो (१)ऽक्षौहिणी[८] हव्यनं[१] तु परबलम्[२] ॥४१३॥
ैजयन्ती[१] पुनः केतुः[२] पताका[३] केतनं[४] ध्वजः[५] ।
अस्त्री चूला[१]-ऽवचूला[२]-ख्या कूर्चो-ऽधोमुखकूर्चके ॥४१४॥
ाजो[१]. वाजी[२] रथः[३] पत्तिः[४] सेनाङ्गं[१] स्याच्चतुर्विधम् ।
ुद्धार्थे चक्रवद्याने शताङ्गः[१] स्यन्दनो[२] रथः[३] ॥४१५॥
। क्रीडार्थः पुष्यरथो[१] देवार्थस्तु मरुद्रथः[१] ।
ोग्यारथो[१](२) वैनयिको[२] ऽध्वरथः पारियानिकः[१] ॥४१६॥
(३)कर्णीरथः[१] प्रवहणं[२] डयनं[३] रथगर्भकः[४] ।
न[१]स्तु शकटो[२] ऽथ स्याद् गन्त्री[१] कम्बलिवाह्यकम्[२] ॥४१७॥
थ काम्बल[१]-वास्त्रा[१]द्या स्तै स्तैः परिवृते रथे ।
पाण्डुकम्बलीयः[१] स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ॥४१८॥
तु द्वैपो[१] वैयाघ्रः[२] स यो वृतो द्वीपिचर्मणा ।
थाङ्गं[१] रथपादो[२]ऽरिः[३](४) चक्रं धारा[१] पुनः प्रधिः[२] ॥४१९॥
नेमि[२]र्रथाग्रकीलस्त्व[१] णि[२]-र्णी नाभि[१]स्तु पिण्डिका[२] ।

---

६ चमू त्रिगुणा अनीकिनी ७॥ यदाहुः॥ "पत्ती १ सेना २ ...गुल्मश्च ४ वाहिनी चैव ५ पृतना ६ चमू ७ अनी-[किनी] ८ दशानीकिन्या अक्षौहिणी होइ ९॥" "स्यात् सेनाऽक्षौहिणी ... खाङ्गाष्टैकाद्विकै र्गजैः २१८७०। रथैः २१८७० सैन्यो हयैः ६५६१० पत्तिभिश्च पदातिभिः १०९३५०।" इति॥

(१) दशगुणा अनीकिनी इत्यर्थः॥

(२) शस्त्राभ्यासार्थो रथः, योग्या इति शस्त्राभ्यास योग्या॥

(३) नरयानं रथस्य॥

(४) [illegible]॥

युगन्धरं[1] कूबरं[2] स्यात् (१) युगं[1] मीषान्तबन्धनम् ॥४२०॥
युगकीलक[1] स्तु शम्याः[2] प्रासङ्ग[1] स्तु युगान्तरम् ।
अनुकर्षो[1] दार्वधःस्थं धूर्[1] यानमुखं[2] च धूः[3] ॥४२१॥
(२) रथगुप्ति[1] स्तु वरूथो[2] रथाङ्गानि त्वपस्कराः[1] ।
शिबिका[1] याप्ययाने[2]ऽथ दोला[1] प्रेङ्खा[2]-दिका भवेत् ॥४
वैनीतकं[1] परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।
यानं[1] युग्यं[2] पत्रं[3] वाह्यं[4] वह्यं[5] वाहन[6]-धोरणे[7] ॥४२३॥
नियन्ता[1] प्राजिता[2] यन्ता[3] सूत[4]-सव्येष्ठृ[5]-सारथी[6] ।
दक्षिणस्थ[7]-प्रवेतारौ[8](३) क्षत्ता[9] रथकुटुम्बिकः[10] ॥४२४॥
रथारोहिणि[1] तु रथी[1](४) रथिको[1] रथिरो[2] रथी[3] ।
(५) अश्वारोहे[1] त्वश्ववारः[2] सादी[3] च तुरगी[4] च सः(६) ॥४२५॥
हस्त्यारोहे[1] सादि[2]-यन्तृ[3]-(७)महामात्र[4]-निषादिनः[5] ।
आधोरणा[1] हस्तिपका[2] गजाजीवे[3] भपालकाः[4] ॥४२६॥
योद्धार[1] स्तु भटा[2] योधाः[3] सेनारक्षा[1] स्तु सैनिकाः[2] ।
सेनायां ये समवेता स्ते सैन्याः[1] सैनिका[2] अपि ॥४२७॥

---

(१) पुं क्ली, युगः पुंसीत्यमरः ॥

(२) रथसन्नाहस्य ॥

(३) प्रवेतारौ इति वा पाठः ॥

(४) रथिनौ रथिनः ॥

(५) रथवत् त्रीणि नामानि ॥

(६) सादी इनन्तः सादी सादिनौ सादिनः, तुरग्यपि तथा तुरगिणौ तुरगिणः ॥

(७) अयमपि पूर्ववत्, सादी सादिनौ सादिनः ॥

ये चक्रसंस्था योद्धारस्ते स्याश्चक्राः[1] चक्रकिणः[2] ।
छायाकरः छत्रधारः[2] पताकी[1] वैजयन्तिकः[2] ॥४२८॥
परिधिस्थः[1] परिचरः[2](1) आमुक्तः[1] प्रतिमुक्त[2]-वत् ।
अपिनद्धः[3] पिनद्धो[4] ऽथ सन्नद्धो[1] व्यूढकङ्कटः[2] ॥४२९॥
दंशितो[3] वर्मितः[4] सज्जः[5] सन्नाहो[1] वर्म[2] कङ्कटः[3] ।
जगरः[4] कवचं[5] दंशः[6] तनुत्रं[7] माथु[8] रच्छदः[9] ॥४३०॥
निचोलकः[1] स्यात् कूर्पासो[2] वारवाण[3]श्च कञ्चुकः[4] ।
(2)सारसनं[1]त्वधिकाङ्गं[2] हृदि धार्यं सकञ्चुकैः ॥४३१॥
शिरस्त्राणं[1] तु शीर्षण्यं[2] शिरस्कं[3] शीर्षकं[4] च तत् ।
नागोद[1] मुदरत्राणं[2] जङ्घात्राणं[1] तु मत्कुणम्[2] ॥४३२॥
बाहुत्राणं[1] बाहुलं[2] स्याज्जालिका[1] त्वङ्गरक्षणी[2] ।
जालप्राया[3]ऽयसी[4] स्यादा[4]युधीयः[1] शस्त्रजीविनि[2] ॥४३३॥
काण्डपृष्ठा[3]-युधिकौ[4] च तुल्यौ प्रासिक[1]-कौन्तिकौ[2](3) ।
पारश्वधिक[1]स्तु पारश्वधः[2] परश्वधायुधः[3] ॥४३४॥
स्युर्नैस्त्रिंशिक[1]-शाक्तीक[1]-याष्टीका[1]स्तद्वदायुधाः ।
तूणी[1](4) धनुष्मान्[2] धानुष्कः[3] स्यात्काण्डीर[1]स्तु काण्डवान्[2](5) ॥४३५॥

---

(1) सज्जीभूतस्य ॥

(2) सारं सनोति ददाति सारसनम् अधिकमङ्गादधिकाङ्गं पुं क्लीबलिङ्गः, अधियाङ्गमित्येके यन्मुनिः "अधियाङ्गं सारसनम्" अमुष्य "तस्मिं सारसनं चैवं धियाङ्गञ्च निबन्धन" मित्याह । शब्दरत्नाकरेऽपि "कञ्चुके सारसाथः स्यात् वारवाणोऽधियाङ्गवत् अधियाङ्गमधिकाङ्गं सारसनेऽन्यत" दिति ॥ (3) भल्लधारिणः ॥

(4) तूणिनो तूणिनः ॥ (5) बाणधरस्य, काण्डवानौ काण्डवन्तः ॥

कृतहस्तः[1] कृतपुङ्खः[2] सुप्रयुक्तशरो हि यः।
शीघ्रवेधी[1](1) लघुहस्तो[2]ऽपराद्धेषु[1]स्तु लक्ष्यतः(2) ॥४३६॥
च्युतेषु[2] दूरवेधी[1] तु दूरापाती[2] त्वायुधं[1] पुनः (3)।
हेतिः[2] प्रहरणं[3] शस्त्र[4]मस्त्रं[5] तच्च चतुर्विधम् ॥४३७॥
मुक्तं द्विधा पाणि[1]यन्त्र[2]मुक्तं शक्ति-शरादिकम्(4)।
अमुक्तं[3] शस्त्रिकादि स्याद् बाह्याद्यं तु द्वयात्मकम्[4](5) ॥४३८॥
धनु(6) श्चापो[2]ऽस्त्र[3]मिष्वासः[4] कोदण्डं[5] धन्व[6]कार्मुकम्[7](7)।
द्रुणा[8]ऽसौ[9] लस्तको[1]ऽस्यान्तरग्रं त्वर्त्ति[1]रटन्य[2]पि ॥४३९॥
मौर्वी[1] जीवा[2] गुणो[3] गव्या[4] शिञ्जा[5] बाणासनं[6] द्रुणा[7]।
शिञ्जिनी[8] ज्या[9] च गोधा[1] तु तलं[2] ज्याघातवारणम् ॥४४०॥

---

(1) शीघ्रवेधिनौ शीघ्रवेधिनः ॥

(2) "समवेदपराद्धेषु यस्य लक्ष्याच्च्युतः शरः" इति ॥

(3) दूरवेधिनौ दूरवेधिनः, दूरापातिनौ दूरापातिनः ॥

(4) पाणिमुक्तं शक्त्यादि १ । यन्त्रमुक्तं शरादि २ । "शक्त्यादि पाणिमुक्तं १ स्यादमुक्तं २ छुरिकादिकम् । मुक्तामुक्तं ३ च वज्रादि यन्त्रमुक्तं ४ शरादिकम्" इति हलायुधः ॥

(5) मुक्तामुक्तस्य ।

(6) धनुस्, धनु, धनू इति त्रीण्येव प्रातिपदिकानि उच्यन्ते। धन्यते धनति शब्दायते ज्याघातेन वा धनुः उस्यर्तीत्यत्र लिङ्गनिर्देशात् धनतेरुप्रत्यये धनुरुकारान्तोऽपि, तावपि पुं क्लीबलिङ्गौ, तथि धन्विति ऊप्रत्यये स्त्रीलिङ्गो धनूरपि, (पुं क्ली) धनुः धनुषी धनुषः, धनुः धनुषी धनूंषि, पुं क्ली, धनुः धनू धनवः ॥

(7) धन्वनी धन्वानि नान्तः क्ली, अन्ये तु धन्व शब्देन आहः पुं क्लीबलिङ्गः ॥

(१)स्थानान्या[1] लीढ[1]-वैशाख[2]-प्रत्यालीढानि[3] मण्डलम्[4] ।
समंपदं[5] च वेध्यं[1] तु लक्ष्यं[2] लक्षं[3] शरव्यकम्[4] ॥४४१॥

बाणो[1] पृषत्क[2]-विशिखौ[3] खग[4]-गार्ध्रपक्षौ[5]
काण्डा[6]-शुग[7]-प्रदर[8]-सायक[9]-पत्रवाहा[10] ।
पत्री[11]-ध्व[12]-जिह्मग[13]-शिलीमुख[14]-कङ्कपत्र[15]-
रोपाः[16] कलम्ब[17]-शर[18]-मार्गण[19]-चित्रपुङ्खाः[20] ॥४४२॥

प्रक्ष्वेडनः[1] सर्वलोहो[2] नाराच[3] एषण[4]श्च सः ।
निरस्तः[1] प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्ध[1]-लिप्तकौ[2] ॥४४३॥
बाणमुक्ति र्व्यवच्छेदो[1] दीप्ति[1] र्वेगस्य तीव्रता(२) ।
क्षुरप्र[1]-तद्बला[2]-र्धेन्दु[3]-तीरी[4]-मुख्यास्तु तद्भिदः ॥४४४॥
पक्षो[1] वाजः[2] पत्रणा[1] तन्न्यासः पुङ्ख[1]स्तु कर्त्तरो[2] ।
तूणो[1] निषङ्ग[2] स्तूणीर[3] उपासङ्गः[4] शराश्रयः[5] ॥४४५॥

शरधिः[6] कलापो[7] ऽप्यथ चन्द्रहासः[1]
करवाल[2]-निस्त्रिंश[3]-कृपाण[4]-खड्गाः[5] ।
तरवारि[6]-कौक्षेयक[7]-मण्डलाग्रा[8]
असि[9]-र्ऋष्टि[10]-रिष्टी[11] त्सरु[1]रस्य मुष्टिः ॥४४६॥

प्रत्याकारः[1] परीवारः[2] कोशः[3] खड्गपिधानकम्[4] ।
अड्डनं[1] फलकं[2] चर्म्म[3] खेटका[4]-वरण[5]-स्फुराः[6](३) ॥४४७॥
अस्य मुष्टिस्तु संग्राहः[1] क्षुरी[1] छुरी[2] कृपाणिका[3] ।

---

(१) बाणमोक्षणावसरे स्थानानामेकैकम् ॥

(२) बाणभेदानामेकैकम् ॥

(३) स्फुर स्फुर्त्तिचलनयोः स्फुर चेति धातुद्वयाद्च् स्फुरति चलति स्फुरः । स्फुरकोऽप्यत्र एवं स्फुरः स्फुरक इत्यपि ॥

अस्य[४]थ धेनु[१]-पुत्र्यौ[१]च (१)पत्रपालस्तु सा ऽऽयता ॥४४८॥
दण्डो[१] यष्टि[२]श्च लगुडः[३] स्यादीली[१] करवालिका[२] ।
भिन्दिपाले[१](२) सृगः[२] कुन्तो[१] प्रासो ऽथ द्रुघणो[१] घनः[२] ॥४४९॥
मुद्गरः[३] स्यात् कुठारस्तु(३) परशुः[२] पर्शु[३]-पर्श्वधौ[४] ।
परस्वधः[५] स्वधिति[६]श्च परिघः[१] परिघातनः[२] ॥४५०॥
(४)सर्वला[१] तोमरे[२] शल्यं[१] शङ्कौ[२] शूले[१] त्रिशीर्षकम्[२] ।
शक्ति[१]-पट्टिश[१]-दुःस्फोट[१]-चक्रा[१]द्याः(५) शस्त्रजातयः ॥४५१॥
(६)खुरली[१]तु श्रमो[२] योग्या[३] ऽभ्यास[४]स्तद्भूः खलूरिका[१] ।
सर्वाभिसारः[१] सर्वौघः[२] सर्वसन्नहनं[३] समाः ॥४५२॥
लोहाभिसारो[१] दशम्यां विधि र्नीराजना त्परः ।
प्रस्थानं[१] गमनं[२] व्रज्या[४] ऽभिनिर्य्याणं[३] प्रयाणकम्[५] ॥४५३॥
यात्रा[६] ऽभिषेणनं[१] तु स्यात् सेनया ऽभिगमो रिपौ ।
स्यात् सुहृद्बल मासारः[१] प्रचक्रं[१] चलितं बलम् ॥४५४॥
प्रसार[१]स्तु प्रसरणं तृणकाष्ठादिहेतवे ।
अभिक्रमो[१] रणे यान मभीतस्य रिपून् प्रति ॥४५५॥

---

(१) असि धेनुः १ असि पुत्री २ ॥

(२) भिन्दिपालो नाम हस्तक्षेप्यो महाफलो दीर्घदण्ड आयुधविशेषः इत्यस्य टीका ॥

(३) कुठिः शैलः, कोठति कुठारः, पुं स्त्रीलिङ्गः, तमपि कुठिभ्यां किदित्यारः कुठारः, कुठान् वृक्षानियर्तीति वा ॥

(४) सर्वलातोमरोऽस्त्रियामित्यमरः ॥

(५) चक्रः पुं क्लो॰ चक्रः चक्रम् ॥

(६) शस्त्राभ्यासस्य ॥

अभ्यमित्र्यो[1] (1)ऽभ्यमित्रीयो[2] ऽभ्यमित्रीणो[3] ऽभ्य-रिं व्रजन् ।
स्यादुरस्वा[1]नुरसिल[2] (2)ऊर्जस्वल[1]-ऊर्जस्वलौ[2] समौ ॥४५६॥
सांयुगीनो[1] रणे साधुः जेता[1] जिष्णु[2]श्च जित्वरः[3] ।
जय्यो[1] यः शक्यते जेतुं जेयो[1] जेतव्यमात्रके ॥४५७॥
वैतालिका[1] बोधकरा[2] अर्थिका[3] सौखसुप्तिकाः[4] ।
घाण्टिका[1]श्चाक्रिकाः[2] सूतो[1] बन्दी[2](3) मङ्गलपाठकः ॥४५८॥
मागधो[1] मगधः[2] संशप्तका[1] युद्धा-निवर्त्तिनः ।
(4)नग्नः[1]स्तुतिव्रत[2] स्तस्य ग्रन्थो भोगावली[1] भवेत् ॥४५९॥

प्राणः[1]स्थाम[2]-तरः[3]-(5)पराक्रम[4]-
मबल[5]-द्युम्नानि[6]शौर्यौ[7]-जसी[8],
(6)शुष्मं[9] शुष्म[10] च शक्ति[11] रूर्ज्ज[12]-
सहसी[13] युद्धं[1] तु संख्यं[2] कलिः[3] ।
संग्राम[4]-हव[5]-सम्प्रहार[6]-
समरा[7]-जन्यं[8]-युदा[9](7)योधनं[10],
संस्फोटः[11] कलहो[12] मृधं[13]
प्रहरणं[14] (8)संय्य[15] द्रूणो[16] विग्रहः[17] ॥४६०॥

---

(१) शत्रुसम्मुखगामिनः ॥
(२) ऊर्जस्विन् इति छेदः ऊर्जस्विनौ ऊर्जस्विनः ॥
(३) बन्दिनौ बन्दिनः ॥
(४) पीतको पीतमाल परिधानो मङ्गलपाठकः ॥
(५) तरः तरसी तरांसि ॥
(६) ओजः ओजसि ओजांसि, शुष्म शुष्मणि शुष्माणि ॥
(७) युध युधौ युधः, स्त्री । (८) संयत् संयती संयन्ति, स्त्री

द्वन्द्व[१८] समाघात[१९]-समाह्वया[२०]भि-
सम्पात[२१]-सम्फेट[२२]-कलि[२३]-प्रघाताः[२४] ।
[(१)]आस्कन्दना[२५]-जि[२६]-प्रधनान्य[२७]ऽनीक[२८]
मभ्यागम[२९]श्च प्रविदारणं[३०] च ॥४६१॥
समुदायः[३१] समुदयो[३२] राटिः[३३] समिति[३४]-सङ्गरौ[३५] ।
अभ्यामर्दः[३६]सम्परायः[३७]समीकं[३८]साम्परायिकम्[३९] ॥४६२॥
आक्रन्दः[४०] संयुगं[४१] चाथ नियुद्धं तद्भुजोद्भवम् ।
[(२)]पटहा[१]-डम्बरौ[२] तुल्यौ[(३)] तुमुलं[१] रणसङ्कुलम् ॥४६३॥
नासीरं त्वग्रयानं[२] स्यादवमर्द[१]स्तु पीडनम्[२] ।
प्रपात[१]स्त्ववस्कन्दो[२] धाटी[३] चासादनं[४] च सः ॥४६४॥
तद्रात्रौ सौप्तिकं[१] वीराशंसनं[१] त्वाजिभीष्मभूः ।
नियुद्धभूर क्षवाटो[१] मोहो[१] [(४)]मूर्च्छा[२] च कश्मलम्[१]॥४६५॥
जैत्रे भाविनि वा युद्धे पानं स्याद्वीरपाणकम्[१] ।
पलायन[१] मपयानं[२] सन्द्राव[३]-द्राव[४]-विद्रवाः[५] ॥४६६॥
अपक्रमः[६]समु-त्क्रमे-ऽभ्यो [(५)]द्रावो ऽथ विजयो[१] जयः[२] ।
पराजयो[१]रणे भङ्गो [(६)]डमरे[१]भ्रम[२]-विप्लवौ[३] ॥४६७॥
वैरनिर्यातनं[१] वैरशुद्धि[२] र्वैरप्रतिक्रिया[३] ।

---

(१) समित् समितौ समिदः ॥
(२) बाहुयुद्धस्य ॥
(३) संग्रामवाद्यस्य ॥
(४) संग्रामे प्रहारान्मोहो वैचित्यं मूर्छा मूर्च्छनं तयोर्नामैकम् ॥
(५) सन्द्रावः १ उद्द्रावः २ प्रद्रावः ३ ॥
(६) उपद्रवस्य "लूट" इति भाषा ॥

बलात्कार[1]स्तु प्रसभं[2](1) हठो[3]ऽथ स्खलितं[1] छलम्[2](2) ॥४६८॥
पराभूत[1]-पर्य्य-भितो भूतौ[2] (3) जितो[4] भग्नः[5] पराजितः[6] ।
पलायितस्तु[1] नष्टः[2] स्यात् गृहीतदिक्[3] तिरोहितः[4] ॥४६९॥
जितांश्वो[1] जितकाशी[2] प्रस्कन्न[1]-पतितौ[2] समौ ।
(4)चारः[1] कारा[2]-गुप्ती[3] बन्धा[1]ग्रहकः[2] प्रोपतो[1]ग्रहः[4](5) ॥४७०॥
चातुर्व्वर्ण्यं[1] द्विज[1]-क्षत्र[2]-वैश्य[3]-शूद्रा[4] वर्णा (6) भिदः ।
ब्रह्मचारी[1] (7)गृही[1]वानप्रस्थो[1] भिक्षु[1]रिति क्रमात् ॥४७१॥
चत्वार आश्रमा[1] स्तत्र वर्णी[1] स्यात् ब्रह्मचारिणि[2] ।
ज्येष्ठाश्रमी[1] गृहमेधी[2] गृहस्थः[3] स्नातको[4] गृही[5] ॥४७२॥
वैखानसो[1] वानप्रस्थो[2] भिक्षुः[1] सान्न्यासिको[2] यतिः[3] ।
कर्म्मन्दी[4] रक्तवसनः[5] परिव्राजक[6]-तापसौ[7] ॥४७३॥
पाराशरी[8] पारिकाङ्क्षी[9] मस्करी[10] पारिरक्षकः[11] ।

---

(1) प्रसभोऽस्त्रीति वैजयन्ती ॥

(2) "छलन्तु स्खलिते व्याजे" इति महेश्वरः । स्खलितं परस्य वदतः स्वाभिमतार्थान्तरविकल्पोपपादनेन वचनविघातः । यथा कूपो नवोदक इति षड्दर्शनम् । वादिना कूपो नवोदक इति कथायां नवीनार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे कृते छलवादी नवसंख्यामारोप्य दूषयति कुत एक एव कूपो नवसंख्योदक इति । मतिकर्म्मादिकं वा । यथामाघः । "किं करोति नरः प्राज्ञः शूरो वाप्य सुपण्डितः । दैवं यस्य छलान्वेषी करोति विफलाः क्रियाः" ॥

(3) पराभूतः १ परिभूतः २ अभिभूतः ३ ॥

(4) कारागारस्य ॥ (5) प्रग्रहः २ उपग्रहः ४ ॥

(6) पृथक् ॥

(7) दण्डीव ब्रह्मचारी ॥

स्थाण्डिलः[1] स्थण्डिलशायी[2] यः शेते स्थण्डिले व्रतात् ॥४७४॥
तपःक्लेशसहो[1] दान्तः[2] शान्तः[1] श्रान्तो[2] जितेन्द्रियः[3] ।
अवदानं[1] कर्म्म शुद्धं ब्राह्मण[1]स्तु त्रयीमुखः[2] ॥४७५॥
भूदेवो[3] वाडवो[4] विप्रो[5] द्व्य-ग्राभ्यां[6] जाति[7]-जन्म[8]-जाः[11](१) ।
वर्णज्येष्ठः[12] सूत्रकण्ठः[13] षट्कर्मा[14] मुखसम्भवः[15] ॥४७६॥
वेदगर्भः[16] शमीगर्भः[17] सावित्रो[18] मैत्र[19] एतसः[20](२) ।
बटुः[1] पुनर्माणवको[2] भिक्षा[1] स्यात् ग्रासमात्रकम्(३) ॥४७७॥
उपनाय[1]स्तूपनयो[2] वटूकरण[3] मानयः[4](४) ।
अग्नीन्धनं(५) त्वग्निकार्य्य[2]माग्नीध्रा[3]चाग्निकारिका[4] ॥४७८॥
पालाशो[1] दण्ड आषाढो[2] व्रते राम्भ[1]स्तु (६)वैणवः[2] ।
बैल्वः[1] सारस्वतो रौच्यः[2] पैलव[1]स्त्वौपरैधिकः[2](७) ॥४७९॥
आश्वत्थ[1]स्तु जितनेमि[2] रौदुम्बर[1] उलूखलः[2] ।
जटा[1] सटा[2] वृषी[1] पीठं[2] कुण्डिका[1] तु कमण्डलुः ॥४८०॥

---

(१) "मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनमिति" स्मृतेः । द्विजातिः १ द्विजन्मा २ द्विजः ३ अग्रजातिः ४ अग्रजन्मा ५ अग्रजः ६ ।

(२) एतसः एकादशस्वरादिस्तद्वर्गाद्यमध्योदन्त्यान्तश्च ।

(३) "ग्रासप्रमाणं भिक्षास्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्, अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।" ॥

(४) यन्मनुः "गर्भाष्टमे तु कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्" चला मौञ्जीबन्धनस्य ।

(५) ऋग्वेदकाण्डेऽग्निविशेषस्य ॥

(६) रम्भाशब्दो वेणुपर्याय इति टीका, रम्भाया विकारो राम्भः

(७) औपरोधिक इति वा पाठः ॥

श्रोत्रिय[1]श्छान्दसो[2] यष्टा[1] त्वादेष्टा[2] स्या(1)न्मखे व्रती[3] ।
याजको[4] यजमान[5]श्च सोमयाजी[1] तु दीक्षितः[2] ॥४८१॥
इज्याशीलो[1] यायजूको[2] यज्वा[1] स्यादासुतीवलः[2] ।
सोमपः[1] सोमपीथी[2] स्यात् स्थपति[1]र्गीष्पतीष्टिकृत् ॥४८२॥
सर्ववेदा[1]स्तु (2)सर्वस्वदक्षिणं यज्ञमिष्टवान् ।
यजुर्वि[1]दध्वर्यु[2]र्ऋग्वि[1]द्धोतो[2]द्गाता[1]तु (3)सामवित्[2] ॥४८३॥
यज्ञो[1] यागः[2] सवः[3] सत्रं[4] स्तोमो[5] मन्यु[6]र्मखः[7] क्रतुः[8] ।
संस्तरः[9] सप्ततन्तु[10]र्वितानं[11] बर्हि[12]रध्वरः[13](4) ॥४८४॥
अध्ययनं[1] (5)ब्रह्मयज्ञः[2] स्याद्देवयज्ञ[1] आहुतिः[2] ।
होमो[3] होत्रं[4] वषट्कारः[5] पितृयज्ञ[1]स्तु तर्पणम्[2](6) ॥४८५॥
तच्छ्राद्धं[3] पिण्डदानं[4] च नृयज्ञो[1]ऽतिथिपूजनम्[2] ।
भूतयज्ञो[1] बलिः[2] पञ्च महायज्ञा[1] भवन्त्यमी ॥४८६॥
पौर्णमास[1]श्च दर्श[1]श्च यज्ञौ पक्षान्तयोः पृथक् ।
सौमिकी[1] दीक्षणीयेष्टि(7)र्दीक्षा तु व्रतसंग्रहः[2] ॥४८७॥
वृतिः सुगहना कुम्बा[1](8) वेदी[1] भूमिः परिष्कृता ।

---

(1) यष्टारौ यष्टारः, आदेष्टारौ आदेष्टारः ॥

(2) सर्ववेदसौ सर्ववेदसः ॥

(3) उद्गातारौ उद्गातारः ॥

(4) क्ली, बर्हिषी बर्हींषि ॥

(5) ब्रह्मणो वेदस्य यजनं दानादि स ब्रह्मयज्ञः ॥

(6) मन्त्रपूर्वकं जलदानं तर्पणम् ॥　　(7) दीक्षणीयस्य दीक्षार्हस्य इष्टिर्यागः चन्द्रनिमित्तयागविशेषोऽयम् ॥

(8) यागस्थल आवरणार्थो वृतिविशेषः ॥

स्थण्डिलं[1] चत्वरं[2] चा ऽथ यूपः[1] स्याद्यज्ञकीलकः ॥४८८॥
चषालो[1] यूपकटको[(1)] यूपकर्णो घृतावनी[(2)] ।
यूपाग्रभागे स्या त्तर्म्मा[(3)]ऽरणि[1] र्निर्मन्थ्यदारुणि ॥४८९॥
स्यु र्दक्षिणा[1]-ह्वनीय[1]-गार्हपत्या[1] स्त्रयो ऽग्नयः ।
इद मग्नित्रयं त्रेता[1] प्रणीतः[1] संस्कृतो ऽनलः ॥४९०॥
ऋक् सामिधेनी[1] धाय्या[2] च समिदा धीयते यया ।
समि[1]दि न्धन[2]मेध[2]-ध्म[4]-तर्पणै[5]-धांसि[6]भस्म[1]तु[(4)] ॥४९१॥
स्याद् भूति[2] र्भसितं[2] रक्षा[4] क्षारः[5] पात्रं[1] स्रुवादिकम् ।
स्रुवः[1] स्रुग[2]ऽधरा सो पभृज्जुहूः[1][(5)]पुन रुत्तरा ॥४९२॥
ध्रुवा[1] तु सर्व्वसंज्ञार्थं यस्यामाज्यं निधीयते ।
यो ऽभिमन्त्र्य निहन्येत सस्या त्पशु रुपाकृतः[1] ॥४९३॥
परम्पराकं[1] शमनं[2] प्रोक्षणं[2] च मखे बधः ।
हिंसार्थं कर्म्मा भिचारः[1] स्या द्यज्ञार्हं तु यज्ञियम्[1] ॥४९४॥
हविः[1] साम्नाय्य[2] मामिक्षा शृतोष्णक्षीरगं दधि ।
क्षीरशरः[2] पयस्या[2] च तन्मस्तुनि[(6)] तु वाजिनम्[1] ॥४९५॥

---

(१) सूत्रधारघटिता यूपशिरसि कटकाकृतिः ॥

(२) घृतसिञ्चनस्थाने ।

(३) वाचस्पतिस्तु "यूपाग्रेतर्म्म नक्लियामिति" पुंस्यप्याह, तन्मते तर्म्मा तर्म्माणौ तर्म्माणः, इत्याद्यपि । अन्यत्र तर्म्मणी तर्म्माणि नान्तः क्लीं, अरणिः पुं स्त्री ॥

(४) भस्म भस्मनी भस्मानि ॥

(५) उपभृतौ उपभृतः स्त्री, जुह्वौ जुह्वः ॥

(६) तस्या आमिक्षाया मण्डे ।

हव्यं[1] सुरेभ्यो दातव्यं पितृभ्यः कव्य[1] मोदनम्[*]।
आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं[1] पृषातकः[2] ॥४९६॥
दध्ना तु मधु संयुक्तं मधुपर्कं महोदयः ।
हविर्ध्री[(1)] तु होमकुण्डं हव्यपाकः[1(2)] पुनश्चरुः[2]॥४९७॥
अमृतं[1] यज्ञशेषे[2] स्याद् विघसो[1] भुक्तशेषके[2] ।
यज्ञान्तो ऽवभृथः[2] पूर्तं वाप्या-दीष्टं[1] मखक्रिया ॥४९८॥
इष्टापूर्त्तं[1] तदुभयं वर्हिर्मुष्टि स्तु विष्टरः[1] ।
अग्निहोत्रय[(3)] ग्निचि[2]त्त्वा हिताग्ना[2]वथाऽग्निरक्षणम्[1] ॥४९९॥
अग्न्याधानं[2] मग्निहोत्रं दर्वी[1] तु घृतलेखनी ।
होमाग्नि[1] स्तु महाज्वालो महावीरः[2] प्रवर्ग्य[4]-वत् ॥५००॥
होमधूम स्तु निगणो[1] होमभस्म तु वैष्टुतम्[1(4)] ॥
उपस्पर्श[1]स्त्वाचमनं[2] धारासेकौ[2] तु सेचने[2] ॥५०१॥
ब्रह्मासनं ध्यानयोगासने ऽथ ब्रह्मवर्चसम्[1(5)] ।
हन्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलिः ॥५०२॥
पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः[1] ।
साकल्यवचनं[(6)] पारायणं[1] कल्पो[1] विधि[2]-क्रमौ[2] ॥५०३॥

---

(१) हूयतेऽस्यां हविर्ध्री ॥

(२) हव्यस्य पाकः पचनमत्र हव्यपाकः स्यालीति केचित् ॥

(३) अग्निहोत्रिणौ अग्निहोत्रिणः, अग्निचितौ अग्निचितः ॥

(४) विशेषेण स्तूयते स्म विष्टुतोऽग्निस्तस्येदं वैष्टुतम् ॥

(५) ब्रह्मणो वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसम् । चरित्राध्ययनसम्पन्ने ॥

(६) सकलस्य भावः साकल्यं साकल्येन सामस्त्येन वचनम् अध्ययनम् । "साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायणमुदाहृतम्" इति हलायुधः ॥

मूले ऽङ्गुष्ठस्य स्याद्ब्राह्मं[१] तीर्थं कायं[१] कनिष्ठयोः ।
पित्र्यं[१] तर्जन्यङ्गुष्ठान्तर्दैवतं[१] त्वङ्गुलीमुखे ॥५०४॥
ब्रह्मत्वं[१] तु ब्रह्मभूयं[२] ब्रह्मसायुज्य[३]मित्यपि ।
देवभूया[४]-दिकं[(१)] तद्वद्योपाकरणं[१] श्रुतेः ॥५०५॥
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यात् स्वाध्यायः[१] पुनर्जपः[२] ।
औपवस्त्रं[१(२)] तूपवासः[२] कृच्छ्रं[१] सान्तपनादिकम् ॥५०६॥
प्रायः[१] सन्न्यास्य-नशने नियमः[१] पुण्यकं[२] व्रतम्[२(३)] ।
चरितं[१] चरिता[२]-चारौ[३] चारित्र[४]-चरणे[५] अपि ॥५०७॥
वृत्तं[६] शीलं[७] च सर्व्वैनोध्वंसि जप्ये ऽघमर्षणम् ।
समास्तु पादग्रहणा[१]-भिवादनो[२]-पसङ्ग्रहाः[३] ॥५०८॥
उपवीतं[१] यज्ञसूत्रं[२] प्रोद्धृते दक्षिणे करे[(४)] ।
प्राचीनावीत[१]मन्यस्मिन्निवीतं[१] कण्ठलम्बितम् ॥५०९॥
प्राचेतस[१]स्तु वाल्मीकि[२]र्वल्मीक[३]-कुशिनौ[४] कविः[५] ।
मैत्रावरुणि[६]-वाल्मीकौ[७] वेदव्यास[१]स्तु माठरः[२] ॥५१०॥
द्वैपायनः[३] पाराशर्य्यः[४] कानीनो[५] बादरायणः[६] ।

---

(१) आदिशब्दात् स्वर्गभूयं स्वर्गत्वं स्वर्ग सायुज्यम् इति ॥

(२) औपवस्त्रं उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् ऋत्वादिभ्य इत्यण् "वस्त्र स्तम्भे" इत्यस्मात् क्ते उपवस्तास्य इदमौपवस्त्रमित्येके, उपवस्त्र-मित्यन्ये, उपवस्तुरिदमित्यन्येऽपि यत् स्मृतिः "माषान्मधु मसूरांश्च वर्ज्जयेदौपवस्त्रके" इति । "औपवस्त्रमुपवस्त्रमौपवस्त्रोपवस्त्रके" इति शब्दरत्नाकरः ॥

(३) पुं क्ली, व्रतः व्रतमिति यावत् ॥

(४) दक्षिणे करे प्रोद्धृते इति दक्षिणकराधोनिःक्षिप्ते स्कन्धे इत्यर्थः ॥

व्यासो[७] ऽस्याऽम्बा सत्यवती[१] वासवी[२] गन्धकालिका[३] ॥५११॥
योजनगन्धा[४] दाशेयी[५] शालङ्कायनजा[६] च सा ।
जामदग्न्य[१] स्तु रामः[२] स्यात् भार्गवो[३] रेणुकासुतः[४] ॥५१२॥
नारद[१] स्तु देवब्रह्मा[२] पिशुनः[३] कलिकारकः[४] ।
(१)वशिष्ठो[१]ऽरुन्धतीजानि[२]-रक्षमाला[१] त्व ऽरुन्धती[२] ॥५१३॥
त्रिशङ्कुयाजी[१] गाधेयो[२] विश्वामित्र[३] श्च कौशिकः[४] ।
कुशारणि[१]स्तु दुर्वासाः[२](२) शतानन्द[१] स्तु गौतमः[२] ॥५१४॥
याज्ञवल्क्यो[१] ब्रह्मराति[२] र्योगेशो[३] ऽप्यथ पाणिनौ[१] ।
(३)शालातुरीय[२]-दाक्षेयौ[३] गोनर्दीये[१] पतञ्जलिः[२] ॥५१५॥
कात्यायने[१] वररुचि[२] र्मेधाजि[३] च्च पुनर्वसुः[४] ।
अथ व्याडि[१] र्विन्ध्यवासी[२] नन्दिनी तनय[३] श्च सः ॥५१६॥
स्फोटायने[१] तु कक्षीवान्[२](४) पालकाप्ये[१] करेणुभूः[२] ।
वात्स्यायने[१] मल्लनागः[२] कौटिल्य[३](५) श्चणकात्मजः[४] ॥५१७॥
द्रामिलः[५] पक्षिलस्वामी[६] विष्णुगुप्तो[७] ऽङ्गुल[८] श्च सः ।

---

(१) अयं दन्त्यसानपि, अतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः, गुणाङ्गादितीष्ठ-न्निमतोर्णिर्विति मतोर्लुपि षत्वं स्तरादेरित्यसरादित्वात् ॥

(२) दुर्व्वाससो दुर्व्वाससः ॥

(३) सलातुर आभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीयः सलातुरा-दीयण् ॥

(४) कक्षीवन्तौ कक्षीवन्तः ॥

(५) कौटल्य इति वा । कुटो घट स्तं लान्ति कुटला शालधान्याः, तेषामपत्यं कौटल्यः, यद्यपि टीकाकृता एतत्साधितं तथापि पुस्तक-मात्रे कौटिल्य इत्येव दृश्यते ॥

अतव्रतो ऽवकीर्णी[1](१) स्यात् व्रात्यः[1] संस्कारवर्जितः ॥५१८॥
शिखिद्दानः[1] कृष्णकर्म्मा ब्रह्मबन्धु[1]र्द्विजो ऽधमः ।
नष्टाग्नि र्वीरहा[1] जातिमात्रजीवी द्विजब्रुवः[1] ॥५१९॥
धर्म्मध्वजी[1] लिङ्गवृत्ति[2] र्वेदहीनो[1] निराकृतिः[2] ।
वार्त्ताशी[1] भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम् ॥५२०॥
उच्छिष्टभोजनो[1] देव-नैवेद्यबलिभोजनः।
अजप[1](२) स्त्व ऽसदध्येता[2] शाखारण्डो[1] ऽन्यशाखकः[2] ॥५२१॥
शस्त्राजीवः[1] काण्डस्पृष्टो[2] गुरुहा[1] नरकीलकः[2] ।
मणो[1] देवादिपूजाया मण्डाङ्को ऽथ मलिम्लुचः[1] ॥५२२॥
पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो निषिद्धैकरुचिः खलः[2] ।
सुप्ते यस्मि न्नुदेत्य ऽर्को ऽस्तमेति क्रमेण तौ ॥५२३॥
अभ्युदिता[1]-भिनिर्मुक्तौ[1] वीरोज्झो[1] न जुहोति यः ।
अग्निहोत्रच्छलात् याञ्चापरो वीरोपजीवकः[1] ॥५२४॥
वीरविप्रावको[1] जुह्वन्नैः शूद्रसमाहृतैः(३) ।
(४)स्याद्वादवाद्या[1]र्हतः[2]स्या च्छून्यवादी[1]तु सौगतः[2] ॥५२५॥
नैयायिक[1]स्त्वा ऽक्षपादो[2] योगः[2] साङ्ख्य[1]स्तु कापिलः[2] ।
वैशेषिकः[1] स्यादौलूक्यो[2] बार्हस्पत्य[1]स्तु नास्तिकः[2] ॥५२६॥

---

(१) अवकीर्णिनौ अवकीर्णिनः ॥

(२) नास्ति जपः स्वाध्यायोऽस्य ॥

(३) शूद्रेभ्यः समाहृतैः ॥

(४) स्याद्वादवादिनौ स्याद्वादवादिनः । "स्यादस्ति" "स्यान्नास्ति" इत्येवं रीत्या वक्तुं शीलाः। स्याद्वाद सप्तभङ्गिनयौ इत्यर्हतां युक्तिनामनि।

चार्वाको[२] लौकायतिक[४]श्चैते षडपि तार्किकाः[१] ।
क्षत्त्रं[१] तु क्षत्त्रियो[२] राजा[३] राजन्यो[४] बाहुसम्भवः[५] ॥५२७॥
अर्य्यो[१] भूमिस्पृशो[२] वैश्या[३] ऊरव्या[४] ऊरुजा[५] विशः[६] ।
वाणिज्यं[१] पाशुपाल्यं[२] च कर्षणं[३] चेति(१) वृत्तयः[१] ॥५२८॥
आजीवो[१] जीवनं[२] वार्त्ता[३] जीविका[४] वृत्ति[५]-वेतने[६] ।
उञ्छो[१] धान्यकणादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्[१] ॥५२९॥
ऋतं[१] तद्द्वय मनृतं[१] कृषि[२] र्मृतं[१] तु याचितम्[१] ।
अयाचितं[१] स्या दमृतं[२] सेवावृत्तिः[१] श्वजीविका[२] ॥५३०॥
सत्यानृतं[१] तु वाणिज्यं[२] वणिज्या[३] वाणिजो[१] वणिक्[२] ।
क्रयविक्रयिकः[३] पण्याजीवा[४]-पणिक[५]-नैगमाः[६] ॥५३१॥
वैदेहः[७] सार्थवाह[८]श्च क्रायकः[१] क्रयिकः[२] क्रयी[३] ।
क्रेयदे[१] तु विपूर्वाः(२) स्ते मूल्यं[१] वस्ना[२]-र्घ[३]-वक्रयाः[४] ॥५३२॥
मूलद्रव्यं परिपणो[१] नीवी[२] लाभो[१]ऽधिकं फलम्[२] ।
परिदानं[१] विनिमयो[२] नैमेयः[३] परिवर्त्तनम्[४] ॥५३३॥
व्यतिहारः[५] परावर्त्तो[६] वैमेयो[७] निमयो[८](३)ऽपि च ।
निक्षेपो[१]-पनिधी[२] न्यासे[३] प्रतिदानं[१] तदर्पणम् ॥५३४॥
क्रेतव्यमात्रके[१] क्रेयं[२] क्रय्यं[१] न्यस्तं क्रयाय यत् ।
पणितव्यं[१] तु विक्रेयं[२] पण्यं[३] सत्यापनं[१] पुनः ॥५३५॥
सत्यङ्कारः[२] सत्याकृति[३] स्तुल्यौ विपण विक्रयौ[२] ।

---

(१) एकैकं ज्ञेयम् ॥

(२) विक्रायकः १ विक्रायिकः २ विक्रयी ३ विक्रयिता ४ ॥

(३) नैमेय निमयोऽपि च, वैमेय विमयोऽपि च, इति पाठद्वयमपि भवति ॥

गण्यं[1](1) गणेयं[2] संख्येयं[3] संख्या त्वे कादिका भवेत् ॥५३६॥
यथोत्तरं दशगुणं(2) भवेदेको[1] दशा[2] ऽस्मृतः ।
शतं[3] सहस्र[4] मयुतं[5] लक्ष[6] प्रयुत[7]-कोटयः[8] ॥५३७॥
अर्बुद[9] मब्जं[10] खर्वं[11] च निखर्वं[12] च महाम्बुजम्[13] ।
शङ्कु[14] र्वार्द्धि[15] रन्त्य[16] मध्यं[17] परार्द्धं[18] चेति नामतः ॥५३८॥
असंख्य[1] द्वीप-वार्द्ध्या-दि पुद्गला-त्मा-द्य ऽनन्तकम्[1] ।
सांय्यात्रिकः[1] पोतवणिग् यानपात्रं[1] वहित्रकम्[2] ॥५३९॥
बोहित्थं[3] वहनं[4] पोतः[5] पोतवाहो[1] नियामकः[2] ।
निर्य्यामः[3] कर्णधार[1]स्तु नाविको[2] नौ[1]स्तु मङ्गिनी[2] ॥५४०॥
तरी[3]-तरण्यौ[4] वेड़ा[5] ऽथ द्रोणी[1] काष्ठाम्बुवाहिनी ।
नौकादण्डः क्षेपणी[1]स्या द्गुणवृक्ष[1]स्तु कूपकः[2] ॥५४१॥
पोलिन्दा[1]स्त्व ऽन्तरादण्डाः स्या न्मङ्गो[1]मङ्गिनीशिरः ।
अभ्रि[1]स्तु काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं[1] तु सेचनम् ॥५४२॥
केनिपातः[1] कोटिपात्र[1] मरित्र[2] ऽथो डुपः[1] प्लवः[2] ।
कोलो[3] भेल[4] स्तरण्ड[5] श्च स्या त्तरपण्य मातरः[1] ॥५४३॥
वृद्ध्याजीवो[1] द्वैगुणिको[2] वार्द्धुषिकः[3] कुसीदिकः[4] ।
वार्द्धुषि[5]श्च कुसीदा[1] र्थ प्रयोगो[2] वृद्धिजीवने ॥५४४॥
वृद्धिः[1] कलान्तर[2]मृणं[1] तू द्धारः[2] पर्युदञ्चनम्[3] ।

---

(१) गणसंख्याने कवर्गतृतीयाद्यस्वरादिर्धातुः ॥

(२) दशगुणसंख्या यस्मिन् तद्दशगुणं क्रियाविशेषणमेतत्, यथा एकादशाभिर्गुणितो दश भवेत् ॥

(३) सांयात्रिक इत्यपि ॥

याञ्चयाप्तं याचितकं[1] परिवृत्त्या ऽपमित्यकम् ॥५४५॥
अधमर्णो[1] ग्राहकः स्या दुत्तमर्णो[1] स्तु दायकः ।
प्रतिभूर्लग्नकः[1(1)] साक्षी[1] स्थेय[2] आधि[1]स्तु बन्धकः[2] ॥५४६॥
तुलाद्यैः पौतवं[1] मानं द्रुवयं[1] कुड़वादिभिः ।
पाय्यं[1] हस्तादिभि स्तत स्याद् गुञ्जाः पञ्च माषकः[2] ॥५४७॥
ते तु षोड़श कर्षो[1] ऽक्षः[2] पलं[1] कर्षचतुष्टयम् ।
विस्तः[1] सुवर्णो[2] हेम्नो ऽक्षे कुरुविस्त[1]स्तु तत् पले ॥५४८॥
तुला[1] पलशतं तासां विंशत्या भार[1] आचितः[2] ।
शाकटः[3] शाकटीन[4]श्च शलाट[5]स्ते दशा[6]चितः[1] ॥५४९॥
चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः[1] प्रस्थै श्चतुर्भि राढ़कः[1] ।
चतुर्भि राढ़कै र्द्रोणः[1] खारी[1] षोड़शभि श्च तैः ॥५५०॥
चतुर्विंशत्या ऽङ्गुलानां हस्तो[1] दण्ड[1]श्चतुष्करः ।
तत्सहस्रौ तु गव्यूतं[1] क्रोश[1]स्तौ द्वौ तु गोरुतम्[1] ॥५५१॥
गव्या[2] गव्यूत[3]-गव्यूती[4] चतुःक्रोशं तु योजनम्[1] ।
पाशुपाल्यं[1] जीववृत्ति[2]र्गोमान्[1] गोमी[2] गवीश्वरे[3] ॥५५२॥
गोपाले[1] गोधु[2] गाभीर[3]-गोप[4]-गोसङ्ख्य[5]-वल्लवाः[6] ।
गोविन्दो[1] ऽधिकृतो गोषु जाबाल[1]स्त्व ऽजजीविकः[2] ॥५५३॥
कुटुम्बी[1] कर्षकः[2] क्षेत्री[3] हली[4] कृषिक[5]-कार्षकौ[6] ।
कृषीवलो[7]ऽपि जित्या[1(2)] तु हलिः[2] सीर[1]स्तु लाङ्गलम्[2] ॥५५४॥
गोदारणं[3] हल[4] मीषा[1]-सीते[1]त-दण्ड पद्धती ।

---

(१) जामिन् इति ख्यातस्य ॥

(२) ईँहबलस्य ॥

निरीषे(२) कुटकं[१] फाले[१] कृषकः[२] कुशिकः[३] फलम्[४] ॥५५५॥
दात्रं[१] लवित्रं[२] तन्मुष्टौ वण्टो[१] मत्यं[१] समीकृतौ ।
गोदारणं[१]तु कुद्दालः[२] खनित्रं[१]त्ववदारणम्[२] ॥५५६॥
प्रतोद[१]स्तु प्रवयणं[२] प्राजनं[३] तोत्त्र[४]-तोदने[५] ।
योत्रं[१] तु योक्त्रमा[२]बन्धः[३]कोटिशो[१] लोष्टभेदनः[२] ॥५५७॥
मेधि[१]र्मेथिः[२] खलेवाली[३] खले गोबन्धदारु यत् ।
शूद्रो[१]ऽन्त्यवर्णो[२] वृषलः[३] पद्यः[४] पज्जो[५] जघन्यजः[६] ॥५५८॥
ते तु मूर्द्धावसिक्ताद्या ऽऽरथकृन्मिश्रजातयः ।
क्षत्त्रियायां द्विजान्मूर्द्धावसिक्तो[१], विट्स्त्रियां पुनः ॥५५९॥
अम्बष्ठो[१]ऽथ पारशव[१]-निषादौ[२] शूद्रयोषिति ।
क्षत्त्रान्माहिष्यो[४] वैश्याया मुग्र[५]स्तु वृषलस्त्रियाम् ॥५६०॥
वैश्यात्तु करणः[६] शूद्रात्त्वायोगवो[७] विशःस्त्रियाम् ।
क्षत्रियायां पुनः क्षत्ता[८] चण्डालो[९] ब्राह्मणस्त्रियाम् ॥५६१॥
वैश्यात्तु मागधः[१०] क्षत्त्रां वैदेहको[११] द्विजस्त्रियाम् ।
सूत[१२]स्तु क्षत्रियाज्जात इति द्वादश तद्भिदः ॥५६२॥
माहिष्येण तु जातः स्यात्करण्यां रथकारकः[१] ।
कारु[१]स्तु कारी[२] प्रकृतिः[३] शिल्पी[४] श्रेणिस्तु तद्गणः ॥५६३॥
शिल्पं[१] कला[२] विज्ञानं[३] च मालाकार[१]स्तु मालिकः[२] ।
पुष्पाजीवः[३]पुष्पलावी[१] पुष्पाणामवचायिनी ॥५६४॥
कल्यपालः[१] सुराजीवी[२] शौण्डिको[३] मण्डहारकः[४] ।

---

(२) यस्याग्रे फालो विवध्यते तस्य निष्क्रान्ता ईषा यस्मात् ॥

वारिवासः[5] पानवणिक्[6] ध्वजो[7](1) ध्वजी[8] सुतीबलः[9] ॥५६५॥

मद्यं[1] मदिष्ठा[2] मदिरा[3] परिस्रुता[4]

कश्यं[5] परिस्रुत्[6] मधु[7] कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा[9] कल्य[10] मिरा[11] परिप्लुता[12]

कादम्बरी[13] स्वादुरसा[14] हलिप्रिया[15] ॥५६६॥

शुण्डा[16] हाला[17] हारहूरं[18] प्रसन्ना[19] वारुणी[20] सुरा[21] ।

माध्वीकं[22](2) मदना[23] देवसृष्टा[24] कापिशं[25] अब्धिजा[26] ॥५६७॥

मध्वासवे[1] माधवको[2] मैरेये[1](3) शीधु[2] रासवः[3](4) ॥

जगलो[1] मेदको[2] मद्यपङ्कः[3] किण्वं[1] तु नग्नहूः[2] ॥५६८॥

नग्नहु[3] र्मद्यबीजं[4] च मद्यसन्धानमा[1] सुतिः[2] ।

(5) आसवो[3] ऽभिषवो[4] मद्यमण्ड[1]-कारोत्तमौ[2] समौ ॥५६९॥

गल्वर्क[1] स्तु चषकः[2] स्या त्सरक[3] श्चा नुतर्षणम्[4] ।

शुण्डा[1] पानमदस्थानं मधुवारा[1] मधुक्रमाः[2](6) ॥५७०॥

---

(1) "पानवणिजौ पानवणिजः ।" "ध्वजिनौ ध्वजिनः ।" "यथा दशचक्री समो ध्वजः ।"

(2) माध्वत्यनया माध्वीकं स्तणीकादीके इकै निपात्यते मृद्वीकविकारो मार्द्वीकमित्यन्ये, मार्द्वीक इति वा ॥

(3) मिराख्यं देशे भवो गौडाः सुराया विशेषो मैरेयः नद्यादित्वाड्ढक् मीरे समुद्रे भव इति वा तत्र । शेरतेऽनेन शीङो धुक् पुं-क्लीबलिङ्गावेतौ ॥

(4) आसूयते आसवः । सुरा चतुर्धा "गौडी १ पैष्टी २ च माध्वी ३ च फलोत्था ४ च सुराः स्मृता" इति ॥

(5) आसवनमासवः, एवमभिषवश्च ॥

(6) मद्यपानावसरस्य द्वे ॥

सपीतिः[1] सहपानं[2](1) स्यादापानं[1] पानगोष्ठिका[2] ।
उपदंश[1]स्त्ववदंश[2]श्चक्षणं[3] मद्यपाशनम्(2) ॥५७१॥
नाडिन्धमः[1] स्वर्णकारः[2] कलादो[3] मुष्टिक[4]श्च सः ।
तैजसावर्त्तनी[1] मूषा[2] भस्त्रा[1] चर्मप्रसेविका[2](3) ॥५७२॥
आस्फोटनी[1] वेधनिका[2] शाण[1]स्तु निकषः[2] कषः[3] ।
सन्दंशः[1] स्यात्कङ्कमुखो[2] भ्रमः[1] कुन्द[2]श्च यन्त्रकम्[2] ॥५७३
वैकटिको[1] मणिकारः[2] शौल्विक[1]स्ताम्रकुट्टकः[2] ।
शाङ्खिकः[1] स्यात्काम्बविक[2]स्तुन्नवाय[1]स्तु सौचिकः[2] ॥५७४
कृपाणी[1] कर्त्तरी[2] कल्पन्य[3]पि सूची[1] तु सेवनी[2] ।
सूचिसूत्रं[1] पिप्पलकं[2] तर्कुः[1] कर्त्तनसाधनम्[2] ॥५७५॥
पिञ्जनं[1] विहननं[2] च तूलस्फोटनकार्मुकम् ।
सेवनं[1] सीवनं[2] स्यूति[3]स्तुल्यौ स्यूत[1]-प्रसेवकौ[2] ॥५७६॥
तन्तुवायः[1] कुविन्दः[2] स्यात् त्रसरः[1] सूत्रवेष्टनम्[2] ।
वाणि[1]र्व्यूति[2]र्वानदण्डो[1]वेमा[2](4) सूत्राणि[1]तन्तवः[2](5) ॥५७
निर्णेजक[1]स्तु रजकः[2] पादुकाकृ[1]त्तु चर्मकृत्[2](6) ।

(१) मिलित्वा मद्यपाने द्वे । मद्यपानस्थानेपि द्वे ॥

(२) मद्यपानरुचिकरभक्ष्यस्य चत्वारि ॥

(३) "पुंसि चर्मप्रसेवकः" इति कोषान्तरम् ॥

(४) वेमानौ वेमानः, वेम वेम्नी, वेमनी वेमानि इत्यादि क्लीवे

(५) तन्तुः पुं क्ली, तन्त्रमप्यत्र यदनेकार्थः "तन्त्रं सिद्धान्तराष्ट्र परच्छन्दप्रधानयोः । [illegible] कुटुम्बकृत्ये च तन्तुवाने परिच्छदे श्रु शाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके" इति ॥

(६) रजकस्य द्वे, चर्मकारस्यापि द्वे ॥

उपानत्[1]पादुका[2]पादूः[3] पन्नद्धा[4] पादरक्षणम्[5] ॥५७८॥

प्राणाहिता[6(1)] ऽनुपदीना[1] स्या बद्धा ऽनुपदं हि या ।

नद्‍ध्री[1] वध्री[2]वरत्रा[3] स्यादारा[1] चर्म्मप्रभेदिका[2] ॥५७९॥

कुलालः[1] स्यात् कुम्भकारो[2] दण्डभृ[3]च्चक्रजीवकः[4] ।

शाणाजीवः[1] शस्त्रमार्जो[2] भ्रमासक्तो[3]ऽसिधावकः[4] ॥५८०॥

चक्री[1] चाक्रिक[2]स्तैली[3] स्यात् पिण्याक[1]-खलौ[2] समौ ।

रथकृत्[1]स्थपति[2]स्त्वष्टा[3(2)] काष्ठतट्[4] तक्ष[5]-वर्द्धकी[6] ॥५८१॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्षः[1] कौटतक्षो[1] ऽनधीनकः ।

वृक्षभि[1]त्तक्षणी[2]वासी[3]क्रकचं[1] करपत्रकम्[2] ॥५८२॥

स उद्घनो[1] यत्र काष्ठे काष्ठं निक्षिप्य तक्षते ।

वृक्षादनो[1] वृक्षभेदी[2] टङ्कः[1] पाषाणदारकः[2] ॥५८३॥

व्योकारः[1] कर्मारो[2] लोहकारः[3] कूटं[1] त्वयोघनः[2] ।

(३)व्रश्चनः[1] पत्रपरशु[2]रीषीका[1] तूलिके[2]षिका[3] ॥५८४॥

भक्ष्यकारः[1] कान्दविकः[2] कन्दु[1]-स्वेदनिके[2] समे ।

रङ्गाजीव[1]स्तौलिकिक[2]श्चित्रकृ[3]च्चाऽथ तूलिका[1] ॥५८५॥

कूर्चिका[2], चित्र[1]मालेख्यं[2], पलगण्ड[1]स्तु लेप्यकृत्[2] ।

पुस्तं[1] लेप्यादिकर्म्म स्यान्नापित[1]श्चण्डिलः[2]क्षुरी[3] ॥५८६॥

---

(१) षट् चर्म्मपादुकामात्रे। "मोजा" "बुट्" इति इदानीं प्रसिद्धायां पादुकायामेकम् ॥

(२) त्वष्टारौ त्वष्टारः, काष्ठतक्षौ काष्ठतक्षः, तक्षा तक्षाणौ तक्षाणः, वर्द्धकिः वर्द्धकी वर्द्धकयः ॥

(३) व्रश्चनः नागवल्लीपत्रछेदक अस्त्र इत्येके ॥

क्षुरमर्दी[4] दिवाकीर्त्ति[5] र्मुण्डको[6] ऽन्तावसाय्य[7]पि ।
मुण्डनं[1] भद्राकरणं[2] वपनं[3] परिवापणम्(1) ॥५८७॥
चौरं[5] नाराची[1] त्वे षिणी[2], देवाजीव[1]स्तु देवलः[2] ।
मार्दङ्गिको[1] मौरजिको[2], वीणावाद[1]स्तु वैणिकः[2] ॥५८८॥
वेणुध्मः[1] स्याद्वैणविकः[2], पाणिघः[1] पाणिवादकः[2] ।
स्यात्प्रातिहारिको[1] मायाकारो[2], माया[1] तु शाम्बरी[2] ॥५८९॥
इन्द्रजालं[1] तु कुहकं[2] जालं[3] कुसृति[4]रित्यपि ।
कौतूहलं[1] तु कुतकं[2] कौतुकं[3] च कुतूहलम्[4] ॥५९०॥
व्याधो[1] मृगवधाजीवी[2] लुब्धको[3] मृगयु[4]श्च सः ।
पापर्द्धि[1]र्मृगया[2] खेटो[3] मृगव्या[4]-च्छोदने[5] ऽपि ॥५९१॥
जालिक[1]स्तु वागुरिको[2], वागुरा[1] मृगजालिका[2] ।
(२) शुम्बं[1] वटारको[2] रज्जुः[3] शुल्वं[4] तन्त्री[5] वटी[6] गुणः[7] ॥५९२॥
धीवरो[1] दाश[2] कैवर्त्तौ[3](३), बडिशं[1] मत्स्यवेधनम्[2] ।
आनाय[1]स्तु मत्स्यजालं[2] कुवेणी[1] मत्स्यबन्धनी[2] ॥५९३॥
जीवान्तकः[1] शाकुनिको[2], वैतंसिक[1](४)स्तु सौनिकः[2] ।
मांसिकः[3] कौटिक[4]श्चाथ सूना[1] स्थानं वधस्य यत् ॥५९४॥
स्याद्बन्धनोपकरणं वीतंसो[1] मृगपक्षिणाम् ।

---

(१) परिवापनम् इत्यपि ॥ (५८९) "शाम्बरी" इत्यपि ॥

(२) शुनति शुम्बं स्त्री क्लीबलिङ्गः, तम्बं तम्बादय इति निपात्यते, वध्यते वटारः द्वारशृङ्गारेत्यादिनिपाते को वटारकः ॥

(३) दन्त्यवान् दासशब्दः सेवकार्थः ॥

(४) वीतंसेन पक्ष्यादिघातकेन जीवति ॥

पाश[1]स्तु बन्धनग्रन्थि[2]रवपाता[1]-वटौ[2] समौ ॥५९५॥
उन्माथः[1] कूटयन्त्रं[2] स्यात् विवर्ण[1]स्तु पृथग्जनः[2] ।
इतरः[3] प्राकृतो[4] नीचः[5] पामरो[6] बर्ब्बर[7]श्च सः ॥५९६॥
चण्डालो[1]न्तावसा[2]य्यन्तेवासि[3]-श्वपच[4]-बुक्कसाः[5] ।
निषाद[6]-प्लव[7]-मातङ्ग[8]-दिवाकीर्त्ति[9]-जनङ्गमाः[10] ॥५९७॥
पुलिन्दा[1] नाहला[2] निष्ट्याः[3] शबरा[4] वरुटा[5] भटाः[6] ।
माला[7] भिल्लाः[8] किराता[9]श्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥५९८॥

इत्याचार्य्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाम मालायां मर्त्त्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ॥३॥

भूमिकाण्डः ।

भू[१]र्भूमिः[२] पृथिवी[३] पृथ्वी[४] वसुधो[५]र्वी[६] वसुन्धरा[७] ।
धात्री[८] धरित्री[९] धरणी[१०] विश्वा[११] विश्वम्भरा[१२] धरा[१३] ॥१॥
क्षिति[१४]क्षौणी[१५]क्षमा[१६]ऽनन्ता[१७] ज्या[१८] कु[१९]र्वसुमती[२०] मही[२१] ।
गौ[२२]र्गोत्रा[२३] भूतधात्री[२४] क्ष्मा[२५] गन्धमाता[२६]ऽचला[२७]ऽवनिः[२८] ॥
सर्वंसहा[२९] रत्नगर्भा[३०] जगती[३१] मेदिनी[३२] रसा[३३] ।
काश्यपी[३४] पर्व्वताधारा[३५] स्थिरे[३६]ला[३७] रत्न[३८]-बीज[३९]सूः(१) ॥३॥
विपुला[४०] सागरा च्चाग्रे स्यु र्नेमी[४१]-मेखला[४२]-म्बरा[४३](२) ।
द्यावापृथिव्यौ[१] तु द्यावाभूमी[२] द्यावाक्षमे[३]ऽपि ॥४॥
दिवस्पृथिव्यौ[४] रोदस्यौ[५](३) रोदसी[६] रोदसी[७] च ते ।
उर्व्वरा[१] सर्व्वसस्याभू रिरिणं[१] पुन रूषरम्[२] ॥५॥
स्थलं[१] स्थली[२] मरु[१]र्धन्वा[२](४) क्षेत्राद्य प्रहतं खिलम्[१] ।
मृन्[१] मृत्तिका[२] सा क्षारो षो[१] मृत्सा[१] मृत्स्ना[२] च सा शुभा ॥६॥
(५) रुमा[१] लवणखानिः स्यात् सामुद्रं[१] लवणं[२] हि यत् ।

---

(१) रत्नसौ रत्नसः, रत्नसूः १ बीजसूः २ ॥

(२) सागरनेमी सागरमेखला सागराम्बराः ॥

(३) रोदस्यौ स्त्रीलिङ्गोयं द्विवचनान्तः सान्तः, इकारान्त "रोदसी रोदसी च ते" इति द्वावपि द्विवचनान्तौ क्लीब स्त्रीलिङ्गौ सान्तः अकारान्तोऽपि ॥ (४) धन्वानौ धन्वानः ॥

(५) रुमाणौ रुमाणः । अथवा रुमास्त्री आकारान्तः ॥

त दच्चीवं[२] वशिरश्च[४] सैन्धवं तु महीभवम्[२] ॥७॥

मणिमन्थं[३] शीतशिवं[४] रौमकं[१] तु रुमाभवम्[२] ।

वसुकं[३] वसूकं[४] तच्च विड्[१]-पाक्ये[२] तु कृत्रिमे[२] ॥८॥

सौवर्च्चलेऽक्षं[२] रुचकं[३] दुर्गन्धं[४] शूलनाशनम्[५] ।

कृष्णे तु तत्र तिलकं[१] यवक्षारो[१] यवाग्रजः[२] ॥९॥

यवनालजः[३] पाक्य[४] श्च पाचनक[१] स्तु टङ्कणः[२] ।

मालतीतीरजो[३] लोहश्लेषणो[४](१) रसशोधनः[५] ॥१०॥

समा स्तु सर्ज्जिकाक्षार[१] कापोत[२]-सुखवर्च्चकाः[३] ।

सर्जी[१] स्तु सर्जिका[२] स्तुग्घ्नी[३] योगवाही[४] सुवर्च्चिका[५] ॥११॥

भरतान्यै[१] रावतानि[२] विदेहा[३] श्च कुरून् विना ।

वर्षाणि कर्म्मभूम्यः[१] स्युः शेषाणि फलभूमयः[१] ॥१२॥

वर्षं[१] वर्षधराङ्कं[२] विषय[१] स्तु पवर्त्तनम्[२] ।

देशो[३] जनपदो[४] नीवृत्[५](२) राष्ट्रं[६] निर्ग[७] श्च मण्डलम्[८] ॥१३॥

आर्य्यावर्त्तो[१] जन्मभूमि र्जिनचक्रार्द्धचक्रिणाम् ।

पुण्यभू[२] श्चारवेदी[२] मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥१४॥

गङ्गायमुनयो र्मध्य मन्तर्वेदिः[१] समस्थली[२] ।

ब्रह्मावर्त्तः[१] सरस्वत्या दृषद्वत्या श्च मध्यतः ॥१५॥

ब्रह्मवेदिः[१] कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।

धर्मक्षेत्रं[१] कुरुक्षेत्रं[२] द्वादशयोजनावधि ॥१६॥

हिमवद्विन्ध्ययो र्मध्यं यत् प्राग्विनशना दपि ।

---

(१) लोहं श्लेषयति, श्लिष्यतेऽनेन लोहश्लेषणः ॥

(२) नीवृत स्त्री, नीवृतौ नीवृतः ४

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः[१] स मध्यमः[२] ॥१७॥
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यो[१] नदीं यावच्छरावतीम् ।
पश्चिमोत्तरस्तूदीच्यः[१] प्रत्यन्तो[१] म्लेच्छमण्डलः ॥१८॥
पाण्डू-दक्-कृष्ण-भो भूमः[३] पाण्डू-दक्-कृष्ण-मृत्तिके(१) ।
जङ्गलो[१] निर्जलो[१] ऽनूपो[१] ऽम्बुमान् कच्छ[१]स्तु तद्विधः ॥१९॥
कुमुद्वान् कुमुदावासो वेतस्वान्[१] भूरिवेतसः ।
नड्प्रायो[१] नड्कीयो[२] नड्वां[३] च नड्वल[४] श्च सः ॥२०॥
शाड्वलः[१] शादहरिते देशो नद्यम्बुजीवनः ।
स्यान्नदीमातृको[१] देवमातृको[१] वृष्टिजीवनः ॥२१॥
प्राग्ज्योतिषाः[१] कामरूपा[२] मालवाः[१] स्युरवन्तयः[२] ।
त्रैपुरा[१]स्तु डाहलाः[२] स्युश्चैद्या[१]स्ते चेदय[४] श्च ते ॥२२॥
वङ्गा[१]स्तु हरिकेलीया[२] अङ्गा[१]श्चम्पोपलक्षिताः ।
साल्वा[१]स्तु कारकुक्षीया[२] मरव[१]स्तु दशेरकाः[२] ॥२३॥
जालन्धरा[१]स्त्रिगर्त्ताः[२] स्युस्तायिकाः[१] स्तर्जिकाभिधाः ।
काश्मीरा[१]स्तु माधुमताः[२] सारस्वता[३] विकर्णिकाः[४] ॥२४॥
वाहिका[१]ष्टक[२]-नामानो वाह्लीका[१] वाह्लिका[२]-ह्वयाः ।
तुरुष्का[१]स्तु शाखयः[२] स्युः कारूषा[१]स्तु बृहद्गृहाः[२] ॥२५॥
लम्पाका[१]स्तु मुरण्डाः[२] स्युः सौवीरा[१]स्तु कुमालकाः[२] ।
प्रत्यग्रथा[१]स्त्वहिच्छत्राः[२] कीकटा[१] मगधा[२]-ह्वयाः ॥२७॥
(२)उण्ड्राः[१] केरल[२]-पर्य्यायाः कुन्तला[१] उपहालकाः[२] ।

---

(१) पाण्डुभूमः १ उदग्भूमः २ कृष्णभूमः ३ तद्विधोऽनूपप्रायः ॥

(२) उत्कल इति प्रसिद्धायाम् ॥ (२१) "शाद्वल" इत्यपि ॥

ग्रामीस्तु वसथः[2] सं-नि-प्रति-पर्य्युप-तः परः(1) ॥२७॥
पाटक[1]स्तु तदर्द्धे स्या दाघाट[1]स्तु घटो[2]ऽवधिः[3] ।
अन्तो[4]ऽवसानं[5] सीमा[6] च मर्य्यादा[7]ऽपि च सीमनि[8] ॥२८॥
ग्रामसीमा तू पशल्यं[1] मालं[1] ग्रामान्तराटवी ।
पर्य्यन्तभूः परिसरः स्यात् कर्मान्त[1]स्तु कर्म्मभूः ॥२९॥
गोस्थानं[1] गोष्ठ[2]मेतत्तु गौष्ठीनं[1] भूतपूर्व्वकम् ।
तदाशितंगवीनं[1] स्या द्गावो यत्राशिताः पुरा ॥३०॥
क्षेत्रे तु वप्रः[2] केदारः[2] सेतौ[1] पाल्या[1]-लि[2]-सम्बराः[4] ।
क्षेत्रं तु शाकस्य शाकशाकटं[1] शाकशाकिनम्[2] ॥३१॥
व्रैहेयं[1] शालेयं[1] षष्टिक्यं[1] कौद्रवीण[1]-मौद्गीने[1] ।
व्रीह्यादीनां क्षेत्रेऽणव्यं[1] तु स्यादा णवीन[2] मणोः ॥३२॥
भङ्ग्य[1] भाङ्गीन[2] मौमीन[1] मुम्यं[2] यव्यं[1] यवक्य[2]-वत् ।
तिल्यं[1] तैलीनं[2] माषीणं[1] माष्यं[2] भङ्गादिसम्भवम् ॥३३॥
शील्यं[1] हल्यं[2] त्रिहल्यं[1] तु त्रिसीत्यं[2] त्रिगुणाकृतम्[3] ।
तृतीयाकृतं[4] द्विहल्या[5]-द्येवं शम्बाकृतं[6] च तत् ॥३४॥
बीजाकृतं[1] तू प्तकृष्टे[2] द्रौणिका[1]-ढकिका[1]-दयः(2) ।
स्यु द्रौणा-ढक-वापादौ(3) खलधानं[1] पुनः खलम्[1](4) ॥३५॥

---

(१) संवसथः १ निवसथः २ प्रतिवसथः ३ परिवसथः ४ उपवसथः ५॥ (२) आदिना खारीकादयो गृह्यन्ते ॥

(३) उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं द्रोणाढकयोर्वापः द्रोणाढकवापः स आदिर्यस्य स तथा आदिशब्दात् द्रोणं पचति सम्भवत्यवहरति वा द्रौणिकः कटाहः द्रौणिकी स्थाली एवम् आढकिकः कटाहः आढकिकी स्थाली इत्याद्याः ॥ (४) खलं त्रिषु ॥

चूर्णे[१] क्षोदो[२] ऽथ रजसि[१](१) स्त्री धूली[२]-पांशु[३]-(२) रेणवः[४]।
लोष्टे[१] लोष्टु[२] र्दलि[३] र्लेष्टु[४] र्वल्मीकः[१] कृमिपर्वतः[२] ॥ ३६॥
वल्मीकूटं[३](३) वामलूरो[४] नाकुः[५] शक्रशिर[६]श्च सः ।
नगरी[१] पूः[२] पुरी[३] द्रङ्गः[४] पत्तनं[५] पुटभेदनम्[६] ॥ ३७॥
निवेशन[७]मधिष्ठानं[८] स्थानीयं[९] निगमो[१०]ऽपि च ।
शाखापुरं[१] तूपपुरं[२] खेटः[१] पुरार्द्धविस्तरः ॥ ३८॥
स्कन्धावारो[१] राजधानी[२] कोट्ट[१]-दुर्गे[२] पुनः समे ।
गया[१]-पूर्गयराजर्षेः कान्यकुब्जं[१] महोदयम्[२] ॥ ३९॥
कन्याकुब्जं[३] गाधिपुरं[४] कौशं[५] कुशस्थलं[६] च तत् ।
काशि[१] र्वाराणसी[२] वाराणसी[३] शिवपुरी[४] च सा ॥ ४०॥
साकेतं[१] कोशला[२] ऽयोध्या[३] विदेहा[१]-मिथिले[२] समे ।
त्रिपुरी[१] चेदिनगरी[२] कौशाम्बी[१] वत्सपत्तनम्[२] ॥ ४१॥
(४)उज्जयिनी[१] स्या द्विशाला[२] ऽवन्ती[३] पुष्पकरण्डिनी[४] ।
पाटलिपुत्रं[१] कुसुमपुरं[२] चम्पा[१] तु मालिनी[२] ॥ ४२॥
(५)लोमपादकर्णयोः पूः देवीकोट[१] उमावनम्[२] ।

---

(१) अकारान्तोपि रजः ॥

(२) पांसुः दन्त्य-पञ्चमस्वरान्तः तालव्यान्तोपि ॥

(३) कूटं पुं क्लौ ॥

(४) उत्कर्षेण जयत्युज्जयनी रम्यादित्वादनट्, अन्ये तु उज्जयिनी-नाम राक्षसी देवता तस्या निवास उज्जयिनीति चातुरर्थिकमण-मुत्पाद्य तस्य लोपमिच्छन्ति ॥

(५) लोमपादः १ कर्णः २ ॥

कोटीवर्षं बाणपुरं[४] स्याच्छोणितपुरं[५] च तत् ॥४३॥
मथुरा[१] तु मधूपघ्नं[२] मधुरा[३]ऽथ गजाह्वयम्[१] ।
स्याद्धास्तिनपुरं[२] हस्तिनीपुरं[३] हस्तिनापुरम्[४] ॥४४॥
(१)तामलिप्तं[१] दामलिप्तं[२] तामलिप्ती[३] तमालिनी[४] ।
स्तम्बपू[५] र्विष्णुगृहं[६] च स्याद्विदर्भा[१]तु कुण्डिनम्[२] ॥४५॥
द्वारावती[१] द्वारका[२] स्यात् निषधा[१] तु नलस्य पूः ।
प्राकारो[१] वरणः[२] सालं[३] चयो[१] वप्रो[२]ऽस्य पीठभूः ॥४६॥
प्राकाराग्रं[१] कपिशीर्षं[२] घौमा[१]-ट्टा[२]-ट्टालकाः[३] समाः ।
पूर्द्वारे[१] गोपुरं[२] रथ्या[१] प्रतोली[२] विशिखाः[३] समाः ॥४७॥
परिकूटं[१] हस्तिनखो[२] नगरद्वारकूटके ।
मुखं[१] निःसरणं[२] वाटे[१] प्राचीना[२]-वेष्टकौ[३] वृतिः[४] ॥४८॥
पदव्यै[१] कपदी[२] पद्या[३] पद्धति[४] र्वर्त्म[५] वर्त्तनी[६] ।
अयनं[७] सरणि[८] र्मार्गो[९]ऽध्वा[१०] पन्था[११] निगमः[१२] सृतिः[१३] ॥४९॥
सत्पथे[१] स्व-ति-तः पन्था[२] (२)अपन्था[१] अपथं[२] समे(३) ।
व्यध्वो[१] दुरध्वः[२] कदध्वा[३] विपथ[४] कापथं[५] च सः ॥५०॥
प्रान्तरं[१] दूरशून्यो ऽध्वा कान्तारो[१] वर्त्म दुर्गमम् ।
(१)सुरङ्गा[१] तु सन्धिला[२] स्यात् गूढमार्गो(२) भुवो न्तरे ॥५१॥

---

(१) ताम्रलिप्तमिति वा ॥

(२) सुपन्था १ अतिपन्थाः २ । सुपन्थानौ सुपन्थानः, अति-पन्थानौ अतिपन्थानः, द्वौ नान्तौ पुं ॥ (३) अपथे अपथानि, अकारान्तः क्ली ॥ (१) सरत्यनया सुरङ्गा सर्त्तेः सर्व्वैत्युङ्गः ॥

(२) गूढवर्त्मनि भूमध्येतदुकाराद्या दन्त्य तालव्य पूर्व्वेगा सुरुङ्गा इति शब्दरत्नाकर शब्दभेदः ४

चतुष्पथे[1] तु संस्थानं[2] चतुष्कं[3] त्रिपथे[1] त्रिकम्[2] ।
द्विपथं[1] तु चारपथो[2] गजाद्यध्वा त्वसङ्कुलः ॥५२॥
घण्टापथः[1] संसरणं[2] श्रीपथो[3] राजवर्त्म[4] च ।
उपनिःक्रमणं[5] चो पनिष्कारं[6] च महापथः[7] ॥५३॥
विपणि[1]स्तु वणिग्मार्गः[2] स्थानं[1] तु पद[2] मास्पदम्[3] ।
स्तेष स्त्रिमार्ग्याः शृङ्गाटं[1] बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥५४॥
श्मशानं[1] करवीरं[2] स्यात्[3](१) पितृ-प्रेत[4] वनं[5] गृहम्[6] ।
गेहभू[1]र्वास्तु गेहं[1] तु गृहं[2] वेश्म[3] निकेतनम्[4] ॥५५॥
मन्दिरं[5] सदनं[6] सद्म[7] निकाय्यो[8] भवनं[9] कुटः[10] ।
आलयो[11] निलयः[12] शाला[13] सभो[14]दवसितं[15] कुलम्[16] ॥५६॥
धिष्ण्य[17]मावसथः[18] स्थानं[19] पस्त्यं[20] संस्त्याय[21] आश्रयः[22] ।
(२) ओको[23] निवास[24] आवासो[25] वसतिः[26] शरणं[27] क्षयः[28] ॥५७॥
धामा[29] गारं[30] निशान्तं[31] च कुट्टिमं[1] त्वस्य बद्धभूः[2] ।
चतुःशालं[1] सञ्जवनं[2] सौधं[1] तु (३) नृपमन्दिरम् ॥५८॥
उपकारिको[1] पकार्य्या[2] सिंहद्वारं[1] प्रवेशनम्[2] ।
प्रासादो[1] देवभूपानां हर्म्यं[1] तु धनिनां गृहम् ॥५९॥
मठा[1]-वसथ्या[2]-वसथाः[3] स्युश्छात्र-व्रति-वेश्मनि ।
पर्णशालो[1] टज[2]श्चैत्य[1]-विहारौ[2] जिनसद्मनि[3] ॥६०॥

---

(३) 'करवीरः पुं स्त्री, पितृवनं १ पितृगृहं २ प्रेतवनं १ प्रे
गृहम् ४ ॥

(४) ओकसी ओकांसि ॥

(१) पटमण्डपादि राजसपटस्य ॥

गर्भागारे[१]ऽपवरको[२] वासौकः[३] शयनास्पदम्[४] ।
भाण्डागारं[१] तु कोशः[२] स्यात् चन्द्रशाला[१] शिरोगृहम्[२] ॥६१॥
कुप्यशाला[१] तु सन्धानी[२] कायमानं[१] तृणौकसि[२] ।
होत्रीयं[१] तु हविर्गेहं[२] प्राग्वंशः[१] प्राग् हविर्गृहात् ॥६२॥
आथर्वणं[१] शान्तिगृह[२] मास्थानगृह[१] मिन्द्रकम्[२](१) ।
तैलिशाला[१] यन्त्रगृह[२] मरिष्टं[१] सूतिकागृहम् ॥६३॥
सूदशाला[१] रसवती[२] पाकस्थानं[३] महानसम्[४] ।
हस्तिशाला[१] तु चतुरं[२] वाजिशाला[१] तु मन्दुरा[२] ॥६४॥
सन्दानिनी[१] तु गोशाला[२] चित्रशाला[१] तु जालिनी[२] ।
कुम्भशाला[१] पाकपुटी[२] तन्तुशाला[१] तु गर्त्तिका[२] ॥६५॥
नापितशाला[१] वपनी[२] शिल्पा[३](२) खरकुटी[४] च सा ।
आवेशनं[१] शिल्पिशाला[२] सत्रशाला[१] प्रतिश्रयः[२] ॥६६॥
आश्रम[१] स्तु मुनिस्थान मुपघ्न[१] स्त्वन्तिकाश्रयः[२] ।
प्रपा[१] पानीयशाला[२] स्यात् गञ्जा[१] तु मदिरागृहम्[२] ॥६७॥
पक्कणः[१](३) शबरावासो[२] घोष[१] स्त्वाभीरपल्लिका[२](४) ।
पण्यशाला[१] निषद्या[२]ऽट्टो[३] हट्टो[४] विपणि[५] रापणः[६] ॥६८॥
वेश्याश्रयः[१] पुरं[२] वेशो[३] मण्डप[१] स्तु जनाश्रयः[२] ।
कुड्यं[१] भित्ति[२]-स्त देडूक[१] मन्तर्निहितकीकसम् ॥६९॥

---

(१) सभागृहस्य ॥

(२) विशल्या इति वा पाठः ॥

(३) पक्कणः द्विककारमध्योऽयम् ॥

(४) आभीराणां गोपानां पल्लिर्गृहावली आभीरपल्लिका ॥

वेदी[1] वितर्दि[2] रजिरं[1] प्राङ्गणं[2] चत्वरा[3]-ङ्गणे[4] ।
वलजं[1] प्रतीहारो[2] द्वा[3] द्वारि[4](1) ऽथ परिघो[1] ऽर्गला[2] ॥७०॥
साल्पा त्वर्गलिका[1] सूचिः कुञ्चिकाया[1] न्तु कूचिका[2] ।
साधारण्यं[3] [illegible]ट[4] स्या सौ द्वारयन्त्रं[1] तु तालकम्[2] ॥७१॥
अस्योद्घाटनयन्त्र न्तु ताल्य[1] पि प्रतिताल्य[2] पि ।
तिर्य्यग् द्वारोर्द्ध्वदारू त्तरङ्गं[1] स्या दररं[1] पुनः ॥७२॥
कपाटो[2] ररिः[3] कुवाटः[4] पक्षद्वारं[1] तु पक्षकः[2] ।
प्रच्छन्न[1] मन्तर्द्वारं[2] स्याद् बहिर्द्वारं[1] तु तोरणम्[2] ॥७३॥
तोरणोर्द्ध्वे तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका[1] ।
स्तम्भादेः स्या दधोदारौ शिला[1] नासो र्द्ध्वदारुणि ॥७४॥
गोपानसी[1] तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।
गृहावग्रहणी[1] देहल्यु[2]-म्बरो[3] दुम्बरो[4]-म्बुराः[5] ॥७५॥
प्रघाणः[1] प्रघणो[2](2) ऽलिन्दो[3] बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।
कपोतपाली[1] विटङ्कः[2](3) पटल[1]-च्छदिषी[2] समे(4) ॥७६॥

---

(१) द्वारौ द्वारः, रान्तः । द्वारमकारान्तः तोरणोऽस्त्री बहि-र्द्वारमित्यमरः ॥

(२) "वेश्मैकदेशः प्रघणः प्रधाणः स्यादलिन्दकः" इति हला-युधः । "शुष्काङ्ग नीलोत्पलनिर्म्मितानां शिप्रेषु भासां कृहदेहलीनां यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमय गोमुखानि ॥"

(३) "विटङ्क पुन्नपुंसक" मित्यमरः वलभ्यधोभागे कृत्रिमपक्षि-स्थानमिति हलायुध टीका ॥

(४) छदिः छदिषी छदींषि ॥

नीव्रं[1] वलीकं[2] तत्प्रान्त इन्द्रकोशं[1] समञ्जकः[2] ।
वलभी[1] छदि[(1)] राधारो नागदन्ता[1] स्तु दन्तकाः[2(2)] ॥७७॥
[(3)]मत्तालम्बो[1] ऽपाश्रयः[2] स्यात् प्रग्रीवो[3] मत्तवारणी[4] ।
वातायनो[1] गवाक्षः[2] स्यु जालके[3] ऽथान्न कोष्ठकः[1] ॥७८॥
कुसूलो[2] ऽस्त्रि[1] स्तु कोणो[2] ऽस्त्रिः[3] कोटिः[4] पाल्य[5]स्र[6]इत्यपि ।
आरोहणं[1] तु सोपानं[2] निःश्रेणि[1] स्त्व धिरोहिणी[2] ॥७९॥
स्थूणा[1] स्तम्भः[2] शालभञ्जी[1] पाञ्चालिका[2] च पुत्रिका[3] ।
काष्ठादिघटिता लेप्यमयी त्व ञ्जलिकारिका[1] ॥८०॥
नन्द्यावर्त्ती[1] प्रभृतयोविच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् [(4)] ।
समुद्गः[1] सम्पुटः[2] पेटा[1] स्या न्मञ्जूषा[2] ऽथ शोधनी[1] ॥८१॥
सम्मार्जनी[2] बहुकरी[3] वर्द्धनी[4] च समूहनी[5] ।

---

(1) छदिषो गृहाच्छादनस्याधारः छदिराधारः क्वचित् सुधा क्वचित् तृणानि क्वचित् मृत्तिका तदाधारभूतं वंशपञ्जरादिः "आच्छादनं स्याद्वलभीगृहाणा" मिति हलायुधः, वरण्डिकायां गृहोपरिस्थितभूमिकायां वा वलभीति तट्टीका। वलभिः गृहोपरि कुटिः पटलाधारस्य वंशपञ्जर इति लिङ्गानुशासन टीका "तां कस्यां चिद्भवन वलभौ सुप्तपारापताया" मिति मेघदूतः, भुवनानां वेश्मनां वलभिषूपरितन भूमि स्तस्यामिति तट्टीका ॥

(2) गृहान्निर्गतकाष्ठं खूंटीति ख्यातम् ॥

(3) प्रासादवीथीनामावरणस्य ॥

(4) आढ्यवेश्मनां नन्द्यावर्त्तप्रभृतयो विच्छन्दा रचनाविशेषाः प्रभृति ग्रहणात् स्वस्तिक सर्व्वतोभद्राद्या तथा च शब्दरत्नावल्यां "नन्द्यावर्त्तः स्वस्तिकः स्यात् सर्व्वं चित्रविचित्रकौ। विच्छन्दको वर्द्धमान सरोमण्डल इत्यपि। रुचकश्चतकाद्याश्च भेदा ईश्वरसद्मनाम्" इति ॥

(१)सङ्करा[१]-वकरौ[२] तुल्या[२] वुदूखलं[१] मुलूखलम्[२] ॥८२॥
(२)प्रस्फोटनं[१] तु पवन[१] मवघात[१] स्तु कण्डनम्[२] ।
कटः[१] किलिञ्जो[२] मुसलो[१]ऽयोग्रं[२] कण्डोलकः[१] पिटम्[२] ॥८३॥
चालनी[१] तितउः[२](३) शूर्पं[१] प्रस्फोटन[२] मथान्तिका[१] ।
चुल्ल्य[२]ऽश्मन्तक[३] मुद्धानं[४] स्या दधिश्रयणी[५] च सा ॥८४॥
स्थाल्यु[१] खा[२] पिठरं[३] कुण्डं[४] चरुः[५] कुम्भी[६] घटः[१] पुनः ।
कुटः[२] कुम्भः[३] करीर[४] श्च कलशः[५] कलसो[६] निपः[७] ॥८५॥
हसन्य[१](४)ङ्गारा शकटी[२]-धानी[३]-पात्री[४] हसन्तिका[५] ।
भ्राष्ट्रो[१]ऽम्बरीष[२] मृचीष[१] मृजीषं[२] पिष्टपाकभृत् ॥८६॥
कम्बि[१] र्दर्विः[२] खजाका[३]ऽथ स्या त्तर्दू[१] र्दारुहस्तकः[२] ।
वार्द्धान्यां[१] तु गलन्त्या[२] लुः[३] कर्करी[४] करको[५]ऽथ सः(५) ॥८७॥
नालिकेरजः करङ्क[१] स्तुल्यौ कटाह[१]-कर्परौ[२](६) ।
मणिको[१]ऽलिञ्जरो[२] गर्गरी[१]-कलश्यौ[२] तु मन्थनी[३](७) ॥८८॥
वैशाखः[१] खजको[२] मन्था[३] मन्थानो[४](८) मन्थदण्डकः[५] ।
मन्थः[६] क्षुब्धो[७]ऽस्य विष्कम्भो[१] मञ्जीर[२] कुटरो[३]ऽपि च ॥८९॥

---

(१) अवस्करोऽपि ॥
(२) निर्बुसीकरणं, तुषादिशोधनम् ॥
(३) तितउ तितउनी तितउनि इति क्लीबेऽपि ॥
(४) अङ्गारशकटी १ अङ्गारधानी २ अङ्गारपात्री ३ ॥
(५) कररोथशः इति वा ॥
(६) एतौ कटाह कर्परौ घटादिखण्डेऽपि वर्त्तेते ॥
(७) मन्थिनी इति वा ॥
(८) मन्थानौ मन्थानः ॥

शालाजिरो[1] वर्द्धमानः[2] शरावः[3] कोशिका[1(1)] पुनः ।
मल्लिका[2] चषकः[3] कंसः[4] पारी[5] स्यात् पानभाजनम्[1] ॥९०॥
कुतू[1] श्चर्मस्नेहपात्रं कुतुप[1] स्तु तदल्पकम् ।
दृतिः[1] खल्ल[2] श्चर्ममयी त्वालुः करकपात्रिका[1] ॥९१॥
सर्वमावपनं[1] भाण्डं[2] पात्रा[1]-ऽमत्रे[2] तु भाजनम्[3] ।
तद्विशालं[1] पुनः स्थालं स्यात् पिधान[1] मुदञ्चनम्[2] ॥९२॥
शैलो[1]ऽद्रिः[2] शिखरी[3] शिलोच्चय[4]-गिरी[5] गोत्रो[6]ऽचलः[7]
सानुमान्[8], ग्रावा[9(2)] पर्वत[10]-भूभृ[11]-भूधर[12]-धरा[13] हार्य्यो[14]
नगो[15]ऽथो दयः[1] ।
पूर्वाद्रि[2] श्चरमाद्रि[1] रस्त[2] उदगद्रि[1] स्त्वद्रिराण्[2] मेनकाप्राणेशो[3]
हिमवान्[4] हिमालय[5]-हिमप्रस्थौ[6] भवानीगुरुः[7] ॥९३॥
हिरण्यनाभो[1] मैनाकः[2] सुनाभ[3] श्च तदात्मजः ।
रजताद्रि[1] स्तु कैलासो[2]ऽष्टापदः[3] स्फटिकाचलः[4] ॥९४॥
क्रौञ्चः[1] क्रुञ्चो[2]ऽथ मलय[1] आषाढो[2] दक्षिणाचलः[3] ॥
स्यान्माल्यवान्[1(3)] प्रस्रवणो[2] विन्ध्य[1] स्तु जलवालकः[2] ॥९५॥
शत्रुञ्जयो[1] विमलाद्रि[2] रिन्द्रकील[1] स्तु मन्दरः[2]
सुवेलः[1] स्यात् त्रिमुकुट[2] स्त्रिकूट[3] स्त्रिककु[4] च्च सः ॥९६॥
उज्जयन्तो[1] रैवतकः[2] सुदामः[1] पारियात्रिकः[2] ।
लोकालोक[1] श्चक्रवालो[2]ऽथ मेरुः[1] कर्णिकाचलः[2] ॥९७॥

---

(१) कौशिका इति माधः ॥

(२) सानुमन्तौ सानुमन्तः, ग्रावाणौ ग्रावाणः ॥

(३) माल्यवन्तौ माल्यवन्तः ॥

रत्नसानुः[३] सुमेरुः[४] स्वः-स्वर्गि[५]-काञ्चनतो[६] गिरिः[७](१) ॥
शृङ्गं[१] तु शिखरं[२] कूटं[३] प्रपातस्तु[१] तटो[२] भृगुः[३] ॥९८॥
मेखला[१] मध्यभागोऽद्रेर्नितम्बः[२] कटकश्[३] च सः ।
दरी[१] स्यात् कन्दरो[२]ऽखातबिले तु गह्वरं[१] गुहा[२] ॥९९॥
द्रोणी[१] तु शैलयोः सन्धिः पादाः[१] पर्य्यन्तपर्व्वताः ।
दन्तकास्[१]तु बहिस्तिर्य्यक् प्रदेशा निर्गता गिरेः ॥१००॥
अधित्यको[१]र्द्ध्वभूमिः स्यादधोभूमिरुपत्यका[१] ।
स्नुः[१] प्रस्थं[२] सानु[३]रश्मा[१] तु पाषाणः[२] प्रस्तरो[३] दृषत्[४](२) ॥१०१॥
ग्रावा[५] शिलो[६] दलो[७] गण्डशैलाः स्थूलोपला च्युताः ॥
स्यादाकरः[१] खनिः[२] खानि[३]र्गञ्जा[४] धातुस्[१]तु गैरिकम्[१] ॥१०२॥
शुक्लधातौ[१] पाकशुक्ला[२] कठिनी[३] खटिनी[४] खटी[५] ।
लोहं[१] कालायसं[२] शस्त्रं[३] पिण्डं[४] पारशवं[५] घनम्[६] ॥१०३॥
गिरिसारं[७] शिलासारं[८] तीक्ष्णं[९] कृष्णामिषं[१०] त्वयः[११] ।
सिंहानं[१]-धूर्त्तं[२]-मण्डूरं[३]-सरणान्य[४]स्य किट्टके ॥१०४॥
सर्व्वं च तैजसं लोहं[१](३) विकारस्त्वयसः कुशी[१] ।
ताम्रं[१] म्लेच्छमुखं[२] शुल्बं[३] रक्तं[४] द्व्यष्टं[५] उदुम्बरम्[६] ॥१०५॥
(४)म्लेच्छ[७]-शावर[८]-भेदाख्यं मर्कटास्यं[९] कनीयसम्[१०] ।

(१) स्वर्गिरिः १ स्वर्गिगिरिः २ काञ्चनगिरिः ३ ॥

(२) दृषदौ दृषदः ॥

(३) सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रीतिः ४ कांस्यं ५ तथा त्रपु ६ सीसं ७ च धीवरं ८ चैव अष्टौ लोहानि चक्षते ॥

(४) शवरभेदाख्यम् इति वा ॥

मल्लनागर्द्दनं[११] वरिष्टं[१२] सीसं[१] तु सीसपत्रकम्[२] ॥१०६॥
नागं[३] गण्डूपदभवं[४] वप्रं[५] सिन्दूरकारणम्[६] ।
(१)वर्ध्रं[७] स्वर्णारि[८]-योगेष्टे[९] यवनेष्टं[१०] सुवर्णकम्[११] ॥१०७॥

वङ्गं[१] त्रपु:(२) स्वर्णजं[३]-नागजीवने[४]
मृद्वङ्ग[५]-रङ्गे[६] गुरुपत्र[७]-पिच्चटे[८] ।
स्याच्चक्रसंज्ञं[९] तमरं[१०] च नागजं[११]
कस्तीर[१२] आलीनक[१३]-सिंहले[१४] अपि ॥१०८॥

स्यात् रूप्यं[१]कलधौत[२]-तार[३]-रजत[४]-श्वेतानि[५] दुर्वर्णकं[६]
खर्जूरं[७] च हिमांशु[८]-हंस[९]-कुमुदा[१०]-भिख्यं[११] सुवर्णं[१]पुनः ।
स्वर्णं[२] हेम[३](४) हिरण्य[४]-हाटक[५] वसून्य[६] ष्टापदं[७] काञ्चनं[८]
कल्याणं[९] कनकं[१०] महारजत[११]-रै[१२]-गाङ्गेय[१३]-रुक्माण्य[१४]पि ॥१०९॥

कलधौत[१५]-लोहोत्तमा[१६] वह्निबीजा[१७]
न्यपि गारुडं[१८] गैरिका[१९]-जातरूपे[२०] ।
तपनीय[२१] चामीकर[२२]-चन्द्र[२३]-भर्मा[२४](५)-
ऽर्जुन[२५]-निष्क[२६]-कार्त्तस्वर[२७]कर्बुराणि[२८] ॥११०॥

जाम्बूनद[२९]शातकुम्भं[३०] रजतं[३१] भूरि[३२]भूत्तमम्[३३] ।

---

(१) वर्ध इति वा ॥

(२) त्रपुषी त्रपूंषि, उकारान्तोऽपि त्रपु त्रपुणी त्रपूणि ॥

(३) हिमांशु हंसकुमुदानामभिख्यानामयस्य तत्तया चन्द्राह्वयं १ हंसाह्वयं २ कुमुदाह्वयं ३ इत्यादि योज्यम् ॥

(४) हेम हेम्नी हेमनि हेमानि नान्तः अकारान्तोऽपि कुलवत् ॥

(५) भर्म भर्मणी भर्माणि नान्तः अकारान्तोऽपि कुलवत् भर्मं भर्मे भर्माणि ॥

हिरण्य[1]-कोशा[2]-कुप्यानि[(1)] हेम्नि रूप्ये कृता-कृते ॥१११॥
कुप्यं[1] तु तद्द्वयादन्य द्रूप्यं[1] तु द्वय[(2)] माहतम्।
अलङ्कारसुवर्णं[1] तु[(3)] शृङ्गीकनक[2] मायुधम्[3] ॥११२॥
रजतं च सुवर्णं च संश्लिष्टे घनगोलकः[1]।
पित्तला[1] रे[2]ऽथारकूटः[1] कपिलोहं[2] सुवर्णकम्[3] ॥११३॥
रिरी[4] रीरी[5] च रीति[6]श्च पीतलोहं[7] सुलोहकम्[8][(4)]।
ब्राह्मी[1] तु राज्ञी[2] कपिला[3] ब्रह्मरीति[4]र्माहेश्वरी[5][(5)] ॥११४॥
कांस्यं[1] विद्युत्प्रियं[2] घोषः[3][(6)] प्रकाशं वङ्कशुल्वजम्[4]।
घण्टाशब्द[6]मसुराह्वं[7] रवणं[8] लोहजं[9] मलम्[10] ॥११५॥
सौराष्ट्रके[1] पञ्चलोहं[2][(7)] वर्त्तलोहं[1] तु वर्त्तकम्[2]।
पारदः[1] पारतः[2] सूतो[3] हरबीजं[4] रसः[5] चलम्[6] ॥११६॥
अभ्रकं[1] स्वच्छपत्रं[2] खं[(8)] मेघाख्यं[4] गिरिजामले[5]।

---

(१) सामान्येन द्रव्याभरणाद्युत्कटघनस्य, घटिता घटित हेम रूप्ययोः कुप्यं रूप्यम् ॥

(२) द्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं ताडितं रूप्यं स्यात्। आहत रूप्योत्पन्नो लोके रुपैया इति ख्यातः। तथा पैसा इति अन्यः ॥

(३) कुन्दन इति प्रसिद्धः ॥

(४) पित्तलभेदस्य सुवर्णसदृशस्य ॥

(५) पीतरक्त पित्तलस्य ॥

(६) घोष इति वा, अतिशुद्धकांस्यम् ॥

(७) पञ्च ताम्र रीति त्रपु सीसक कालायस लक्षणानि लोहानि यस्मिन्। कांस्यभेदः। भाङ्गारकासा कांसी इति भाषा ॥

(८) खस्याकाशस्याभिख्या ऽस्य तेन खं गगनं इत्यादि तथा मेघाख्यं मेघः अम्बुदः इत्यादि गिरिजामले इति सप्तम्येकवचनान्तम् ॥

स्रोतोऽञ्जनं[1] तु कापोतं[2] सौवीरं[3] कृष्ण[4]-यामुने[5] ॥११७॥
अथ तुत्थं[1] शिखिग्रीवं[2] तुत्थाञ्जन[3]-मयूरके[4] ।
मूषातुत्थं[1] कांस्यनीलं[2] हेमतारं[3] वितुन्नकम्[4] ॥११८॥
स्यात् तु कर्परिकातुत्थं[1] अमृतासङ्ग[2] मञ्जनम्[3] ।
रसगर्भं[1] तार्क्ष्यशैलं[2] तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥११९॥
पुष्पाञ्जनं[1] रीतिपुष्पं[2] पौष्पकं[3] पुष्पकेतु[4] च(1) ।
माक्षिकं[1] तु कदम्बः[2] स्यात् चक्रनामा[3] ऽजनामकः[4] ॥१२०॥
ताप्यो[1] नदीजः[2] कामारि[3] स्तारारि[4]र्विटमाक्षिकः[5] ।
सौराष्ट्री[1] पार्वती[2] काक्षी[3] कालिका[4] पर्पटी[5] सती[6] ॥१२१॥
आढकी[7] तुवरी[8] कंसोद्भवा[9] काच्छी[10] मृदा[11]-ह्वया(2) ।
कासीसं[1] धातुकासीसं[2] खेचरं[3] धातुशेखरम्[4] ॥१२२॥
द्वितीयं पुष्पकासीसं[1] कंसकं[2] नयनौषधम्[3] ।
गन्धाश्मा शुल्व[2]-पामा[3]-कुष्ठा-रि[4](3) र्गन्धिक[5] गन्धकौ[6] ॥१२३॥
सौगन्धिकः[7] शुकपुच्छो[8] हरितालं[1] तु पिञ्जरम्[2] ।
त्रिशालकं[3] विस्रगन्धि[4] खर्जूरं[5] वंशपत्रकम्[6] ॥१२४॥
आल[7]-पीतन[8]-तालानि[9] गोदन्तं[10] नटमण्डनम्[11] ।
वङ्गारि[12]र्लोमहृ[13]च्चाथ मनोगुप्ता[1] मनःशिला[2] ॥१२५॥
करवीरा[3] नागमाता[4] रोचनी[5] रसनेत्रिका[6] ।
नेपाली[7](4) कुनटी[8] गोला[9] मनोह्वा[10] नागजिह्विका[11] ॥१२६॥

---

(1) पुष्पकं पुष्पकेतु इति नामद्वयमपि पदच्छेदभेदात् साधु ज्ञेयं ॥
(2) मृदः आह्वयो यस्याः तेन मृत्तिका मृत्सा मृत्स्ना इत्यादि ॥
(3) शुल्वारिः । पामारिः कुष्ठारिः ॥
(4) नैपाली. कि. १ ॥

सिन्दूरं[१] नागजं[२] नागरक्तं[३] शृङ्गारभूषणम्[४] ।
चीनपिष्टं[५] हंसपादं[१]-कुरुविन्दे[२] तु हिङ्गुलः[३] ॥१२७॥
शिलाजतु[१] स्याद्द्रिजं[२] मर्थ्यं[३] गैरेय[४] मश्मजम्[५] ।
क्षारः[१] काचः[२] कुलाली[१] तु स्याच्चक्षुष्या[२] कुलत्थिका[३] ॥१२८॥
बोलो[१] गन्धरसः[२] प्राणः[३] पिण्डो[४] गोपरसः[५] शशः[६] ।
रत्नं[१] वसु[२] मणि[३](१) स्तत्र वैदूर्य्यं[१] बालवायजम्[२] ॥१२९॥
मरकतं[१] त्वश्मगर्भं[२] गारुत्मतं[३] हरिन्मणिः[४] ।
पद्मरागो[१] लोहितक[२]-लक्ष्मीपुष्पा[३]-रुणोपलाः[४] ॥१३०॥
नीलमणि[१] स्त्विन्द्रनीलः[२] सूचीमुखं[१] तु हीरकः[२] ।
वराटकं[३] रत्नमुख्यं[४] वज्रपर्य्यायनाम[५] च ॥१३१॥
विराटजो[१](२) राजपट्टो[२] राजावर्त्तो[३]ऽथ विद्रुमः[१] ।
रक्ताङ्गो[२] रक्तकन्द[३]श्च प्रवालं[४] हेमकन्दलः[५] ॥१३२॥
सूर्यकान्तः[१] सूर्यमणिः[२] सूर्य्याश्मा[३] दहनोपलः[४] ।
चन्द्रकान्त[१]श्चन्द्रमणि[२]श्चान्द्र[३]श्चन्द्रोपल[४]श्च सः ॥१३३॥
क्षीरतैलस्फटिकाख्या मन्यौ खस्फटिका[१] विदौ ।
शुक्तिजं[१] मौक्तिकं[२] मुक्ता[३] मुक्ताफलं[४] रसोद्भवम्[५](३) ॥१३४॥

इति पृथ्वीकायः ॥

---

(१) "वैदूर्य्यम्" इत्यपि । मणी इत्यपि केचन्तः, मणिकः माणिक्यम् एतान्यप्यत्र, चतुर्विधा रत्नजातिः यद्वाचस्पतिः "हीरकं[१] मौक्तिकं २ स्वर्णं ३ रजतं ४ चन्दनानि च ५ शङ्ख ६ चर्म्म च ७ रत्नं ८ चेत्यष्टौ स्यू रत्नजातयः" ॥

(२) विराटदेशोद्भवरत्नस्य विराटज हीरकस्य वा ॥

(३) हस्तिमस्तकाद्युद्भवमपि मौक्तिकमुच्यते यदाह "हस्तिमस्तकै

अथाप्कायः।

नीरं[1] वारि[2] जलं[3] दकं[4] क[5]मुदकं[6] पानीय[7]मम्भः[8] कुशं[9] तोयं[10]
जीवनं[11]-जीवनीय[12]-सलिला[13]-र्णांस्य[14]प्[15]वाः[16] शम्बरम्[17]।
(1)क्षीरं[18] पुष्कर[19]-मेघपुष्प[20]-कमला[21]न्यापः[22](2) पयः[23]-
पाथसी[24], कीलालं[25] भुवनं[26] वनं[27] घनरसो[28] यादोनिवासो[29]
ऽमृतम्[30] ॥ १३५ ॥
कुलीनसं[1] कबन्धं[2] च प्राणदं[3] सर्वतोमुखम्[4]।
अस्थाघा[1] ऽस्थाग[2]मस्ताघ[3] मगाधं[4] चा ऽतलस्पृशि[5] ॥१३६॥
निम्नं[1] गभीरं[2] गम्भीर[3] मुत्तानं[1] तद्विलक्षणम्।
अच्छं[1] प्रसन्ने[2] ऽनच्छं[1] स्यादाविलं[2] कलुषं[3] च तत् ॥१३७॥
अवश्याय[1]स्तु तुहिनं[2] प्रालेयं[3] मिहिका[4] हिमम्[5]।
स्यान्नीहार[6]स्तुषार[7]श्च हिमानी[1] तु महद्धिमम् ॥१३८॥
(2)पारावारः[1] सागरो[2] ऽवारपारो[3]
ऽकूपारो[4]-दध्य[5]-र्णवा[6] वीचिमाली[7]।

दन्तौ तु दंष्ट्रासु च वराहयोः। मेघो भुजङ्गमोऽवेणुर्मत्स्यो मौक्तिकयोनयः" इति। मौक्तिकानां हि नानाविधत्वस्थावरशरीरेषु उत्पत्तिसद्भावेऽपि पृथिवीकायत्वमेव, धर्मगिरः सुमणयः करिदन्तेषु मौक्तिकानि विकलेन्द्रियेषु शुक्त्यादिषु मौक्तिकानि स्थावरेष्वपि वेणवादिषु तान्येवेति वचनात् न दुष्टं मौक्तिकानां पृथ्वीकायत्वम् ॥

(1) क्षीर धवलः स्फटिकः क्षीरस्फटिकः तैलकान्तिः स्फटिकः तैलस्फटिकः ताभ्यामन्यौ भिन्नवर्णौ इमौ सूर्यकान्त चन्द्रकान्तौ द्वावपि स्फटिकाख्याविव्यर्थः ॥

(2) आपः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः ॥ (3) परापारोऽपि ॥

याद:[8]-स्रोतो[9]-वा-नदी[10]-श:[11] (1) सरस्वान्

सिन्धु[12]-रुदन्वान्[14] मितद्रुः[15] समुद्रः[16] ॥१३९॥

आकरो[17] मकर-रत्ना-ज्जला न्निधि[19]-धि[20]-राशयः[21] (2) ।

द्वीपान्तरा असङ्ख्याः स्युः सप्तैवेति तु लौकिकाः ॥१४०॥

लवण[1]-क्षीर[2]-दध्या[3]-ज्य[4]-सुरे[5]-क्षु[6]-स्वादु[7]-वारयः (3) ।

तरङ्गो[1] भङ्गो[2]-वीच्यू[3]-र्म्यु[4]-त्कलिका[5] मरुति त्विह ॥१४१॥

लहर्यु[1]ल्लोल[2]-कल्लोला[3] आवर्त्तः[1] पयसां भ्रमः ।

तालूरो[2] ऽतकरस्था सौ वेला[1] स्यात् वृद्धि रम्भसः ॥१४२॥

(4) डिण्डीरो[1] ऽब्धिकफः[2] फेनो बुद्बुद[1]-स्थासकौ[2] समौ ।

मर्य्यादा[1] कूलभूः कूलं[1] प्रपातः[2] कच्छ[3]-रोधसी[4] ॥१४३॥

---

(1) यादईशः १ स्रोतईशः २ वारीशः ३ नदीशः ४ ।

(2) मकराकरः १ रत्नाकरः २ यौगिकत्वात् मकरालयः रत्नराशिः जलनिधिः १ जलधिः २ जलराशिः ३ । यौगिकत्वात् वारिराशिः वारिधिः इत्यादयोऽप्युह्याः ।

(3) लवणादयो वारि येषां ते यथा लवणवारि लवणोद समुद्रः १ क्षीरवारि क्षीरोदसमुद्रः २ दधिवारि दध्युदसमुद्रः ३ आज्यवारि घृतोदसमुद्रः ४ सुरावारिः सुरोदसमुद्रः ५ इक्षुवारिः इक्षूदसमुद्रः ६ स्वादुवारिः स्वादूदसमुद्रः ७। यदाहुः "लवणो १ रसमयः २ सुरोदकः ३ सार्पिषो ४ दधिजलः ५ पयः पयाः ६ स्वादु ७ वारि इदधियं सप्तमस्तान् परीत्यत इमे व्यवस्थिताः" इति ॥

(4) डीङ् विहायसांगतौ भ्वादिरात्मनेपदी डयते अवाघातै-रिति डिण्डीरः गम्भीरगभीरेति सूत्रेण डीडोडिच् ईरीहित्वं पूर्व-स्यनोन्तश्च उज्ज्वलदत्तस्तु डिण्ड गत्यादरयोः बाहुलकादतोऽपि इरन् प्रत्यये डिण्डते इतस्ततो गच्छतीति डिण्डीरः इत्याह ॥

तटं[5] तीरं[6] प्रतीरं[7] च पुलिनं[1] तज्जलोज्झितम् ।
सैकतं[2] वा समीपं[1] तु द्वीप[2]मन्तर्जले तटम् ॥१४४॥
तत् परं पार[1]मवारं[1]त्वर्वाक् पात्रं[2] तदन्तरम् ।
नदी[1] हिरण्यवर्णा[2] स्याद्रोधोवक्रा[3] तरङ्गिणी[4] ॥१४५॥
सिन्धुः[5] शैवलिनी[6] वहा[7] च ह्रादिनी[8] स्रोतस्विनी[9] निम्नगा[10] ।
स्रोतो[11](1) निर्झरिणी[12] सरि[13]च्च तटिनी[14] कूलङ्कषा[15] वाहिनी[16] ।
कर्षू[17] द्वीपवती[18] समुद्रदयिता[19]-धुन्यौ[20] स्रवन्ती[21]-सरस्वत्यौ[22] पर्व्वतजा[23]ऽपगा[24] जलधिगा[25] कुल्या[26] वजम्बालिनी[27] ॥१४६॥
गङ्गा[1] त्रिपथगा[2] भागीरथी[3] त्रिदशदीर्घिका[4] ।
त्रिस्रोता[5] जाह्नवी[6] मन्दाकिनी[7] भीष्म[8]-कुमारसूः[9](2) ॥१४७॥
सरिद्वरा[10] विष्णुपदी[11] सिद्ध[12] स्वः[13] स्वर्गि[14]-खापगा[15](3) ।
ऋषिकुल्या[16] हैमवती[17] स्वर्वापी[18] हरशेखरा[19] ॥१४८॥
यमुना[1] यमभगिनी[2] कालिन्दी[3] सूर्य्यजा[4] यमी[5] ।
रेवे[1]न्दुजा[2] पूर्व्वगङ्गा[3] नर्म्मदा[4] मेखलाद्रिजा[5] ॥१४९॥
गोदा[1] गोदावरी[2] तापी[1] तपनी[2] तपनात्मजा[3] ।
शुतुद्रि[1]स्तु शतद्रुः[2] स्यात् कावेरी[1] त्वर्द्धजाह्नवी[2] ॥१५०॥
करतोया[1] सदानीरा[2] चन्द्रभागा[1] तु चन्द्रिका[2] ।

---

(१) स्त्री, स्रोतसी स्रोतांसि ॥
(२) चमूवद्रूपाणि भीष्मसूः १ कुमारसूः २ ॥
(३) सिद्धापगा १ स्वरापगा २ स्वर्ग्यापगा ३ खापगा ४ ॥

वाशिष्ठी[१] गोमती[२] तुल्ये ब्रह्मपुत्री[१] सरस्वती[२] ॥१५१॥
(१)विपाट्[१] विपाशा[२]ऽर्जुनी[१] तु बाहुदा[२] सैतवाहिनी[३] ।
वैतरणी नरकस्था[१]ऽथ स्रोतो[१]ऽम्भःसरणं स्रवः ॥१५२॥
प्रवाहः[१] पुनरोघः[२] स्याद् वेणी[३] धारा[४] रयश्[५] च सः ।
घट्टस्[१] तीर्थो[२]ऽवतारो[३]ऽम्बुवृद्धौ पूरः[१] प्लवो[२]ऽपि च ॥१५३॥
पुटभेदास्[१] तु वक्राणि[२](२) भ्रमास्[१] तु जलनिर्गमाः ।
परीवाहा[१] जलोच्छ्वासाः[२] कूपकास्[१] तु विदारकाः[२] ॥१५४॥
प्रणाली[१](३) जलमार्गोऽथ पाणं[१] कुल्या[२] च सारणिः[३] ।
सिकता[१](४) वालुका बिन्दौ[१] पृषत्[२]-पृषत[३]-विप्रुषः[४](५) ॥१५५॥
जम्बालो[१]-चिकिलौ[२] पङ्कः[३] कर्दमश्[४] च निषद्वरः[५] ।
शादो[६] हिरण्यवाहस्[१] तु शोणो[२] नदे[१] पुनर्वहः[२] ॥१५६॥
भिद्यो[३] उध्यः[४] सरस्वां[५] च दृहो[१]ऽगाधजलो[२] ह्रदः[३] ।
कूपः[१] स्यादुदपानोऽन्धुः[३] प्रहि[४]र्नेमी[१] तु तत् त्रिका[२](६) ॥१५७॥

---

(१) विपाशौ विपाशः स्त्री ।

(२) "वक्रः कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे" इति महेश्वरः । चक्राणीत्यपि यन्महेश्वरः "चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि । अम्भसामपि चावर्ते" इति ॥

(३) त्रिषु ॥

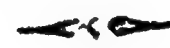
(४) बहुवचनान्तः, "वालिका वालुका बाला पिञ्छाला कर्णभूषणे" इति महेश्वरः ॥

(५) "पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः । पृषतौ पृषन्तौ क्लीबौ, विप्रुट् विप्रुषौ स्त्री ॥

(६) कूपमुखबन्धनस्य ॥

नान्दीमुखो[1] नान्दीपटो[2] वीनाहो[3] मुखबन्धने ।
आहावस्तु[1] निपानं[2] (1) स्यादुपकूपे ऽथ दीर्घिका[1] ॥१५८॥
वापी[2] स्यात् क्षुद्रकूपे तु चुरी[1] चुण्डी[2] च चूतकः[3] (2) ।
उद्घाटकं[1] घटीयन्त्रं[2] (3) पादावर्त्तो[1] ऽरघट्टकः[2] ॥१५९॥
अखातं[1] तु देवखातं[2] पुष्करिण्यां[1] तु खातकम्[2] ।
पद्माकर[1]स्तडागः[2] स्यात्[(4)] कासारः[3] सरसी[4] सरः[5] ॥१६०॥
वेशन्तः[1] पल्वलो[2] ऽल्पं तत् परिखा[1] खेय[2]-खातिके[3] ।
स्यादालवाल[1]मावालं[2] (5) आवापः[3] स्थानकं[4] च सः ॥१६१॥
आधार स्तु समौ वन्धौ[1] निर्झर[1] स्तु झरः[2] सरिः[3] ।
उत्सः[4] स्रवः[5] प्रस्रवणं[6] जलधारा[1]जलाशयाः[2] ॥१६२॥

इत्यप्कायः ।

अथ तेजस्कायः ।

वह्नि[1] र्दहनः कृशानु[2] र्हिरण्यरेतसौ[3]
धनञ्जयो[4] हव्य[5]-हवि[6]-र्हुताशनः (6) ।

(1) पश्वादीनां पानार्थं शिलादिभिः कूपसमीपे निर्म्मितम् ॥

(2) "चूतकां नीरसं पीत्वा पान्था पथिमुखं ययुः" इति माघः ॥

(3) येन कूपादेर्जलमूर्द्धं वाह्यते तद्यन्त्रस्य ॥

(4) तडाक इत्यन्ये ॥

(5) आवालं समते लोकनिघण्टुः, व्याडिस्तु "आवालो जल-पिण्डिस्तु" इति पुंस्याह ॥

(6) हव्याशनः १ हविरशनः २ हुताशनः ३ ॥

(१)कृपीटयोनि[८]र्दमुना[९](२) विरोचना[१०]-

-शुशुक्षणी[११] छागरथ[१२]स्तनूनपात्[१३](३) ॥१६३॥

कृशानु[१४]-वैश्वानर[१५]-वीतिहोत्रा[१६]

हुताशनः[१७] पावक[१८]-चित्रभानू[१९] ।

(४)अप्पित्त[२०]-धूमध्वज[२१]-कृष्णवर्त्मा[२२]-

ऽर्चिष्म[२३](५) च्छमीगर्भ[२४]-तमोघ्न[२५]-शुक्राः[२६] ॥१६४॥

शोचिष्केशः[२७] शुचि[२८]-हुतवहौ[२९]-षर्बुधाः[३०]-सप्त[३१]-मन्त्र[३२]-ज्वाला-जिह्वो[३३](६) ज्वलन[३४]-शिखिनौ[३५] जागृवि[३६] र्जात-वेदाः[३७](७) ।

बर्हिःशुष्मा[३८](८) ऽनिलसख[३९]-वसू[४०] रोहिताश्वा[४१]-श्रयाशौ[४२]

(९)बर्हिर्ज्योति[४३] र्दहन[४४]-बहुलौ[४५] हव्यवाहो[४६] ऽनलो[४७] ऽग्निः[४८] ॥१६५॥

---

(१) कृपीटं जलं योनिरस्य यत स्मृतिः, अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमिति ॥

(२) दमुनाः दमुनसौ दमुनसः दमूनाः इति । दीर्घोऽप्युकारः ॥

(३) तनूनपातौ तनूनपातः ॥

(४) अप्पित्तवर्जा एते सर्व्वे पुंसि वह्निपर्य्यायाः ॥

(५) कृष्णवर्त्मानौ कृष्णवर्त्मानः, अर्चिष्मान् अर्चिष्मन्तौ अर्चिष्मन्तः, अत्र नस्तं पदमध्य इति पदप्रतिषेधात् नाम्यन्तस्थेति सकारस्य षत्वम् ॥ (६) सप्तजिह्वः १ मन्त्रजिह्वः २ ज्वालाजिह्वः ३ ॥

(७) शिखी शिखिनौ शिखिनः, जागृविः हरिवत् जातवेदस् शान्तः ॥ (८) बर्हिःशुष्माणौ बर्हिःशुष्माणः ॥

(९) बर्हिर्ज्योतिषौ बर्हिर्ज्योतिषः, बर्हिषौ बर्हिषः, बर्हिरि-दन्तनामापि ॥

विभावसुः[१९] सप्तो-दर्चिः[२०](१) स्वाहा[१]ऽग्ना[२]यीप्रिया ऽस्य च ।
और्वः[१] संवर्त्तको[२] ऽब्ध्यग्नि[३] र्वाडवो[४] वडवामुखः[५] ॥१६६॥
दवो[१] दावो[२] वनवह्नि[३] र्मेघवह्नि[१] रिरम्मदः[२] ।
छागणा[१]स्तु करीषाग्निः[२] कुकूल[१]स्तु तुषानलः[२] ॥१६७॥
सन्तापः[१] सञ्ज्वरो[१] बाष्प[१] ऊष्मा[२] जिह्वाः स्यु रर्चिषः[१](२) ।
हेतिः[१] कीला[२] शिखा[३] ज्वाला[४]ऽर्चि[५]र्भा[६] मञ्जरी[७] मन्दसो ॥१६८॥
स्फुलिङ्गो[१] ऽग्निकणो ऽलातज्ज्वालो ल्का[१]ऽलात[१]मुल्मुकम्[२] ।
धूमः[१] स्या द्वायुवाहो[२] ऽग्निवाहो[३] दहनकेतनम्[४] ॥१६९॥
अभ्रंकषः[५] करमाल[६]श्च शरी[७] जीमूतवाह्य[८]पि[३] ।
तडि[१]दैरावती[२] विद्यु[३]च्चला[४] शम्पा[५] ऽचिरप्रभा[६] ॥१७०॥
आकालिकी[७] शतह्रदा[८] चञ्चला[९] चपला[१०] ऽशनि[११] ।
सौदामिनी[१२] क्षणिका[१३] च ह्रादिनी[१४] जलवालिका[१५] ॥१७१॥

इति तेजस्कायः ।

अथ वायुकायः ।

वायुः[१] समीर-समिरौ[३] पवना[४]-शुगौ[५] नभः-
स्वातो[६] नभस्व[७](४)-दनिल[८]-श्वसना[९] समीरणाः[१०] ।

(१) सप्तार्चिषौ सप्तार्चिषः, उदर्चिषौ उदर्चिषः, स्वाहा गङ्गावत् अव्ययमपि ॥

(२) ऊष्माणौ ऊष्माणः, स्त्री क्लीबे, स्त्रियां अर्चिः अर्चिषौ अर्चिषः, क्लीबे अर्चिः अर्चिषी अर्चींषि । अर्चिः इति हलन्तोस्वरान्तोऽपि ॥

(३) जीमूतवाहिनौ जीमूतवाहिनः ॥

(४) नभस्वान् नभस्वन्तौ ॥

वातो[11]ऽहिकान्त[12]-[illegible]मान[13]-मरु[14]-त्प्रकम्पनाः[15]
कम्पाक[16]-नित्यगति[17]-गन्धवह[18]-प्रभञ्जनाः[19] ॥१७२॥
मातरिश्वा[20] जगत्प्राणः[21] पृषदश्वो[22] महाबलः[23] ।
मारुतः[24] स्पर्शनो[25] दैत्यदेवो[26], झञ्झा[1]ऽम्बु-वृष्टियुक् ॥१७३॥
प्राणो[1] नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः ।
अपानः[1] पवनो मन्या[(1)] पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥१७४॥
समानः[1] सन्धिहृन्नाभिषूदानो[1] हृच्छिरोऽन्तरे ।
सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान[1] इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥१७५॥

इति वायुकायः ।

अरण्य[1]मटवी[2] सत्रं[3] वार्क्षं[4] च गहनं[5] झषः[6] ।
कान्तारं[7] विपिनं[8] कक्षः[9] स्यात् षण्डं[10] काननं[11] वनम्[12] ॥१७६॥
दवो[13] दावः[14], प्रस्तार[1]स्तु तृणाटव्यां[2] झषो[3]ऽपि च ।
अपो-पाभ्यां वनं[2(2)] वेल[3]मारामः[4] कृत्रिमे वने ॥१७७॥
निष्कुट[1]स्तु गृहारामो, बाह्यारामस्तु पौरकः[2] ।
आक्रीडः[1] पुन उद्यानं[2] राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥१७८॥
तदेव प्रमदवन[1]ममात्यादेस्तु निष्कुटे।
वाटी[1(3)] पुष्पा वृक्षा चासौ[(4)] क्षुद्रारामः प्रसीदिका[1] ॥१७९॥

(1) मन्या ग्रीवापश्चाद्भागः ॥

(2) अपवनम् १ उपवनम् २ ॥

(3) वाटस्तु वर्त्मनि वृतौ वाटी स्याद्गृहनिष्कुटे इति श्रीधरः ॥

(4) पुष्पवाटी १ वृक्षवाटी २ वाटी शब्द इत्यर्थः ॥

वृक्षो[1]ऽग[2]शिखरी[3]च शाखि[4]-फलदा[5]द्रि[6]र्हरिद्रु[7]र्द्रुमो[8]
जीर्णो[9] द्रु[10] र्विटपी[11] कुठः[12](1) क्षितिरुहः[13]कारस्करो[14]
विष्टरः[15]।
मन्थावर्त्ती[16]-करालिको[17] तरु[18]-वसू[19] पर्णी[20] पुलाक्यं[21]
शिम्रुपः[22]साला[23]-नोकह[24]-गच्छ[25]-पादप[26]-नगा[27]रूक्षा[28]-
गमौ[29] पुष्पदः[30] ॥१८०॥

कुञ्ज[1]-निकुञ्ज[2]-कुडङ्गाः[3] स्थाने वृक्षै र्वृता-न्तरे।
पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्यो[1] विना तु तैः ॥१८१॥
फलवान् वनस्पतिः[1] स्यात् फलावन्ध्यः फलेग्रहिः[1]।
फलवन्ध्य स्त्व वकेशी[1]फलवान्[1] फलिनः[2] फली[3] ॥१८२॥
ओषधिः[1] स्या दौषधि[2] श्च फलपाकावसानिका।
क्षुपो[1] ह्रस्वशिफाशाखः प्रतति[1] र्वतति[2] र्लता[3] ॥१८३॥
वल्ली[4] स्यां तु प्रतानिन्यां[1] गुल्मिन्यु[2]-लप[3]-वीरुधः[4]।
स्यात्प्ररोहो[1]ऽङ्कुरो[2]ऽङ्कूरो[3]रोह[4]श्च स तु पल्लवः ॥१८४॥
समुत्थितः स्याद्वल्लिशं[1] शिखा[1]-शाखा[2]-लताः[3] समाः।
साला[1]शाला[2]स्कन्धशाखा[3]स्कन्धः[1]प्रकाण्डमस्तकम् ॥१८५॥
मूलाच्छाखावधि र्गण्डः प्रकाण्डो[1]ऽथ जटा[1] शिफा[2]।
प्रकाण्डरहिते स्तम्बो[1]विटपो[2]गुल्म[3] इत्यपि ॥१८६॥
शिरोनामा[1](2) ऽग्रं[2] शिखरं[3] मूर्द्धा[1] बध्नो[2]ऽङ्घ्रिनामा[3] च।

---

(१) कुठिः: वीत कोठति कुठः। कुठान् वृक्षान् इयर्त्ति कुठारः। जीर्ण इत्यत्र जिर्णः अलः इति पाठान्तरः। [पर्य्याया अस्य ॥

(२) शिरसो नामानि पर्य्यायाः अस्य अग्रेस्य परस्य नामानि

सारो[1] मज्जा[2](1) त्वचि [illegible]ल्ली[1] चोचं[2] वल्कं[4] च वल्कलम्[5] ॥१८७॥
स्थाणुः[1] तु ध्रुवकः[2] शङ्कुः[3] काष्ठं[1] दलिकं[2] दारुणी[3]।
निष्कुहः[1] कोटरो[2] मञ्जा[1] मञ्जरि[2] र्वल्लरि[3]श्च सा ॥१८८॥
पत्रं[1](2) पलाशं[2] छदनं बर्हं[3] पर्णं[4] छदं[6] दलम्[7]।
नवे तस्मिन् किसलयं[1] किसलं[2] पल्लवो[3]ऽस्त्र तु(3) ॥१८९॥
नवे प्रवालो[1]ऽस्य कोशी[1] शुङ्गा[2](4) माढ़ि[1] दलस्नसा।
विस्तार[1]-विटपौ[2] तुल्यौ प्रसूनं[1] कुसुमं[2] सुमम्[3] ॥१९०॥
पुष्पं[4] सूनं[5] सुमनसः[6](5) प्रसवं[7] च मणीवकम्[8]।
जालकं[1]-क्षारकौ[2] तुल्यौ कलिकायां[1] तु कोरकः[2] ॥१९१॥
कुड्मलं[1] मुकुलं[2] गुच्छो[1] गुच्छक[2]-स्तबक[3]-गुत्सकाः[4]।
गुलुञ्छो[5]ऽथ रजः पौष्पं परागो[1]ऽथ रसो मधु[2](6) ॥१९२॥
मकरन्दो[2] मरन्द[3]श्च वृन्तं[1] प्रसवबन्धनम्।

---

(1) मज्जा मज्जानौ मज्जानः, त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः, आबन्तो-ऽपि त्वचा स्त्रियाम् अदन्तोऽपि त्वचः पुंसि इति हलायुधटीका ॥

(2) प्रज्ञाद्यणि पात्रमपि यन्महेश्वरः "पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति अयं द्वितकार-एकतकारस्य धातुप्रत्यय-भेदात् ॥

(3) कन्दलमपि त्रिलिङ्गोऽयं "कन्दलं तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे" इति कोषान्तरम् ॥

(4) शुङ्गा आबन्तः-पुं स्त्रीलिङ्गोऽयं यद्वाग्भटः, "वटप्ररोहैः शुङ्गै-ति ॥

(5) बहुवचनान्तः स्त्री ॥

(6) मधु क्लीबे, पुंस्यपीति हलायुधटीका। मकरन्दोऽपि ॥

प्रबुद्धो[1]-ज्जृम्भ[2]-फुल्लानि[3] व्याकोशं[4] विकचं[5] स्मितम्[6] ॥१९३॥
उन्मिषितं[7] विकसितं[8] दलितं[9] स्फुटितं[10] स्फुटम्[11] ।
प्रफुल्लो[12] प्रफल्ल[13]-सम्फुल्लो[14]-च्छ्वसितानि[15] विजृम्भितम्[16] ॥१९४॥
स्मेर[17] विनिद्र[18]-मुन्निद्र[19] विमुन्निद्र[20]-हसितानि[21] च ।
सङ्कुचितं तु निद्राणं[1] मीलितं[2] मुद्रितं[4] च तत् ॥१९५॥
फलं तु सस्यं तच्छुष्कं वानं[1] आमं शलाटु[1] च ।
ग्रन्थिः[1] पर्व[2](1) परु[3] बीजकोशी[1] शिम्बा[2] शमिः[3] शमी[4] ॥१९६॥
शिम्बि[5]श्च पिप्पलो[1]ऽश्वत्थ[2] श्चलदलः[3] कुञ्जराशनः[4] ।
कृष्णावासो[5] बोधितरुः[6] प्लक्ष[1]स्तु पर्कटी[2] जटी ॥१९७॥
न्यग्रोध[1]स्तु बहुपात्[2] स्याद्वटो[3] वैश्रवणालयः[4] ।
उदुम्बरो[1] जन्तुफलो[2] यज्ञाङ्गो[3] हेमदुग्धकः[4] ॥१९८॥
काकोदुम्बरिका[1] फल्गु[2] र्मलयु[3] र्जघनेफला[4] ।
आम्र[1]श्चूतः[2] सहकारः[3] सप्तपर्ण[1]स्तु युक्छदः[2] ॥१९९॥
शिग्रुः[1] शोभाञ्जनो[2]ऽक्षीव[3]-तीक्ष्णगन्धक[4]-मोचकाः[5] ।
श्वेतेऽत्र श्वेतमरिचः[1] पुन्नागः[1] सुरपर्णिका ॥२००॥
बकुलः[1] केसरो[2]ऽशोकः[1] कङ्केल्लिः[2](2) ककुभो[1]ऽर्ज्जुनः[2] ।
मालूरः[1] श्रीफलो[2] बिल्वः[3] किङ्किरातः[1] कुरण्टकः[2] ॥२०१॥
त्रिपत्रकः[1] पलाशः[2] स्यात् किंशुको[3] ब्रह्मपादपः[4] ॥
तृणराज[1]स्तल[2]स्तालो[3] रम्भा[1] मोचा[2] कदल्यपि ॥२०२॥

(१) नान्तः क्ली, परुषो परुरपि क्ली ४

(२) कमुदकं केलति गच्छति कङ्केल्लिः, स्त्रीलिङ्गः यदमरकोषः "स्त्रियां त्वशोके कङ्केल्लिः" पृषोदरादित्वात् २

करवीरो[1] हयमारः[2] कुटजो[1] गिरिमल्लिका[2] ।
निचुलो[1] वेतसः[2] शीतो[3] वानीरो[4] वञ्जुलो[5] रथः[6] ॥२०३॥
(1)कर्कन्धुः[1] कुवली[2] कोली[3] बदर्य[4]थ हलिप्रियः[1] ।
नीपः[2] कदम्बः[3] शाक[1]स्तु क्रकचो[2] ऽरिष्ट[1]स्तु फेनिलः[2] ॥२०४॥
निम्बो[1] ऽरिष्टः[2] पिचुमन्दः[3] समौ पिचुल[1]-झाबुकौ[2] ।
कार्पास[1]स्तु बादरः[2] स्यात् पिचव्य[3] स्तूलकं[1] पिचुः[2] ॥२०५॥
आरग्वधः[1] कृतमाले[2] वृषो[1] वासा[2] ऽटरूषके[1] ।
करञ्ज[1]स्तु नक्तमालः[2] कुहि[1] वैल्वी[2] मल्लातकः[2] ॥२०६॥
महाकाल[1]स्तु किम्पाके[2] मन्दारः[1] पारिभद्रके[2] ।
मधुक[1]स्तु मधुष्ठीलो[2] गुडपुष्पो[3] मधुद्रुमः[4] ॥२०७॥
पीलुः[1] शिनो[2] गुडफलो[3] गुग्गुलु[1]स्तु पलङ्कषः[2] ।
राजादनः[1] पियालः[2] स्यात् तिनिश[1]स्तु रथद्रुमः[2] ॥२०८॥
नागरङ्ग[1]स्तु नारङ्ग[2] इङ्गुदी[1] तापसद्रुमः[2] ।
काश्मरी[1] भद्रपर्णी[2] श्रीपर्ण्य[3]श्चिञ्चिका[1]स्तु तिन्तिडी[2] ॥२०९॥
शेलुः[1] श्लेष्मातकः[2] पीतसाल[1]स्तु प्रियको[2] ऽसनः[3] ।
पाटलिः[1] पाटला[2] भूर्जो[1] बहुलत्वको[2] बहुच्छदः[3] ॥२१०॥
द्रुमोत्पलः[1] कर्णिकारे[2] निचुले[1] हिज्जले[2] ऽम्बुजौ[3] ।
धात्री[1] शिवा[2] ऽऽमलकी[3] कलि[1]रक्षो[2] बिभीतकः[3] ॥२११॥
हरीतक्य[1]भया[2] पथ्या[3] त्रिफला[1] तत् फलत्रयम् ।
तापिच्छ[1]स्तु तमालः[2] स्या चम्पको[1] हेमपुष्पकः[2] ॥२१२॥

---

(1) पुं स्त्री, स्त्रियां कर्कन्धूः कर्कन्धौ कर्कन्धुः ॥

निर्गुण्डी[१] सिन्दुवारे[२] ऽतिमुक्तके[१] माधवी[२] लता[३]।
वासन्ती[४] पौण्ड्रपुष्पं[१] तु जपा[१] जाति[१]स्तु मालती[२]॥२१३॥
मल्लिका[१] स्याद् द्विवार्षिकः[२] सप्तला[१] नवमालिका[२]।
मागधी यूथिका[१] सा तु पीता स्याद् हेमपुष्पिका[१]॥२१४॥
प्रियङ्गुः[१] फलिनी[२] श्यामा[३] बन्धूको[१] बन्धुजीवकः[२]।
करुणो[१] मल्लिकापुष्पो[२] जम्बीरो[१] जम्भ[२]-जम्भलौ[३]॥२१५॥
मातुलुङ्गो[१] बीजपूरः[२] करीर[१]-क्रकरौ[२] समौ।
पञ्चाङ्गुलः[१] स्यादेरण्डे[२] धातक्यां[१] धातुपुष्पिका[२]॥२१६॥
कपिकच्छु[१] रोमगुप्ता[२] धत्तूरः[१] कनकाह्वयः[२]।
कपित्थ[१]स्तु दधिफलो[२] नालिकेर[१]स्तु लाङ्गली[२]॥२१७॥
आम्रातको[१] वर्षपाकी[२(१)] केतकः[१] क्रकचच्छदः[२]।
कोविदारो[१] युगपत्रः[२] सल्लकी[१] तु गजप्रिया[२]॥२१८॥
वंशो[१] वेणु[२] र्वंशफल[३] स्त्वचिसार[४] स्तृणध्वजः[५]।
मस्करः[६] शतपर्वा[७] च स्वनन् वातः स कीचकः[१]॥२१९॥
तुगाक्षीरी[१] वंशक्षीरी[२] त्वक्क्षीरी[३] वंशरोचना[४]।
पूगः[१] क्रमुक[२]-गुवाकौ[३] तस्य ह्यङ्गं[१] पुनः फलम्॥२२०॥
ताम्बूलवल्ली[१] ताम्बूली[२] नागपर्ण्यपि[३(२)]।
तुम्ब्य[१]लाबुः[२(३)] कृष्णला[१] तु गुञ्जा[२] द्राक्षा[१] तु गोस्तनी॥२२१॥
मृद्वीका[२] चारुफला[३] च गोक्षुर[१]स्तु त्रिकण्टकः[२]।

---

(१) वर्षपाकिणी वर्षपाकिणः॥
(२) नागवल्ली फणिलता इत्यादि॥
(३) स्त्री क्ली, द्वावपि॥

श्वदंष्ट्रा[३] स्थलशृङ्गाटो[४] गिरिकर्ण्य[१]ऽपराजिता[२] ॥२२२॥
व्याघ्री[१] निदिग्धिका[२] कण्टकारिका[३] स्याद्याऽमृता[१] ।
वत्सादनी[२] गुडूची[३] च विशाला[१] त्विन्द्रवारुणी[२] ॥२२३॥
उशीरं वीरणीमूले ह्रीवेरं[१] वालकं[२] जलम्[३] ।
प्रपुन्नाट[१]स्त्वेडगजो[२] दद्रुघ्न[३] चक्रमर्दकः[४] ॥२२४॥
लङ्कायां[१] महारजनं[२] कुसुम्भं[३] कमलोत्तरम्[४] ।
लोध्रे[१] तु गालवो[२] रोध्र[३]-तिल्व[४]-शाबर[५]-मार्जनाः[६] ॥२२५॥
मृणालिनी[१] पुटकिनी[२] नलिनी[३] पङ्कजिन्य[४]पि ।
कमलं[१] नलिनं[२] पद्मं[३] अरविन्दं[४] कुशेशयम्[५] ॥२२६॥
परं शतसहस्राभ्यां पत्रं[७](१) राजीव[८]-पुष्करे[९] ।
बिसप्रसूनं[१०](२) नालीकं[११] तामरसं[१२] महोत्पलम्[१३] ॥२२७॥
तज्जलात् सरसः पङ्कात् परैः रुट्-रुह-जन्म-जैः[१४](३) ।
पुण्डरीकं[१] सिताम्भोजं[२] अथ रक्तसरोरुहे[१] ॥२२८॥
रक्तोत्पलं[२] कोकनदं[३] कैरविण्यां[१](४) कुमुद्वती[२](५) ।
उत्पलं[१] स्यात् कुवलयं[२] कुवेलं[३] कुवलं[४] कुवम्[५] ॥२२९॥

---

(१) शतपत्रं १ सहस्रपत्रम् २ ॥

(२) बिसात्प्रसूतं बिसप्रसूतं बिसप्रसूनं बिसप्रसूनमपि इ टीका ॥

(३) जलरुहौ जलरुहि, जलजन्मनि जलजन्मानि, सरोरु सरोजन्मनी पङ्करुहौ, जलरुट् १ जलरुहं २ जलजन्म ३ जलजं सरोरुट् ५ सरोरुहं ६ सरजन्म ७ सरोजं ८ पङ्करुट् ९ पङ्करुहं पङ्कजन्म ११ पङ्कजं १२ ॥

(४) चन्द्रविकाशिन्याः ॥

(५) चन्द्रविकाशी कमलः ॥

श्वेते तु तत्र कुमुदं¹ कैरवं गर्दभाह्वयम्³ ।
नीले तु स्यादिन्दीवरं¹ हल्लकं¹ रक्तसन्ध्यके² ॥२३०॥
सौगन्धिकं¹ तु कह्लारं²⁽¹⁾ बीजकोशो¹ वराटकः² ।
कर्णिका² पद्मनालं¹ तु मृणालं² तन्तुलं³ विसम्⁴ ॥२३१॥
किञ्जल्कं¹ केसरं² संवर्त्तिका¹ तु स्यान्नवं दलम् ।
करहाटः¹ शिफा² च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्⁽²⁾ ॥२३२॥
उत्पलानां तु शालूकं¹⁽³⁾ नील्यां¹ शैवाल² शेवले³ ।
शेवालं⁴ शैवलं⁵ शेपालं⁶ जलाच्छूक⁷-नीलिके⁸⁽⁴⁾ ॥२३३॥
धान्यं¹⁽⁵⁾ तु सस्यं² सीत्यं³ च व्रीहि⁴ स्तम्बकरि⁵श्च तत् ।
आशुः¹ स्यात् पाटला² व्रीहि³ र्गर्भपाकी¹⁽⁶⁾ तु षष्टिकः² ॥२३४॥
शालयः¹ कलमाद्याः स्युः कलम¹ स्तु कलामकः² ।
लोहितो रक्तशालिः¹ स्या न्महाशालिः¹ सुगन्धिकः² ॥२३५॥

---

(१) कैरविण्यादि कह्लारान्तं चन्द्रविकासिनि ॥

(२) कन्दं मूले तत् हैमानेकार्थः "कन्दोऽब्दे सूरणे वस्नमूले" इति ॥

(३) उत्पलानां चन्द्रविकासिनाम् । धन्वन्तरिस्तु पद्ममूलं तु शालूकमित्याह ॥

(४) जलाच्छूकं १ जलनीलिका २ ॥

(५) व्रीहि १ यवो २ मसूरो ३ गोधूमो ४ मुद्ग ५ माष ६ तिल ७ चणकाः ८ अणवः ९ प्रियङ्गु १० कोद्रव ११ मयुष्टकाः १२ शालि १३ आढक्यः १४ । क्षिप्त कलाय १५ कुलत्थौ १६ सारणाश्च १७ सप्तदशानि धान्यानि ॥

(६) नान्तः कवर्गैकस्वरवदिति णत्वे गर्भपाकिणौ गर्भपाकिणः ॥

यवो[1] हयप्रियस्[2] तीक्ष्णशूक[3] स्तोक्म[1] स्त्वसौ हरित् ।
मङ्गल्यको[1] मसूरः[2] स्यात् कलाय[1]स्तु सतीनकः[2] ॥२३६॥
हरेणुः[3] खण्डिक[4] श्चाथ चणको[1] हरिमन्थकः[2] ।
माष[1]स्तु मदनो[2] नन्दी[3] वृष्यो[4] बीजवरो[5] बली[6] ॥२३७॥
मुद्ग[1]स्तु प्रथनो[2] लोभ्यो[3] वलाटो[4] हरितो[5] हरिः[6] ।
पीतेऽस्मिन् वसु[1]-खण्डीर[2]-प्रवेल[3]-जय[4]-शारदाः[5] ॥२३८॥
कृष्णे प्रवर[1]-वासन्त[2]-हरिमन्थज[3]-शिम्बिकाः[4] ।
वनमुद्गे तु वरक[1]-निगूढक[2]-कुलीनकाः[3] ॥२३९॥
खण्डी[4](1) च राजमुद्गे[1] तु मकुष्टक[2]-मयुष्टकौ[3] ।
गोधूमे[1] सुमनो[2] वल्लो[1](2) निष्पावः[2] शितशिम्बिकः[3] ॥२४०॥
कुलत्थ[1]स्तु कालवृन्त[2]स्ताम्रवृन्ता[1] कुलत्थिका[2] ।
आढकी[1] तुवरी[2] वर्णा[3] स्यात् कुल्माष[1]स्तु यावकः[2] ॥२४१॥
नीवार[1]स्तु वनव्रीहिः श्यामाक[1]-श्यामकौ[2] समौ ।
कङ्गु[1]स्तु कङ्गुनी कङ्गुः[3] प्रियङ्गुः[4] पीततण्डुला[5] ॥२४२॥
सा कृष्णा मधुका[1] रक्ता शोधिका[1] मुसटी[1] सिता ।
पीता माधव्य[1]थोद्दालः[1] कोद्रवः[2] कोरदूषकः[3] ॥२४३॥
चीनक[1]स्तु काककङ्गु[2]र्यवनाल[1]स्तु(3) योनलः[2] ।
जूर्णाह्वयो[3] देवधान्यं[4] जोन्नाला[5] बीजपुष्पिका[6] ॥२४४॥

---

(१) खण्डिनौ खण्डिनः ॥

(२) सुमनः अपूपत्वयान्नत्वात् देववत् ॥

(३) वर्वटी गणिकायां स्यात् व्रीहिभेदेऽपि बर्ब्बटी इति चोधरः, यथामरो चर्व्वन्ति बर्ब्बटी, राजमाषस्तु बर्ब्बटः इति लिङ्गानुशासनं ॥

उमा[1] भङ्गा[2] मातुलानी[3] स्यात् क्षुमा[1] तु उमा[2]ऽतसी[3] ।
गवेधुका[1] गवेधुः[2](1) स्याज्जर्तिलो[1](2)ऽरण्यजतिलः[2] ॥२४५॥
षण्ढतिल[1]स्तिलपिञ्ज[2]स्तिलपेजो[3]ऽथ सर्षपः[1] ।
कदम्बक[2]स्तन्तुभो[3]ऽथ सिद्धार्थः[1] श्वेतसर्षपः[2] ॥२४६॥
माषादयः शमीधान्यं[1] शूकधान्यं[1] यवादयः ।
स्यात् सस्यशूकं[1] किंशारुः[2] कणिशं[1] सस्यशीर्षकम्[2] ॥२४७॥
स्तम्ब[1]स्तु गुच्छो[2] धान्यादेर्नालं[1] काण्डो[2]ऽफलस्तु सः ।
पलः[1] पलालो[2] धान्यत्वक् तुषो[1] बुसे[1] कडङ्गरः[2] ॥२४८॥
धान्यं[1] मावसितं[1] रिद्धं[1] तत् पूतं निर्बुसीकृतम् ।
मूल[1]-पत्र[2]-करीरा[3]-ग्र[4]-फल[5]-काण्डा[6]-धिरूढकाः[7] ॥२४९॥
त्वक्[8] पुष्पं[9] कवकं[10] शाकं[1] दशधा शिग्रुक[2]श्च तत् ।
तण्डुलीय[1]स्तण्डुलेरो[2] मेघनादो[3]ऽल्पमारिषः[4] ॥२५०॥
बिम्बी[1] रक्तफला[2] पीलुपर्णी[3] स्यात् तुण्डिकेरिका[4] ।
जीवन्ती[1] जीवनी[2] जीवा[3] जीवनीया[4] मधुस्रवा[5] ॥२५१॥
वास्तुकं[1] तु क्षारपत्रं[2] पालक्या(3) मधुसूदनी[2] ।
रसोनो[1] लशुनो[2]ऽरिष्टो[3] म्लेच्छकन्दो[4] महौषधम्[5] ॥२५२॥
महाकन्दो[6] रसोनो ऽन्यो गृञ्जनो[1] दीर्घपत्रकः[2] ।
भृङ्गराजो[1] भृङ्गरजो[2] मार्कवः[3] केशरञ्जनः[4] ॥२५३॥

---

(1) मकुआ बरटी इति भाषा ।

(2) इत्यानुक्तान्यपि तिलनामानि लोपि यथा तिल । पूत २ हैमफलाः २ इति मदनपालः ॥

(3) पालङ्क्याम् इति वा ॥

काकमाची[1] वायसी[2] स्यात् कारवेल्लः[1] कठिल्लकः[2] ।
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः[2] कोशातकी[1](२) पटोलिका[2] ॥२५४॥
चिर्भिटी[1] कर्कटी[2](३) वालुङ्की[3] वारु[4]स्त्रपुसी[5] च सा ।
अर्शोघ्नः[1] सूरणः[2] कन्दः[3] शृङ्गवेरक[1] मार्द्रकम्[2] ॥२५५॥
कर्कोटकः[1] किलासघ्न[2] स्तिक्तपत्रः[3] सुगन्धकः[4] ।
मूलकं[1] तु हरिपर्णं[2] सेकिमं[3] हस्तिदन्तकम्[4] ॥२५६॥
तृणं[1] नडादि निवारादि च शस्य तु तद्भवम् ।
सौगन्धिकं[1] देवजग्धं[2] पौरं[3] कत्तृण[4]-रौहिषे[5] ॥२५७॥
दर्भः[1] कुशः[2] कुथो[3] बर्हिः[4](४) पवित्र[5]मथ ते वनः[1] ।
गुन्द्रो[1] मुञ्जः[2] शरो[4] दूर्वा[1] त्वनन्ता[2] शतपर्विका[3] ॥२५८॥
हरितालो[4] रुहा[5] पोटगल[1]स्तु धमनो[2] नडः[3] ।
कुरुविन्दो[1] मेघनामा[2] मुस्ता[3] गुन्द्रा[1] तु सोत्तमा ॥२५९॥
बल्वजा[1] उलपो[2]ऽथेक्षुः[1] स्यादसालो[2]ऽसिपत्रकः[3] ।
(५) भेदाः[1] कान्तार[1]-पुण्ड्राद्या स्तस्य मूलं तु मोरटम्[1] ॥२६०॥
काशं[1] त्विषीका[2] घासः[1] यवसं[2] तृणं[1] मर्जुनम्[2] ।

---

(२) "कोशातकी शतच्छिद्रा जालिनी क्षतवेधना, मृदङ्गफलिका क्ष्वेडा धामार्गी कर्कशच्छदा" इति ॥

(३) कर्कट्यां स्याद्दिर्वारुकर्कटी वारुकवत् उर्वारुरप्युर्वारुरपि एर्वारुश्चि र्भिटी तथा चिर्भिटं चिर्भिट क्लीबवत् वालुङ्कः स्याद्वालुङ्क्यपि । त्रपुसी त्रपुषी त्रपुसं त्रपुषम् इति शब्दभेदेनाममाला ॥

(४) पुंसि बर्हिषौ बर्हिषः क्लीबे बर्हिषी बर्हींषि ॥

(५) इक्षोर्भेदा जातयः कान्ताराद्याः एकादश ॥

विषः[१]क्ष्वेडो[२]रस[३]स्तीक्ष्णं[४]गरलो[५](१) ऽथ हलाहलः[१]॥२६१॥
वत्सनाभः[२] कालकूटो[३] ब्रह्मपुत्रः[४] प्रदीपनः[५] ।
सौराष्ट्रिकः[६]शौल्किकेयः[७]काकोलो[८]दारदो[९]ऽपि च ॥२६२॥
अहिच्छत्रो[१०] मेषशृङ्गः[११] कुष्ठ[१२]-वालुक[१३]-नन्दनाः[१४] ।
कैराटको[१५]हैमवतो[१६] मर्कटः[१७] करवीरकः[१८] ॥२६३॥
सर्षपो[१९]मूलको[२०] गौरार्द्रकः[२१] सक्तुक[२२]-कर्दमौ[२३] ।
अङ्कोल्लसारः[२४]कालिङ्गः[२५]शृङ्गिको[२६]मधुसिक्थकः[२७]॥२६४॥
इन्द्रो[२८]लाङ्गलिको[२९] विस्फुलिङ्ग[३०]-पिङ्गल[३१]-गौतमाः[३२] ।
मुस्तको[३३]दालव[३४]श्चेति स्थावरा विषजातयः(२) ॥२६५॥
(१)कुरण्टाद्या अग्रबीजा[१] मूलजा उत्पलादयः[२] ।
पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः[३]स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः[४] ॥२६६॥
शाल्यादयो बीजरुहाः[५]सम्मूर्च्छजा तृणादयः[६] ।
स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातयः ॥२६७॥

इति वनस्पतिकायः ।

द्वीन्द्रियाः ।

गोलकुः[१]कृमि[२] रन्तर्ज्जः क्षुद्रः कीटो[१] बहिर्भवः ।

---

(१) स्थावरविषजातीनामेकैकम् ॥

(२) विषभेदाः सर्व्वे पुं क्लीवलिङ्गाः इति वाचस्पतिः । पुंसि क्लीबे काकोलेत्याद्यमरोऽपि ॥

(१) वृक्षादिजातिविशेषानाह ॥

पुलका[1]स्तूभयेऽपि(1) स्युः कीकसाः[1] क्रमयो ऽथवः ॥२६८॥
काष्ठकीटो[1] घुणो[2], गण्डूपदः[1] किञ्चुलकः[2] कुसूः[3] ।
भूलता[4], गण्डूपदी[1] तु शिल्य[2] ल्पा[1] जलौकसः[2] ॥२६९॥
जलालोका[3] जलूका[4] च जलौका[5] जलसर्पिणी[6] ।
मुक्तास्फोटो[1]ऽब्धिमण्डूकी[2] शुक्तिः[3], कम्बु[1]स्तु वारिजः[2] ॥२७०॥
त्रिरेखः[3] षोडशावर्त्तः[4] शङ्खो[5], ऽथ क्षुद्रकम्बवः[1] ।
शङ्खनकाः[2] क्षुल्लकाः[3] स्युः, शम्बूका[1] स्त्वम्बुमात्रजाः ॥२७१॥
कपर्द[1]स्तु हिरण्यः[2] स्यात् पण्यास्थिक[3]-वराटकौ[4] ।

इति द्वीन्द्रियाः ।

त्रीन्द्रियाः ।

दूर्नामा[1] तु दीर्घकोशी[2] पिपीलक[1]स्तु पीलकः[2] ॥२७२॥
पिपीलिका[1] तु चीणाङ्गी[2] ब्राह्मणी[1] स्थूलशीर्षिका[2] ।
घृतेली[1] पिङ्गकपिशा[2] ऽथोपजिह्वो[1]पदेहिका[2] ॥२७३॥
वम्रु[3]पदीका[4], लिक्षा[1] तु रिक्षा[2], यूका[1] तु षट्पदी[2] ।
गोपालिका[1] महाभीरु[2], र्गोमयोत्था[1] तु गर्दभी[2] ॥२७४॥
मत्कुण[1]स्तु कोलकुण[2]उद्दंशः[3] किटिभोत्[4]कुणौ ।
इन्द्रगोप[1]स्त्वग्निरजो[2] वैराट[3]स्तितिभो[4]ऽग्निकः[5] ॥२७५॥
कर्णजलौका[1] तु कर्णकीटा[2] शतपदी[3] च सा ।

इति त्रीन्द्रियाः ।

---

(१) उभये अन्तर्भवाः बहिर्भवाश्च ॥

चतुरिन्द्रियाः ।

ऊर्णनाभ[1]स्तन्तुवायो[2]जालिको[3] जालकारकः[4] ॥२७६॥
लूति[5]र्मर्कटको[6]लूता[7]लालास्रावो[8]ऽष्टपा[9]च्च सः ।
वृश्चिको[1]द्रुण[2](1) आल्या[3]लि[4]रस्त्री[1]तत्पुच्छकण्टकः ॥२७७॥
भ्रमरो[1]मधुकृद्[2]भृङ्ग[3]श्चञ्चरीकः[4] शिलीमुखः[5] ।
इन्दिन्दिरो[6]ऽली[7]रोलम्बो[8]द्विरेफो[9]ऽस्य च डंब्रयः(2) ॥२७८॥
भोज्य स्तु पुष्प[1]-मधुनी[2](3) खद्योतो[1]ज्योतिरिङ्गणः[2] ।
पतङ्गः[1]शलभः[2](4) क्षुद्रा[1]सरघा[2] मधुमक्षिका[3] ॥२७९॥
(5)माक्षिकादि तु मधु स्यान्मधुच्छिष्टं[1] तु सिक्थकम्[2] ॥
वर्वणा[1] मक्षिका नीला पुत्तिका तु पतङ्गिका[2] ॥२८०॥
वनमक्षिका तु दंशो[1] दंशी[1] तज्जाते रल्पिका ।
तैलाटी[1]वरटा[2]गन्धोली[3] स्यात् झीरी[1] तु चीरुका[2] ॥२८१॥
झिल्लीका[3] झिल्लिका[4] वर्षकरी[5] भृङ्गारिका[6] च सा ।

द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः सम्पूर्णाः ।

---

(१) आलमनर्थमस्यास्तीत्याली आलं स्यादनर्थ हरितालयोरित्यनेकार्थः, आलिनी आलिनः । आली आलयः ॥

(२) यौगिकशब्दनिष्पत्त्यर्थमिदम् । तेन षडङ्घ्रिः । षट्पदः इत्यादि ॥

(३) पुष्पलिट् पुष्पन्धयः, मधुलिट् मधुधयः, मधुव्रतः इत्यादि सिध्यति ॥

(४) 'शलभशब्दः तिड्डपर्यायोऽपि' यद्धैमिसूत्रं तिड्डोऽशलभेऽपि तज्जा इति शलभः पिशाचस्य इति तट्टीका शलभच्छायमित्यत्र तिड्डानां कायेत्यर्थः ॥

(५) माक्षिकं यौगिकत्वादादिशब्दाच्च क्षौद्रं सारघम्, मक्षिकामध्वराजी स्यात् इत्यनुक्तोऽपि ॥

तिर्यक्काण्डः ।

पशु[१]स्तिर्यङ्[२]चरि[३]र्हिंस्रे ऽस्मिन् व्यालः[१]श्वापदो[२]ऽपि च ॥२८२॥

हस्ती[१] मतङ्गज[२]-गज[३]-द्विप[४]-कर्य[५]-नेकपाः[६]

मातङ्ग[७]-वारण[८]-महामृग[९]-सामयोनयः[१०(१)] ।

स्तम्बेरम[११]-द्विरद[१२]-सिन्धुर[१३]-नाग[१४]दन्तिनो[१५]

दन्तावलः[१६]करटि[१७]-कुञ्जर[१८]-कुम्भि[१९]-पीलवः[२०(२)] ॥२८३॥

इभः[२१]करेणु[२२(३)] र्गजो[२३]ऽस्य स्त्री धेनुका[१]वशा[२]ऽपि च ।

भद्रो[१]मन्द्रो[१] मृगो[१]मिश्र[१] श्चतस्रो गजजातयः ॥२८४॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च खल्वाङ्गश्चापि मत्कुणः[१] ।

पञ्चवर्षो गजो बालः[१]स्यात् पोतो[१] दशवर्षकः ॥२८५॥

विक्को[१] विंशतिवर्षः स्यात् कलभ[१] स्त्रिंशदब्दकः ।

यूथनाथो[१] यूथपति[२] र्मत्तो[१] प्रभिन्न[२] गर्जितौ[३] ॥२८६॥

मदोत्कटो[१]मदकलः[२] समावुद्दान्त[१]-निर्मदौ[२] ।

सज्जितः[१]कल्पित[२] स्तिर्यग्घाती परिणतो[१(४)] गजः ॥२८७॥

व्यालो[१] दुष्टगजो[२]गम्भीरवेदी[१(५)] वमताङ्कुशः[२] ।

राजवाह्यो[१] भूपवाह्यः[२]सन्नाह्यः[१] समरोचितः[२] ॥२८८॥

---

(१) सामयोनिः सामयोनी ॥

(२) पीलुः पीलू ॥

(३) करेणू करेणवः ॥

(४) तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमतः इति हलायुधः ॥

(५) "त्वग्भेदात् शोणितस्रावात् मांसस्य च्यवनादपि । संज्ञां न लभते यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ" इति अनुवाणम् ॥

चद्ग्रह[1]ल्लीषादन्तो[2] बङ्गवा घटना घटा[1] ।
मदो[1] दानं[2] प्रवृत्ति[2]श्च वमथुः[1] करशीकरः[2] ॥२८९॥
हस्तिनासा[1] करः[2] शुण्डा[3] हस्तो[4]ऽस्याग्रं तु पुष्करम्[1] ।
अङ्गुलिः[1] कर्णिका[2] दन्तौ[1] विषाणौ[2] स्कन्ध[1] आसनम्[2] ॥२९०॥
कर्णमूलं चूलिका[1] स्या दीपिका[1] त्वक्षिकूटकम् ।
अपाङ्गदेशो निर्य्याणं[1] गण्ड[1]स्तु करटः[2] कटः[3] ॥२९१॥
अवग्रहो[1] ललाटं[2] स्या दासनः[1]कुम्भयो रधः ।
कुम्भौ[1]तु शिरसः पिण्डौ कुम्भयो रन्तरं विदुः[1]॥२९२॥
वातकुम्भ[1] स्तु तस्याधो वाहित्थ[1]तु ततो ऽप्यधः ।
वाहित्थाधः प्रतिमानं[1] पुच्छमूलं तु पेचकः[1]॥२९३॥
दन्तभागः[1] पुरोभागः पश्चभाग[1] स्तु पार्श्वतः ।
पूर्व्वं स्तु जङ्घादिदेशो गात्रं[1](१) स्यात् पश्चिमो ऽपरा[1]॥२९४॥
बिन्दुजालं पुनः पद्मं[1] शृङ्खलो[1]निगडो[2]ऽन्दुकः[3] ।
हिञ्जीर[4]श्च पादपाशो[5]वारि[1] स्तु गजबन्धभूः ॥२९५॥
त्रिपदी[1] गात्रयो(२) र्बन्ध एकस्मिन्नपरे ऽपि च ।
तोत्रं वेणुक[2] मालानं[1] बन्धस्तम्भो ऽङ्कुशः[1]सृणिः[2] ॥२९६॥
अपष्ठं[1] त्व ङ्कुशस्याग्रं यात[1]मङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म्म यतं वीतं[1] तु तद्द्वयम् ॥२९७॥

(१) गच्छन्नेन गात्रं स्त्रियां गात्रा अपरभागे भवत्वादपरा क्लीबे अपरं जघनादित्वाहत्वे परा ॥

(२) गात्रयोरिति द्वयोः पूर्व्वजं घयोः एकस्मिन अपरे इति एकस्यापश्चिमजङ्घां च अपराम्ब्रस्य क्ली क्लीवत्वाद अपरे इति सप्तमी ॥

कक्ष्या[1] दूष्या[2] वरत्रा[3] स्यात् कण्ठबन्धः[1] कलापकः[2] ।
घोटक[1]स्तुरग[2]स्तार्क्ष्य[3]स्तुरङ्गो[4]ऽश्व[5]स्तुरङ्गमः[6] ॥१९८॥
गन्धर्वो[7]ऽर्वा[8](१) सप्ति[9]-वीतो[10] वाहो[11] वाजी[12] हयो[13] हरिः[14] ।
वडवा[1]ऽश्वा[2]प्रसू[3]र्वामी[4] किशोरो[1]ऽल्पवया हयः ॥१९९॥
जवाधिकस्तु जवनो[1] रथ्यो[1] वोढा रथस्य यः ।
आजानेयः[1] कुलीनः[2] स्यात् तद्देश्यास्तु(२) सैन्धवाः[1] ॥२००॥
वानायुजाः[1] पारसीकाः[1] काम्बोजा[1] बाह्लिका[1]-दयः ।
विनीतस्तु साधुवाही[1] दुर्विनीतस्तु शूकलः[1] ॥२०१॥
कश्यः[1] कशार्हो हृदलावर्त्ती श्रीवत्सकी[1] हयः ।
पञ्चभद्र[1]स्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥२०२॥
पुच्छोरः खुरकेशास्यैः सितैः स्यादष्टमङ्गलः[1] ।
सिते तु कर्क[1] कोकाहौ[2] खोङ्गाहः[1] श्वेतपिङ्गले ॥२०३॥
पीयूषवर्णे सेराहः[1] पीते तु हरियो[1] हये ।
कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः[1] कियाहो[1] लोहितो हयः ॥२०४॥
आनीलस्तु नीलको[1]ऽथ त्रियूहः[2] कपिलो हयः ।
वोल्लाहः[1] स्वयमेव(३) स्यात् पाण्डुकेसरवालधिः ॥२०५॥

---

(१) अर्वा अर्वाणौ अर्वाणः, अर्वाणम् शसादौ अनोऽस्य इत्यनेन आत्वमात्राकारलोपे नवमन्तसंयोगात् इत्यनेन वमन्तसंयोगपरत्वाद् कारस्य लोपाऽनुत्पत्तौ अर्वणः अर्वणा अर्वभ्यां इत्यादि मतमेतद् अन्य मते तु अर्वणस्त्रसावनञ इति पाणिनीयसूत्रेण अर्वन्तौ अर्वन्तः इत्यादि ॥

(२) स स देशो जन्मभूमिरेषाम् ।

(३) अयं त्रियूह एव ।

उराहस्तु[1] मनाक् पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेत् यदि ।
सुरूहको[1] गर्दभाभो वोरुखान[1]स्तु पाटलः ॥ ३०६॥
कुलाहस्तु[1] मनाक् पीतः कृष्णः स्यात् यदि जानुनि ।
उकनाहः[1] पीतरक्तच्छायः(१) स एव तु क्वचित् ॥३०७॥
कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः शोणः[1] कोकनदच्छविः ।
हरिकः[1] पीतहरितच्छायः स एव हालकः[2] ॥३०८॥
पङ्गुलः[1] सितकाचाभो हलाहः[1] चित्रितो हयः ।
ययु[1]रश्वो ऽश्वमेधीयः[2] प्रोथ[1]मश्वस्य नासिका ॥३०९॥
मध्यं कश्यं निगाल[1]स्तु गलोद्देशः खुराः[1] शफाः[2] ।
अथ पुच्छं वालहस्तो[2] लाङ्गूलं[3] लूम[4](२) वालधिः[5] ॥३१०॥
अपावृत्त[1]-परावृत्त[2]-लुठितानि[3] तु वेल्लिते[4] ।
धोरितं वल्गितं[2] प्लुत[3]मुत्तेजित[4]मुत्तेरितानि[5] च ॥३११॥
गतयः पञ्च धारा[1]-ख्या तुरङ्गाणां क्रमादिमाः(३) ।
तत्र धौरितकं[1] धौर्य्यं[2] धोरणं[3] धोरितं[4] च तत् ॥३१२॥
बभ्रु-कङ्क-शिखि-क्रोड-गतिवत्[1] वल्गितं[1] पुनः ।
अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्[2] ॥३१३॥
प्लुतं[1] तु लङ्घनं[2] पक्षि-मृग-गत्य-नुकारकम्[3] ।
उत्तेजितं[1] रेचितं[2] स्यात् मध्यवेगेन या गतिः[4] ॥३१४॥

(१) स उकनाह एव ॥

(२) लूमशब्दो व्यञ्जननकारान्तः लूम लूम्नी लूम्नि लूमानि अकारान्तोऽपीति केचित् तन्मते लूमवालधीत्येकं पदम् लूमं लूमे लूमानि ॥

(३) क्रमात् बभ्र्वादिगतिवत् धौरितकादयो भवन्ति यथा बभ्रुगतिवत् धौरितकम् ॥

उत्तेरित¹ मुपकण्ठ² मास्कन्दितक³ मित्यपि ।
चतुष्प्लुत्योत्-प्लुत्य-गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः⁴॥३१५॥
आश्वीनो¹ऽध्वा स यो ऽश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।
कवी¹ खलीनं² कविका³ कवियं⁴ मुखयन्त्रणम्⁵ ॥३१६॥
पश्चाङ्घ्री¹ वक्षपट्टे तु तलिका¹ तलसारकम्² ।
दामाञ्चनं¹⁽¹⁾ पादपाशः² प्रक्खरं¹⁽²⁾ प्रखरः² समौ ॥३१७॥
चर्म्मदण्डे¹ कशा² रश्मौ¹ वल्गा²-वक्षेपणी³ कुशा⁴ ।
पर्य्याणं¹ तु पल्ययनं² वीतं¹ फल्गु हयद्विपम् ॥३१८॥
वेसरो¹ऽश्वतरो² वेगसर³ श्चाथ क्रमेलकः¹ ।
कुलनाशः² शिशुनामा³⁽³⁾ शलो⁴ भोलि⁵ र्मरुप्रियः⁶ ॥३१९॥
मयो⁷ महाङ्गो⁸ वासन्तो⁹ द्विककु¹⁰द्दुर्गलङ्घनः¹¹ ।
भूतघ्न¹² उष्ट्रो¹³ दासेरो¹⁴ रवणः¹⁵ कण्टकाशनः¹⁶ ॥३२०॥
दीर्घग्रीवः¹⁷ केलिकीर्णः¹⁸ करभ¹ स्तु त्रिहायणः ।
स तु शृङ्खलकः¹ काष्ठमयैः स्यात् पादबन्धनैः ॥३२१॥
गर्दभ¹ स्तु चिरमेही²⁽⁴⁾ वालेयो³ रासभः⁴ खरः⁵ ।
चक्रीवान्⁶ शङ्कुकर्णो⁷ऽथ ऋषभो¹ वृषभो² वृषः³ ॥३२२॥
माहेयः⁴ सौरभेयो⁵ भद्रः⁶ शक्वर⁷-शाक्वरौ⁸ ।
उक्षा⁹ऽनड्वान्¹⁰ ककुद्मान्¹¹ गौ¹² र्बलीवर्द¹³ श्च शाङ्करः¹⁴ ॥३२३॥

---

(१) पश्चात्पादबन्धनरज्जु ॥

(२) अश्वसन्नाहः "प्रक्खरं प्रक्खरोऽस्त्रियाम्" इति वैजयन्ती ॥

(३) शिशुनामाभौ शिशुनामानः ॥

(४) चिरमेहिणौ चिरमेहिणः ॥

उक्षा तु जातो⁽¹⁾ जातोक्षः¹ स्कन्धिकः¹ स्कन्धवाहकः² ।
महोक्षः¹ स्याद् वृद्धतरो² वृद्धोक्ष¹स्तु जरद्गवः² ॥३२४॥
षण्डतोचित आर्षभ्य¹ कूटो¹ भग्नविषाणकः² ।
इट्चरो¹ गोपति²ष्षण्डो³ गोवृषो⁴⁽²⁾ मदकोहलः⁵ ॥३२५॥
वत्सः¹ शकृत्करि²स्तर्णो³ दम्य¹-वत्सतरौ² समौ ।
नस्योतो¹ नस्तितः² पष्ठवाट्¹ तु स्याद्युगपार्श्वगः² ॥३२६॥
युगादीनां तु वोढारो युग्य¹-प्रासङ्ग्य²-शाकटाः³ ।
स तु सर्वधुरीणः¹ स्यात् सर्वां वहति यो धुरम् ॥३२७॥
एकधुरीणै¹-कधुरावु² भावे कधुरावहे ।
धुरीण¹ धुर्य²-धौरेय³ धौरेयक⁴-धुरन्धराः⁵ ॥३२८॥
धूर्वहे¹ऽथ गलि¹र्दुष्टवृषः शक्तोऽप्यधूर्वहः ।
गैरी¹ष्टच्य²ष्ठवाह्लो¹ द्विदन्⁽³⁾ षोडन् द्वि-षट्-रदौ² ॥३२९॥
वहः¹ स्कन्धोंऽसकूटं¹ तु ककुदं² नैचिकं¹ शिरः ।
विषाणं¹ कूणिका² शृङ्गं³ सास्ना¹ तु गलकम्बलः² ॥३३०॥

---

(1) वाहनयोग्यतां प्राप्तः ॥

(2) गोवृषो मदकोहलः इति वा ॥

(3) द्विदन्तौ द्विदन्तः, षोडन्तौ षोडन्तः, द्विशब्दात् षट्शब्दाच्च रदो योज्यते द्विदन् १ द्विरदः २। षोडन् १ षट्‌रदः २। अन्ये तु दन्तस्य दतादेशे कृते षोडश्चिति शब्दान्तरं नकारान्तं राजन्शब्दवन्नियतलिङ्ग इति हैमवृहद्वृत्तिः, तदा षोडा षोडानौ षोडानः इत्यादि षोडन्-षड्दशनः स्मृतः इति हलायुधः, द्वौ षड्वा षट्दशना दन्ता यस्य षोडन् स्वार्थे डकारोदयि प्रतादित्वात् षोडत इति तु तट्टीका तदा देववत् षोडतः षोडतौ षोडताः इत्यादि ॥

गौः[1] सौरभेयी[2] माहेयी[3] माहा[4] सुरभि[5] रर्जुनी[6] ।
उस्रा[7]ऽघ्न्या[8]रोहिणी[9]शृङ्गिण्य[10]नड्वाह्य[11]नडुह्य[12] सा[13]॥३२१॥
तम्पा[14] निलिम्पिका[15] तम्बा[16] सा तु वर्णै रनेकधा ।
पष्ठौही[1]गर्भिणी[2]वन्ध्या[1]वशा[2]वेहद्[1(1)] वृषोपगा ॥३२२॥
अवतोका[1] स्रवद्गर्भा वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी[1] ।
प्रौढवत्सा बष्कयणी[1]धेनु[1] स्तु नवसूतिका ॥३२३॥
परेष्टु[1] र्बहुसूतिः स्यात् गृष्टिः[1] सकृत्प्रसूतिका ।
प्रजने काल्यो[1]पसर्य्या[2]सुखदोह्या तु सुव्रता[1] ॥३२४॥
दुःखदोह्या तु करटा[1] बहुदुग्धा तु बञ्जुला[1] ।
द्रोणदुग्धा[1]द्रोणदुघा[2]पीनोध्नी[1] पीवरस्तनी[2] ॥३२५॥
पीतदुग्धा[1] तु धेनुष्या[2] संस्थिता दुग्धबन्धके ।
नैचिकी[1] तूत्तमा गोषु पलिक्नी[1] बालगर्भिणी ॥३२६॥
समांसमीना[1] तु सा या प्रतिवर्षं विजायते ।
स्यादचण्डी तु सुकरा[1]वत्सकामा[1]तु वत्सला[2]॥३२७॥
चतु-स्त्रे हायणी[1(2)] ह्येका द्व्यायन्ये[1]कादि-वर्षिका ।
आपीन[1]मूधो[2]गोविट्[1(3)] तु गोमयं[2]भूमिलेपनम्[3] ॥३२
तत्र शुष्के तु गोग्रन्थिः[1] करीषं[2]-छगणो[3] ऽपि ।
गवां सर्वं गव्यं[1(4)] व्रजे गोकुलं[2]गोधनं[3]धनम्[4] ॥३२९॥

(१) वेहतौ वेहतः स्त्री ॥

(२) चतुर्हायणी १ त्रिहायणी २ गोसंख्या देहायनाद्वयसीति णी चतुस्त्रेहायनस्य वयसीति णत्वम् १ द्विहायनी १ एकहायनी २ ॥

(३) ऊधसी ऊधांसि, गोविशौ गोविशः ॥

(४) क्षीरादिकं "गव्यं गोसम्भवं सर्व्वं" मिति हलायुधः ॥

प्रजने[1] स्या दुपसरः[2] कोलः[1] पुष्पलकः[2](1) शिवः[3]।
बन्धनं[1] दाम[2](2) सन्दानं[3] पशुरज्जु स्तु दामनी[1] ॥२४०॥
अजः[1] स्यात् छगल[2] श्छाग[3] श्छगो[4] वस्तः[5] स्तभः[6] पशुः[7]।
अजा[1] तु छागिका[2] मज्जा[3] सर्व्वभक्षा[4] गलस्तनी[5] ॥२५१॥
युवा ऽजो वर्करो[1] ऽवी[1] तु मेषो[2]-र्णायु[3]रूडो[4]-रणाः[5]।
उरभ्रो[6] मेढ्रको[7] वृष्णि[8]रेडको[9] रोमशो[10] हुडुः[11] ॥२४१॥
सम्फालः[12] शृङ्गिणो[13] भेड़ो[14] मेषी[1] तु कुररी[2] रुजा[3]।
जालकिन्य[4] विला[5] वेण्य[6]थ डिकः[1] शिशुवाहकः[2](3) ॥२४२॥
पृष्ठशृङ्गो[2] वनाज[4] स्या दविदुग्धे[1] त्व वेः परम्(4)।
मोढं[2] दूसं[3] मरीसं[4] च कुक्कुरो[1] वक्रबालधिः[2] ॥२४३॥
अस्थिभु[3]ग्भषणः[4] सारमेयः[5] कौलेयकः[6] शुनः[7]।
शुनिः[8] श्यामो[9] गृहमृगः[10] कुकुरो[11] रात्रिजागरः[12] ॥२४५॥
रसनालिट्[13] रतपराः(5) कील[14]-शायि[15]-व्रणा[16]-न्दुकाः[17]।
शालावृको[18] मृगदंशः[19] श्वा[20]ऽलर्क[1]स्तु स रोगितः ॥२४६॥
विश्वकद्रु[1]स्तु कुशलो मृगव्ये सरमा[1] शुनी[2]।

---

(१) पुष्कलको गन्धमृगे कीलके क्षपणेऽपि च इति श्रीधरः। पुष्कलक इत्यपि पाठः ॥

(२) दाम दाम्नी दामनी, दामानि क्ली, दामा दामानौ दामानः स्त्री ॥

(३) वनछाग इति यस्य नाम ॥

(४) अविकोढम् १ अविदूसम् २ अविमरीसम् ॥

(५) रतकीलः १ रतशायी २ रतव्रणः ३ रतान्दुकः ४ ॥

विड्वर:[1] सूकरे ग्राम्ये महिषो[1] यमवाहन:[2] ॥२४७॥
रजस्वलो[3] वाहरिपु[4] र्लुलाय:[5] (लुलाप:) सैरिभो[6] मन्द:[7] ।
धीरस्कन्ध:[8] कृष्णशृङ्गो[9] जरन्तो[10] हंसभीरुक:[11] ॥२४८॥
रक्ताक्ष:[12] कासरो[13] हंस कालीतनय:[14]-लालिकौ[15] ।
अरण्यजे ऽस्मिन् गवल:[1] सिंह:[1] कण्ठीरवो[2] हरि:[3] ॥२४९॥
हर्यक्ष:[4] केसरी[5] भारि:[6] पञ्चास्यो[7] नखरायुध:[8] ।
महानाद:[9] पञ्चशिख:[10] पारिन्द्र:[11] पत्य[12]-री[13] मृगात्(1) ॥२५०॥
श्वेतपिङ्गो[14] ऽथ व्याघ्रो[1] द्वीपी[2] शार्दूल[3]-चित्रकौ[4] ।
चित्रकाय:[5] पुण्डरीक[6] स्तरक्षु[1] स्तु मृगादन:[2] ॥२५१॥
शरभ:[1] कुञ्जराराति[2] रुत्पादको[3] ऽष्टपा[4] दपि ।
गवय:[1] स्या द्वनगवो[2] गोसदृक्षो[3] ऽथवारण:[4] ॥२५२॥
खड्गी[1] वाध्रीणस:[2](2) खड्गो[3] गण्डको ऽथ किर:[1] किरि:[2] ।
भूदार:[3] सूकर:[4] क्रोलो[5] वराह:[6] क्रोड[7]-पोत्रिणौ[8] ॥२५३॥
घोणी[9] घृष्टि:[10] स्तब्धरोमा[11] दंष्ट्री[12] किट्या[13] स्तब्धलाङ्गुलो[14] ।
आखनिक:[15] शिरोमर्मा[16] स्थूलनासो[17] बहुप्रज:[18] ॥२५४॥
भाल्लूके[1] भालूक[2]-च्छो[3]-च्छभल्ल[4]-भल्लूक[5]-भल्लुका:[6] ।
शृगालो[1] जम्बुक:[2] फेरु:[3] फेरण्ड:[4] फेरव:[5] शिवा[6] ॥२५५॥
घोरवासी[7] भूरिमायो[8] गोमायु[9] र्मृगधूर्तक:[10] ।

---

(१) पारीन्द्रः इत्यपि इति टीका, सिंहे पारिन्द्र पारिन्द्रौ इति शब्दभेदः, मृगपति २ मृगारिः २ ॥

(२) वाध्रीव नासिकाऽस्य वाध्रीणसः कर्बूराङ्ग मव इति मथा देशः ॥

फेरवो¹¹ जम्बुकः¹² क्रोष्टा¹³ शिवाभेदे ऽल्पके किखिः¹ ॥३५६॥
स्थौ अरण्यश्व¹लोपाकौ² कोकः¹ स्वी ईहामृगो² वृकः³ ।
अरण्यश्वा⁴ मर्कटस्तु कपिः²कीशः³ प्लवङ्गमः⁴ ॥३५७॥
प्लवङ्गः⁵ प्लवगः⁶ शाखामृगो⁷ हरि⁸ र्वलीमुखः⁹ ।
वनौका¹⁰ वानरो¹¹ ऽथासौ गोलाङ्गूलो¹ ऽसिताननः² ॥३५८॥
मृगः¹ कुरङ्गः² सारङ्गो³ वातायु⁴ र्हरिणा⁵ वपि ।
मृगभेदा रुरु¹-न्यङ्कु²-रङ्कु³-गोकर्ण⁴शम्बराः ॥३५९॥
चमूरु⁶-चीन⁷चमराः⁸ समूरै⁹ण-¹⁰-ऋश्य¹¹-रौहिषाः¹² ।
कदली¹³ कन्दली¹⁴ कृष्णसारः¹⁵⁽¹⁾ पृषत¹⁶-रोहितौ¹⁷ ॥३६०॥
दक्षिणेर्मा⁽²⁾ तु स मृगो यो व्याधै र्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमी¹र्वातमृगः शशस्तु मृगलोमकः² ॥३६१॥
शूलिको³ लोमकर्णो⁴ ऽथ शल्यः¹ शल²-शल्यकौ³ ।
श्वावि⁴च्च तच्छलाकायां शललं⁽³⁾ शलमि⁵त्यपि ॥३६२॥
गोधा¹निहाका² गौधेर¹-गौधारौ² दुष्टतत्सुते ।
गौधेयो¹ऽन्यत्र⁽⁴⁾ मुसली¹ गोधिका²-गोलिके³ गृहात्⁽⁵⁾ ॥३६३॥
माणिक्य⁴ भित्तिका⁵ पल्ली⁶ कुड्यमत्स्यो⁷ गृहोलिका⁸ ।

---

(१) कृष्णेन वर्णेन शरः शबलः कृष्णसारः इति टीका, अन्यमते कृष्णसार कावसारौ यदन्यकौ च तालव्यौ च इति शब्दभेदनाम-माला ॥

(२) दक्षिणेर्माणौ दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य मृगः ॥

(३) शललं शलमिति द्वौ तालव्यादी सराद्यौ ॥

(४) दुष्टादन्यत्र ॥

(५) गृहगोधिका १ गृहगोलिका २ ॥

स्या दञ्जनाधिका[1] हालि[2]न्यञ्जनिका[3] हलाहलः[4] ॥३६४॥
स्थूलाञ्जनाधिकाया तु ब्राह्मणी[1] रक्तपुच्छिका[2] ।
कृकलास[1]स्तु सरटः[2] प्रतिसूर्यः[3] शयानकः[4] ॥३६५॥
मूषिको[1] मूषको[2] वज्रदशनः[3] खनको[4]ऽन्दुरौ[5] ।
उन्दुरु[6]र्वृष[7] आखु[8]श्च स्युः आखो[9] वृषलोचने[10] ॥३६६॥
छुछुन्दरी[1] गन्धमूष्यां[2] गिरिका[1] बालमूषिका[2] ।
बिडाल[1]श्चोतु[2]र्मार्जारो[3] हीकु[4]श्च वृषदंशकः[5] ॥३६७॥
जाहकी[1] गात्रसङ्कोची मण्डली[2] नकुलः[1] पुनः ।
पिङ्गलः[2] सर्पहा[3] बभ्रुः[4] सर्पो[1]ऽहिः[2] पवनाशनः[3] ॥३६८॥

भोगी[4] भुजङ्ग[5]-भुजगा[6] वुरगो[7] द्विजिह्व[8]-
व्यालो[9] भुजङ्गम[10]-सरीसृप[11]-दीर्घजिह्वाः[12] ।
काकोदरो[13] विषधरः[14] फणभृत्[15] पृदाकु[16]
र्वक्रगो[17]-कुण्डलि[18]-बिलेशय[19]-दन्दशूकाः[20] ॥३६९॥

दर्वीकरः[21] कञ्चुकि[22]-चक्रि[23]-गूढ-
पात्[24] पन्नगा[25] जिह्मग[26]-लेलिहानो[27] ।
कुम्भीनसा[28]-शीविष[29]-दीर्घपृष्ठाः[30]
स्या द्राजसर्प[1]स्तु भुजङ्गभोजी[2] ॥३७०॥

चक्रमण्डल्य[1] अजगरः[2] पारीन्द्रो[3] वाहसः[4] शयुः[5]
अलगर्दो[1] जलव्यालः[2] समौ राजिल[1]-डुण्डुभौ[2] ॥३७१॥
भवेत्तिलित्सो[1] गोनासो[2] गोनसो[3] घोणसो[4]ऽपि च ।
कुक्कुटाहिः[1] कुक्कुटाभो[2] वर्णेन च रवेण च ॥३७२॥
नागाः[1] पुनः काद्रवेया[2] स्तेषां (भोगवती) भोगावती[1] पुरी ।
शेषो[1] नागाधिपो[2]ऽनन्तो[3] द्विसहस्राक्ष[4] आलुकः[5] ॥३७३॥

स च भ्रामो ऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः ।
वासुकिस्तु[1] सर्पराजः[2] श्वेतो नीलसरोजवान् ॥२७४॥
तक्षकस्तु[1] लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ।
महापद्मस्तु[1] विशुक्लो दशबिन्दुकमस्तकः ॥२७५॥
शङ्खस्तु[1] पीतो बिभ्राणो रेखां सिन्दुसितां गले ।
कुलिको[1] ऽर्द्धचन्द्रमौलिः ज्वालाधूमसमप्रभः ॥२७६॥
अथ कम्बला[1]श्वतर[2]-धृतराष्ट्र[3]-बलाहकाः[4] ।
इत्यादयो ऽपरे नागास्तत्कुलसमुद्भवाः ॥२७७॥
निर्मुक्तो[1] मुक्तनिर्मोकः सविषा निर्व्विषाश्च ते(1) ।
नागाः स्युर्दृग्विषा[1]लूमविषास्तु[1] वृश्चिकादयः ॥२७८॥
व्याघ्रादयो लोमविषा[1] नखविषा[1] नरादयः ।
लालाविषास्तु[1] लूताद्याः कालान्तरविषाः[1] पुनः ॥२७९॥
मूषिकाद्या दूषीविषं[1] त्ववीर्य्यमौषधादिभिः(2) ।
कृत्रिमं तु विषं चार[1]गर[2]श्चोपविषं[3] च तत् ॥२८०॥
भोगो[2]ऽहिकायो दंष्ट्रा ऽशी[1](3) दर्वी[1] भोगः[2] फटः[3] स्फुटः[4] ।
फणो[5]ऽहिकोषस्तु निर्ल्वयनी[2] निर्मोक[3]-कञ्चुकाः[4] ॥२८१॥

इत्यहिकायः ।

---

(1) विषेण सहिताः सर्पा नागादयः निर्व्विषा अजगरादयः ।

(2) यद् औषध मन्त्रप्रयोगादिभिः अवीर्य्यं भवति तद्दूषीविषमित्युच्यते ।

(3) आशिषो आशिषः स्तो दन्ताः ।

विहगो[१] विहङ्गम[२]-खगौ[३] पतगो[४] विहङ्गः[५]
शकुनिः[६] शकुन्ति[७]-शकुनौ[८] वि[९]-वयः[१०](१) शकुन्तः[११]।
नभसङ्गमो[१२] विकिर[१३]-पत्ररथौ[१४] विहायो[१५](२)
द्विज[१६]-पक्षि[१७]-विष्किर[१८]-पतत्रि[१९]-पतत्[२०] पतङ्गाः[२१](३) ॥३८२॥
पित्सन्[२२] नीडा[२३]-ण्डजो[२४] ऽगौकाः[२५](४) चञ्चुश्[१] चञ्चूः[२] सृपा-टिका[३]।
त्रोटि[४]श्च पक्षं[१] पतत्रं[२] पिच्छं[३] वाज[४]स्तनूरुहम्[५] ॥३८३॥
पक्षो[६] गरुच्[७]छद[८]श्चापि(५) पक्षमूलं तु पक्षतिः[१]।
प्रडीनो[१]ड्डीन[२]-सण्डीन[३]-डयनानि[४] नभोगतौ ॥३८४॥
पेशी(६) कोशोऽण्डे[१] कुलायो[१] नीडे[२] केकी[१] तु सर्पभुक्[२]।
मयूर[३]-बर्हिणौ[४] नीलकण्ठो[५] मेघसुहृ[६]च्छिखी[७] ॥३८५॥
शुक्लापाङ्गो[८]ऽस्य वाक् केका[१] पिच्छं(७) बर्हं[२] शिखण्डकः[३]।
प्रचलाकः[४] कलाप[५]श्च मेचकः[१] चन्द्रकः[२] समौ ॥३८६॥
वनप्रियः[१] परभृत[२]स्ताम्राक्षः[३] कोकिलः[४] पिकः[५]।
कलकण्ठः[६] काकपुष्टः[७] काको[१]ऽरिष्टः[२] सकृत्प्रजः[३] ॥३८७॥

---

(१) स्त्रियां वी व्यौ व्यः, नदीवत् विः वी वयः, वयसी वयांसि क्लीं ॥

(२) विहायाः विहायसौ विहायसः ॥

(३) पतत्रि नान्तः पतन् पतन्तौ पतन्तः ॥

(४) नीडजः १ अण्डजः २ नगौकाः सान्तः ॥

(५) गरुतौ गरुतः पुं गरुती गरुन्ति क्लीं ॥

(६) पेशी १ कोशः २ अण्डः ३ नामत्रयमित्यन्ये ॥

(७) पिच्छमिति विशेषणं तेन बर्हादि चत्वार्येव नामानीत्यन्ये ॥

आत्मघोष[४]श्चिरजीवी[५]घूकारिः[६] करटो[७]द्विकः[८] ।
एकदृग्[९] बलिभुक्[१०] ध्वाङ्क्षो मौकुलि[१२] र्वायसो[१३] ऽन्य-
भृत्[१४(१)] ॥२८८॥

वृद्ध-द्रोण-दग्ध-कृष्ण-पर्व्वते-भ्य स्त्वमी[५] परः[(२)] ।
पवनाश्रय[६]श्च काकोलो[७] मद्गु[१]स्तु जलवायसः[२] ॥२८९॥

घूको[१] निशाटः[२] काकारिः[३]कौशिको[४] लूक[५]-पेचकाः[६] ।
दिवान्धो[१] ऽथ निशावेदी[१] कुक्कुट[२] श्चरणायुधः[३] ॥२९०॥

कृकवाकु[४]स्ताम्रचूडो[५]विवृताक्षः[६(३)] शिखण्डिकः[७] ।
हंसा[१]श्चक्राङ्ग[२]-वक्राङ्ग[३]-मानसौकः[४]-सितच्छदाः[५] ॥२९१॥

राजहंसा[१] स्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितैः ।
मल्लिकाक्षा[१(४)]स्तु मलिनै र्धार्त्तराष्ट्राः[१] सिते-तरैः ॥२९२॥

कादम्बा[१]स्तु कलहंसाः[२] पक्षैः स्यु रतिधूसरैः ।
वारला[१] वरला[२] हंसी[३]वारटा[४] वरटा[५]च सा ॥२९३॥

दार्वाघाटः[१] शतपत्रः[२] खञ्जरीट[१]स्तु खञ्जनः[२] ।
सारस[१]स्तु लक्ष्मणः[२]स्यात् पुष्कराख्यः[३] कुरङ्करः[४] ॥२९४॥

सारसी[१] लक्ष्मणा[२] ऽथ कुङ्[१(५)] क्रौञ्चे[२] चाषे[१]किकीदिविः[२] ॥

---

(१) अन्यभृतौ अन्यभृतः ॥

(२) वृद्धकाकः १ द्रोणकाकः २ दग्धकाकः ३ कृष्णकाकः ४ पर्व्वतकाकः ५ ॥

(३) विवृते अक्षिणी अस्य विवृताक्षः इति टीका ॥

(४) मल्लिकाकारे अक्षिणी एषां मल्लिकाक्षाः शुक्लापाङ्गत्वात् इति टीकाकृतः ॥

(५) क्रुञ्चौ क्रुञ्चः ॥

चातकः[1] स्तोकको[2] बप्पीहः[3] सारङ्गो[4] नभोम्बुपः[5] ॥३९५॥
चक्रवाको[1] रथाङ्गाह्वः[2] कोको[3] द्वन्द्वचरो[4]ऽपि च ।
टिट्टिभ[1]स्तु कटुक्वाण[2] उत्पादशयन[3]श्च सः ॥३९६॥
चटको[1] गृहबलिभुक्[2] कलविङ्कः[3] कुलिङ्गकः[4] ।
तस्य योषित्तु चटका[1] स्त्र्य-पत्ये चटका[1] तयोः ॥३९७॥
पुमपत्ये चाटकैरो[1] दात्यूहो[1] कालकण्टकः[2](1) ।
जलरङ्कु[3]र्जलरङ्कः[4] बको[1] कह्वो[2] बकोट[3]-वत् ॥३९८॥
बलाहकः[1] स्याद्बलाको[1] बलाका[1] विसकण्ठिका[2] ।
भृङ्गः[1] कलिङ्गो[2] धूम्याटः[3] कङ्क[1]स्तु कमनच्छदः[2] ॥३९९॥
लोहपृष्ठो[3] दीर्घपादः[4] कर्कटः[5] स्कन्धमल्लकः[6] ।
चिल्लः[1] शकुनि[2]रातापी[3] श्येनः[1] पत्री[2] शशादनः[3] ॥४००॥
दाक्षाय्यो[1] दूरदृग्[2] गृध्रो[3]ऽथोत् क्रोशो[1] मत्स्यनाशनः[2] ।
कुररः[3] कीर[1]स्तु शुको[2] रक्ततुण्डः[3] फलादनः[4] ॥४०१॥
शारिका[1] तु पीतपादा[2] गोराटी[3] गोकिराटिका[4] ।
स्याच्चर्मचटिकायां[1] तु जतुका[2]ऽजिनपत्रिका[3] ॥४०२॥
वल्गुलिका[1] मुखविष्ठा[2] परोष्णी[3] तैलपायिका[4] ।
कर्करेटुः[1] करेटुः[2] स्यात् करटुः[3] कर्कराटुकः[4] ॥४०३॥
आटि[1]रातिः[2] शरारिः[3] स्यात् क्रकण[1]-क्रकरौ[2] समौ(2) ।

---

(१) कालाः कण्टका रोमोद्भेदोऽस्य कालकण्टकः काजः कण्ठोऽस्य कालकण्ठ इत्यन्ये। शब्दभेदे तु "जलरङ्कौ जलरङ्कः कालात्-कण्टक कण्टकौ" इति ॥

(२) गौरतित्तिरिः इत्यस्य टीका, शब्दरत्नाकरे तु क्रकणक्रकरा उभौ कपिञ्जले इति ॥

भासे[1] शकुन्तः[2] कोयष्टौ[1] शिखरी[2] जलकुक्कुभः[3] ॥४०४॥
पारापतः[1] कलरवः[2] कपोतो[3] रक्तलोचनः[4] ।
ज्योत्स्नाप्रिये[1] चलचञ्चु[2]-चकोर[3]-विषसूचकाः[4] ॥४०५॥
जीवंजीव[1]स्तु गुन्द्रालो[2] विषदर्शनमृत्युकः[3] ।
व्याघ्राट[1]स्तु भरद्वाजः[2] प्लव[1]स्तु गात्रसंप्लवः[2] ॥४०६॥
तित्तिरि[1]स्तु खरकोणो[2] हारीत[1]स्तु मदङ्कुरः[2] ।
कारण्डव[1]स्तु मकलः[2] सुरह[1]स्त्वसुस्रपिचकः ॥५०७॥
कुम्भकारकुक्कुट[1]स्तु कुक्कुभः[2] कुहकस्वनः[3] ।
पक्षिणा येन रक्ष्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपकः[1] ॥४०८॥
छेका[1] रक्ष्या[2]श्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिणः ।

इति पञ्चेन्द्रियाः ।

मत्स्यो[1] मीनः[2] पृथुरोमा[3] झषो[4] वैसारिणो[5]ऽण्डजः[6] ॥४०९॥
सङ्कुचारी[7] स्थिरजिह्व[8] आत्माशी[9] स्वकुलक्षयः[10] ।
विसारः[11] शकली[12] शल्की[13] शम्बरो[14]ऽनिमिष[15] स्तिमिः[16] ॥४१०॥
सहस्रदंष्ट्रे[1] वादालः[2] पाठीने[1] चित्रवल्लिकः[2] ।
शकुले[1] स्यात् कलको[2]ऽथ गडकः[1] शकुलार्भकः[2] ॥४११॥
उलूपी[1] शिशुके[2] प्रोष्ठी[1] शफरी[2] श्वेतकोलके[3] ।
नलमीन[1]श्चिलिचिमो[2] मत्स्यराज[1]स्तु रोहितः[2] ॥४१२॥
मद्गुर[1]स्तु राजशृङ्गः[2] शृङ्गी[1] तु मद्गुरप्रिया[2] ।
क्षुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधामं[1] जलाणुकम्[2](1) ॥४१३॥

(1) अत्र क्वचित् जलाणुकं कलयेचिरितिरिति इकः ॥

महामत्स्या[1]स्तु चीरल्लि तिमिङ्गिलगिलादयः ।
अथ यादांसि[1] नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥४१४॥
नक्रः[1] कुम्भीर[2]नालास्यः[3]कुम्भी[4]महामुखो[5]ऽपि च ।
तालुजिह्वः[6]शङ्कुमुखो[7]गोमुखो[8] जलसूकरः[9] ॥४१५॥
शिशुमार[1] स्त्वम्बुकूर्म्म[2] उष्णवीर्य्यो[3] महावसः[4] ।
उद्र[1]स्तु जलमार्जारः[2] पानीयनकुलो[3] वसी[4] ॥४१६॥
ग्राहो[1] तन्तु[2] स्तन्तुनागो[3]ऽवहारो[4]नाग[5] तन्तुणौ[6] ।
अन्येपि यादोभेदाः स्यु र्बहवो मकरादयः[1] ॥४१७॥
कुलीरः[1] कर्कटः[2] पिङ्गचक्षुः[3] पार्श्वोदरप्रियः[4] ।
द्विधागतिः[5]षोड़शांह्रिः[6] कुरचिल्लो[7] बहिश्चरः[8] ॥४१८॥
कच्छपः[1] कमठः[2] कूर्म्मः[3] क्रोडपाद[4] श्चतुर्गतिः[5] ।
पञ्चाङ्गगुप्त[6]-दौलेयौ[7]जीवथः[8]कच्छपी[1] डुली[2] ॥४१९॥
मण्डूको[1] हरि[2]-शालूर[3]प्लव[4] भेक[5]-प्लवङ्गमाः[6] ।
वर्षाभूः[7]प्लवगः[8]शालुर[9]-जिह्म[10]-व्यङ्ग[11]-दर्दुराः[12] ॥४२०॥
स्थले नराद्यो ये तु ते जले जलपूर्व्वकाः[1(1)] ।
अण्डजाः[1]पक्षिसर्पाद्याः[1]पोतजाः[1(2)] कुञ्जरादयः[2]॥४२१॥
रसजा[1(3)] मद्यकीटाद्या[2]नृगवाद्या जरायुजाः[4] ।

---

(१) जलशब्दः पूर्व्वं येषां यथा जलनरः जलहस्ती जलतुरगः एवं अम्बुनरः तोयकरी नीरघोटक इत्यादि ॥

(२) पोतो नाम जरायुरहितो गर्भः आदिनाश्वाविच्छशशारिकाद्याः ॥

(३) रसाज्जायन्ते इति रसजाः आदिना घृतकीटाद्याः ॥

यूकाद्याः स्वेदजा[५] मत्स्यादयः सम्मूर्च्छनोद्भवाः[६(१)] ॥४२२॥
सञ्जना सू-द्भिदो[७(२)]ऽथोपपादुका[१] देवनारकाः।
तत्रयोनय इत्यष्टा[(३)] वुद्भि[१]रुद्भिज्ज[२]मुद्भिदम्[३] ॥४२३॥
इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां तिर्य्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ नरककाण्डः।

स्युर्नारका[१]स्तु परेत[२]-प्रेत[३]-याम्या[४]-तिवाहिकाः[५]।
आगू[१] र्विष्टि[२] र्यातना[१] तु कारणा[२] तीव्रवेदना ॥१॥
नरक[१]स्तु नारकः[२] स्या न्निरयो[३] दुर्गति[४] श्च सः।
घनोदधि[१(४)]-घनवात[२]-तनुवात[३]-नभः[४]-स्थिताः ॥२॥
रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमः-प्रभाः[६(५)]।

---

(१) सम्मूर्च्छनादुद्भवो येषां सम्मूर्च्छजा इत्यर्थः आदिना सर्पादयो गृह्यन्ते॥

(२) उद्भिदति भुवमिति क्विपि उद्भिदः वक्ष्यमाणादन्येऽपि प्रभ-भादयः, उपपद्यन्ते स्वयमिति एवं शोक्ताः उपपादुकाः॥

(३) सर्वासां जोवानां योनयः उत्पत्तिस्थानानि अष्टावण्डजा-द्यः॥

(४) घननिविड़ उदधिः। एवं घनश्चासौ वातश्च। तनुश्चासौ वातश्च। नभः आकाशः। घनोदध्यादिषु प्रत्येकमवस्थिताः क्रमात् पृथुतराः अधोऽधो रत्नप्रभाद्याः सप्तनरकभूमयो भवन्ति ॥

(५) रत्नप्रभा १ शर्कराप्रभा २ वालुकाप्रभा ३ पङ्कप्रभा ४ धूम-प्रभा ५ तमःप्रभा ६ क्रमेण रत्नप्रभाद्यासु सप्तनरकभूमिषु नरकावास संख्यामाह अथेति॥

महातमःप्रभा[7] चेत्य धो धो नरकभूमयः[1] ॥ ३ ॥
क्रमात् पृथुतरा सप्ता[(1)] ऽथ त्रिंशत्पञ्चविंशतिः[(2)] ।
पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥४॥
लक्षं पञ्च च[(3)] नरकावासाः सीमन्तकादयः ।
एतासु[(4)] स्युः क्रमेणाथ पातालं[1] वडवामुखम् ॥५॥
बलिवेश्मा[3] धोभुवनं[4] नागलोको[5] रसातलम्[6] ।
रन्ध्रं[1] बिलं[2] निर्व्यथनं[3] कुहरं[4] शुषिरं[5] शुषिः[6] ॥६॥
छिद्रं[7] रोपं[8] विवरं[9] च निम्नं[10] रोकं[11] वपा[12] न्तरम्[13] ।
गर्त्तो[1]-श्वभ्रा[2]-वटा[3]-गाध[4]-दरा[5]स्तु विवरे भुवः ॥७॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां नरककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ सामान्यकाण्डः ।

स्या ल्लोको[1] विष्टपं[2] विश्वं[3] भुवनं[4] जगती[5] जगत्[6] ।
जीवाजीवाधारक्षेत्रं लोको[1] ऽलोको[1] स्ततो ऽन्यथा ॥१॥
क्षेत्रज्ञ[1] आत्मा[2] पुरुष[3] श्चेतनः[4] स पुन र्भवी[1(5)] ।

---

(१) रत्नप्रभायाम् ॥

(२) शर्कराप्रभायाम् ॥

(३) बालुकाप्रभायां पंकप्रभायां तमःप्रभायां महातमःप्रभायाम् ॥

(४) एतासु रत्नप्रभादिषु सप्तसु नरकभूमिषु क्रमेण उक्तसंख्यकाः सीमन्तकादयो नरकावासा भवन्ति । सीमन्तकोनाम रत्नप्रभा पृथिवी मध्यवर्त्ती नरकेन्द्रः ॥

(५) भविनो भविनः ॥

जीवः[2] स्या दसुमान्[3] सत्त्वं[4] देहभृ[5]-ज्जन्तु[6]-जन्तवः[7] ॥२॥
उत्पत्ति[1] र्जन्म[2](1) जनुषी[3] जननं[4] जनि[5] रुद्भवः[6] ।
जीवे[1]ऽसु[2]-जीवित[3]-प्राणा[4] जीवातु[1] र्जीवनौषधम्[2] ॥३॥
श्वास[1]स्तु श्वसितं[2] सो ऽन्तर्मुख उच्छ्वास[1] आहरः[2] ।
आनो[3]बहिर्मुख स्तु स्या न्निःश्वासः[1]पान[2] एतनः[3] ॥४॥
आयु[1] र्जीवितकालो[2] ऽन्तःकरणं[1] मानसं[2] मनः[3] ।
हृ[4]च्चेतो[5]हृदयं[6]चित्तं[7] स्वान्तं[8](2) गूढपथो[9]-च्चले[10] ॥५॥
मनसः कर्म्म सङ्कल्पः[1] स्या दथो शर्म्म[1] निर्वृतिः[2] ।
सातं[3] सौख्यं[4] सुखं[5] दुःखं[1] त्व सुखं[2] वेदना[3]व्यथा[4] ॥६॥
पीड़ा[5]बाधा[6]र्त्तिरा[7]भीलं[8] कृच्छ्र[9] कष्टं[10] प्रसूतिजम्[11] ।
आमनस्यं[12] प्रगाढ[13] ञ्च स्या दाधि[1] र्मानसी व्यथा ॥७॥
सपत्नाकृति[1]-निष्पन्नाकृती[2] त्व त्यन्तपीड़ने ।
क्षु[1] ज्जाठराग्निजा पीड़ा व्यापादो[1] द्रोहचिन्तनम् ॥८॥
उपज्ञा[1] ज्ञान माद्यं स्या च्चर्चा[1] सङ्ख्या[2] विचारणा[3] ।
वासना[1] भावना[2] संस्कारो[3]ऽनुभूताद्यऽविस्मृतिः ॥९॥
निर्णयो[1] निश्चयो[2] ऽन्तः सम्प्रधारणा[1] समर्थनम्[2](3) ।
अविद्या[1]ऽहम्मत्य[2]-ज्ञाने[3]भ्रान्ति[1]र्मिथ्यामति[2]र्भ्रमः[3] ॥१०॥
सन्देह[1]-द्वापरा[2]-रेका[3] विचिकित्सा[4] च संशयः[5] ।
परभागो[1] गुणोत्कर्षो[2] दोषे[1] त्वा दीनवा[2]-स्रवौ[3] ॥११॥

---

(१) जन्म मान्तोऽदन्तश्च ॥
) स्वान्तमित्यपि पाठः ॥
) युक्तायुक्तपरीक्षायाः ॥

स्याद्रूपं[१] लक्षणं[२] भाव[३]श्चात्म[४]-प्रकृति[५]-रीतयः[६] ।
सहजो[७] रूपतत्त्वं[८] च धर्म्म[९]-सर्गौ[१०] निसर्ग[११]-वत् ॥१२॥
शीलं[१२] सतत्त्वं[१३] संसिद्धि[१४]-रवस्था[१] तु दशा[२] स्थितिः[३] ।
स्नेहः[१] प्रीतिः[२] प्रेम[३]-हार्दं[४] दाक्षिण्यं[१] त्वनुकूलता[२] ॥१३॥
विप्रतिसारो[१] ऽनुशयः[२] पश्चात्तापो[३]ऽनुताप[४]श्च ।
अवधान[१]-समाधान[२]-प्रणिधानानि[३] तु समाधौ[४] स्युः ॥१४॥
धर्म्मः[१] पुण्यं[२] वृषः[३] श्रेयः[४] सुकृतं[५] नियतौ[१] विधिः[२] ।
दैवं[३] भाग्यं[४] भागधेयं[५] दिष्टं[६] चा ऽय[१]स्तु तच्छुभम् ॥१५॥
अलक्ष्मी[१] र्निर्ऋतिः[२] कालकर्णिका[३] स्या दया ऽशुभम्[१] ।
दुःकृतं[१] दुरितं[२] पाप[३]मेनः[४] पाप्मा[५]च पातकम्[७] ॥१६॥
किल्विषं[८] कलुषं[९] किण्वं[१०] कल्मषं[११] वृजिनं[१२] तमः[१३] ।
अंहः[१४] कल्क[१५]मघं[१६] पङ्क[१७]-उपाधि[१]र्धर्म्मचिन्तनम्[२] ॥१७॥
त्रिवर्गो[१] धर्म्म-कामा-र्था श्चतुर्वर्गः[१] समोक्षकाः ।
बलतुर्य्या(१) श्चतुर्भद्र[१]-प्रमादो[१]ऽनवधानता[२] ॥१८॥
(२)छन्दो[१]ऽभिप्राय[२] आकूतं[३] मत[४]-भावा[५]-शया[६] अपि ।
हृषीक[१]मक्षं[२] करणं[३] स्रोतः[४] खं[५] विषयी[६]न्द्रियम्[७] ॥१९॥
बुद्धीन्द्रियं[१] स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम्[१] ।
स्पर्शादय स्त्विन्द्रियार्था[१] विषया[२] गोचरा[३] अपि ॥२०॥
शीते[१] तुषारः[२] शिशिरः[३] सुशीम[४](३) शीतलो[५] जडः[६] ।

(१) बलं तुर्य्यं येषां ते धर्म्मकामार्थबलानीत्यर्थः ॥

(२) छन्दनो देववत् ॥

(३) सुषीमः मूर्द्धन्यमध्योऽपि ॥

हिमो[७]ऽथोष्ण[१]स्तिग्म[२]स्तीव्र[३]स्तीक्ष्ण[४] श्चण्डः[५] खरः[६] पटुः[७] ॥ ॥
कोष्णः[१] कवोष्णः[२] कदुष्णो[३] मन्दोष्ण[४] ईषदुष्ण[५]-वत् ।
निष्ठुरः[१] कक्खटः[२] क्रूरः[३] परुषः[४] कर्कशः[५] खरः[६] ॥२२॥
दृढः[७] कठोरः[८] कठिनो[९] जरठः[१०](१) कोमलः[१] पुनः ।
मृदुलो[२] मृदु[३] सोमाल[४]-सुकुमारा[५]ऽकर्कशः[६] ॥ २३ ॥
मधुर[१]स्तु रसज्येष्ठो[२] गल्यः[३] स्वादु[४]र्मधूलकः ।
अम्ल[१]स्तु पाचनो[२] दन्तशठो[३]ऽथ लवणः[१] सरः[२] ॥२४॥
सर्व्वरसो[३]ऽथ कटुः[१] स्याद्दीपनो[२] मुखशोधनः[३] ।
[illegible]भेदी[१]तु तिक्तो[२]ऽथ कषाय[१]स्तु वरो[२] रसः[१] ॥२५॥
गन्धो[१] जनमनोहारी[२] सुरभि[१]र्घ्राणतर्पणः[२] ।
समाकर्षी[३] निर्हारी[४] च स आमोदो[१] विदूरगः ॥२६॥
विमर्दोत्थः परिमलो[१]ऽथामोदी[१] मुखवासनः[२] ।
इष्टगन्धः[३] सुगन्धि[४]श्च दुर्गन्धिः[१] पूतिगन्धिकः[२] ॥२७॥
आमगन्धि[१]स्तु विस्रं[२] स्याद्वर्णाः[१] श्वेतादिका अमी ।
श्येतः[१] श्वेतः[२] सितः[३] शुक्लो[४] हरिणो[५] विशदः[६] शुचिः[७] ॥२८॥
अवदात[८]-गौर[९]-शुभ्र[१०]-वलक्ष[११]-धवला[१२]-ऽर्जुनाः[१३] ।
पाण्डुरः[१४] पाण्डरः[१५] पाण्डु[१६]रीषत्पाण्डु स्तु धूसरः[१] ॥२९॥
कापोत[१] स्तु कपोताभः[२] पीत[१] स्तु सितरञ्जनः[२] ।
हारिद्रः[३] पीतलो[४] गौरः[५] पीतनीलः[१] पुन र्हरित्[२] ॥३०॥
पालाशो[३] हरित[४] स्तालकाभो[५] रक्त[१] स्तु रोहितः[२] ।
माञ्जिष्ठो[३] लोहितः[४] शोणः[५] श्वेतरक्त[१] स्तु पाटलः[२] ॥३१॥

(१) जरटः इत्यपि ॥

अरुणो[1] बालसन्ध्याभः पीतरक्त[1]स्तु पिञ्जरः[2] ।
कपिलः[3] पिङ्गलः[4] श्यावः[5] पिशङ्गः[6] कपिशो[7] हरिः[8] ॥३२॥
बभ्रुः[9] कडुः[10] कडार[11]श्च पिङ्ग[12] कृष्ण[1]स्तु मेचकः[2] ।
स्याद्रामः[3] श्यामलः[4] श्यामः[5] कालो[6] नीलो[7]ऽसितः[8] शितिः[9] ॥३
रक्तश्यामे[1] पुन र्धूम्र[2]-धूमलौ[3] वथ कर्बुरः[1] ।
किर्मीर[2] एतः[3] शबल[4] श्चित्र[5]-कल्माष[6]-चित्रलाः[7] ॥३४॥
शब्दो[1] निनादो[2] निर्घोषः[3] स्वानो[4] ध्वानः[5] स्वरो[6] ध्वनिः[7] ।
निर्ह्रादो[8] निनदो[9] ह्रादो[10] निस्वानो[11] निस्वनः[12] स्वनः[13] ॥३५॥
रवो[14] नादः[15] स्वनि[16] र्घोषः[17] सं[18]-व्याभ्यो[19] राव[20] आरवः[21](1)
क्वाणनं[22] निक्वणः[23] क्वाणो[24] निक्वाण[25]श्च क्वणो[26] रणः[27] ॥३६॥
षड्ज[1]-ऋषभ[2]-गान्धारा[3] मध्यमः[4] पञ्चम[5] स्तथा ।
धैवतो[6] निषधः[7] सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः ॥३७॥
ते(2) मन्द्र[1]-मध्य[2]-ताराः[3] स्यु रुरः[1]-कण्ठ[2]-शिरो[3] भवाः ।
रुदितं[1] क्रन्दितं क्रुष्टं[2] तद ऽस्पष्टं तु गद्गदः[1] ॥३८॥
शब्दो गुणानुरागोत्थ प्रणादः[1] सीत्कृतं[2] नृणाम् ।
पर्दनं[1] गुदजे शब्दे कर्दनं[1] कुक्षिसम्भवे ॥३९॥
क्ष्वेडा[1] तु सिंहनादो[2]ऽथ क्रन्दनं[1] सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः[1] कलकल[2]स्तुमुलो[1] व्याकुलो रवः ॥४०॥

---

(१) संरावः १ विरावः २ आरावः ३ ॥

(२) ते ऋषभादयः सप्तस्वराः प्रत्येकं उरः कण्ठशिरोभवा सन्त मन्द्रमध्य ताराः स्युः यद्दन्तिलः "नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधध्वनिः । स एव कण्ठे मध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते" इति ॥

मर्म्मरो[1]वस्त्र-पर्णादे र्भूषणानां तु शिञ्जितम्[1]।
हेषा[1]ह्रेषा[2] तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्जि[1] बृंहिते[2] ॥४१॥
विस्फारो[1] धनुषां हम्भा[1]-रम्भे[2] गो र्जलदस्य तु।
स्तनितं[1]गर्ज्जितं[2]गर्ज्जिः[3]स्वनितं[4] रसिता[5]-दि च ॥४२॥
कूजितं[1] स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुत[1]-वासिते[2]।
वृकस्य रेषणं[1]रेषा[2]बुक्कनं[1]भषणं[2] शुनः ॥४३॥
पीड़ितानां(1) तु कणितं[1]मणितं[1] रतकूजितम्(2)।
प्रकाणः[1]प्रक्वण[2] स्तन्त्र्या मर्द्दलस्य तु गुन्दलः[1] ॥४४॥
कीचकं[1] तु कीचकानां भेर्य्या नाद स्तु दर्दुरः[1]।
तारो[1]ऽत्युच्चै र्ध्वनि र्मन्द्रो[1] गम्भीरो मधुरः कलः[1] ॥४५॥
काकली[1] तु कलः सूक्ष्म एकतालो[1] लयानुगः(3)।
काकु[1]र्ध्वनिविकारः स्यात्प्रतिश्रु[1]त् प्रतिध्वनिः[2] ॥४६॥
सङ्घाते[1]प्रकरौ[2]-घ[3]-वार[4]-निकर[5]-व्यूहाः[6] समूह[7] श्चयः[8]
सन्दोहः[9], समुदाय[10]-राशि[11]-विसराः[12] व्राताः[13] कलापो[14]
व्रजः[15]।
कूटं[16]मण्डल[17]चक्रवाल[18]पटल[19]-स्तोमा[20] गणाः[21] पेटकं[22]
वृन्दं[23] चक्र[24]-कदम्बके[25] समुदयः[26] पुञ्जोत्[27] करौ[28]
संहतिः[29] ॥५०॥
समवायो[30] निकुरम्बं[31] जालं[32] निवह[33]-सञ्चयौ[34]।

(1) व्याधिप्रहारादिभिः पीड़ितानाम्॥
(2) रतौ सुरते दम्पत्योः कूजितम् अव्यक्तशब्दः॥
(3) अभिन्नकालमानशब्दस्य॥

जातं[५] तिरश्चां तद्यूथं[१] सङ्घः[१] सार्थः[२]स्तु देहिनाम् ॥४८॥
कुलं[१] तेषां सजातीनां निकाय[१]स्तु सधर्मिणाम् ।
वर्ग[१]स्तु सदृशां स्कन्धो[१] नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥४९॥
ग्रामो[१] विषय-शब्दा-स्त्र-भूते-न्द्रिय-गुणाद्व्रजे[(१)] ।
समज[१]स्तु पशूनां स्यात् समाज[१]स्त्वन्यदेहिनाम् ॥५०॥
शुकादीनां गणे शौक[१]-मायूर[१]-तैत्तिरा[१]-दयः ।
भिक्षादेर्भैक्ष[१]साहस्र[१]-गार्भिण[१]-यौवता[१]-दयः ॥५१॥
गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवका[१]-दयः[(२)] ।
उक्षादेरौक्षकं[१]मानुष्यकं[१]वार्द्धकमौष्ट्रकम्[१] ॥५२॥
स्याद्राजपुत्रकं[१]राजन्यकं[१] राजक[१] माजकम्[१] ।
वात्सकौ[१]रभ्रके[१]कावचिकं[१] कवचिना मपि ॥५३॥
हास्तिकं[१] तु हस्तिनां स्या दापूपिका[१]-द्यचेतसाम् ।
धेनूनां धैनुकं[१]धेन्वन्तानां[(३)] गौधेनुका[१]-दयः ॥५४॥
कैदारकं[१]कैदारिकं[१]कैदार्य[१]मपि तद्गणे ।
ब्राह्मणादे र्ब्राह्मण्यं[१]माणव्यं[१]वाडव्य[१]मित्यपि ॥५५॥
गणिकानां तु गाणिक्यं[१] केशानां कैश्य[१]-कैशिके[१] ।

---

(१) विषयग्रामः । शब्दग्रामः । अस्त्रग्रामः । भूतग्रामः । इन्द्रियग्रामः । गुणग्रामः ।॥

(२) उपगोरपत्यानि औपगवाः तेषां वृन्दम् औपगवकम् आदिना गार्गकम् इत्यादयः ॥

(३) धेनुशब्दोऽन्ते धेन्वन्ता तेषां गोशब्दः सामान्येन सौरभीपर्यायः धेनुशब्दस्तु "धेनुस्तु नवसूतिका इत्युक्तत्वात्" नवप्रसूतगोपर्यायः अतः गोधेनूनां वृन्दं गौधेनुकम् आदिना सौरभीधेनुकम् इत्यादि ॥

अश्वानामाश्व[1]मश्वीयं[2]पर्शूनां पार्श्व[1]मप्यथ ॥५६॥
वातूल[1]-वात्ये[2] वातानां गव्या[1]-गोत्रे[2] पुनर्गवाम् ।
पाश्या[1](१)-खल्या[1]-दि पाशादेः खलादेः खलिनी[2]-निभाः ॥५७॥
जनता[1] बन्धुता[1] ग्रामता[1] गजता[1] सहायता[1] ।
जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या[1] रथकड्य[2]या[1](२) ॥५८॥
राजि[1]र्लेखा[2]तति[3]र्वीथि[4]र्माला[5]ऽल्या[6]-वलि[7]-पङ्क्तयः[8] ।
धोरणी[9] श्रेण्यु[10]भौ तु द्वौ[2] युगलं[1] द्वितयं[2] द्वयम्[3] ॥५९॥
युगं[4] द्वैतं[5] यमं[6] द्वन्द्वं[7] युग्मं[8] यमल[9]-यामले[10] ।
पशुभ्यो[1] गोयुगं[1] युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम्[1](३) ॥६०॥
परः शताद्या[1]-स्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्(४) ।
प्राज्यं[1]प्रभूतं[2]प्रचुरं[3]बहुलं[4]बहु[5]पुष्कलम्[6] ॥६१॥

---

(१) गल्या इति पाठः, गलो हस्तकामस्तेषां समूहः ।

(२) रथकड्याया इति वा ।

(३) द्वित्वे गोयुगः । षट्त्वे षड्गवः । इति द्वे सूत्रे । गोयुगमिति खच्प्रत्ययात्मकः प्रत्ययः पशुनामभ्यः परं अर्थे युग्मे वाच्ये गोयुगशब्दः प्रयुज्यते यथा गो गोयुगं गोशब्दस्योभयार्थत्वात् अश्वगोयुगम् उष्ट्रगोयुगं हस्तिगोयुगम् इत्यादि । एवं षट्त्वे वाच्ये षड्गवमित्य-खचः प्रत्ययः गोषड्गवम् अश्वषड्गवं हस्तिषड्गवमित्यादि पूर्ववदित्येके ॥

(४). शतमादिर्यस्य तत् शतादिकं तस्मात् शतादिकात् । येषां संख्येयानां गजादीनां शतात् परा ऊर्द्धं संख्या ते परः शताः आदिना परः सहस्राः परो लक्षाः इत्यादि, परः शतादिरिति सूत्रेण पञ्चमी-तत्पुरुषसमासे साधवः परशब्दस्य पूर्व्वनिपातः सकारागमश्च निपातनात् परशब्देन समासार्थः परस् शब्दः सकारान्तोप्यस्तीत्यन्ये ॥

भूयिष्ठं पुरुहं भूयो भूय्यं दभ्रं पुरु स्फिरम् ।
स्तोकं क्षुल्लं तुच्छमल्पं दभ्राणु तलिनानि च ॥६२॥
तनु क्षुद्रं कृशं सूक्ष्मं पुनः श्लक्ष्णं च पेलवम् ।
त्रुटौ[1] मात्रा लवो लेशः कणो ह्रस्वं पुनर्लघु ॥६३॥
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयो[2]ऽणीय इत्यपि ।
दीर्घायते समे तुङ्गमुच्चमुन्नतमुद्धुरम् ॥६४॥
प्रांशूच्छ्रितमुदग्रं च न्यग् नीचं ह्रस्व-मन्थरे ।
खर्वं कुब्जं वामनं च विशालं तु विसङ्कटम् ॥६५॥
पृथूरु पृथुलं व्यूढं विकटं विपुलं बृहत् ।
स्फारं वरिष्ठं विस्तीर्णं ततं वड्रं महद् गुरु ॥६६॥
दैर्घ्यमायाम आनाह आरोहस्तु समुच्छ्रयः ।
उत्सेध उच्छ्रयोच्छ्रायौ परिणाहो विशालता ॥६७॥
प्रपञ्चा-भोग-विस्तार-व्यासाः शब्दे स विस्तरः ।
समासस्तु समाहारः सङ्क्षेपः संग्रहोऽपि च ॥६८॥
सर्वं समस्तमन्यूनं समग्रं सकलं समम् ।
विश्वा-शेषा-खण्ड-कृत्स्न-न्यूनानि निखिला-
खिले ॥६९॥
खण्डेऽर्द्ध-शकले भित्तं नेम-शल्क-दलानि च ।
अंशो भागश्च वण्टः स्यात् पादस्तु स तुरीयकः ॥७०॥
मलिनं कच्चरं म्लानं कश्मलं च मलीमसम् ।
पवित्रं पावनं पूतं पुण्यं मेध्यमथोज्ज्वलम् ॥७१॥

(१) त्रुटावित्यपि पाठः ॥ (२) कनिष्ठ इति वा ॥

निर्मलं[1] विशदं[2] वीध्र[3] मवदात[4] मनाविलम्[5] ।
विशुद्धं[7] शुचि[8] चोक्षं[1] तु निःशोध्य[2] मनवस्करम्[3] ॥७२॥
निर्णिक्तं[1] शोधितं[2] मृष्टं[3] धौतं[4] क्षालित[5] मित्यपि ।
सम्मुखीन[1] मभिमुखं[2] पराचीनं[1] पराङ्मुखम्[2] ॥७३॥
मुख्यं[1] प्रकृष्टं[2] प्रमुखं[3] प्रबर्हं[4]
वर्यं[5] वरेण्यं[6] प्रवरं[7] पुरोगमम्[8] ।
अनुत्तरं[9] प्राग्रहरं[10] प्रवेक[11]
प्रधान[12] मग्रेसर[13] मुत्तमा[14] ग्र्ये[15] ॥७४॥
ग्रामण्य[16]-ग्रण्य[17]-ग्रिम[18] जात्या[19]
ग्र्या[20]नुत्तमान्य[21] नवरार्ध्य[22]-वरे[23] ।
प्रष्ठ[24](१)-परार्ध्य[25]-पराग्र्य[26] श्रेयसि[1]
तु श्रेष्ठ[2]-सत्तमे[3] पुष्कल[4]-वत् ॥७५॥
स्युरुत्तरपदे व्याघ्र[1]-पुङ्गव[2]-र्षभ[3]-कुञ्जराः[4](२) ।
सिंह[5]-शार्दूल[6]-नागा[7]-द्या स्तल्लज[8] श्च मतल्लिका[9] ॥७६॥
मचर्चिका[10] प्रकाण्डो[11]-द्घौ[12] प्रशस्तार्थ-प्रकाशकाः ।
गुणोप[1]-सर्जनो[2]-पाग्राण्य[3](३) प्रधाने[4]ऽथ मं पुनः ॥७७॥
निकृष्ट[2] मणकं[3] गर्ह्य[4] मवद्यं[5] काण्ड[6]-कुत्सिते[7] ।

---

(१) प्रेष्ठ इति वा ॥

(२) पुरुषो व्याघ्र इव पुरुष व्याघ्रः इत्यादिषु उपमेयं व्याघ्रैरिति समासः । अन्यस्यासौ कुञ्जरस्य अश्व कुञ्जरः गौ श्चासौ नागश्च गो नागः ॥

(३) उपाग्राणीति वा ॥

अपकृष्टं[८] प्रतिकृष्टं[९] याप्यं[१०] रेफो[११] ऽवमं[१२] ब्रुवम्[१३] ॥७८॥
खेटं[१४] पाप[१५] मपसदं[१६] कुपूयं[१७] चेल[१८] मर्व[१९] च ।
तदासेचनकं[१] यस्य दर्शनाद्दृग्न तृप्यति ॥७९॥

चारु[१] हारि[२] रुचिरं[३] मनोहर[४]
वल्गु[५] कान्त[६] मभिराम[७]-बन्धुरे[८] ।
वाम[९]-रुच्य[१०]-सुषमाणि[११] शोभनं[१२]
मञ्जु[१३]-मञ्जुल[१४]-मनोरमाणि[१५] च ॥८०॥

साधु[१६]-रम्य[१७]-मनोज्ञानि[१८] पेशलं[१९] हृद्य[२०]-सुन्दरे[२१] ।
काम्यं[२२] कम्र[२३] कमनीयं[२४] सौम्यं[२५] च मधुरं[२६] प्रियम्[२७] ॥८१॥
व्युष्टिः[१] फलं[२] मसारं[१] तु फल्गु[२] शून्यं[१] तु रिक्तकम्[२] ।
शुन्यं[३] तुच्छं[४] वशिकं[५](१) च निविडं[१] तु निरन्तरम्[२] ॥८२॥
निबिरीसं[३] घनं[४] सान्द्रं[५] नीरन्ध्रं[६] बहलं[७] दृढम्[८] ।
गाढ[९] मविरलं[१०] चाथ विरलं तनु[२] पेलवम्[३] ॥८३॥
नवं[१] नवीनं[२] सद्यस्कं[३] प्रत्यग्रं[४] नूतन[५]-नूतने[६] ।
नव्यं[७] चाभिनवे[८] जीर्णं[१] पुरातनं[२] चिरन्तनम्[३] ॥८४॥
पुराणं[४] प्रतनं[५] प्रत्नं[६] जर[७] मूर्त्तं[१] तु मूर्त्तिमत्[२] ।
उच्चावचं[१] नैकभेद[२] मतिरिक्ता[१]-धिके[२] समे ॥८५॥

पार्श्वं[१] समीपं[२] सविधं[३] ससीम[४]
मभ्याशं[५] सवेशा[६]-न्तिक[७]-सन्निकर्षाः[८] ।
सदेश[९] मभ्यग्र[१०]-सनीड[११]-सन्नि-
धाना[१२] न्युपान्तं[१३] निकटो[१४]-पकण्ठे[१५] ॥८६॥

---

(१) वसिकम् इति वा ॥

सन्निकृष्टा[६]-समर्य्यादा[७]-ऽभ्यर्णाभ्या[८]सन्न[९]-सन्निधी[१०] ।
अव्यवहितो[१]ऽनन्तरं[२] संसक्त[३]मपटान्तरम्[४](1) ॥८७॥
नेदिष्ठ[१]मन्तिकतमं[२] विप्रकृष्टः[१] परः[२] पुनः ।
दूरे[१]ऽतिदूरे[१] दविष्ठं[१] दवीयो[२]ऽथ सनातनम्[१] ॥८८॥
शाश्वता[२]-नश्वरे[३] नित्यं[४] ध्रुवं[५] स्थेय[१]स्त्वतिस्थिरम्[२] ।
स्थास्नु[३] स्थेष्ठं[४] तत् कूटस्थं[१] कालव्याप्येकरूपतः ॥८९॥
स्थावरं[१] तु जङ्गमान्य-ज्जङ्गमं[१] तु त्रसं[२] चरम्[३] ।
चराचरं[४] जग[५]दिङ्गं[६] चरिष्णु[७]श्चाथ चञ्चलम्[१] ॥९०॥
तरलं[२] कम्पनं[३] कम्प्रं[४] परिप्लव[५]-चलाचले[६] ।
चटुलं[७] चपलं[८] लोलं[९] चलं[१०] पारिप्लवा[११]-स्थिरे[१२] ॥९१॥
ऋजावजिह्म[२]-प्रगुणा[३]ववाग्रे[१]ऽवनता[२]-नते[३] ।
कुञ्चितं[१] नतमा[२]विद्धं[३] कुटिलं[४] वक्र[५]-वेल्लिते[६] ॥९२॥
वृजिनं[७] भङ्गुरं[८] भुग्न[९]मरालं[१०] जिह्म[११]मूर्म्मिमत्[१२] ।
अनुगो[१]ऽनुपदा[२]-न्वक्षा[३](2)-न्वञ्चेर[४]काक्ये[१]क[२] एककः[३] ॥९३॥
एकात्ताना[१]-यन[२]-सर्गा[३]-ग्राग्र्यै[४]काग्र्य[५] च तद्गतम्[६] ।
(3)अनन्यवृत्त्ये[७]कायनगतं[८] चाथाद्यमा[१]दिमम्[२] ॥९४॥
पौरस्त्यं[३] प्रथमं[४] पूर्व्व[५]मादि[६]रग्र[७]मथान्तिमम्[१] ।
जघन्य[२]मन्त्यं[३]चरम[४]मन्तः[५]पाश्चात्य[६]-पश्चिमे[७] ॥९५॥
मध्यमं[१] माध्यमं[२] मध्यमीयं[३] माध्यन्दिनं[४] च तत् ।
अभ्यन्तर[१]मन्तरालं[२] विचाले[३]मध्य[१] मन्तरे[२] ॥९६॥

---

(1) अपदान्तरमित्यपि दृश्यते ॥ (2) अन्वग् अन्वचो अन्वञ्चि ॥
(3) एकतानम् १ एकायनम् २ एकसर्गः ३ एकाग्रम् ४ ॥

तुल्यः[1] समानः[2] सदृक्षः[3] सरूपः[4] सदृशः[5] समः[6] ।
साधारण[7]-सधर्माणौ[8] सवर्णः[9] सन्निभः[10] सदृक्[11] ॥९७॥
स्युरुत्तरपदे प्रख्यः[1] प्रकारः[2] प्रतिमो[3] निभः[4] ।
भूत[5]-रूपो[6]-पमाः[7] काशः[8] सं[9]-नी[10]-प्र[11]-प्रति[12]-तः-परः(1) ॥९८॥

औपम्य[1]मनुकारो[2]ऽनुहारः[3] साम्यं[4] तुलो[5]पमा[6] ।
कक्षो[7]पमान[8]मर्चा[1] तु प्रतेर्मा[2]यातना[3]निधिः[4](2) ॥९९॥
छाया[5]च्छन्दः[6]कायो[7]रूपं[8]विम्बं[9]मान[10]-कृती[11] अपि ।
सूर्मी[1] स्थूणा[2]ऽयःप्रतिमा[3] हरिणी[1] स्याद्धिरण्मयी ॥१००॥
प्रतिकूलं[1] तु विलोम[2]मपसव्य[3]मपष्टुरम्[4] ।
वामं[5] प्रसव्यं[6] प्रतीपं[7] प्रतिलोम[8]मपष्ठु[9] च ॥१०१॥
वामं[1] शरीरेऽङ्गं सव्य[2]मपसव्यं[1] तु दक्षिणम्[2] ।
अबाधो[1]-च्छृङ्खलो[2]-द्दामान्य[3]यन्त्रित[4]मनर्गलम्[5] ॥१०२॥
निरङ्कुशं[6] स्फुटं[1] स्पष्टं[2] प्रकाशं[3] प्रकटो[4]ऽल्बणे[5] ।
व्यक्तं[6] वर्त्तुलं[1] तु वृत्तं[2] निस्तलं[3] परिमण्डलम्[4] ॥१०३॥
बन्धुरं[1] तून्नतानतं[2] स्पुटं[1] विषमोन्नतम्[2] ॥

---

(१) सङ्काशः १ नीकाशः २ प्रकाशः ३ प्रतिकाशः ४ । घञ्युपसर्गस्येति दीर्घः प्रतीकाश इत्यपि ॥

(२) प्रतेः प्रति उपसर्गात्परे मा-प्रभृतयः कृतिपर्य्यन्ताः शब्दा योज्यन्ते यथा । प्रतिमा १ प्रतियातना २ प्रतिनिधिः ३ प्रतिच्छाया ४ प्रतिच्छन्दः ५ प्रतिकायः ६ प्रतिरूपं ७ प्रतिविम्बं ८ प्रतिमानं ९ प्रतिकृतिः २ ।

अन्य[१]दन्यतर[२]द्भिन्नं[३]त्वमे[४]कमि[५]तर[६]च्च तत् ॥१०४॥
करम्बः[१] कर्बुरो[२] मिश्रः[३] सम्पृक्तः[४] खचितः[५] समाः ।
विविध[१]स्तु बहुविधो[२] नानारूपः[३] पृथग्विधः[४] ॥१०५॥
त्वरितं[१] सत्वरं[२] तूर्णं[३] शीघ्रं[४] क्षिप्रं[५] द्रुतं[६] लघु[७] ।
चपला[८]ऽविलम्बिते[९] च झम्पा[१]सम्पातपाटवम्[२](१) ॥१०६॥
अनारतं[१] त्वविरतं[२] संसक्तं[३] सतता[४] निशं[५] ।
नित्या[६]-नवरता[७]-जस्रा[८]-श्रान्ता[९]-म्लानानि[१०]सन्ततम्[११] ॥१०७॥
साधारणं[१] तु सामान्यं[२] दृढसन्धि[१] तु संहतम्[२] ।
कलिलं[१]गहने[२] सङ्कीर्णं[१] तु सङ्कुलं[२] माकुलम्[३] ॥१०८॥
कीर्णं[४] माकीर्णं[५]च पूर्णं[१] त्वाचितं[२] छन्नं[३]-पूरिते[४] ।
भरितं[५]निचितं[६] व्याप्तं[७] प्रत्याख्याते[१] निराकृतम्[२] ॥१०९॥
प्रत्यादिष्टं[३] प्रतिक्षिप्त[४]मपविद्धं[५]निरस्त[६]वत् ॥
परिक्षिप्तं[१]वलयितं[२]निवृतं[३] परिवेष्टितम्[४] ॥११०॥
परिभुक्तं[५] परीतं[६] च त्यक्तं[१] तूत्सृष्ट[२] मुज्झितम्[३] ।
धूतं[४]हीनं[५]विधूतं[६]च विग्नं[१] जित्तं[२] विचारिते[३] ॥१११॥
अवकीर्णं[१] त्ववध्वस्तं[२] सन्नीते[१] रुद्ध[२] माहतम्[३] ।
संवृतं[४]पिहितं[५]छन्नं[६]स्थगितं[७] चापवारितम्[८] ॥११२॥
अन्तर्हितं[९] तिरोहितं[१०]मन्तर्द्धि[१] रपवारणम्[२] ।
छदन[३]-व्यवधा[४]-ऽन्तर्द्धा[५]-पिधान[६]-स्थगनानि[७]च(२) ॥११३॥
व्यवधानं[८] तिरोधानं[९] दर्शितं[१] तु प्रकाशितम्[२] ।

---

(१) उच्चावचैः प्रतनस्य ॥ (२) स्थगनानि च इत्यपि ॥

आविष्कृतं[3] प्रकटितं[4] उच्चण्डं[1] त्वविलम्बितम्[2] ॥११४॥
अनादृत[1] मवात् ज्ञातं[2] मानितं[3] गणितं[4] मतम्[5] ।
(1)रीढा[1]-ऽवज्ञा[2]-ऽवहेला[3]ऽसूक्षणं[4] चाप्यनादरे[5] ॥११५॥
उन्मूलित[1] मावर्हितं[2] स्यादुत्पाटित[3]मुद्धृतम्[4]।
प्रेङ्खोलितं[1] तरलितं[2] लुलितं[3] प्रेङ्खितं[4] धुतम्[5] ॥११६॥
चलितं[6] कम्पितं[7] धूतं[8] वेल्लिता[9]-न्दोलिते[10] अपि ।
दोला[1] प्रेङ्खोलनं[2] प्रेङ्खा[3] फाण्टं[1] कृतमयत्नतः ॥११७॥
अधःक्षिप्तं[1] न्यञ्चितं[2] स्यादूर्ध्वक्षिप्त[1]मुदञ्चितम्[2] ।
नुन्न[1]-नुत्ता[2]स्त[3]-निष्ठ्यूतान्या[4]विद्धं[5]क्षिप्त[6]मीरितम्[7] ॥११८॥
समे दिग्ध[1]-लिप्ते[2] रुग्णे[1]-भुग्ने[2] रूषित[1]-गुण्डिते[2] ।
गूढ़[1] गुप्ते[2] च मुषित[1]-मूषिते[2] गुणिता[1]-हते[2] ॥११९॥
स्यान्निशातं[1] शीतं[2] शातं[3] निशितं[4] तेजितं[5] क्ष्णुतम्[6] ।
हृते[1] तु हृत[2]-व्याहृतौ[3] ह्रीत[1]-ह्रीणौ[2] तु लज्जिते[3] ॥१२०॥
सङ्कूढः[1] स्यात् सङ्कलिते[2] संयोजित[1] उपाहिते[2] ।
पक्वे[1] परिणतं[2] पाके क्षीरा-ज्य-हविषां शृतम्[1] ॥१२१॥
निष्पक्व[1] क्वथिते[2] प्लुष्ट[1]-मुष्ट[2]-दग्धो[3]-षिताः[4] समाः ।
तनूकृते[1] त्वष्ट[2]-तष्टौ[3] विद्धे[1] छिद्रित[2]-वेधितौ[3] ॥१२२॥
सिद्धे[1] निर्वृत्त[2]-निष्पन्नौ[3] विलीने[1] द्रुत[2]-विद्रुतौ[3] ।
उतं[1] प्रोते[2] स्यूत[1] मूत[2] मुतं[3] च तन्तुसन्तते[4] ॥१२३॥
पाटितं[1] दारितं[2] भिन्ने[3] विदरः[1] स्फुटनं[2] भिदा[3] ।

---

(1) अवज्ञातम् १ अवमानितम् २ अवगणितम् ३ अवमतम् ४ ॥

अङ्गीकृतं[1] प्रतिज्ञात[2]मूरीकृतो[3]-ररीकृते[4](1) ॥१२४॥
संश्रुत[5]मभ्युपगत[6]मुररीकृत[7]माश्रुतम्[8]।
संकीर्णं[9] प्रतिश्रुतं[10] च छिन्नं[1] लूनं छितं[3] दितम्[4] ॥१२५॥
छेदितं[5] खण्डितं[6] तु कृणं[7] कृत्तं[8] प्राप्तं[1] तु भावितम्[2]।
लब्ध[3]मासादितं[4] भूतं[5] पतिते[1] गलितं[2] च्युतम्[3] ॥१२६॥
स्रस्तं[4] भ्रष्टं[5] स्कन्नं[6] पन्ने[7] संश्रितं[1] तु सुनिश्चितम्[2]।
मृगितं[1] मार्गिता[2]-न्विष्टा[3]-न्वेषितानि[4] गवेषिते[5] ॥१२७॥
तिमिते[1] स्तिमित[2]-क्लिन्न[3]-सार्द्रा[4]-र्द्रा[5]न्नाः[6] समुन्न[7]-वत्।
प्रस्थापितं[1] प्रतिशिष्टं[2] प्रहित[3]-प्रेषिते[4] अपि ॥१२८॥
ख्याते[1] प्रतीते[2]-प्रज्ञात[3]-वित्त[4]-प्रथित[5]-विश्रुता[6]।
प्ते[1] सन्तापितो[2] दूनो[3] धूपायित[4]श्च धूपितः[5] ॥१२९॥
ीने[1] स्त्यान[2]मुपनत[1] स्तूपसन्न[2] उपस्थितः[3]।
निर्वात[1]स्तु गते वाते निर्वाणः[1] पावकादिषु(2) ॥१३०॥
वृद्ध[1] मेधितं[2] प्रौढं[3] विसृता[1]-न्तर्गते[2] समे।
द्वान्त[1]मुद्गते[2] गूनं[1] हन्ने[2] मीढं[1](3) तु मूत्रिते[2] ॥१३१॥
वेदितं[1] बुधितं[2] बुद्धं[3] ज्ञातं[4] सित[5]-गते[6] अवात्(4)।
नितं[7] प्रतिपन्नं[8] च रयूने[1] रीणं[2] स्नुतं[3] स्रुतम्[4](5) ॥१३२॥

---

(1) ऊररीकृते इति वा ॥

(2) पावकोऽग्निः निर्वाणो विध्यात इत्यर्थः आदिना निर्वाणो नि: निर्वाणं मुक्तिः ॥

(3) पुरीषोत्सर्गस्य ॥

(4) अवसितम् १ अवगतम् २ ॥

(5) स्रुतं स्नुतमिति वा ॥

गुप्त[१]-गोपायित[२] त्राता[३]-वित[४]त्राणानि[५] रक्षिते[६] ।
कर्म्म[१]क्रिया[२]विधा[३]हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम्[१] ॥१३३॥
कार्म्मणं[१] मूलकर्म्मा[२]थ संवननं[१] वशक्रिया[२] ।
प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भः[२] स्यादास्था[१]ऽस्था[२]ऽसना[३] स्थितिः[४] ॥१३४॥
परस्परं[१] स्यादन्योन्य[२] मितरेतर[३]मित्यपि ।
आवेशा[१]-टोपौ[२] संरम्भे[१] निवेशो[१] रचना[२] स्थितौ[३] ॥१३५॥
निर्बन्धो[१] ऽभिनिवेशः[२] स्यात् प्रवेशो[१] ऽन्तर्विगाहनम्[२] ।
गतौ[१] वीङ्खा[२]-विहारे[३]-र्य्या[४]-परिसर्प[५]-परिक्रमाः[६] ॥१३६॥
व्रज्या[१] ऽटाट्या[२] पर्य्यटनं[३] चर्य्या[१] त्वीर्य्यापथस्थितिः[२] ।
व्यत्यास[१]स्तु विपर्य्यासो[२] वैपरीत्यं[३] विपर्य्ययः[४] ॥१३७॥
व्यत्यये[५] ऽथ स्फाति[१]र्वृद्धौ[२] प्रीणने[१] ऽवनं[२] तर्पणे[३] ।
परित्राणं[१] तु पर्य्याप्ति[२]र्हस्तधारण[३]मित्यपि ॥१३८॥
प्रणतिः[१] प्रणिपातो[२] ऽनुनये[३]ऽथ शयने क्रमात्(१) ।
विशाय[१] उपशाय[२]श्च पर्य्यायो[१]ऽनुक्रमः[२] क्रमः[३] ॥१३९॥
परिपाट्या[४]नुपूर्व्यौ[५]च[६] ह्यतिपात[१] स्त्वतिक्रमः[२] ।
उपात्ययः[३] पर्य्यय[४]श्च समौ सम्बाध[१]-सङ्कटौ[२] ॥१४०॥
कामं[१] प्रकामं[२] पर्य्याप्तं[३] निकामे[४]-ष्टे[५] यथेप्सिते[६] ।
अत्यर्थं[१]गाढ[२]मुद्गाढं[३]बाढं[४]तीव्रं[५]भृशं[६]दृढम्[७] ॥१४१॥
अतिमात्रा[८]-तिमर्य्याद[९]-नितान्तोत्[१०]कर्ष[११]-निर्भराः[१२] ।
भरै[१३]-कान्ता[१४]-तिवेला[१५]-तिशया[१६] जृम्भा[१]तु जृम्भणम्[२] ॥१४२॥
आलिङ्गनं[१] परिष्वङ्गः[२] संश्लेष[३] उपगूहनम्[४] ।

(१) क्रमशयनस्य ॥

अङ्कपाली[5]परीरम्भः[6]क्रोडीकृति[7]रथोत्सवे[1] ॥१४२॥
महः[2] क्षणो[3]-द्धवो[4]-द्धर्षा[5] मेलके[1] सङ्ग[2] सङ्गमौ[3] ।
अनुग्रहो[1] ऽभ्युपपत्तिः[2]समौ निरोध[1]निग्रहौ[2] ॥१४३॥
विघ्नो[1] ऽन्तराय[2]-प्रत्यूह[3]-व्यवाया[4] समये[1] क्षणः[2] ।
वेला[3]-वारा[4]ववसरः[5]प्रस्तावः[6] प्रक्रमो[7] ऽन्तरम्[8] ॥१४५॥
अभ्यादान[1] मुपोद्घात[2] आरम्भः[3]-प्रोप-तः[4]क्रमः[5](1) ।
प्रत्युत्क्रमः[1]प्रयोगः[2]स्यादारोहणं[1] त्वभिक्रमः[2] ॥१४६॥
आक्रमे[1]ऽधिक्रम[2]क्रान्ती[3]व्युत्क्रम[1]स्तूत्क्रमो[2] ऽक्रमः[3] ।
विप्रलम्भो[1]विप्रयोगो[2]वियोगो[3]विरहः[4] समाः ॥१४७॥
आभा[1] राढा[2] विभूषा[3] श्री[4]रभिख्या[5]-कान्ति[6]-विभ्रमाः[7] ।
लक्ष्मी[8]श्छाया[9]च शोभायां[10]सुषमा[1]सातिशायिनी ॥१४८॥
संस्तवः[1] स्यात् परिचय[2] आकार[1] स्त्विङ्ग[2] इङ्गितम्[3] ।
निमित्तं[1]कारणं[2]हेतु[3]र्बीजं[4]योनि[5]र्निबन्धनम्[6] ॥१४९॥
निदान[7]मथ कार्य्यं[1] स्यादर्थः[2] कृत्यं[3] प्रयोजनम्[4] ।
निष्ठा[1]निर्व्वहणे[2]तुल्ये प्रवहो[1] गमनं बहिः ॥१५०॥
जातिः[1] सामान्यं[2] व्यक्ति[1]स्तु विशेषः[2] पृथगात्मिका[3] ।
तिर्य्यक्[1]साचिः[2]संहर्ष[1]स्तु स्पर्द्धा[2]द्रोह[1] स्त्वपक्रिया[2] ॥१५१॥
वन्ध्य[1]मोघा[2]-फलं[3]-मुधा[4] मन्तर्गडु[1] निरर्थकम्[2] ।
संस्थानं[1] सन्निवेशः[2] स्यादर्थस्यापगमे व्ययः[1] ॥१५२॥
सम्मूर्च्छनं[1] त्वभिव्याप्ति भ्रेषो[1] भ्रंशो यथोचितात् ।
अभावो[1]नाशो[2]संक्राम[1]-संक्रमौ[2] दुर्गसञ्चरे[3] ॥१५३॥

---

(1) कर्मारम्भे आद्यव्यापारस्य प्रक्रमः १ उपक्रमः २ ॥

नीवाक[१]स्तु प्रयामः[२](१) स्यादवेक्षा[१] प्रतिजागरः[२]।
समौ विश्रम्भ[१]-विस्रम्भौ[२] परिणाम[१]स्तु विक्रिया[२] ॥१५४॥
चक्रावर्त्तो[१] भ्रमणं[२] भ्रान्ति[३]र्भ्रमि[४]र्घूर्णि[५]श्च घूर्णने[६]।
विप्रलम्भो[१] विसंवादो[२] विलम्भ[१]स्त्वतिसर्ज्जनम्[२] ॥१५५॥
उपलम्भ[१]स्त्वनुभवः[२] प्रतिलम्भ[१]स्तु लम्भनम्[२]।
नियोगो[१] विधि[२]-सम्प्रैषौ[३] विनियोगो[१]ऽर्पणं फले ॥१५६॥
लवो[१]ऽभिलावो[२] लवनं[३] निष्पावः[१] पवनं[२] पवः[३]।
निष्ठीव[१]-ष्ठीवन[२](२) ष्ठ्यूत[३]-ष्ठेवनानि[४] तु थूत्कृते[५] ॥१५७॥
निवृत्तिः[१] स्यादुपरमो[२] व्य[३]-वो-पा[४]-भ्यः[५] परा[६] रतिः(३)।
विधूननं[१] विधुवनं[२] रिङ्खणं[१] स्खलनं[२] समे ॥१५८॥
रक्षा[१]-त्राणे[२] ग्रहो[१] ग्राहे[२] व्यधो[१] वेधे[२] क्षये[१] क्षिया[२]।
स्फरणं[१] स्फुरणे[२] ज्यानि[१]-जीर्णी[२] अथ वरो[१] वृतौ[२] ॥१५९॥
समुच्चयः[१] समाहारो[२]ऽपहारा[१]-पचयौ[२] समौ।
प्रत्याहार[१] उपादानं[२] बुद्धिशक्ति स्तु निःक्रमः[१] ॥१६०॥
इत्यादयः क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम्।
अथाऽव्ययानि वक्ष्यन्ते स्वः[१] स्वर्गे भू[१] रसातले ॥१६१॥
भुवो[१] विहायसा[२] व्योम्नि द्यावाभूम्यो स्तु रोदसी[१]।
उपरिष्टा[१]दुपर्यूर्द्ध्वं[२] स्यादधस्ता[१]दधो[२]ऽप्यवाक्(४) ॥१६२॥

---

(१) तुलाग्रताऽन्यूनाधिकस्य ॥

(२) निष्टेव ष्ठेवनानि इति वा ॥

(३) विरतिः १ अवरतिः २ उपरतिः ३ आरतिः ४ ॥

(४) अवाङ् उवाची अवाञ्चि, वान्तः क्लीवः ॥

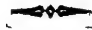
वर्ज्जने त्वन्तरेणा[1]र्ते[2] हिरुग्[3] नाना[4] पृथग्[5] विना[6] ।
साकं[1] सत्रा[2] समं[3] सार्द्ध[4] ममा[5] सह[6] कृतं[1] त्वलम्[2] ॥१६३॥
भवत्व[3]स्तु[4] च किं[5] तुल्याः प्रेत्या[1]ऽमुत्र[2] भवान्तरे ।
तूष्णीं[1] तूष्णीका[2]ञ्जोषं[3] च मौने दिष्ट्या[1] तु सम्मदे ॥१६४॥
परितः[1] सर्व्वतो[2] विष्वक्[3] समन्ता[4]च्च समन्ततः[5] ।
पुरः[1] पुरस्तात्[2] पुरतो[3]ऽग्रतः प्राय[1]स्तु भूमनि ॥१६५॥
साम्प्रत[1]मधुने[2]दानीं[3] सम्प्रत्य[4] तत्त्वेऽद्धाञ्जसा[1] ।
द्राक्[2] स्रा[3]गरं[4] झटित्या[5]शु[6] मङ्क्ष्व[7]ह्नाय[8] च सत्वरम्॥१६६॥
सदा[1] सना[2]ऽनिशं[3] शश्वत्[4] भूयो[1]ऽभीक्ष्णं[2] पुनः पुनः[3] ।
असकृ[4]न्मुहुः[5] सायं[1] तु दिनान्ते दिवसे दिवा[1] ॥१६७॥
सह[1] सैकपदे[2] सद्यो[3]ऽकस्मात्[4] सपदि[5] तत्क्षणे ।
चिराय[1] चिररात्राय[2] चिरस्य[3] च चिरा[4]च्चिरम्[5](1) ॥१६८॥
चिरेण[6] दीर्घकालार्थे कदाचि[1]ज्जातु[2] कर्हिचित्[3] ।
दोषा[1] नक्त[2]मुषा[3] रात्रौ प्रगे[1] प्रात[2]रहर्मुखे ॥१६९॥
तिर्य्य-गर्थे तिरः[1] साचि[2] निष्फले तु वृथा[1] सुधा[2] ।
मृषा[1] मिथ्या[2]ऽनृते ऽभ्यर्णे समया[1] निकषा[2] हिरुक्[3] ॥१७०॥
शं[1] सुखे बलवत्[1] सुष्ठु[2] किमुता[3]तीव[4] निर्भरे ।
प्राक्[1] पुरा[2] प्रथमे वर्षे सम्वत्[1] परस्परे मिथः[1] ॥१७१॥
उषा[1] निशान्ते ऽल्पे किञ्चि[1]न्मना[2]गीष[3]च्च किञ्चन[4] ।
आहो[1] उताहो[2] किमुत[3] वितर्के किं[4] किमु[5] त[6] च ॥१७२॥

(1) चिरायादि षडपि विभक्त्यन्तरूपाः ॥

इतिह[1] स्यात् सम्प्रदाये(१) हेतौ य[1]त्त[2]द्यत[3] स्ततः[4] ।
सम्बोधनेऽङ्ग[1] भोः[2] प्याट्[3] पाट्[4] हे[5] है[6] हंहो[7] अरे[8] ऽयि[9] रे[10] ॥१७३॥
श्रौषट्[1] वौषट्[2] वषट्[3] स्वाहा[4] स्वधा[5] देवहविर्हुतौ ।
रहस्युपांशु[1] मध्ये ऽन्त[1]रन्तरेणा[2]न्तरे[3]ऽन्तरा[4] ॥१७४॥
प्रादुरा[1]विः[2] प्रकाशे स्यादभावे त्व[1]नु[2] नो[3] नहि[4] ।
हठे प्रसह्य[1]मा[1] माऽस्म[2] वारणे ऽस्त[1]मदर्शने ॥१७५॥
अकामानुमतौ कामं[1] स्यादों[1] आं[2] परमं[3] मते ।
कच्चि[1]दिष्टपरिप्रश्ने ऽवश्यं[1] नूनं[2] च निश्चये ॥१७६॥
बहि[1] र्बहिर्भवे ह्यः[1] स्यादतीते ऽह्नि श्व[1] एष्यति ।
नीचै[1] रल्पे महत्युच्चैः[1] सत्वे ऽस्ति[1] दुष्ठु[1] निन्दने ॥१७७॥
ननु च[1] स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चे[1] द्यदि[2] ।
शनै[1]र्मन्दे ऽवरे त्ववाक्[1] रोषोक्ता[1]वुं नतौ नमः[1] ॥१७८॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां सामान्यकाण्डः षष्ठः समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चाऽयं ग्रन्थः ।

(१) सम्प्रदायो गुरुशिष्य प्रशिष्यादि क्रमम् उपदेशस्य गुरुपरम्परा-वचनं तस्मिन् ॥

अर्हद्भ्यो नमः ।

हैमनाममालायाः

शिलोञ्छः ।

अर्हं बीजं नमस्कृत्य गुरूणामुपदेशतः ।
श्रीहेमनाममालायाः शिलोञ्छः क्रियते मया ॥ १ ॥

सर्वीय इत्यपि जिने सम्भवे शम्भवेऽपि च ।
श्रीसुव्रते मुनिरपि नेमौ नेमीत्यपीष्यते ॥ २ ॥

षष्ठे गणेशे मण्डित पुत्रोऽपि कथ्यते बुधैः ।
मरुदेव्यपि विज्ञेया युगादिजिन मातरि ॥ ३ ॥

चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्राप्यजितापि कविभिरचितबला
श्यामात्वच्युतदेव्यपि सुतारकोक्ता सुतारापि ॥ ४ ॥

भयकृद्भयकरोऽपि श्रमणः श्रामणोऽपि च ।
प्रव्रज्यापि परिव्रज्या शिष्योऽन्तिषदपि स्मृतः ॥ ५ ॥

इति प्रथमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ॥ ६ ॥

व्योमयानमपि प्रोक्तं विमानं बुधपुङ्गवैः ।
स्यात् समुद्रनवनीतं पीयूषमपि चामृतम् ॥ ७ ॥

कथने व्यन्तरावान-मन्सरा (मञ्जरा) अपि सूरिभिः ।
द्योतस्तथा वृष्णिर्वृष्णी प्रोक्ता रश्म्यभिधायिका ॥ ८ ॥—

समुद्रनवनीतञ्च विदुश्चन्द्रमसं बुधाः ।

चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्यादिल्वला इल्वका अपि ॥ ९ ॥
अनूराधाप्यनुराधा गुरुः सप्तर्षिजोपि च ।
सौरिः सौरोदि राहुस्तु ग्रहकल्लोल इत्यपि ॥ १०॥
अभ्रपिशाचोपि तथा नाडिका नालिकापि च ।
रात्रौ यामवतीत्वङ्गौ निःसम्पातो निशीथवत् ॥ ११॥
तमः स्यादन्धतमसं वर्षाः स्युर्वीरिषा अपि ।
खेंऽन्तरिक्षं वा स्फटिकमपि तात्कालिके फले ॥ १२॥
मेघमाला कालिकापि वार्दलञ्चापि दुर्दिने ।
सुत्रामाथोन्द्रे शेतारः शतधारोपि भाऽशनौ ॥ १३॥
आश्विनेयौ स्वर्गवैद्यौ हर्यक्षोपि धनाधिपे ।
अजकावमजगाव-मपि शङ्करधन्वनि ॥ १४॥
गौर्य्यां दाक्षायणीश्वर्य्यौ नारायणी जलेशयः ।
कौमोदकी कौमोदकी चा इ शक्तौ श्रियां मतौ ॥ १५॥
कन्तुः कन्दर्पे सिद्धार्थः सुगते परिकीर्त्तितः ।
षड्गे व्याख्याविवाक्याभ्यां युक्तिरपि पञ्चमे ॥ १६॥
दृष्टिपातो द्वादशाङ्गे कल्याणी वन्ध्यमप्यथ ।
निन्दागवो जुगुप्सायां चारणारतिमालिषु ॥ १७॥
समाख्यातिः समाज्ञा च दुषती च दुष्टत्यपि ।
काल्यादिषि कल्या सन्ध्यायां समाधिरपि कथ्यते ॥ १८॥
ब्रीडः सूत्रामन्दाक्षच्च ह्रियामूढापि चोढवत् ।
तन्द्रीस्तन्द्रीश्च निद्रायां संभ्रमध्यपिकापि च ॥ १९॥
चक्रं पुष्किकया केशी कीलोपि स्यादिदूरके ।
मार्षवन्मारिषोपीति शिलोञ्छो देवकाख्यगः ॥ २०॥

सामन्यये सामपश्च वीरपश्चाभिधीयते ।
शिवाशयं स्याद्दोषतिका दम्भमीसो नरतरः ॥२१॥
कवितोपि कविः स्यात्तु तत्कर्म्मापि कृतकृत्यकृतिकृतार्थाश्च ।
कुटिलाशयोपि कुचरोऽन्धजड शोष्वयनेड मूकास्तु ॥२२॥
वदान्यौ सत्यगीत्यन्ये दानशीलप्रियम्वदौ ।
मूर्खे यथोक्ततोपीन्ये श्रीमानपि बुधैः स्मृतः ॥२३॥
विवधक वीवधिकावपि वैवधिके प्रतिचरोपि भृत्ये स्यात् ।
सम्माज्जके बङ्ककरो बकुन्योजंक इतीष्यते च परैः ॥२४॥
विहङ्गिकायाञ्च विहङ्गिमाप्यथोर्द्देहिके ।
ऊर्द्देहिकमप्याङ्करन्टतानन्त इत्यपि ॥२५॥
मायावि मायिकौ धूर्त्ते कर्पटे चूपधामता ।
चौरश्चौरेपि विज्ञेयस्तेयस्तैन्यमपीष्यते ॥२६॥
दाने प्रादेशनमपि क्षमा स्यात् क्षान्तिरित्यपि ।
क्रोधनः कोपनः तृष्टक् पिपासितोपि कथ्यते ॥२७॥
भक्षकः स्यादाशिरेपि मर्जितोपि च मार्जिता ।
पेयूषमपि पीयूषं कूर्चिकापि च कूर्च्चिका ॥२८॥
द्रप्सेन्द्रप्रायमपि प्रोक्तं विजपिलञ्च पिच्छिले ।
व्योषे त्रिकटुकं जग्धौ जमनं जवनं तथा ॥२९॥
अशनायितोपि भवेत्तृष्णौ शौष्कलः पिशिताशिनि ।
मनोराज्य मनोगव्यावपि स्यातां मनोरथे ॥३०॥
कामुके कमनोपि स्यादाचारितोपि दूषिते ।
संशयालुः सांशयिको जागरितापि जागरी ॥३१॥
घूर्णिते द्रावितोपि तुन्दिभोदरिकावपि ।

तुन्दिले न्युब्जोऽपि कुब्जो खलतोऽप्येन्द्र लुप्तिके ॥३२॥
पामरोऽपि कच्छुरोऽसौ सारक्याप्यतिसारकी ।
कुष्णूतिरपि ८र्म्सूति विस्फोटे पिटके स्मृतः ॥३३॥
कोटो मण्डलकमपि गूढकोलोऽपि चार्मकि ।
मेहप्रमेहवद्रासुर्व्वेदिकोऽपि चिकित्सके ॥३४॥
आयुष्मानपि दीर्घायुः कथ्यतेऽथ परीक्षकः ।
स्यादाक्षपाटलिकोऽपि पारिषद्योऽपि सत्यवत् ॥३५॥
स्युर्नैमित्तिक नैमित्त-मौहूर्त्ता गणके त्रिपौ ।
लिखितापि मसीमेला कुलिको कुलिकोऽपि च ॥३६॥
अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते ।
मनोजवसाततुल्यो प्रभविष्णुरपि समे ॥३७॥
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि चानुगोऽप्यनुगामिनि ।
पर्य्येषणोपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥३८॥
आतिथ्योऽप्यतिथौ तुल्ये भिक्षोगोत्वेतिसन्ततिः ।
महेला योषिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥३९॥
सुवासिनी चिरण्टो च चिरण्टी च चिरण्ट्यपि ।
वधुट्यां पत्नी कराम्नी गेहिनी सहधर्म्मिणी ॥४०॥
सधर्म्मचारिणी चापि स्नुषायां तु वधूव्यपि ।
प्रेमवत्यपि कान्तायां पाणिगृह्णो विवोढरि ॥४१॥
परिणीतोपयन्ता च यौतके दाय इत्यपि ।
दिधीषु र्दिधिषू जीवं पत्नी जीवत्पतिः समे ॥४२॥
तुल्ये अवीरा निर्वीरे अवण अवणेति वा ।
रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात् पुष्पवत्यपि ॥४३॥

पुष्पं कुसुममप्युक्तं पशुधर्मोऽपि मोहने ।
षष्ठोदरे सगर्भोऽपि स्याद्धयग्रीवबद्धिमः ॥४४॥
शवः शवः पुण्डुरपि क्लीबो माता जनन्यपि ।
चिकुरा अपि केशाः स्युः कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥४५॥
नेत्रं विलोचनमपि सृक्कणी सृक्वणी अपि ।
दाढ़िका द्राढ़िकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥४६॥
कूर्परे कुर्पराः सिंहवले संहतलेऽपि च ।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादण्डः पेलकोऽपि च ॥४७॥
पत्पादंघ्रिश्च चरणे कोकशान्बहूमित्यपि ।
कपालं शकलमपि दृष्टास्ते विकशाहका ॥४८॥
मज्जायामस्थितेजोऽपि नाड़ीषु नाड़िनाटिका ।
सिङ्घाणकोऽपि सिंहाणः दूषीका दूषिकापि च ॥४९॥
शान्तः प्रान्तश्च विट्गूथेषु चिषंशोऽपि वेषवत् ।
उत्सादनोत्क्षादनेऽपि शव शावौ तथा समौ ॥५०॥
वंशकं कृमिजग्धं वा गरौ स्यादथवाह्निकम् ।
सङ्कोचं पिशुनं वर्ण्यमसृक् संज्ञं च कुङ्कुमे ॥५१॥
जायकेकालानुसार्य्यां यावनोऽपि च सिंह्रके ।
मकुटोऽपि च कोटीरे चित्रकस्तु विशेषके ॥५२॥
वतंसोऽप्यवतंसः स्यात्मतल्यास्तु वल्लरी ।
मञ्जरी च पत्रात्पारितव्या पर्य्यो च तथ्यया ॥५३॥
कर्णपूरापि कर्णांदुः परिहार्य्योऽपि कङ्कणिः ।
कङ्कणी किङ्किणी तुल्ये अच्छादाच्छादने समे ॥५४॥
कुप्पासप्यङ्गिका कथा पटे कथा पुटोऽपि च ।

कुथे वर्णपरिस्तोम इभस्तरणं जगुः परे ॥५५॥
तलास्तरणमिति च पल्यङ्कोऽथ चमत्किका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा संस्तरः प्रस्तरोपि च ॥५६॥
पतद्ग्राह प्रतिग्राहावपि स्यातां पतद्ग्रहे ।
मुकुरोप्यात्मदर्शोऽथ कशिपुः कसिपुः समौ ॥५७॥
थावकालक्तकौ यावे तुल्ये व्यजन वीजने ।
गिरीयको गिरिकोपि वालक्रीड़नके मतौ ॥५८॥
गण्डकोपि गण्डुकोराट् मूर्द्धाभिषिक्त इत्यपि ।
भरथः सर्वदमनोप्यथ दासरथा वभौ ॥५९॥
रामचन्द्र रामभद्रौ हनूमानपि मारुती ।
वाली सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे बीभत्सुरित्यपि ॥६०॥
सातवाहनवत्सालवाहनोपि प्रकीर्त्तितः ।
परिच्छेदे परिजनः परिबर्हणमित्यपि ॥६१॥
मन्त्रीबुद्धिसहायोपि वेत्री वेत्रधरोपि च ।
हैमाध्यक्षो हेरिकोपि टंकपतिस्तु निष्किके ॥६२॥
शुद्धान्ताध्यक्ष आन्तर्वंशिकान्तःपुरिकावपि ।
सहाय साप्तपदिनौ सख्यावसुहृदाप्सरौ ॥६३॥
नयेनीतिरपि स्कन्धावारेपि शिविरे मतः ।
जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पताकापि प्रकीर्त्यते ॥६४॥
ध्वजः पताकादण्डोपि कर्म्मातं याथ यानवत् ।
दीप्ते व्युष्टोपि स्फुतेक्ष अचितोपि च वर्म्मिते ॥६५।
कवचे दंशनं त्वक्त्रं तनुत्राणमपि स्मृतम् ।
अधियाङ्गं धियानं वाऽभिकाङ्गवदुदाहृतम् ॥ ६६ ॥

शिरस्कं शीलमयाङ्कः स्यान्निषङ्ग्यपि तूणिनि ।
चापे धनन्वनु शरासनान्यपि विदुर्बुधाः ॥६७॥
फरकैस्फुरको खेटे चुरिका छुरिका छुरी ।
इल्यान्तरवालकापि परिघः पलिघः समौ ॥६८॥
छर्जसूर्जस्वान्मगाधौ मङ्क्षो विधिकरोर्थिकः ।
सौखशारनिखः सौखः शय्यिका सौखसुप्तिके ॥६९॥
रणे संस्फोट संस्फोटौ बले दूविशासुक् तथा ।
अवस्कन्दोपिधाट्यांसाम्नसनञ्च पलायने ॥७०॥
चारकोपि भवेद्गुप्तैस्तापसे तु तपस्वरपि ।
विप्रे ब्रह्मापि वाग्मीभामीभस्युष्ट्र हषा हसी ॥ ७१ ॥
शमने शमनञ्चाथ दधि साज्यं पृषान्तके ।
अग्निहोत्रग्न्याहितोप्ययोपवासे समाविमौ ॥ ७२ ॥
उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीते प्रचक्ष्यते ।
ब्रह्मसूत्रं पवित्रञ्च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥७३॥
मैत्रावरुण्याद्दिकवी परशुरामोपि भार्गवे ।
योगेशो याज्ञवल्क्योथ दाक्षीपुत्रोपि पाणिनौ ॥७४॥
स्फोटायनः स्फौटायनः कात्यो वररुचौ तथा ।
कार्त्तेयावः पालकाये चाणक्यश्चाणकात्मजः ॥७५॥
वैशेषिके कणादोपि जैनो मैकान्तवाद्यपि ।
चार्वाकमौकायतिकः क्षपिमस्तमित्यपि ॥ ७६ ॥
कर्णाध्यरित्रे दुरि च गमेश्वरोपि गोमति ।
गर्षके चत्रजीवोपि कोटीशोलोष्ठभेदनः ॥ ७७ ॥
माद्वीकमपि मद्ये तु तर्णोपि चर्षकः स्मृतः ।

कुविन्दस्तन्तुवायोपि व्येमा व्योमापि कीर्त्तिते ॥ ७८ ।
रजको धावकोप्युक्तः पादूलापाञ्च पादुका ।
तैलिक। खलतुन्दोपि रथकारोपि बर्द्धिकः ॥ ७९ ॥
चित्रकरोलिखकरो लेप्यक्लेप्यकोपि च ।
कुतूहलि विनोदोपि सौनिकः खटिकोपि च ॥८०॥
कूटयन्त्रं पाशयन्त्रं समौ चाण्डालपुक्कसौ ।
इत्थं तृतीयकाण्डस्य शिलोञ्छोयं समर्थितः ॥ ८१ ॥

खस्वती च भुविदिवः पृथिव्यावपि रोदसी ।
माणिबन्धं माणिमन्थं सैन्धवे वसुके वसु ॥ ८२ ॥
टङ्कमेष्टं कणनया वर्त्तनं वापि मोष्टति ।
जङ्गलः स्याज्जाङ्गलोपि मालनम्मालकोमतः ॥ ८३ ॥
पत्तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
स्यात् कुण्डिनपुरमपि विपणी पण्यवीथिका ॥ ८४ ।
सुरङ्गायां सन्धिरापे ट्टे धाममपि स्मृतम् ।
उपकार्य्योपकार्य्योपि प्रासादे च प्रसादनः ॥ ८५ ॥
शान्तिगृहं शान्तिगृहे प्राङ्गणं त्वङ्गणं मतम् ।
॥पाटवत्कवाटोपि पक्षद्वारे खड़क्किका ॥ ८६ ॥
कुम्भूलवत् कुसूलोपि सम्पुटे पुट इत्यपि ।
पेटायां स्यात् पेटकोपि पेड़ापि हलिनां मते ॥ ८७
।वन्यपि सर्मूछन्यामयोन्यं मुषलं विदुः ।
कण्डोलके पिटकोपि चूल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ८८ ।
व्रजः खजाकोपि मथि विष्कम्भो कटकोस्य तु ।

खगोपि वर्त्तते क्रौञ्चः क्रौञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥ ८६ ॥
कक्खट्यपि खटिन्यां सा ताम्रमौडुम्बरं विदुः ।
शातकुम्भमपि स्वर्णं पारदश्चपलोपि च ॥ ९० ॥
रसजातं रसाग्र्यञ्च कुष्ठे दार्वीरसोद्भवे ।
गौञ्जिके वैष्णवोपि स्यादाक्षेपितं हरितालवत् ॥ ९१ ॥
मनःशिलायां नेपालीशिला च सुधियां मता ।
शृङ्गारमपि सिन्दूरे कुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ९२ ॥
बोले गोले रसोप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
पद्मरागो शोणरत्नं वैराटो राजपट्टवत् ॥ ९३ ॥
नीले मणौ महानीलं कलम्बमपि वारिणी ।
धूमिका धूममहिषी धूमयो मिहिकाः समाः ॥ ९४ ॥
अकूपारोपि जलधौ मकरालय इत्यपि ।
निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्यापि जाह्नवी ॥९५॥
कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका ।
चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोतमी गोमतीत्यपि ॥ ९६ ॥
चक्राण्यपि पुटभेदा पङ्के चिरकल इत्यपि ।
उद्घाटनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्त्तिते ॥ ९७ ॥
सरस्तडागस्तटाकोप्यथ तल्लश्च पल्वले ।
आश्रयाशश्च शुभ्रंवर्हिर्वह्निरूक्कृद्भूमनसः ॥ ९८ ॥
अग्नौ स्वर्णप्रभा विद्युद्गन्धवाह सदागती ।
वायौ चरण्योपि तुरुष्क त्वचालवके पुनः ॥ ९९ ॥
स्थलुं वलुं वौ माकन्द रसालावपि चूतवत् ।
किङ्किरात कुरण्टक कुरण्डकावपि स्मृतौ ॥१००॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ ह्रस्वादित्वाटरूषकः ।
वाशा,‍ष स्नुहिः स्नुह्वा प्रियालोपि पियालवत् ॥१०१
मार्य्यङ्गोपि च मारङ्गो ह्रो विभेदक इत्यपि ।
भवेत्तमालतापिञ्छौ निर्गुण्डी सुन्दुवारवत् ॥१०२॥
जपा जवा मातुलिङ्गौ मालुलिङ्गोपि कीर्त्तितः ।
धत्तूर इव धुतूरो वृक्षस्तकृसार इत्यपि ॥१०३॥
ह्रीवेर केशसलिल पर्य्यायैः कार्य्यते बुधैः ।
पद्माजिन्यां कमलिनी कमुदिनी कुमुद्वती ॥१०४॥
विसप्रसूतं कमले कुमुत्कुमुदवन्मतम् ।
शेपालश्च जलनीली सातीलोपि सतीनवत् ॥१०५॥
कुल्माष च कुल्मापोपि गवेधुका गवीधुका ।
कणिशं कणिशो रूढे धान्ये त्वावासितं मतम् ॥१०६॥
हालाहले हालहलं मुस्तायां मुस्तकोपिव ।
कृमिः क्रिमिरपि गण्डपदः किञ्चुलकोपि च ॥१०७॥
शाम्बुका अपि शम्बूका इन्धिकोन्धूत इत्यपि ।
भसलो मधुकं पाली पिङ्गो विङ्गः करिः करीः ॥१०८
व्यालो व्याडोप्यौपवाह्योप्युपवाह्योपि राचिरा ।
शृङ्खलो निगडोऽन्दुश्च कक्षा कच्यापि वाह्लिके ॥१०९॥
वाह्लीकोपि वला वागे खलिनश्च खलीनवत् ।
मर्य्योपुष्टो गोपतौ तु प्राण्ड इत्वर इत्यपि ॥११०॥
स्यौरि स्यूर्य्यपिककुदेच कुत्कुदमित्यपि ।
नैचिकं नैचिकी च स्यान्मलिना बालगर्भिणी ॥१११॥
पवित्रं गोमये छागे शुभोय भषकः शुनि ।

मेरुमादेवकन्याश्च यमरयोपि चौरिभे ॥११२॥
पारिन्द्रइव पारीन्द्रः शरभेऽष्टापदोपि च।
शृगालवञ्चकोकोपि प्लवगः प्लवगोपि च॥ ११३॥
वातायुरपि वातायुरुन्दरोपि च मूषके।
क्लीकुर्विडिडालोपि गोकर्णोपि भुजङ्गमे ॥११४॥
जलव्यालेऽलीगर्दोपि मेषे स्यादेककुण्डलः।
आसीराशी च दंष्ट्रायां निर्मोके निलयन्यपि ॥११५॥
विहङ्गे पतत्त्रिरपि पिच्छं पिच्छमपि स्मृतम्।
परपुष्टान्यभृतौ च पिके वर्हिणि वर्हिणः ॥११६॥
वायसे बलिपुष्टोपि द्रोणोपि द्रोणकाकवत्।
सारस्यां लक्ष्मणी क्रौञ्च्यां कुञ्चा चाषेहिविः किकीः॥
किकिदीविरपि प्रोक्त ऋषिभे टीटिभेपि च।
कलिविङ्के कुलिङ्गोपि दात्यूहे कालकण्टकः ॥११८॥
दात्यूहोपि बलाका बकेरुका विसकण्ठिका।
मेधाव्यपि शुके तैलपायिकायां निशाटनी ॥११९॥
कपोते पारावतोपि मत्स्ये मत्स्योथ तन्तुणे।
स्मृतो वरुणपाशोपि नक्रे ग्राहमुखेपि च ॥१२०॥
इत्याद्युक्त्या इत्येष तिर्य्यक्काण्डशिलोञ्छितः।

नारकास्तु नैरयिकाः पातालन्तु तलं रसा ॥१२१॥
इति पञ्चमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः।

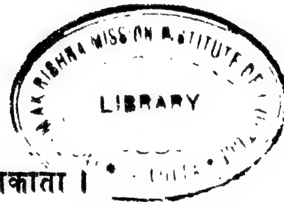

जीवोपि चेतनं जन्तौ प्राणी जन्मोपि जन्मनि ॥१२२॥
जीवातु जीवितेऽथायुः पुंस्युदन्तोपि चायुषि ।
सङ्कल्पे स्याद्विकल्पोपि मनोनिन्द्रीयमप्यथ ॥१२३॥
शर्मं सौख्यं पीडा बाधा चर्चा चर्चोपि कथ्यते ।
विप्रतीसारोनुशयेऽथार्था अपीन्द्रियार्थवत् ॥१२४॥
सुदामस्तु सुषीमोपि कर्कोटः कर्कटोपि च ।
जरठे जरठोऽम्लेऽम्ले रामो रवद्रव स्मृतः ॥१२५॥
निषादो निषधो गर्जे गर्जोमद्रोपि मन्द्रवत् ।
आकरो निकरो युग्मे जकुटोथ कनीयसि ॥१२६॥
अनिष्टं विग्रहः शब्दप्रपञ्च निखिले पुनः ।
स्यान्निशेषमनूनञ्च मण्डलस्यापि खण्डवत् ॥१२७॥
मलीमसे कल्मषञ्च निकृष्टे चाप्यरेफशी ।
कड्ड्रं रमणीयञ्च रम्ये नित्यं सदातनम् ॥१२८॥
शाश्वती किञ्चने दीय इत्यन्तिकतमे स्मृतम् ।
एकाकिन्यवगणोपि प्रागथादौ प्रकीर्त्तिताः ॥१२९॥
मध्यमे मध्यन्दिनञ्च निरर्गलमनर्गले ।
बहुरूप पृथक्रूप नानाविधा पृथग्विधि ॥१३०॥
कम्पाकम्पोथ छन्नेस्याच्छादितं पिञ्छितेपि च ।
प्रकाशिते प्रादुष्कृतमवज्ञायामरूक्षणम् ॥१३१॥
बुधैरवगमनावगमने अपि कीर्त्तिते ।
आन्दोलनमपि प्रेषां घोद्दत्तमप्युदञ्चितम् ॥१३२॥
भिदाभिन्नोदितमपीरन्तेथाङ्गीकृते पुनः ।
कणीकृतं स्वीकृतञ्च क्लिन्ने क्लान्तमपि स्मृतम् ॥१३३॥

प्राप्ते विघ्नं विहृतश्च भवेत्स्मृतमित्यपि।
अटाटाद्याः पर्य्यटनमानुपूर्व्यमनुक्रमे ॥१३४॥
परिरम्भोपि संश्लेषे स्यादुद्घातोप्युपक्रमे।
जातोजातमपि स्पर्द्धा सङ्घर्षोप्यथ विक्रिया ॥१३५॥
विकारोपि कृती चापि विलम्भस्तु समर्पणे।
दिष्ट्या समुपजोषं सर्व्वदा सदंसमत्यनात् ॥१३६॥
निर्ज्झरे च स्वतोहेतौ येन तेन च कीर्त्तितौ।
अङ्गो सम्बोधनेपीति षष्ठकाण्डः श्लिलोञ्छितः ॥१३७॥

इति हैमनाममालायां श्लिलोञ्छितः समर्थितः।

कलिकाता।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद-ज्ञानरत्ना-
करयन्त्रे श्रीभुवनचन्द्रवसाक-द्वारा मुद्रित।

सन १२८४ साल।